UDK 94(497.5)(05)
DOI: http://doi.org/10.21857/9xn31cv16y
ISSN 1330-7134 (Tisak)
ISSN 1848-896X (Online)

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZBORNIK

ODSJEKA ZA POVIJESNE ZNANOSTI
ZAVODA ZA POVIJESNE I DRUŠTVENE ZNANOSTI
HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Volumen 37

Zagreb 2019.

Zbornik OPZ HAZU, 37, 1-314, Zagreb 2019.

ODSJEK ZA POVIJESNE ZNANOSTI
ZAVODA ZA POVIJESNE I DRUŠTVENE ZNANOSTI
HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAGREB

ZBORNIK
ODSJEKA ZA POVIJESNE ZNANOSTI
ZAVODA ZA POVIJESNE I DRUŠTVENE ZNANOSTI
HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAGREB

Volumen 37

Uredništvo

Tomislav RAUKAR
Ante GULIN
Damir KARBIĆ
Zoran LADIĆ
Vesna TUDJINA
Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL
Sabine Florence FABIJANEC
Tihana LUETIĆ
Suzana MILJAN
Géza PÁLFFY

Glavni i odgovorni urednik
Tomislav RAUKAR

Zamjenica glavnog urednika
Suzana MILJAN

Izdavač
HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Zagreb, Trg Nikole Šubića Zrinskog 11

Uredništvo
ODSJEK ZA POVIJESNE ZNANOSTI ZAVODA ZA POVIJESNE I
DRUŠTVENE ZNANOSTI
HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI,
10000 ZAGREB, Strossmayerov trg 2

Zbornik izlazi jednom godišnje

UDK 94(497.5)(05)
DOI: http://doi.org/10.21857/9xn31cv16y

ISSN 1330-7134 (Tisak)
ISSN 1848-896X (Online)

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Z B O R N I K

ODSJEKA ZA POVIJESNE ZNANOSTI
ZAVODA ZA POVIJESNE I DRUŠTVENE ZNANOSTI
HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Volumen 37

Zagreb 2019.
Zbornik OPZ HAZU, 37, 1-314, Zagreb 2019.

Radovi objavljeni u *Zborniku OPZ HAZU* referiraju se u ovim publikacijama:
Historical Abstracts
America: History and Life
European Reference Index for the Humanities (ERIH)
Bowker international serials database update. New York, N. Y.
International Bibliography of Periodical Literature. Zeller Publications – Germany
International Bibliography of Book Reviews. Zeller Publications – Germany
International Medieval Bibliography, Leeds, UK
Hrvatska bibliografija, Niz C.

Radovi objavljeni u *Zborniku OPZ HAZU* dostupni su na mrežnim portalima HRČAK (http://hrcak.srce.hr/zbornik-opzzpdz-hazu; uz odgodu objavljivanja do šest mjeseci) i EBSCOHost.

Izdanje ovog Zbornika financijski je potpomoglo Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

S A D R Ž A J
TABLE OF CONTENTS

Josip Banić:
Okupacija ili protektorat? Markgrofovija Istra pod Dujmom od Castella osamdesetih godina 14. stoljeća 1
Occupation or Protectorate? The Markgraviate of Istria under Doimo di Castello in the 1380s 34
(Izvorni znanstveni rad)

Krešimir Kužić:
Hrvat Andrija Kuželj, rodom Lapić, ili Andrä Khrabat von Lappitz – prilog poznavanju hrvatskih migracija 35
Croatian Andrew Kuželj, née Lapić, or Andrä Khrabat von Lappitz – A Contribution to the Research of Croatian Migrations 63
(Izvorni znanstveni rad)

Zdenko Dundović:
Matrikula Bratovštine zlatara u Zadru iz 15. stoljeća 65
The *Matricula* of the Confraternity of Goldsmiths in Zadar from the Fifteenth Century 82
(Izvorni znanstveni rad)

Luka Špoljarić:
Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio drugi: Nikola Modruški, *De humilitate* 83
Catherine, Queen of Bosnia and the Humanists, Part Two: Nicholas of Modruš, *De humilitate* 97
(Izvorni znanstveni rad)

Lovorka Čoralić:
Paštrovići u mletačkim prekojadranskim konjaničkim postrojbama (*Croati a cavallo*) 18. stoljeća s posebnim osvrtom na časnike iz obitelji Medin 99
The Paštrovići in Eighteenth-Century Venetian Overseas Cavalry Units (*Croati a cavallo*), with the Special Attention Awarded to the Officers from the Medin Family 117
(Izvorni znanstveni rad)

Tematski ciklus Kralj Ladislav I. (Sveti) i njegovo doba

Uvodnik (Dinko Šokčević) 121

Attila Zsoldos:
Ugarska u doba svetog Ladislava 123
Hungary in the Era of St. Ladislas 134
(Izvorni znanstveni rad)

Boglárka Weisz:
Gospodarska pozadina kraljevske vlasti u Ugarskoj u 11. stoljeću 135
The Economic Background of the Royal Rule in Hungary in the Eleventh Century 146
(Prethodno priopćenje)

Tamás Körmendi:
Pripreme i vojni pohod kralja (svetog) Ladislava I. u Hrvatsku 147
Preparations and Military Campaign of King (St) Ladislas I in Croatia 163
(Prethodno priopćenje)

Marijan Lipovac:
Čeh Duh, prvi zagrebački biskup 165
A Czech called Duh, the First Bishop of Zagreb 171
(Izlaganje sa skupa)

Maja Cepetić Rogić:
Legenda o sv. Ladislavu u zidnom slikarstvu srednjovjekovne Slavonije. 173
The Legend of St Ladislas in the Wall Paintings of Medieval Slavonia 195
(Izvorni znanstveni rad)

Ocjene i prikazi

Dubinske strukture staroga Grada kroz metodu "reprezentativne kapi"
(Nenad Vekarić, ***Vlastela grada Dubrovnika***, sv. 1-11, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Dubrovnik – Zagreb, 2011.- 2019.)
(Gordan Ravančić) 199

Éva B. Halász – Ferenc Piti***, Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001-1387 [Regesta srednjovjekovnih isprava bečkog arhiva obitelji Erdődy, 1001.-1387.]***, A Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest – Szeged 2019., 495 str. (Damir Karbić) 202

Inventari fonda Veličajne općine zadarske Državnoga arhiva u Zadru godine 1385. – 1493., sv. 2, prepisao i priredio Robert Leljak, Državni arhiv u Zadru, Zadar 2019., 350 str. (Goran Budeč) 204

Codex diplomaticus Regni Bosnae – povelje i pisma stare bosanske države, prir. Esad Kurtović – Lejla Nakaš – Drago Župarić – Ana Lalić – Dženan Dautović, Mladinska knjiga, Sarajevo 2018., 877 str. (Mirza Hebib) 205

Izvori za povijest grada Varaždina, I. svezak, 1527. – 1600., prir. Karmen Levanić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Državni arhiv u Varaždinu, Zagreb – Varaždin, 2019., 613 str. (Antun Nekić) 207

Poljički statut, Društvo Poljičana Sveti Jure Priko – Književni krug Split, Omiš 2019., 156 str. (Tomislav Galović) 208

Pavao Ritter Vitezović, ***Dva stoljeća uplakane Hrvatske / Plorantis Croatiae saecula duo***, prir. Zrinka Blažević – Bojan Marotti, Matica hrvatska, Zagreb 2019., 350 str. (Marta Jurković) 210

Hrvatski sabor 1861.: zaključci i drugi važniji spisi, prir. Arijana Kolak Bošnjak – Tomislav Markus – Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 361 str. (Ana Biočić) 211

Norbert C. Tóth, ***A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*** [Srednjovjekovna arhontologija kaptola Kaločko-bačke nadbiskupije], Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, sv. 15, Subsidia ad historia medii aevi Hungariae inquirendam, sv. 11, Kalocsa 2019., 191 str. (Éva B. Halász) 212

Csaba Szabó, ***Sanctuaries in Roman Dacia: Materiality and Religious Experience***, Archaeopress Roman Archaeology, sv. 49, Oxford 2018., viii + 242 str., 78 slika/tabli. (Ljubica Perinić) 214

Gerhard Jaritz, ***The Beauty Is in the Details. Patterns and Contexts in the Middle Ages***, ur. Judit Majorossy – Katalin Szende – Suzana Miljan – Teodora C. Artimon, Trivent Publishing, Budapest 2019., 343 str. (Zoran Ladić) 217

Trpimir Vedriš, ***Hagiografija i rani kult sv. Anastazije i sv. Krizogona u Zadru***, Leykam international, Zagreb 2019., 387 str. (Sabine Florence Fabijanec) 223

Bruno Škreblin, ***Urbana elita zagrebačkog Gradeca***, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 491 str. (Sabine Florence Fabijanec) 224

Tonija Andrić, ***Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću***, Hrvatski institut za povijest – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb – Split 2018., 329.str. (Goran Budeč) 226

Emir O. Filipović, ***Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)***, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019., 556 str. (Esad Kurtović) 228

Goran Bilogrivić – Kosana Jovanović – Robert Kurelić – Barbara Španjol-Pandelo, ***Ceremonije i ceremonijalna komunikacija***, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka 2019., 107 str. (Leona Posavec) 230

Carla Casagrande – Silvana Vecchio, ***Passioni dell'anima: Teorie e usi degli affetti nella cultura medievale*** [Strasti duše: teorije i uporaba afekata u srednjovjekovnoj kulturi], SISMEL Edizioni del Galluzzo, Firenze 2015., vi + 438 str. (Yuri Rudnev) 234

Robert Kurelić, ***Daily Life on the Istrian Frontier: Living on a Borderland in the Sixteenth Century***, Brepols Publishers, Turnhout 2019., 230 str. (Maja Ćutić Gorup) 238

Ivana Horbec, ***Prema modernoj državi. Uprava i politika u Banskoj Hrvatskoj 18. stoljeća***, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 603 str. (Zrinko Novosel) 240

Drago Roksandić, ***Čovjek i prostor. Čovjek u okolišu [Ekohistorijski ogledi]***, Samobor – Zagreb 2018., 431 str. (Sabine Florence Fabijanec) 243

Jevgenij Paščenko, ***Tragom hrvatskih domobrana. Istočno bojište 1914.-1918.***, Ucrainiana Croatica, Zagreb 2019., 184 str. (Filip Katanić) 246

Neue Wege der Frühmittelalterforschung. Bilanz und Perspektiven, ur. Walter Pohl – Maximillian Diesenberger – Bernhard Zeller, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, sv. 22, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2018., 467 str. (Goran Bilogrivić) 248

The End of the World in Medieval Thought and Spirituality, ur. Eric Knibbs – Jessica A. Boon – Erica Gelser, Palgrave Macmillan, London 2019., 380 str. (Olga Kalashnikova) 253

Sačuvaj nas Bože rata, kuge, gladi i velike trešnje. Dubrovnik kroz krize, sukobe i solidarnost. Zbornik radova iz sesije "Dubrovnik kroz krize, sukobe i solidarnosti" održane u sklopu V. Kongresa hrvatskih povjesničara na Sveučilištu u Zadru od 5. do 8. listopada 2016., ur. Gordan Ravančić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 136 str. (Sanja Miljan) 256

Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society, ur. Suzana Miljan – Éva B. Halász – Alexandru Simon, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies – Croatian Academy of Sciences and Arts – School of Slavonic and East European Studies, University College London, Minerva. III. Acta Europaea, sv. 15, Studies in Russia and Eastern Europe, sv. 14, Cluj-Napoca – Zagreb – London 2019., I-XIII + 706 str. (Tomislav Galović) 258

Pomorski Split do početka XX. stoljeća. Zbornik radova, ur. Nenad Cambi – Arsen Duplančić, Split 2019., 495 str. (Sabine Florence Fabijanec) 263

Da život imaju. Zbornik u povodu 70. rođendana kardinala Josipa Bozanića, metropolita i nadbiskupa zagrebačkog i velikog kancelara Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, ur. Mario Cifrak – Ružica Razum – Nenad Malović – Anto Barišić, Kršćanska sadašnjost – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2019., 818 str. (Vatroslav Siketić) 266

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 60, Zagreb – Zadar 2018., 473 str. (Filip Novosel) 272

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, sv. 57, Dubrovnik 2019., 327 str. (Tihana Luetić) 274

Povijesni prilozi, god. 37, br. 54 (334 str.) – br. 55 (392 str.), Zagreb 2018. (Tihana Luetić) 276

Historijski zbornik, god. 71, br. 1-2, Zagreb 2018., 528 str. (Tihana Luetić) 281

Croatica christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, god. 42, br. 81 (222 str.) – br. 82 (192 str.), Zagreb 2018. (Vedran Jakić) 284

Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, sv. 19, Slavonski Brod 2019., 422 str. (Monika Bereš) 286

Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, sv. 15, Zagreb 2019., 172 str. (Sabine Florence Fabijanec) 290

In memoriam

Akademik Petar Strčić (1936. – 2019.) 295

Akademik Franjo Šanjek (1939. – 2019.) 301

Suradnici u ovom broju 309

Upute suradnicima 312

Josip Banić

OKUPACIJA ILI PROTEKTORAT? MARKGROFOVIJA ISTRA POD DUJMOM OD CASTELLA OSAMDESETIH GODINA 14. STOLJEĆA

Josip Banić
Department of Medieval Studies
Central European University
Budapest

UDK 321.63(497.57Istra)"138"(091)
94(497.57Istra)"138"
Primljeno: 10.10.2018.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/9e31lhvqdm

Članak istražuje povijesne procese koji su utjecali na uspon Dujma od Castella, istaknutog plemića iz ugledne furlanske vlastelinske porodice, na položaj istarskog markgrofa te okolnosti u kojima je djelovao. Analiza je vezana za kompleksne povijesne okolnosti koje obilježava izuzetna politička nestabilnost na sjevernom Jadranu nakon izbora Filipa d'Alençona za novog akvilejskog patrijarha (1381. – 1387.). To burno razdoblje bilo je i doba uspona dvaju suprotstavljenih furlanskih tabora te početak osjetnijeg mletačkog utjecaja u svjetovnoj državini akvilejskih prelata. Rad pokazuje kako su ti čimbenici utjecali na karijeru Dujma od Castella i sudbinu Markgrofovije Istre, osvjetljavajući slabo istražen period istarske povijesti i ističući modele mletačkih intervencija u razdoblju koje je prethodilo osvajanju Terraferme. Konceptualni aparat na kojemu počiva analiza temelji se na teoriji kolaboracije Ronalda Robinsona. Na kraju članka objavljeno je nekoliko, do sada neobjavljenih, dokumenata koji se odnose na Dujmovo ravnanje Istarskom markgrofovijom.

Ključne riječi: Istra, Akvilejski patrijarhat, Filip d'Alençon, Venecija, 14. stoljeće, politička povijest, kolaboracija

Godine 1386. kancelar akvilejskih patrijarha Ulrik (tal. Odorico) Susanna iz Udina završio je osebujan spis posvećen povijesnim prerogativima svog jedinstvenog crkvenog gospodstva. Službeno naručen od samog patrijarha Filipa d'Alençona, dokument je trebao osvijetliti sva prava i posjede Akvilejskog patrijarhata te u sažetoj formi objasniti uobičajene načine administracije svjetovnih i crkvenih posjeda ove bogate Crkve kako bi se novi patrijarsi lakše snašli prilikom preuzimanja stolice Svetoga Hermagore. Kao svojevrstan priručnik, čija je temeljna zadaća rasvjetlja-

vanje povijesnih prava, uživanih privilegija i uvriježenih modela uprave posjedima akvilejske Crkve, spis je nazvan *Lucifer Aquileiensis*.[1] Dragocjen povijesni izvor koji na jedinstven način oslikava kompleksnu geopolitičku kartu turbulentne i krajnje nestabilne državine akvilejskih prelata, Ulrikov tekst sadrži i jezgrovito poglavlje posvećeno Markgrofoviji Istri, posjedu koji je 1209. Patrijarhatu službeno darovao car Svetog Rimskog Carstva Oton IV.[2] "Markgrofovija Istra i cijela Istra u prvim je vremenima baštinila poslušnost i bila je poslušna na temelju punopravnih privilegija dodijeljenih Svetoj Crkvi akvilejskoj i njenim patrijarsima i dostojanstvenicima koji su tada bili" pisat će sjetno akvilejski kancelar.[3] Nadalje, venecijansku ekspanziju

[1] Ulrikov originalni rukopis je izgubljen, ali je spis sačuvan u nekoliko kasnijih prijepisa. Izvor je prvi objavio na temelju kasnijeg prijepisa iz vatikanske knjižnice Lodovico Muratori 1730.; *Rerum italicarum scriptores*, sv. 16, prir. Lodovico Muratori, Milano 1730., str. 71-78. Referentni je primjerak do sada bio prijepis udinskog notara Davida iz San Felicea koji je sastavljen na temelju Ulrikova originala što je početkom 16. stoljeća već bio "vetustate corrosum". Taj je prijepis darovan mletačkom namjesniku za Furlaniju (tal. *luogotenente della Patria del Friuli*, lat. *locumtenens patrie Foriiulii*) Andreju Loredanu (lat. Andreas Lauredano, tal. Andrea Loredan), koji je svoj mandat obnašao između 1507. i 1508.; Benjamin Kohl – Andrea Mozzato – Monique O'Connell, *The Rulers of Venice, 1332-1524*, rulersofvenice.org, br. 42466 (zadnji pristup: 4. svibnja 2018.). Na temelju samo jedne rukopisne tradicije (prijepisa Giana Giuseppea Lirutija, sastavljenog na temelju Davidova prijepisa, koji je Liruti osobno posjedovao), furlanski opat Giuseppe Bianchi 1847. objavio je *Lucifer Aquileiensis* u sklopu publikacije *Thesaurus Ecclesie Aquileiensis*, izdanja koje je objedinilo nekolicinu spisa akvilejskih kancelara; *Thesaurus Ecclesiae Aquileiensis* (dalje: *TEA*), ur. Giuseppe Bianchi, Udine 1847., str. 397-414; Gian Giuseppe Liruti, *Notizie delle vite ed opere scritte da letterati del Friuli*, sv. 1, Venecija 1760., str. 300. Na temelju triju rukopisnih tradicija, uključujući prijepis udinskog notara Franje Lippolda (lat. Franciscus Lippoldus), također iz šesnaestog stoljeća i sastavljen na temelju spisa patrijaršijskog kancelara Augusta Sanctoninija (koji je također služio početkom šesnaestog stoljeća), te dva prijepisa Davidova prijepisa (uključujući Lirutijev prijepis koji je koristio Bianchi i prijepis umetnut u kroniku akvilejskih patrijarha, posvećenu patrijarhu Marinu Grimaniju 1538.) *Lucifer Aquileiensis* kritički je priredio Arnold Luschin von Ebengreuth, objavivši ga 1890. u sklopu sveska tršćanskog časopisa *Archeografo triestino*, posvećenog slavnom furlanskom analistu, grofu Francescu Manzanu; Arnoldo Luschin von Ebengreuth, I memoriali "Nobilis patriae Forojulii" dell'anno 1386 (Lucifer Aquilejensis), *Archeografo triestino* (dalje: *AT*), ser. 2, sv. 16, Trst 1890., str. LXI-LXXXVI. Najraniji prijepis ovoga Ulrikova spisa pronašao sam u Državnom arhivu u Veneciji kao poglavlje kodeksa koji sadrži popis prava i privilegije akvilejske Crkve. Kodeks je po mandatu mletačkog namjesnika Furlanije Jakova Veniera (lat. Iacobus Venerius, tal. Giacomo Venier, namjesnik od 1480. do 1482.) bio službeno zgotovljen 1481., o čemu svjedoče službene ovjere osmorice javnih notara; Archivio di Stato di Venezia (dalje: ASV), Consultori in iure, b. 366/3, fol. 37v-46r. Kako se radi o rukopisu koji prethodi Davidovu prijepisu i koji je po svemu sudeći također sastavljen na temelju Ulrikova originala, objava ove rukopisne tradicije Ulrikova spisa historiografski je *desideratum*, čijem ostvarenju će se autor ovih redaka posvetiti u skorijoj budućnosti. Valja još napomenuti da jedino Lirutijev primjerak Davidova rukopisa nosi naslov *Lucifer Aquiliensis* te se stoga najvjerojatnije radi o kasnijoj intervenciji, odnosno naknadnom imenovanju Ulrikova izvorno nenaslovljena djela. U daljnjem će se tekstu svi navodi iz *Lucifera* citirati prema neobjavljenom rukopisu iz 1481., a Von Ebengreuthovo izdanje – ukoliko se razlikuje od mletačkog primjerka – navest će se u zagradama.

[2] *Aggiunte inedite al codice diplomatico istro-tergestino del secolo XIII*, prir. Vincenzo Joppi, Udine 1878., br. 1; Giovanni De Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio Evo*, 2. izd., Trst 1974., str. 76-77.

[3] *Marchionatus Istrie et tota Istria obedire consuevit et obedivit ex privilegiis pleno iure concessis sancte Aquileiensi ecclesie eiusque patriarchis et presulibus qui fuerunt primo tempore; Lucifer Aquileiensis*, fol. 43r (usp. Von Ebengreuth, I memoriali, str. LXXVII).

nauštrb akvilejskih posjeda u Istri Ulrik će objasniti sumornim riječima: "No Mlečani su nasiljem i silom još prije mnogo vremena okupirali te i dalje okupiraju mnoge gradove, zemlje i mjesta spomenute Markgrofovije, poimence Pulu, Kopar, Poreč, Novigrad, Pićan, Motovun i mnoge druge utvrde i dobra koja se nalaze u toj Markgrofoviji, plaćajući za to malen i beznačajan godišnji danak istom patrijarhu i pastoru za regalije, prava i jurisdikcije nad rečenim gradovima, zemljama i mjestima".[4]

Nakon dva kraća poglavlja posvećena arbitražnoj presudi savojskog grofa nakon svršetka Rata za Chioggiu i akvilejskim pravima nad Trstom, kancelar se ponovno vratio Istarskoj markgrofoviji. "Gospodin Dujam od Castella, ili oni iz njegove kuće, drže pod zalogom utvrdu Petrapilosu koja pripada patrijaršijskim prihodima, te je [Dujam] pored toga silom i zapravo prije mnogo vremena okupirao te i dalje okupira gore navedenu Markgrofoviju s pravima, jurisdikcijama i svim svojim pripadnostima. Toj Markgrofoviji, osim posjeda koje su okupirali Mlečani kao što je prethodno rečeno, do sada pripadahu te i dalje pripada osam kaštela dužnih na posvemašnju pokornost akvilejskoj Crkvi i patrijarsima, koji god bili u to vrijeme, poimence kašteli Buje, Oprtalj, Buzet, Labin, Plomin, Roč, Hum i Dvigrad".[5] Riječ je o jedinstvenom ulomku posvećenom Istarskoj markgrofoviji, svedenoj na same "ostatke ostataka", koji dosada nije privukao veću pažnju povjesničara. Fragment je, kada je uopće i bio uzet u obzir, redovno tumačen iz krajnje teleološke perspektive, kao pritajen glasnik neizbježnog kraja Markgrofovije osuđene na propast zbog sveopće nestabilnosti Patrijarhata i nesumjerljivo snažnije Venecije, koja je samo čekala povoljan trenutak kako bi završila svoju ekspanziju nad istarskim posjedima akvilejskih prelata.[6] Još je Carlo De Franceschi davne 1879. okarakterizirao autoritet

[4] *Sed Veneti per vim et potentiam pluribus retroactis temporibus occupaverunt et occupant plures civitates, terras et loca predicti marchionatus scilicet Polam, Iustinopolim, Parentium, Emoniam, Petenam, Montonam pluraque alia castra et bona in ipso marchionatu existentia solvendo tamen annuatim parvum et levem censum ipsi patriarche et pastori pro regalibus, iuribus et iurisdictionibus civitatum, terrarum et locorum predictorum; Lucifer Aquileiensis*, fol. 43r-43v (usp. Von Ebengreuth, I memoriali, str. LXXVII). Pićan nikada nije bio pod mletačkom vlašću, već je potpadao pod jurisdikciju grofova Goričkih i potom austrijskih vojvoda kao posjed Pazinske knežije.

[5] *Dominus Doimus de Castello, seu illi de domo sua pignoratico nomine tenent castrum Petre Pilose ad mensam patriarchalem spectans et ultra hoc per violenciam et de facto pluribus retroactis temporibus occupavit et occupat marchionatum supradictum cum iuribus, iurisdictionibus et omnibus pertinentiis suis. In quo Marchionatu ultra occupata per Venetos, ut superius notatum est, adhuc extabant et extant castra octo Aquilegensi ecclesie et patriarchis, qui fuerunt pro tempore, obedientiam debitam et plenam prestantia, scilicet castra de Buleis, Portulis, Pinguento, Albona, Flanona, Colmo, Rocio et Duobus Castris; Lucifer Aquileiensis*, fol. 44r-44v (usp. Von Ebengreuth, I memoriali, str. LXXVIII gdje je ispušten "Colmo". U druga dva manuskripta Luschin von Ebengreuth pročitao je "Colino Kocio" i "Colmoroccio" (preko Bianchijevog izdanja), uzevši da se radi o varijanti toponima za Roč, te da "duobus castris" stoji za dva neimenovana kaštela što bi zajedno uistinu činilo osam posjeda. Radi se o grešci koju su napravili i Bianchi i Luschin jer je "Colino" ustvari krivo transkribiran toponim "Colmo" tj. Hum, isto kao što je "Colmoroccio" ustvari "Colmo, Roccio", tj. Hum i Roč. Nadalje, "duobus castris" trebalo bi pravilno transkribirati kao "Duobus Castris" jer se radi o Dvigradu, a ne o dva neimenovana kaštela. Na taj se način ispravno dolazi do osam patrijarhovih kaštela u Istri).

[6] Odličan esej o "urođenim manama" i problemima centralne vlasti Akvilejskog patrijarhata je Michele Zacchigna, Il patriarcato di Aquileia: L'evoluzione dei poteri locali (1250-1420), u: *Studi in onore di Gio-*

akvilejskih patrijarha i markgrofova u Istri nakon mira u Torinu kao slab i nepoštovan "na štetu općeg dobra".[7] Ovakvu je karakterizaciju akvilejske i markgrofovske vlasti preuzeo i Giovanni De Vergottini, ističući u svojoj utjecajnoj monografiji da se u Istarskoj markgrofoviji samo "nastavio proces disolucije određen slabošću patrijarha i njegovih predstavnika".[8] Korak dalje otišao je Fabio Cusin u svojoj voluminoznoj i cijenjenoj studiji o široj sjevernojadranskoj regiji u kasnom srednjem vijeku, "istočnom pograničju Italije", opisavši akvilejske ruralne komune u Istri kao "slabo organizirana" društva sklona anarhizmu, a predstavnike centralne vlasti u regiji kao "platonske markgrofove".[9]

Sve tri interpretacije počivaju na zajedničkoj metodološkoj pretpostavci: navodi iz *Lucifera Aquileiensisa* iz 1386. sagledani su zajedno s izvorima iz kasnijeg razdoblja, vremena patrijarha Antuna Caetanija (1395. – 1402.) i njegova nasljednika Antuna Panciere (1402. – 1412.), koji uistinu svjedoče o drastičnom padu ugleda istarskih markgrofova.[10] Radi se o svega nekolicini povijesnih vrela koja živo svjedoče o poteškoćama akvilejskih predstavnika pri upravi Istarske markgrofovije: pismu istarskog markgrofa Bernarda d'Oltrapontea iz 1398., pismima patrijarha Antuna Caetanija Labinu, Bujama i Buzetu iz 1397. i 1398., kojima se od tih komuna tražilo da priznaju autoritet delegiranih podestata, i takozvanoj "buzetskoj uroti" iz 1405., listini kojom se od markgrofa zahtijevalo poštovanje uvriježenog sudskog postupka.[11] Dok se i odbijanje delegiranih podestata i buzetska listina mogu tumačiti kao reakcija komuna protiv bilo kakvih upravnih inovacija, kao borba za očuvanje "dobrih starih običaja" i "prava baštinjenih od pamtivijeka", pismo Bernarda d'Oltrapontea doista svjedoči o slaboj markgrofovskoj moći te, posljedično, urušenom autoritetu tog ureda.[12] No, Bernardove poteškoće s uspostavljanjem svog autoriteta nemaju

vanni Miccoli, ur. Liliana Ferrari, Collana del dipartamento di storia e storia dell' arte, sv. 3, Trst 2004., str. 91-113, posebice str. 98.

[7] *Durante il dominio del patriarca Filippo d'Alençon, che ebbe continue discordie e guerre coi suoi sudditi del Friuli, – divisi sempre come per l'addietro in due partiti – anche nei luoghi rimastigli in Istria la sua autorità veniva poco rispettata, a detrimento della pubblica cosa*; Carlo De Franceschi, *L'Istria: Note storiche*, Poreč 1879., str. 225.

[8] *Nel marchesato riprendeva il processo di dissoluzione determinato dalla impotenza del patriarca e dei suoi rappresentanti*; De Vergottini, *Lineamenti storici*, str. 219.

[9] Fabio Cusin, *Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo*, 2. izd., Trst 1977., str. 145.

[10] Za ovaj period istarske povijesti temeljno je djelo Pio Paschini, L'Istria patriarcale durante il governo del patriarca Antonio Caetani (1395-1402), *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* (dalje: *AMSI*), sv. 42, Poreč 1930., str. 87-119.

[11] Bernardovo pismo u: *Codice diplomatico istriano* (dalje: *CDI*), ur. Pietro Kandler, 2. izd., sv. 3, Trst 1986., br. 863 (s ispravkom datuma na 1398.). O dataciji pisma vidi: Paschini, L'Istria patriarcale, str. 113. Pismo Labinu u: *CDI*, sv. 3, br. 883. Pisma Bujama i Buzetu u: *CDI*, sv. 3, br. 891. Činjenica da ni Buje ni Oprtalj nisu isprva prihvatili delegiranog podestata čita se iz dokumenta kojim se suspendira ekskomunikacija s kojom se prijetilo u prethodnom pismu; *CDI*, sv. 3, br. 893.

[12] Listina iz 1405. objavljena je u: *CDI*, sv. 4, br. 910. O interpretaciji dokumenta vidi: Josip Banić, Production of Judicial Space in the Margraviate of Istria: Aspects of Continuity and Change Following the Introduction of Venetian Jurisdiction (1421), *Medium Aevum Quotidianum*, sv. 74, Krems 2017., str. 57-59; isti, Buzet: Nepokolebljivi bastion kontinentalne Istre, u: *Buzetski statut / Statuto di Pinguente*, ur.

nikakve veze s Dujmom od Castella te ostaje otvorenim pitanje jesu li i Bernardovi neposredni prethodnici nailazili na sličan otpor lokalnog žiteljstva. Istarski su povjesničari pri ovakvom grupiranju povijesnih vrela u zamišljenu kompaktnu i homogenu cjelinu nesumnjivo bili pod utjecajem furlanske historiografije koja zaista često sagledava "posljednje godine Patrijarhata" kao jedinstveno povijesno razdoblje koje otpočinje smrću patrijarha Markvarda od Randecka († 1381.) te završava epohalnim mletačkim osvajanjem Furlanije (1420.) i akvilejske Istre (1421.), odnosno krahom svjetovnog gospodstva akvilejskih patrijarha.[13]

Međutim, metodološka pretpostavka da je razdoblje Filipa d'Alençona početak jedinstvenog povijesnog razdoblja, koje se u Istri očituje isključivo u padu moći patrijarha i markgrofova, dovela je do olake simplifikacije Ulrikovih napomena iz *Lucifera Aquileiensisa* i krajnje nezainteresiranosti za dublju analizu razdoblja Dujma od Castella i njegova djela u Istri. Činjenica da se od razdoblja De Vergottinija i Cusina niti jedan povjesničar nije detaljnije posvetio Istarskoj markgrofoviji koncem 14. stoljeća glasno svjedoči o posvemašnjem zanemarivanju ovog kompleksnog povijesnog perioda. Štoviše, budući da se Dujam od Castella spominje kao markgrof upravo za vrijeme intrigantnog poratnog razdoblja u regiji – perioda u kojem se profiliraju novi, sudbonosni politički pravci kako u Akvilejskom patrijarhatu tako i u Veneciji – krajnje je potrebna sveobuhvatnija raščlamba prilika u Istarskoj markgrofoviji za Dujmova vladanja i šira kontekstualizacija Ulrikovih navoda.

Ovaj rad stoga predstavlja nov pristup analizi lika i djela Dujma od Castella za vrijeme njegova obnašanja službe istarskoga markgrofa. Najprije se istražuje povijesna pozadina u kojoj je djelovao sam Ulrik Susanna, autor glavnog izvora za Dujmov period u Istri, kako bi se rasvijetlila potencijalna politička afilijacija koja je mogla utjecati na oblikovanje kancelarova narativa. Nakon analize Ulrikovih veza s centralnom vlašću Akvilejskog patrijarhata, rad analizira položaj Dujma od Castella u kontekstu slojevitih političkih tabora koji se oformljuju u Furlaniji upravo osamdesetih godina 14. stoljeća. Na taj će način biti demonstrirano da je Dujmova "okupacija" Markgrofovije Istre ustvari rezultat novoskovane mletačke politike intervencije u susjedne državine kako bi se osigurao mir u široj regiji i, najvažnije, spriječile krize koje bi mogle dovesti do ugroze slične onoj pretrpljenoj tijekom Rata za Chioggiu.

Nella Lonza – Branka Poropat, Kolana od statuti / Collana degli Statuti 4, Buzet 2017., str. 66-67. Ova je interpretacija suprotna onoj tradicionalne historiografije i Luje Margetića koji u ovoj listini čita "urotu" kojom je Buzet želio steći veću autonomiju i/ili povećati kontrolu nad distriktom. Usp. Lujo Margetić, Iz starije buzetske pravne prošlosti, *Buzetski zbornik*, sv. 12, Buzet 1988, str. 57. Za raščlambu Bernardovog pisma vidi: Banić, Buzet, str. 65-66.

[13] Primjerice, Gian Carlo Menis, *Storia del Friuli: Dalle origini alla caduta dello stato patriarcale (1420) con cenni fino al 20. secolo*, 10. izd., Udine 2002., str. 242-251. Istu kronologiju preuzet će: De Vergottini, *Lineamenti storici*, str. 219-238. Brunettin "mukotrpan kraj" uokviruje još šire, između 1350. (ubojstva patrijarha Bertranda de Saint-Genièsa) i 1420.; Giordano Brunettin, L'evoluzione impossibile: Il principato ecclesiastico di Aquileia tra retaggio feudale e tentazioni signorili (1251-1350), u: *Il patriarcato di Aquileia. Uno stato nell'Europa medievale*, ur. Paolo Cammarosano, Udine 1999., str. 207-226. Paschinijeve "posljednje godine" Patrijarhata protežu se pak od izbora Antuna Panciere (1402.) do 1420.; Pio Paschini, *Storia del Friuli* (dalje: SdF), 3. izd., Udine 1975., str. 699-744.

Teorija kolaboracije Ronalda Robinsona te koncept "pograničja nesigurnosti" (eng. *frontiers of insecurity*) dodatno će pojasniti narav ove mletačke intervencije u Furlaniji i Istri.[14] Prema toj utjecajnoj teorijskoj paradigmi interventne sile svoje postupke provode kroz takozvani kolaboracijski sistem, sučelje koje se sastoji od tri ključna čimbenika: potraživanja vanjskih faktora, interesa lokalne zajednice, te kolaboracijske elite s ulogom posrednika.[15] Nadalje, modele kolaboracije diktiraju institucionalni i društveni okviri lokalnih zajednica u kojima se provodi intervencija; kolaboracionisti će, tvrdi Robinson, učinkovitije provoditi potraživanja intervencionista ukoliko djeluju kroz legitimne strukture lokalnih vlasti.[16] Područja na koja se intervenira Ronald Robinson slavno je nazvao "pograničjima nesigurnosti", no taj koncept nikada nije detaljnije razradio; iz autorovih djela implicitno proizlazi da je Robinson pod tim terminom podrazumijevao nesigurne pogranične zone u kojima raste utjecaj potencijalno neprijateljskih sila i, posljedično, stvara strah od ugroze interesa susjednih država koje se stoga osjećaju prozvanima intervenirati.[17] Mora se istaknuti da Robinson svoju teoriju temelji na strukturama i procesima iz doba europskog kolonijalizma 19. i ranog 20. stoljeća i stoga koristi termin imperijalizam koji je primjeren ovoj povijesnoj eri. Budući da se u ovom prilogu radi o medievalnom razdoblju, u radu se neće koristiti termin "imperijalizam" jer je "imperij" u srednjovjekovnoj katoličkoj Europi vezan za Sveto Rimsko Carstvo i papinstvo, nikako za Veneciju. Stoga je anakronično koristiti koncept "imperijalizma" za kasnosrednjovjekovne dominije poput Venecije koji, štoviše, sebe nikada nisu koncipirali kao "carstvo".[18]

---

[14] Temeljni je rad: Ronald Robinson, Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration, u: *Studies in the Theory of Imperialism*, ur. Roger Owen i Bob Sutcliffe, London 1972., str. 117-142. Valja napomenuti da, poput Robinsona, autor ovog teksta ne shvaća termine "kolaboracionisti" i "kolaboracija" u nikakvom pejorativnom smislu (str. 120).

[15] Robinson je u svojoj teoriji kolaboracije definirao tzv. vanjski i unutarnji set čiji spoj tvori kolaborativni sustav: "one consisting of arrangements between the agents of industrial society and the indigenous elites drawn into cooperation with them [vanjski, op. a.]; and the other connecting these elites to the rigidities of local interests and institutions [unutarnji, op. a.]"; Robinson, Non-European Foundations, str. 121.

[16] "At the outset it [interventionism] depended on the absence or presence of effective indigenous collaborators and the character of indigenous society"; Robinson, Non-European Foundations, str. 139. "The kind of arrangement possible in the one [unutarnji set, op. a.] thus determined the kind of arrangement possible in the other [vanjski set, op. a.]". Isto, str. 122. "The makeup of the participants to the conflict affects the strategy for and likelihood of successful third-party intervention"; Patrick M. Regan, *Civil Wars and Foreign Powers: Outside Intervention in Intrastate Conflict*, Ann Arbor 2002., str. 69.

[17] Ronald Robinson, New Frontiers of Insecurity, u: *Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism*, ur. Ronald Robinson, John Gallagher – Alice Denny, Garden City, N.Y. 1968., str. 274-289. Identičan je koncept "turbulentnih pograničja" u: John S. Galbraith, The "Turbulent Frontier" as a Factor in British Expansion, *Comparative Studies in Society and History*, sv. 2/2, Cambridge 1960., str. 150-168.

[18] O konceptu "imperija" vidi: James Muldoon, *Empire and Order: The Concept of Empire, 800-1800*, New York 1999., str. 101-113, posebice str. 147; Richard Koebner, *Empire*, Cambridge 1961., str. 1-60, posebice 18-43 za srednjovjekovno razdoblje.

Rad će također prikazati posljedice ove kratke povijesne epizode koje se očituju u povezivanju utvrde Petrapilose uz markgrofovsku funkciju, stvorivši na taj način sintagmu *marchio Petrepilose* koja će preživjeti do duboko u ranonovovjekovnu eru kao rezultat mletačkog stvaranja nasljedne titule *marchesi di Pietrapelosa* sredinom 15. stoljeća. Na kraju, neobjavljeni povijesni izvori na kojima počiva argumentacija – dokumenti koji svjedoče o tijesnim vezama venecijanske vlasti s Dujmom od Castella te mletačkim nadzorom markgrofova djelovanja u Istri – priređeni su u prilogu članka.[19]

* * *

Ulrik Susanna, sin udinskog notara Andreja, ostvario je uspješnu karijeru pisara na dvoru akvilejskih patrijarha. Već je za upravljanja partijarha Ludovika della Torrea (1359. – 1365.) bio službeno imenovan za generalnog kancelara i kustosa patrijaršijskog arhiva, a Markvard od Randecka (1365. – 1381.) naručio je od Ulrika sastavljanje svih starih prava i privilegija koje je uživala akvilejska Crkva kako bi svojem projektu revendikacije patrijaršijskih teritorija dodao i povijesnopravnu sastavnicu.[20] Upravo je zbog tog kompilatorskog poduhvata Ulrik započeo s reorganizacijom akvilejskog arhiva i sastavljanjem indeksa dokumenata koji je slavno naslovio *Thesauri claritas*.[21] Rad na tom velikom projektu završit će tek Ulrikovi nasljednici, sin Ivan (također patrijaršijski kancelar) i unuk Ulrik, obojica javni notari.[22] Za svoje je zasluge i vjerno obnašanje dužnosti Ulrik bio bogato nagrađen zemljom i dobrima koje mu je posebnim privilegijem dodijelio sam patrijarh Markvard 1377. godine.[23] Štoviše, car Svetog Rimskog Carstva Karlo IV. Luksemburški imenovao je tog kancelara akvilejskih patrijarha palatinskim grofom (njem. *Pfalzgraf*), dodatno podignuvši ugled te istaknute porodice notara.[24] Nažalost, Ulrikova nepokolebljiva odanost glavarima akvilejske Crkve na kraju će dovesti tog brižnog kancelara u krajnje nezavidan položaj.

---

[19] Riječ je o povijesnim izvorima koje je sredinom 19. stoljeća sakupio opat Giuseppe Bianchi u svojoj monumentalnoj zbirci izvora *Documenti per la storia del Friuli*, još zvanom i *Diplomatarium foroiuliense*. Rukopis se čuva u općinskoj biblioteci u Udinama i ovom prilikom želim srdačno zahvaliti djelatnicama odjela za rukopise čija je svesrdna pomoć uvelike olakšala istraživanje. Biblioteca civica "Vincenzo Joppi" di Udine, Fondo principale, ms. 899, *Documenti per la storia del Friuli*, prir. Giuseppe Bianchi (dalje: *DF*).

[20] Pietro Someda De Marco, *Notariato Friulano*, Udine 1958., str. 44-46; Laura Casella, Susanna Odorico, u: *Nuovo Liruti: Dizionario Biografico dei Friulani*, sv. 1: *Il Medioevo*, ur. Cesare Scalon, Udine 2006., http://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/susanna-odorico/ [zadnji pristup: 4. svibnja 2018.].

[21] Giovanni Battista Corgnali, Intorno al "Thesauri Claritas": Appunti, *Memorie storiche forogiuliesi* (dalje: *MSF*), sv. 35-36, Udine 1939.-1940., str. 17-18.

[22] Krajnji produkt tri generacije notara obitelji Susanna tako se sastoji od šest dijelova: 1) *Thesauri claritas* (popis dokumenata do 1376.), 2) *Liber feudorum* (1212.-1335., 1281.-1339.), 3) regesti dokumenata od 1240.-1298. i od 1060.-1295., 4) spisi vezani za tzv. *feude habitantie* Udina iz notarskih spisa Gubertina da Novatea, 5) dodatci Ivana Susanne (1366.-1374.) i 6) dodatci Ulrika, sina Ivana Sussane (1366.-1374.); isto, str. 17-18.

[23] *DF*, br. 4720.

[24] *Additamentum primum ad Regesta imperii*, sv. 8/1: *Karl IV. 1346-1378*, ur. Johann Friedrich Böhmer – Alfons Huber, Innsbruck 1889., br. 7278 (8. veljače 1369.).

Nakon Markvardove smrti i poraza Akvilejskog patrijarhata u ratu s Venecijom, na stolicu Sv. Hermagore papa Urban VI. postavio je kardinala Filipa d'Alençona.[25] No ovo je imenovanje bilo znatno drukčije od svih prethodnih jer je cijeli Patrijarhat d'Alençonu dodijeljen kao komenda; ne samo da je na taj način papin kandidat mogao sve prihode akvilejske Crkve zadržati za sebe, već se nije morao odreći svoje prethodne titule suburbikarnog biskupa Sabinske biskupije.[26] Ovo imenovanje *in commendam* naišlo je na žestok otpor diljem Furlanije jer se pribojavalo, među ostalim, da će novi kardinal-patrijarh zanemarivati akvilejsku Crkvu, olako raspolagati njenim prihodima i boraviti izvan Furlanije, odnosno u Rimu.[27] Štoviše, urbane elite Udina ostale su sklone ugarskom i hrvatskom kralju Ludoviku Anžuvincu s kojim su bile u savezu još za vrijeme rata protiv Venecije, nadajući se izboru novog patrijarha koji će biti tješnje povezan s ovim moćnim europskim monarhom.[28] Čak je i sam kralj Ludovik na stolici Sv. Hermagore želio vidjeti sebi odanoga Ludovika od Helfensteina, sina grofa Ulrika od Helfensteina i bosanske vojvotkinje Marije Kotromanić, sestre ugarsko-hrvatske kraljice Elizabete.[29] Naime, i Ludovik Anžuvski i njegova žena Elizabeta posebnim su pismima 18. travnja 1381. papi i Furlancima predlagali svog kandidata, a istoga je Ludovika od Helfensteina žiteljima Udina pre-

[25] Kardinal je postavljen na čelo akvilejske Crkve 11. veljače 1381.; Bernardo Maria De Rubeis, *Monumenta Ecclesiae Aquileiensis* (dalje: *MEA*), Venecija 1748., kol. 960-961. Za razdoblje d'Alençonove vlasti u Akvilejskom patrijarhatu temeljna je literatura: Paschini, SdF, str. 586-629. Vidi još i: Vincenzo Marchesi, Filippo d'Alençon, patriarca di Aquileia (1381-87), *Annali del Regio Istituto tecnico Antonio Zanon in Udine*, ser. 2, sv. 9, Udine 1891., str. 1-20.

[26] Michael Ott, In Commendam, u: *The Catholic Encyclopedia*, sv. 7, New York 1910., <http://www.newadvent.org/cathen/07719a.htm> [zadnji pristup: 4. svibnja 2018.]; Paschini, *SdF*, str. 586.

[27] Paschini, *SdF*, str. 587.

[28] Veze Ludovika Anžuvinca s Akvilejskim patrijarhatom sezale su u doba patrijarha Bertranda de Saint-Geniès koji je s ovim monarhom sklopio alijansu o međusobnoj zaštiti u slučaju napada austrijskih vojvoda. Veze između ugarske krune i akvilejskih patrijarha nastavile su se u vrijeme patrijarha Nikole Luksemburškog i Ludovika della Torrea, razdoblju u kojem je ugarsko-hrvatski kralj ratovao protiv Venecije i pronašao prirodne saveznike u akvilejskim prelatima, postavši tako "zaštitnikom akvilejske Crkve". Svi se ovi podaci iščitavaju iz instrukcija akvilejskim ambasadorima na ugarskome dvoru iz 1361. godine objavljenima u: *Austro-Friulana: Sammlung von Actenstücken zur Geschichte des Conflictes Herzog Rudolfs IV. von Österreich mit dem Patriarchate von Aquileja, 1358-1365 mit Einschluss der vorbereitenden Documente von 1250 an*, ur. Josef von Zahn, Fontes rerum austriacorum II. Diplomataria et Acta, sv. 40, Beč 1877., br. 130. Nadalje, Ludovik Anžuvinac bio je saveznik Filipovom prethodniku, patrijarhu Markvardu, s kojim je također, ovoga puta bezuspješno, ratovao protiv Venecije; Daniele Chinazzo, *Cronaca della guerra di Chioggia*, ur. Giulio Antimaco, Biblioteca rara, sv. 59, Milano 1865., str. 26-27; Paschini, SdF, str. 566-583; De Vergottini, *Lineamenti*, str. 206-209; Gian Maria Varanini, Venezia e l'entroterra (1300 circa–1420), u: *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, sv. 3: *La formazione dello stato patrizio,* ur. Girolamo Arnaldi, Giorgio Cracco, and Alberto Tenenti, Rim 1997., str. 201.

[29] O obiteljskom porijeklu bosanske vojvotkinje Marije vidi: Nedim Rabić, Maria ...*von Bosnien*: Bosanska vojvotkinja – njemačka grofica, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, sv. 17/3, Sarajevo 2014., str. 105-129. O obitelji Ludovika od Helfensteina vidi: Heinrich Friedrich Kerler, *Geschichte der Grafen von Helfenstein*, sv. 1, Ulm 1840., posebice str. 67-68; Detlev Schwennicke, *Europäische Stammtafeln: Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten, Neue Folge*, sv. 12: *Familien des alten Herzogtums Schwabe*, Marburg 1992., tablica 58.

poručio i Ivan, grof Krčki.[30] No papa Urban VI. ostao je odlučan u svome izboru – službena titula Filipa d'Alençona glasit će "milošću Božjom biskup sabinski, Svete Rimske Crkve kardinal, patrijarh akvilejski" (*miseratione divina episcopus Sabinensis, Sancte Romane Ecclesie cardinalis, patriarca Aquilegensis*).[31]

Unatoč izvornom protestu Furlanski parlament, središnji upravni savjet Akvilejskog patrijarhata, službeno je priznao d'Alençonovu vlast te je 3. kolovoza 1381. Fridrik od Porcije (tal. Federico di Porcia), upravitelj akvilejske Crkve za sedisvakancije, formalno predao sve svoje ovlasti novom kardinalu-patrijarhu.[32] Udine su ipak ostale sklone Ludoviku Anžuvinskomu i ustrajne u nadi da će papa na kraju pokleknuti pred brojnim molbama upućenima Svetoj Stolici i konačno poslati "pravoga patrijarha", novoga prelata imenovanog *in titulum*.[33] Ova ustrajnost Udina protiv bilo kakvog formalnog priznanja d'Alençonove vlasti pokrenut će lavinu sukoba koji će cijelo desetljeće desetkovati svjetovno gospodstvo akvilejskih patrijarha. "I tako nastadoše velike podjele u svim gradovima, kaštelima i selima između brata i brata, muža i žene, oca i sina – i to ne samo među muškarcima, nego čak i među ženama – kako među građanima tako i među seljacima, kako među starima tako i među mladima" pisat će o početku polarizacije društva Akvilejskoga patrijarhata suvremeni kroničar Ivan, sin Ailina iz Maniaga.[34]

Problem Filipova autoriteta poprimio je nove dimenzije nakon što je ugarsko-hrvatski kralj odustao od promocije svog kandidata na akvilejsko prijestolje (Ludovik od Helfensteina postat će 1383. godine nadbiskup Kaloče) i preporučio d'Alençonu savez s Franjom (tal. Francesco) da Carrarom, gospodarom Padove i tradicionalnim neprijateljem Mletačke Republike.[35] Ova alijansa između glavara akvilejske Crkve

---

30 *DF*, br. 4856 (pismo kraljevne Elizabete Furlancima), br. 4857 (pismo kralja Ludoviku Furlancima), br. 4858 (pismo kralja Ludovika papi Urbanu VI.), br. 4859 (pismo Ivana Krčkog žiteljima Udina).

31 *Parlamento friulano* (dalje: *PF*), sv. 1: *(1228-1420)*, ur. Pier Silverio Leicht, Bologna 1927., str. 337-338; Paschini, *SdF*, str. 588.

32 *PF*, sv. 1, str. 334; De Rubeis, *MEA*, kol. 962-963; Paschini, *SdF*, str. 589. O Furlanskom parlamentu temeljna je studija i dalje Leichtov uvod u: *PF*, sv. 1, str. XXXVIff.

33 *PF*, sv. 1, str. 337-338; Paschini, *SdF*, str. 591-592. Indikativni su i navodi furlanskog kroničara Ivana od pokojnog Ailina iz Maniaga (lat. Iohannes quondam Aylini di Maniaco, tal. Giovanni di Ailino), d'Alençonovog suvremenika, koji u svojoj kronici o ovom periodu piše: *Terra vero Utini ipsum dominum Philippum cardinalem in commenda acceptare recusavit. ... Et super his per Utinenses et eorum partem missi fuerunt ambasciatores sepius ad summum Pontificem, ut verum dominum patriarcham deberet mittere in Patria, more antiquitus observato, vel quod iste dominus cardinalis ejiceret cappellum cardinalatus*; Giovanni di Ailino, Historia belli Foroiuliensis, u: *Antiquitates Italicae Medii Aevii*, ur. Lodovico Antonio Muratori, sv. 3, Milan 1740., kol. 1193.

34 *Et hoc modo in quamcumque civitate, castro, et villa, partes magne orte sunt de fratre ad fratrem, de consorte ad consortem, de patre cum filio, et non solum inter homines, verum etiam inter mulieres, tam civiles, quam rurales, tam parvas quam maiores*; isto, kol. 1193.

35 Konrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi*, sv. 1, Münster 1913., str. 197; Kerler, *Geschichte der Grafen*, str. 67. Poziv d'Alençonu na savez s da Carrarom u: DF, br. 4892. O Franji da Carrari vidi: Benjamin G. Kohl, Carrara, Francesco da, il Vecchio, u: *Dizionario Biografico degli Italiani*, sv. 20, Rim 1977., <http://www.treccani.it/enciclopedia/carrara-francesco-da-il-vecchio_%28Dizionario-Biografico%29/> [zadnji pristup: 4. svibnja 2018.]; isti, *Padua under the Carrara, 1318-1405*, Baltimore 1998., posebice str. 104-114 i 205-222.

i moćnog obiteljskog klana, čiji se posjedi nalaze u samoj blizini Patrijarhata i Venecije, bila je potencijalno vrlo opasna za sve protivnike d'Alençona i da Carrare. Uistinu, kardinal-patrijarh prodao je da Carrari strateški važnu utvrdu San Polo di Piave i tako prepustio gospodarima Padove odličnu odskočnu dasku za osvajanje treviške komune, posjeda pod vlašću austrijskih vojvoda, Habsburgovaca.[36] Nepune dvije godine kasnije, u veljači 1384., Franjo da Carrara službeno je postao gospodarom Trevisa.[37] Kao posljedica ove plodne suradnje i da Carrarinih uspjeha Furlanijom su kružile glasine da će kardinal-patrijarh neminovno napustiti Furlaniju, jer se nije odrekao kardinalske časti i Sabinske biskupije, te prepustiti upravu Patrijarhata Franjinom izvanbračnom sinu Conteu, potomku da Carrare kojemu je uistinu bila predviđena crkvena karijera.[38] U međuvremenu, dok je d'Alençon sklapao savez s gospodarom Padove, Udine su neprekidno tražile postavljanje novog patrijarha. Sit neposluha, d'Alençon je službeno ekskomunicirao sve furlanske zajednice koje su odbijale prihvatiti njegov legitimni autoritet i titulu.[39] Nesloga je ubrzo prerasla u otvoreni sukob i u jesen 1383. žitelji Udina napali su patrijarhu odanu Gemonu.[40] Sukobljene je stranke pokušala izmiriti kraljica Elizabeta, udovica kralja Ludovika Anžuvinskog, poslavši u Furlaniju Jurja Krbavskog kao svog službenog ambasadora.[41] No, furlanski plamen razdora nije se mogao tako jednostavno ugasiti.

Ugrožene savezom d'Alençona i da Carrare, udinske elite krenule su s projektom stvaranja vlastite koalicije kako bi se učinkovitije suprotstavile rastućoj moći kardinala-patrijarha. Na čelu cijelog fronta stajale su Udine, glavni protivnik d'Alençonove vlasti, predvođene moćnom plemićkom obitelji Savorgnan, istaknutom dinastijom čiji su članovi u ovom razdoblju *de facto* upravljali cijelim gradom.[42] Službeno odgovorivši kraljici Elizabeti da je s d'Alençonom sklopljen mir (6. travnja 1384.), gradsko vijeće Udina izglasalo je nastavak ratnih sukoba s pristašama kardinala-patrijarha, poimence Čedada (11. travnja 1384.).[43] No cijeli će se sukob uskoro dodatno zakomplicirati i prerasti u pozornicu okršaja brojnih regionalnih sila.

Odmah po Carrarinom osvajanju Trevisa Mletačka Republika osjetila se ugroženom – moćan i ekspanziji sklon dinast ponovno se našao pred samim granicama

[36] Giambatista Verci, *Storia della marca trivigiana e veronese*, sv. 16, Venecija 1790., br. 1789; Paschini, *SdF*, str. 595.

[37] Galeazzo Gatari, Bartolomeo Gatari i Andrea Gatari, *Cronaca carrarese*, ur. Antonio Medin – Guido Tolomei, Rerum Italicarum scriptores, ser. 2, sv. 17/1, Città di Castello 1931., str. 220-226; Kohl, *Padua*, str. 228; Paschini, *SdF*, str. 596.

[38] ASV, Collegio, secreti, reg. 1382-1385, fol. 30r; Roberto Cessi, Venezia e la preparazione della guerra friulana (1381-1385), *MSF*, sv. 10, Udine 1914., str. 427; Kohl, *Padua*, str. 230; Paschini, *SdF*, str. 602-603.

[39] *DF*, br. 4886 (ekskomunikacija Karnije), br. 4898 (podizanje interdikta s Udina).

[40] *DF*, br. 4965, br. 4970; Paschini, *SdF*, str. 598.

[41] *DF*, br. 4967; PF, sv. 1, str. 342; Paschini, *SdF*, str. 599.

[42] O obitelji Savorgnan temeljna je publikacija: Laura Casella, *I Savorgnan. La famiglia e le opportunità del potere*, Rim 2003., ovdje posebice str. 25-28.

[43] *DF*, br. 5004 (odgovor Elizabeti, 6. travnja 1384.), br. 5005 (odluka o nastavku rata s Čedadom, 11. travnja 1384.).

Prejasne. Štoviše, preko suradnje s akvilejskim patrijarhom opasni gospodar Padove mogao bi svoje posjede dodatno povećati do te mjere da bi s kopna gotovo potpuno opkolio Veneciju i primorao Gospodaricu Mora na potencijalno pogubnu kopnenu bitku. Cijela je situacija poprimila alarmantne tonove u srpnju 1384., kada je da Carrara službeno odbio potvrditi mletačke trgovačke privilegije u Trevisu, povlastice koje su bivši gospodari, Habsburgovci, spremno priznavali.[44] Kap koja je konačno prelila čašu i natjerala Prejasnu Republiku na odlučno zauzimanje novog, proaktivnog stava spram furlanskog razdora bila je arbitražna presuda Franje da Carrare, objavljena 31. srpnja 1384., kojom je gospodar Padove kanio pacificirati Furlaniju i otvoriti si širom vrata za ekspanziju svog gospodstva.[45] Prema toj su odluci svi oružani sukobi trebali smjesta prestati, zatvorenici biti pušteni na slobodu, okupirane zemlje vraćene i, najvažnije, svi su unisono trebali službeno priznati vlast kardinala-patrijarha d'Alencona kao legitimnog glavara akvilejske Crkve te gospodara Padove kao arbitra u svim budućim sporovima u Patrijarhatu. Provedbom ove arbitraže u djelo da Carrara bi osigurao plodno tlo za širenje svog utjecaja i stvaranja obruča oko tradicionalnog neprijatelja, Venecije. Odlučni da se traumatična iskustva Rata za Chioggiu više nikada ne ponove, mletački patriciji odlučili su se energičnije umiješati u furlanske prilike. Rezultat te nove, smjele mletačke politike bio je službeno venecijansko pokroviteljstvo udinske lige.

Mletački *Collegio* već je 10. lipnja 1384. izglasao isplatu izdašne provizije Fridriku Savorgnanu, dvije stotine dukata mjesečno dokle god bude trajao rat i dvije tisuće dukata godišnje u slučaju poraza, kako bi se dodatno osnažila koalicija suprotstavljena da Carrari.[46] No situacija je nakon da Carrarine arbitražne presude postala previše opasna za slabo strukturiran savez. Štoviše, Savorgnanovi su saveznici, umorni od ratovanja, prihvatili Franjinu arbitražu i u kolovozu 1384. potpisali primirje s kardinalom-patrijarhom.[47] Čak su i Udine poslale svoje zastupnike kako bi se s d'Alençonom sklopio mir i prekinulo ratno stanje.[48] Franjo da Carrara postigao je svoj cilj i Prejasna Republika morala je hitno intervenirati. Prvotni plan bio je razbiti savez d'Alençona s gospodarom Padove i pridobiti kardinala-patrijarha, zajedno s minulim udinskim frontom, na svoju stranu. Plan nije uspio; glavar akvilejske Crkve odbio je pristati na udruženje s Venecijom, napustivši diplomatske pregovore koji su se vodili u prosincu 1384. godine.[49] Uvidjevši da je nemoćna razbiti prijeteći dvojac da Carrara – d'Alençon, Venecija se odlučila upustiti u novi projekt: stvaranje

[44] Cessi, Venezia e la preparazione, str. 425 (s navodom izvora); Paschini, *SdF*, str. 601.

[45] Verci, *Storia della marca*, sv. 16, br. 1822; Federico Seneca, L'intervento veneto-carrarese nella crisi friulana (1384-1389), u: *Studi di storia padovana e veneta*, ur. Paolo Sambin – Federico Seneca – Maria Cessi Drudi, Miscellanea di studi e memorie, sv. 8, Venecija 1952., str. 6; Cessi, Venezia e la preparazione, str. 430; Paschini, *SdF*, str. 604; Kohl, *Padua*, str. 230.

[46] *DF*, br. 5014; Paschini, *SdF*, str. 606.

[47] *DF*, br. 5025; Seneca, L'intervento veneto-carrarese, str. 7.

[48] Verci, *Storia della marca*, sv. 16, br. 1823; Seneca, L'intervento veneto-carrarese, str. 7.

[49] Cessi, Venezia e la preparazione, str. 441-442; Seneca, L'intervento veneto-carrarese, str. 10.

formalnog saveza u Akvilejskom patrijarhatu pod službenim pokroviteljstvom *Serenissime* s ciljem razbijanja moći da Carrare.

Pregovori oko sklapanja saveza započeli su u siječnju 1385. godine i vodili su se s članovima udinske koalicije, Fridrikom Savorgnanom i njegovim saveznicima. Dana 20. siječnja 1385. mletački je senat raspravljao o potankostima ugovora koji su dogovorili s furlanskim predstavnicima i na taj je način izglasano da će "liga za obranu Furlanije" biti sklopljena na pet godina i usmjerena protiv svih koji bi se drznuli "napasti zemlje i mjesta domovine Furlanije i akvilejske Crkve, osim presvetog gospodina pape, prejasnog gospodina rimskoga cara, krune i Kraljevstva ugarskog, gospode vojvoda Austrije i gospodina grofa Goričkog".[50] Konačno je 8. veljače 1385. u Gradežu službeno sklopljen formalan i obavezujući savez između Venecije i udinskog fronta.[51] Venecija je na taj način preuzela ulogu "paladina" Akvilejskog patrijarhata i predanog borca za "autonomiju" Furlanije.[52] Nadalje, Fridrik Savorgnan, vođa promletačkog tabora Furlanije, službeno je prihvaćen u venecijansko Veliko Vijeće postavši počasnim plemićem Prejasne Republike.[53] Pozornica je bila spremna za početak velikog okršaja dviju snažnih sila.

Odbijajući priznati da Carrarinu arbitražnu presudu, promletački savez, koji je sebe zvao i "Sretnom unijom" (*Unio felix*, *Felix liga*, *Liga felici*), ubrzo je isprovocirao gospodara Padove i kardinala-patrijarha u otvoreni oružani sukob.[54] Ratovi koji su bjesnjeli Furlanijom vodili su se promjenjivom srećom, no od ljeta 1385. sve do početka narednog desetljeća sukobljene strane nisu uspjele postići trajniji mirovni

---

[50] *Ipsa liga et unio esse debeat ad deffensionem patrie Foroiulii contra quoscumque dominos, comunitates et personas cuiuscumque conditionis existant invadentes terras et loca patrie Foroiulii et Ecclesie Aquilegiensi exceptis sanctissimo domino papa, serenissimo domino imperatore Romanorum, chorona et regno Hungarie, dominis ducibus Austrie et domino comite Goritie*; ASV, Senato, Deliberazioni, Misti, reg. 39, fol. 37v. Cijela rasprava oko ugovora proteže se na folijama 37v-39r. Paschinijev navod, koji se tako često nekritički preuzimao u historiografiji, da su Udine i Savorgnani stvorili "ligu za obranu Furlanije" 20. siječnja 1384. bez mletačke umiješanosti u potpunosti je netočan; usp. Paschini, *SdF*, str. 600; Brunettin, L'evoluzione impossibile, str. 219 i bilj. 641. Paschini ovu tvrdnju nije potkrijepio nikakvim navodom izvora, no činjenica da u tekstu opisuje stavke ugovora koji sam citirao u ovoj fusnoti navodi na zaključak da se jednostavno radi o pogrešnoj dataciji: 20 siječnja 1384. *more veneto* je 1385. godina. Paschini zasigurno nije poznavao samo vrelo i podatke je preuzeo iz sekundarne literature jer bi mu u protivnom bilo jasno da je ovaj ugovor, u čije je sklapanje Venecija itekako bila umiješana, samo skica koja je prethodila zaključnom stvaranju promletačke lige.

[51] Izvorna listina nalazi se u: ASV, Miscellanea atti diplomatici e privati, b. 25, br. 766. Koliko mi je poznato, ovaj ključni dokument još uvijek nije kritički objavljen u cijelosti; Cessi, Venezia e la preparazione, str. 442-445; Paschini, *SdF*, str. 607; Seneca, L'intervento veneto-carrarese, str. 13.

[52] *Venezia prese dunque a atteggiarsi a paladina dei diritti patriarcali e dell'autonomia del Friuli*; Brunettin, L'evoluzione impossibile, str. 219.

[53] *DF*, br. 5062 (3. travnja 1385., izvor objavljen u: Benedetto Vollo, *I Savorgnani: Storia*, Venecija 1856., str. 220); Paschini, *SdF*, str. 608.

[54] Primjerice, vijećnici Udina savez su nazvali *Unio felix* i *Liga felici* u istom zaključku (Seneca, L'intervento veneto-carrarese, str. 37, bilj. 64). *Liga felici* također u: Verci, *Storia della marca*, sv. 16, br. 1846. Vidi i dokument 3 u prilogu ovoga članka.

sporazum.[55] Konflikti su se nastavili čak i nakon d'Alençonova odlaska sa stolice Sv. Hermagore i imenovanja novog patrijarha *in titulum*, češkog plemića Ivana Soběslava 1387. godine.[56] Tek će mletačkim osvajanjem Trevisa, krahom da Carrarine premoći u regiji i potpisivanjem mirovnog sporazuma 21. veljače 1391. između Čedada i Udina – posredstvom mletačkog izaslanika Jakova (tal. Giacomo) Gradeniga – sukobi konačno biti pacificirani i središnja vlast Patrijarhata pod vodstvom patrijarha Ivana donekle profunkcionirati.[57] Stanje mira, nažalost, neće potrajati zadugo jer će krvne osvete, zbog čega će na kraju biti ubijen i sam patrijarh Ivan, ponovno gurnuti svjetovno gospodstvo akvilejske Crkve u još jednu krvavu epizodu kaotičnog ratovanja sukobljenih tabora.[58]

Sagledavši cijelu situaciju kroz Robinsonovu paradigmu teorije kolaboracije, Sretna unija rezultat je mletačke politike interveniranja u susjedna područja koja su bila potencijalno opasna za Prejasnu Republiku. Furlanija pod d'Alenconom i efektivnom moći da Carrare pretvorila je Akvilejski patrijarhat u "pograničje nesigurnosti" za Veneciju: politički nestabilno granično područje koje rapidno potpada pod utjecaj i kontrolu neprijateljskih političkih faktora i na taj način ugrožavajući samu Mletačku Republiku. U trenutku kada je situacija dosegla kritičan stadij – nakon da

[55] O samom tijeku ratnih operacija i diplomatskih misija vidi detaljnije u: Paschini, *SdF*, str. 611-629; Seneca, L'intervento veneto-carrarese, str. 27-65.

[56] Razdoblju Ivana Soběslava u Akvilejskom patrijarhatu u recentno je vrijeme posvećena magistarska radnja koja je potom objavljena u obliku znanstvene monografije; Ondřej Schmidt, *Jan z Moravy: Zapomenutý Lucemburk na aquilejském stolci*, Prag 2017. I dalje je koristan kraći pregled Ivanovog mandata u: Paschini, *SdF*, str. 631-661. U kontekstu rata Sretne unije i da Carrare vidi i: Seneca, L'intervento veneto-carrarese, str. 66-93; isti, Il conflitto fra Giovanni di Moravia e gli Udinesi (1389-1394), *Archivio veneto*, ser. 5, sv. 46-47, Venecija 1950., str. 45-68.

[57] O mletačkom osvajanju Trevisa vidi: Roberto Cessi, Il tumulto di Treviso (1388), u: isti, *Dopo la Guerra di Chioggia: Il nuovo orientamento della politica veneziana alla fine del secolo XIV*, ur. Marina Zanazzo, Venecija 2005., str. 87-115. O slomu da Carrare u regiji; Kohl, *Padua*, str. 245-255. Tekst mirovnog sporazuma nije sačuvan, no mir sklopljen u veljači 1391. iščitava se iz kasnijeg sporazuma (3. travnja 1393, *DF*, br. 5680) i slavlja koje su stanovnici Udina priredili kako bi proslavili pacifikaciju sukoba (22. veljače 1391., *DF*, br. 5577). Vidi više u: Schmidt, *Jan z Moravy*, str. 122 (koji ispravlja prethodne datacije mira s 22. na 21. veljače).

[58] Naime, 15. veljače 1389., dok je slušao misu u crkvi sv. Stjepana kraj svoje kuće u Udinama, Fridrika Savorgnana okrutno je umorila banda urotnika. Uključen u urotu bio je i maršal (*marescalcus*) patrijarha Ivana; DF, br. 5453; Vollo, *I Savorgnan*, str. 234-236; Paschini, SdF, str. 639-640; Pier Silverio Leicht, La giovanezza di Tristano di Savorgnano, u: isti, *Studi di storia friulana*, Udine 1955., str. 16-17. Ovo ubojstvo, unatoč kasnijim mirovnim sporazumima, nije bilo zaboravljeno i Fridrikov nasljednik, Tristan Savorgnan, i rođak, Nikola Savrognan, osvetit će očevu smrt ubojstvom biskupa Concordije (22. lipnja 1392.) – navodnog instigatora Fridrikovog ubojstva – te, na kraju, i ubojstvom samog patrijarha Ivana (13. listopada 1394). Anonimni akvilejski kroničar ovo je ubojstvo, tipičan primjer *vendette*, opisao riječima: *et sic vindicta facta fuit de morte ipsius domini Frederici Savorgnani*; De Rubeis, *MEA*, appendix, str. 15. Vidi i: *DF*, br. 5631-5632 (o ubojstvu biskupa Concordije), br. 5753-5754 (o ubojstvu patrijarha Ivana); Paschini, *SdF*, str. 654-655, str. 659-660; Leicht, La giovanezza, str. 23-24, Brunettin, L'evoluzione impossibile, str. 222; Casella, *I Savorgnan*, str. 25-26; Andrea Tilatti, Tra santità e oblio: storie di vescovi uccisi in Italia nordorientale (secoli XIII-XIV), u: *L'évêque, l'image et la mort. Identité et mémoire au Moyen Âge*, ur. Nicholas Bock – Ivan Foletti – Michele Tomasi, Rim 2014., str. 617-619; Schmidt, *Jan z Moravy*, str. 147.

Carrarine arbitražne presude i *de facto* raspada d'Alençonove opozicije – Venecija je morala intenzivnije intervenirati kako bi bila u stanju držati daljnji razvoj potencijalne ugroze pod kontrolom. Riječ je o sekvenci događaja u potpunoj harmoniji s Robinsonovom teorijom prema kojoj je "tranzicija iz jedne faze imperijalizma u sljedeću vođena potrebom rekonstrukcije i održavanja kolaborativnih sistema koji su se raspadali".[59] Kako svaka intervencija u "pograničja nesigurnosti" uvijek ovisi prvenstveno o kolaboraciji s lokalnim čimbenicima, Venecija je morala pronaći siguran oslonac među lokalnim, furlanskim silama. Ne želeći uzurpirati tradicionalne okvire vlasti, *Serenissima* je izvorno željela kao kolaboracionista pridobiti i samog kardinala-patrijarha, no u tome nije uspjela. Tek je nakon ovog neuspjeha Venecija odlučno krenula u koaliciju s *de iure* pobunjeničkim frontom, frakcijom u Patrijarhatu koja nije priznavala kardinala d'Alencona za legitimnog glavara akvilejske Crkve. Tu grupu pobunjenika Mlečani su reanimirali, dodatno strukturirali, financijski potpomogli i diskurzivno transformirali u alijansu za obranu Furlanije i slobode akvilejske Crkve.[60] Mletačka intervencija, analizirana kroz konceptualni aparat Ronalda Robinsona, rezultat je pericentričnog pritiska generiranog da Carrarinim uspjesima u Furlaniji i ostvarena je kroz kolaboraciju s udinskim frontom predvođenim Savorgnanima. Iako su obje strane profitirale stvaranjem Sretne unije, Venecija je kao sila koja intervenira ipak izvukla više koristi od udinske koalicije, lokalnih kolaboracionista. Primjerice, Mlečani su se obavezali pokriti polovinu vojnih troškova, no dok su njihove postrojbe morale pomoći samo unutar granica Patrijarhata, vojska udinske koalicije morala se obavezati pomagati Veneciji na kojem god području bude bilo potrebno.[61]

Za vrijeme ovog burnog d'Alençonovog mandata i stvaranja procarrarinskog i promletačkog fronta u Furlaniji, patrijaršijski kancelar Ulrik Susanna ostao je odan svom legitimnom gospodaru Filipu d'Alençonu, baš kao što je i svih prethodnih godina vjerno služio njegovim prethodnicima. Zbog svoje nepokolebljive odanosti – koju je morao održati ukoliko je želio nastaviti obnašati dužnost službenog pa-

[59] "The transition from one phase of imperialism to the next was governed by the need to reconstruct and uphold a collaborative system that was breaking down."; Robinson, Non-European Foundations, str. 139.

[60] Tako je mletački kroničar, suvremenik ovih zbivanja, da Carraru opisao kao okupatora i d'Alençonove pristaše nazvao "pobunjenicima". *Ducale dominium ad reconciliandum controversiam praedictam pro tranquillo statu patriae Foroiulii amicabiliter laborabat; sed ipse cardinalis, suasionibus, immo deceptionibus Francisci de Carraria, omissa amicabili eiusdem dominii interpositione adhaesit Paduano, qui, non ad finem reconciliandi Patriam, sed ut callide eam occuparet, ... ligam contraxit cum eodem cardinale, qui se Paduam transtulit*; Rafaino Caresini, *Chronica a. 1344-1388*, ur. Ester Pastorello, Rerum Italicarum scriptores, ser. 2, sv. 12/2, Bologna 1922., str. 63. *Firmata unione inter ipsum Dominium et caetera loca Foro Iulii, exceptis Civitate Austriae, Portogruario, Valvasono et Sancto Vito, quae suae ecclesiae et Patriae rebellia extiterant*; na ist. mj.

[61] Cessi, Venezia e la preparazione, str. 444. S druge strane, kroničar Caresini pisat će kako je Venecija pokrivala sve troškove Sretne unije: *Totum expensarum onus remansit ducali dominio*; Caresini, *Chronica*, str. 63.

trijaršijskog kancelara – Ulrik se morao odlučno svrstati protiv udinskog fronta i mletačke Sretne unije. No javni iskaz vjernosti d'Alençonu i da Carrari nosio je sa sobom i određene neugodne posljedice: udinske su vlasti zaplijenile sva dobra Ulrika Susanne koja su se nalazila na prostorima pod ingerencijom promletačke lige.[62] Ironično, zbog svoje iskazane vjernosti nesretnom je kancelaru bila konfiscirana i imovina prethodno dodijeljena upravo zbog vjernog obnašanja službe. Položaj autora *Lucifera* stoga se može jasno odrediti unutar ključnog sukoba koji je podijelio žiteljstvo Patrijarhata na dvije sukobljene frakcije; Ulrik je svoj priručnik pisao iz politički determinirane pozicije, kao vjeran podržavatelj kardinala-patrijarha čiji je autoritet službeno priznavao samo dio žiteljstva svjetovnog gospodstva akvilejske Crkve. Stoga se i navodi u *Luciferu* – pisani nakon odlučnog stupanja Venecije u koaliciju protiv d'Alençona, nakon pljenidbe Ulrikovih dobara i za vrijeme kancelarova prinudnog bijega iz Udina – moraju sagledati kao krajnje pristran narativ. No gdje se u cijeloj priči nalazio Dujam od Castella, navodni uzurpator Markgrofovije Istre?

Gospodari Castella Porpetta, posjeda koji će cijeloj obitelji nadjenuti to toponimsko prezime, i Tarcenta (slov. Čenta), Dujmovi preci bili su istaknuti plemići i utjecajni zemljoposjednici u Akvilejskom patrijarhatu.[63] Nadalje, ovaj je furlanski plemićki klan bio tijesno, vjeruje se i rodbinski povezan s istaknutim hrvatskim plemićima, grofovima Krčkima.[64] Zbog tih međusobnih veza Rikard od Castella izričito je istaknuo u svojoj službenoj zakletvi vjernosti grofovima Goričkima da će vjerno služiti i ratovati na strani Goričkih protiv sviju, osim protiv Bartolomeja Krčkog i njegovih nasljednika.[65] Štoviše, u 15. stoljeću će obje porodice, kako grofovi Krčki tako i furlanski gospodari Castella, preuzeti obiteljsko ime Frankapani.[66] Članovi obitelji Castello, česti podržavatelji gibelinskih sila u regiji, tradicionalno predvođe-

[62] *DF*, br. 5312.

[63] Gospodari Castella sjedili su među predstavnicima zemljoposjedničkog plemstva u Furlanskom parlamentu; *PF*, sv. 1, str. LXXXVI, str. CLXXI. O obitelji Castello vidi: Michele Zacchigna, *La società castellana nella patria del Friuli: Il dominium dei di Castello (1322-1532)*, Studi, sv. 1, Trst 2007., str. 15-32.

[64] Doimo Frangipane, La famiglia Frangipane, *Harmonia*, sv. 5, Cividale del Friuli-Udine 2007., str. 35-41. Do danas nije točno utvrđeno na koji su način rodbinski povezani i jesu li uopće u krvnom srodstvu hrvatski plemići grofovi Krčki i furlanski vlastelini od Castella; Doimo Frangipane – Ivan Mirnik, Frankapanske medalje, *Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti*, sv. 44/1, Zagreb 2001., str. 20-24. S druge strane, utvrđeno je da ni furlanski ni hrvatski Frankapani nisu u nikakvom srodstvu s rimskim Frangipanima; Luka Špoljarić, Illyrian Trojans in a Turkish Storm: Croatian Renaissance Lords and the Politics of Dynastic Origin Myths, u: *Portraying the Prince in the Renaissance: The Humanist Depiction of Rulers in Historiographical and Biographical Texts*, ur. Patrick Baker i dr., Berlin 2016., str. 121-156, posebice str. 124-142.

[65] Vincenzo Joppi, Documenti goriziani del secolo XIV (dalje: DG 9), *AT*, ser. 2, sv. 15/2, Trst 1890., br. 201.

[66] Prvi pripadnik obitelji Castello koji se počeo kititi prezimenom Franakapan bio je Jakov (tal. Giacomo) od Castella u čijoj diplomi s padovanskog sveučilišta iz 1487. godine stoji *ex nobilissima Francapanum familia*; Frangipane, La famiglia, str. 39. Prvi krčki knez koji je preuzeo ime Frankapan bio je Nikola Krčki 1422.; Špoljarić, Illyrian Trojans in a Turkish Storm, str. 126. Usp. također osvrt Ivana Mirnika na knjigu: Luc Orešković, *Les Frangipani: Un example de la réputation des lignages au XVIIe siècle en Europe*, objavljen u *Povijesni prilozi*, sv. 27, Zagreb 2004., str. 167-179.

nih ratobornim grofovima Goričkima – nasljednim advokatima akvilejske Crkve i gospodarima Pazinske knežije u Istri – sudjelovali su u raznim ključnim trenucima u povijesti Furlanije i Istre. Tako je Artuik od Castella bio jedan od glavnih podržavatelja grofova Goričkih u ratovima koji su bjesnjeli Furlanijom i Istrom krajem 13. stoljeća, te je služio kao podestat Kopra (1278.) i podestat Trevisa (1284.); zatočeništvo Nikole od Castella isprovociralo je reakciju Bartolomeja Krčkog koji je zbog toga napao patrijaršijske sile i Udine 1332. godine, oslobodivši Nikolu iz zatvora i desetkujući protivničku vojsku; Ivan Franjo (tal. Giovanni Francesco) bio je poznati razbojnik i navodni sudionik u ubojstvu patrijarha Bertranda de Saint-Genièsa 1350. te je zbog svoje umiješanosti u atentat bio javno dekapitiran u Udinama, a njegova je glava potom nataknuta na koplje i nošena po cijelom gradu.[67]

Iako su često svoju pomoć poklanjali gibelinskim silama, u sukobu između d'Alençona i udinske koalicije gospodari Castella odlučili su promijeniti tradicionalnu obiteljsku političku afilijaciju. Već 10. lipnja 1382. Dujam od Castella predstavlja Udine kao poslanik kod kardinala Pileja od Prate koji je pokušavao pomiriti sukobljene furlanske tabore.[68] Nadalje, Dujam je osobno bio prisutan u pregovorima s Venecijom u Gradežu u siječnju 1385. i tako se među imenima izvornih potpisnika dokumenta kojim je stvorena promletačka Sretna unija nalaze upravo Dujam i Nikola od Castella.[69] Stoga je i službeno poslanstvo koje je Liga 31. listopada iste godine uputila k Svetoj Stolici djelovalo i u ime gospodara Castella.[70] Dujam od Castella je kao predstavnik mletačke Sretne unije i plemeniti vojskovođa vodio oružane snage alijanse zajedno s mletačkim poslanikom Franjom Zanejem (tal. Francesco Zane) u revindikaciju Portogruara koji je osvojio d'Alençonu odan Rikard of Valvasonea.[71] Nadalje, kao vjerni podržavatelj udinske koalicije i obitelji Savorgnan, Dujam od Castella "i svi njegovi nasljednici iz njegove kuće" službeno su prihvaćeni 10. srpnja

[67] Za Artuika vidi: Paschini, *SdF*, str. 394, 397; Marcello Grego, L'attività politica di Capodistria durante il XIII secolo, *AMSI*, sv. 49, Poreč 1937., str. 43; Giovanni Battista Picotti, *I Caminesi e la loro signoria in Treviso dal 1283 al 1312*, Livorno 1905., str. 84 i 94. Za Nikolu vidi: *DF*, br. 2201 (objavljen u: Giuseppe Bianchi, *Documenti per la storia del Friuli dal 1326 al 1332*, Udine 1845., br. 755); Paschini, *SdF*, str. 457. Za Ivana Franju vidi: *DF*, br. 2992, br. 3358; *PF*, sv. 1, str. 155-156; *Chronicon spilimbergense*, ur. Giuseppe Bianchi, Udine 1856., str. 8-9; Brunettin, L'evoluzione impossibile, str. 203; Andrea Tilatti, Principe, vescovo, martire e patrono: Il beato Bertrando di Saint-Geniès patriarca d'Aquileia (†1350), *Rivista di storia e letteratura religiosa*, sv. 27, Firenca 1991., str. 442.

[68] *Deliberationem fuit quod Domini Rizardus de Valvesono et Doymus de Castello et Nicolaus notarius Manini debent continuo esse penes Dominum Cardinalem de Pratta qui est penes Dominum Comitem de Goricia ad tractandum supra factis nostris cum Domino Cardinali de Alenchonio et pro expensis per eos fiendis debeant accipi de Canipa Utinensis XX marchas denariourum dandas eisdem.* Riječ je o odredbi udinskog vijeća koja je objavljena u: Attilio Hortis, *Giovanni Boccacci ambasciatore in Avignone e Pileo da Prata proposto da' Fiorentini a Patriarca di Aquileia*, Trst 1875., str. 71. Vidi i: Cessi, Venezia e la preparazione, str. 422-423.

[69] ASV, Senato, Deliberazioni, Miste, reg. 39, fol. 39r. Ostali furlanski plemići koji su podržali Savorgnanovu ligu bili su Vjenceslav od Spilimberga, gospodari od Colloreda, Franjo od Prampera i gospodari Maniaga; Cessi, Venezia e la preparazione, str. 442.

[70] De Rubeis, *MEA*, kol. 970; Paschini, *SdF*, str. 612.

[71] Di Ailino, Historia belli, kol. 1195; Paschini, *SdF*, str. 613.

1387. kao građani Udina.[72] Tog je datuma u udinsku zajednicu upisan velik broj Savorgnanovih i mletačkih podržavatelja, no Dujam od Castella stoji na samom vrhu poduže liste novih građana. Kao odlučni privrženici promletačke Sretne unije, gospodari Castella "prisvojili su politički prostor prikladan moći svoje loze".[73] Zbog ustrajnosti u tom političkom savezu Dujam od Castella će, slično svome pretku Ivanu Franji, biti jedan od sudionika u ubojstvu patrijarha Ivana Soběslava 1394. godine kako bi se krvno osvetila smrt Franje Savorgnana.[74]

Iz svega navedenoga proizlazi da je Dujam od Castella stajao u potpuno oprečnoj poziciji od one koju je zauzeo kancelar Ulrik Susanna. Vokabularom Dujmova vremena, u Akvilejskom su se patrijarhatu stvorile dvije *adherentie*: kompleksni hijerarhijski savezi predvođeni gospodarima Padove i kardinalom-patrijarhom d'Alençonom s jedne strane, te Venecije i Savorgnanima s druge.[75] Dujam od Castella bio je *adhaerens* ili *colligatus* mletačke Sretne unije: službeni podržavatelj lige i punopravni član *adherentie* od kojega se očekivala puna podrška i predan rad na zajedničkom cilju ograničavanja moći da Carrare i smjeni Filipa d'Alençona.[76] Međutim miješanjem u upravu Akvilejskog patrijarhata Mlečanima i njihovim *colligatima* otvorila su se još jedna vrata: slobodna intervencija u akvilejsku Markgrofoviju Istru.

Po mišljenju Luigija Frangipanea, sastavljača najdetaljnije genealogije furlanskih Frankapana, Dujma je za markgrofa Istre, predstavnika akvilejskih patrijarha zaduženog za ravnanje Markgrofovijom Istrom, imenovao sam patrijarh d'Alençon 1384., za vrijeme kratkotrajnog mira između sukobljenih furlanskih tabora i prije službenog stvaranja Sretne lige.[77] Nažalost, ova tvrdnja nije potkrijepljena nikakvim navodom izvora te se stoga ne može smatrati pouzdanom. Štoviše, spisi sjednica vijeća grada Udina, takozvani *Annales civitatis Utini*, svjedoče da je *dominus Doymus de Castello Porpeti* obnašao čast istarskog markgrofa već u rujnu 1379., još za vrijeme

---

[72] *Dominus Doymo di Castello pro se et omnibus suis censentibus* (sic!) *de domo sua*. Svugdje drugdje u listi stoji fraza *et suis discendentibus*, tako da je prethodna rečenica zasigurno *lapsus calami*; *DF*, br. 5279.

[73] *Assorbiti dal neonata centralismo udinese, i di Castello occuparano uno spazio politico consono all'altezza del loro lignaggio praticando, al pari di altri gruppi consortili, una deriva filoveneziana capitanata dai Savorgnano che aveva per obiettivo il contenimento della potenza carrarese*; Zacchigna, *La società*, str. 27.

[74] Vidi bilj. 58.

[75] Isabella Lazzarini, *Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350-1520*, Oxford 2015., str. 107. Vidi i: Giovanni Soranzo, Collegati, raccomandati, aderenti negli stati italiani dei secolo XIV e XV, *Archivio storico italiano*, sv. 99/1, Firenca 1941., str. 3-35.

[76] Isabella Lazzarini opisala je veze poput *adherentie* kao "na pola puta između političkog saveza i feudalnog potčinjenja."; Lazzarini, *Communication and Conflict*, str. 107. Vidi još i: Ugo Petronio, "Adhaerentes": Un problema teorico del diritto comune, u: *Scritti in memoria di Domenico Barillaro*, Milano 1982., str. 40-82. Budući da je jedan od uvjeta za punopravni položaj člana (*colligatus, adherens*) bio navod u samom sporazumu *adherentie*, a Dujam od Castella se uistinu spominje u ugovoru iz veljače 1385., gospodari Castella bili su punopravni članovi mletačke Sretne unije.

[77] *1384 fatta la pace, accolto il Patriarca in Udine, questi concesse a Doimo il Marchesato d'Istria; Genealogia dei Frangipane, Signori di Castello e Tarcento dal 1186 - al 1891*, ur. Luigi Frangipane, Udine 1891., tablica 3. O istarskim markgrofovima vidi: Banić, Buzet, str. 60-62.

vladavine patrijarha Markvarda od Randecka.[78] Ne priznajući vlast Markvardova nasljednika, kardinala d'Alençona, Dujam od Castella je, po svemu sudeći, odbijao odreći se dodijeljene mu titule, iako je ona vrlo vjerojatno bila vremenski ograničena na period od jedne ili dvije godine.[79] Kao predani neprijatelj kardinala d'Alençona, *de facto* vladajući markgrof Istre i izvorni potpisnik Sretne unije, istaknuti furlanski plemić *miles Doymo di Castello* bio je, kao što svjedoče sljedeći dokumenti, nesumnjivo promletački činovnik u regiji koji je za cijelog trajanja svog vladanja ostao u bliskim odnosima s Prejasnom Republikom i udinskom koalicijom.

Prvi dokument koji izravno svjedoči o upravi Dujma od Castella u Istarskoj markgrofoviji sastavljen je 4. ožujka 1385., nepuni mjesec po sklapanju Sretne lige.[80] Riječ je o naređenjima koje je Dujam od Castella dao svojim podanicima u Labinu. Markgrof je prvo od labinskih sudaca tražio da mu se izruče "neki zatvorenici" koji su bili uhićeni u labinskoj luci. Građani Labina održali su sudsku sjednicu i, "želeći poslušati naredbe kako prečasnog patrijarha tako i gospodina Dujma markgrofa Istre", prepustili zatvorenike markgrofu koji ih je potom pustio na slobodu. Smisao ovih podataka razotkrivaju tek zapisnici sa sjednica mletačkog senata u kojima stoji da se 17. veljače 1385. (1384. *more veneto*) raspravljalo o načinima kako bi se Veneciji izručio Mlečanin zvan *Nicoletto Rizo* i njegovi suradnici koji su tada bili zarobljeni u Labinu zbog gusarenja.[81] Odluka je prvotno prepuštena mletačkom *Collegiju* koji je izglasao da se venecijanski poslanik u Furlaniji, Gerard de Guaconi, javi izravno patrijarhu d'Alençonu i od njega traži izručenje zarobljenih gusara Veneciji.[82] Ta di-

[78] *[Die XVIII mensis septembris, anno 1379] Super expositis pro parte domini nostri [patriarche] quod de aliqua societate armatoria subveniatur domino Doymo de Castello Porpeti, qui est electus et creatus marchio in Instria [sic!], ad sociandum eundem per unum mensem*; Biblioteca civica "Vincenzo Joppi" di Udine, Annales civitatis Utini, vol. 6, fol. 241r. Projekt objave zapisnika sjednica udinskih vijeća nedavno je otpočeo i trenutno je objelodanjen prvi svezak koji pokriva najranije sačuvane registre, one iz sredine 14. stoljeća; *Annales civitatis Utini (1347.-1353., 1375., 1380.)*, ur. Vittoria Masutti – Anna Maria Masutti, Udine 2017. Preko projekta digitalizacije rukopisne baštine udinske gradske knjižnice, digitalni preslici rukopisa arhivskog fonda Annales civitatis Utini dostupni su na mrežnim stranicama biblioteke; <https://www.sbhu.it/annales> [zadnji pristup: 4. svibnja, 2020.].

[79] Akvilejski su patrijarsi, naročito nakon razdoblja uprave Bertranda de Saint-Genièsa, istarske markgrofove nastojali redovito rotirati, dajući im Istarsku markgrofoviju u zakup za tisuću libri malih denara godišnje na određeni vremenski period, najčešće jednu ili dvije godine; Gian Rinaldo Carli, *Appendici di documenti spettanti alla parte quarta delle Antichità italiche*, Milano 1791., str. 133, 223; Paschini, *SdF*, str. 687.

[80] Dokument 1 u prilogu ovoga članka.

[81] Senato misti – cose dell'Istria (dalje: Misti 2), *AMSI*, sv. 5/1-2, Poreč 1889., str. 80.

[82] *Gerarde, super omnia habemus cordi negotium Nicoleti Rizo Veneti nostri et sociorum, que capti sunt et retenti per illorum de Albona subditos domini cardinalis et patriarche Aquilegiensis, et proptera comittimus tibi, quod cum litteris nostris credulitatis ire debeas ad reverendissimum dominum cardinalem et patriarcham predictum, cui facta reverentia et salutatione sicut convenit ex parte nostri Dominii, exponere debeas, quod sicut sue reveredissime paternitati notum est, per illos de Albona subditos suos pridie captus fuit Nicoletus Rizo Venetus noster et alii socii sui, qui erant in uno galedello, cum quo comiserunt pirateriam in mari, quod mare a tempore cuius non est memoria in contrarium, cum sanguine, sudore et expensis nostris et nostrorum semper custodiri fecimus et facimus specialiter propter piratas, ut omnes possint cum securitate plenissima navigare, et qua negotium predictum super omnia est nobis cordi pro conservatione honoris, libertatis et status nostri et iurium*

plomatska misija očito nije bila uspješna te je stoga naknadno odlučeno da je najbrži put do Rizovog izručenja ipak preko Dujma od Castella, koji je uistinu poslušao mletačke vlasti i oslobodio zarobljenog gusara. Sagledana zajedno, ta dva povijesna izvora svjedoče o modelima mletačke intervencije u Istru putem kolaboracionista postavljenog iz redova članova Sretne unije. Radi se o neizravnoj venecijanskoj kontroli akvilejskih posjeda, u ovom slučaju Markgrofovije Istre, preko tijesne suradnje sa svojim pristašama postavljenima na upravne funkcije. Za razliku od intervencije u Furlaniji, kontrola nad akvilejskom Istrom bila je prikrivena, pod krinkom ustaljenih administrativnih normi i uvriježenih ureda: Dujam od Castella nosio je drevnu akvilejsku titulu markgrofa Istre i svoju vlast sprovodio na tradicionalnim temeljima i putem ustaljenih praksi, dopustivši i službeno priznavši sudski postupak labinske komune kako bi se zadržao privid lokalne autonomije u odnosu na markgrofovsku vlast. Cijeli je slučaj ipak *de facto* diktiran iz Venecije. Stoga se mletačka intervencijska politika u Istarskoj markgrofoviji razlikuje od one u Furlaniji u jednoj ključnoj sastavnici – kolaboracionisti u Istri bili su obnašatelji tradicionalnih, legitimnih upravnih funkcija. Upravo su zbog toga žitelji Labina mogli jasno izraziti kako žele udovoljiti i patrijarhu i markgrofu, zauzimajući položaj koji bi bio teško održiv u taborski podijeljenoj Furlaniji. Ovakva intervencija u Istri bila je moguća prvenstveno zbog nemogućnosti (ili nezainteresiranosti) d'Alençona i da Carrare da svoj autoritet utvrde u akvilejskoj Istri. Baš kao što postulira Robinson, oblik intervencije ovisio je prvenstveno o prisutnosti i raspoloživosti lokalnih kolaboracionista.[83]

Drugi dokument vezan za Dujmovu upravu Markgrofovijom Istrom izdao je sam mletački dužd, Antun Venier, u travnju 1385.[84] Radi se o venecijanskoj intervenciji u tipičan istarski sukob, proizašao iz nejasnih granica između područja pod različitim nadležnostima, u ovom slučaju između mletačkih i akvilejskih ovlasti u pograničnom području između koparske komune i akvilejskoga krasa.[85] Dužd Venier još

et iurisditionum nostrorum, sequentes in hac parte vestigia progenitorum nostrorum rogando ipsum dominum cardinalem et patriarcham, tantum efficacissime quantum plus possimus, quatenus consideratis predictis, et atento quod nullam dereobationem fecerunt in aliquo loco vel parte sue reverendissime Patriarchatis nec alicui vel alique videlicet de subditis suis sed solum in mari, cuius custodia et iurisdictio spectat ad nos, ut dictum est, placeat eidem domino cardinali et patriarche tenere modum et ordinare cum effectu, quod dicti Nicoletus Rizo et alii socii sui predicti detempti in Albona dentur et assignentur cum bonis et rebus suis in manibus et fortia nostra, ut possimus de eis facere iusticiam propter culpas eorum, ita quod transeat propterea aliis ad exemplum, et res et bona illa dare illis quibus spectant de iure sicut de sua reverendissima paternitate plene speramus; ASV, Collegio, secreti, reg. 1382-1385, fol. 63r.

83 Robinson, Non-European Foundations, str. 139.

84 Dokument 2 u prilogu ovoga članka.

85 Klasični su radovi na tu temu, iako na temelju izvora iz kasnijeg razdoblja: Miroslav Bertoša, Između gospodarske kategorije i socijalne napetosti (sukobi na mletačko-austrijskoj granici u Istri od XVI. do XVIII. stoljeća), *Problemi sjevernog Jadrana*, sv. 5, Rijeka 1985., str. 89-146; isti, *Istra: Doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)*, 2. izd., Pula 1995., str. 456-528 (poglavlje Zlokobni 'kunfini' istarski: Sukobi na mletačko-austrijskoj granici u Istri od XVI. do XVIII. stoljeća); Robert Kurelić, *Daily Life on the Istrian Frontier: Living on a Borderland in the Sixteenth Century*, Studies in the History of Daily Life (800-1600), sv. 7, Turnhout 2019. Vidi i: Danijela Juričić Čargo, Spopadi na avstrijsko-beneški meji v Istri od 1535.

je prije upućivanja toga pisma bio je u korespondenciji s markgrofom Dujmom koji mu je 17. travnja 1385. javio da je došlo do okršaja između "nekih *mussolata*" (*quidam mussolates*) iz Završja i podanika Petrapilose "na teritoriju akvilejske Crkve i susjednim područjima" (*sub territorio ecclesie Aquilegensis et subiungitis*).[86] Zbog tog je okršaja, pisao je Dujam duždu, mletački podestat i kapetan Kopra Lovro (tal. Lorenzo, lat. Laurentius) Gradenigo otuđio deset glava stoke jednomu Dujmovom podaniku koji se našao na području koparskog distrikta. Dužd je odmah tražio i drugu strane priče te stoga pisao svome predstavniku u Kopru da ga također izvijesti o istom okršaju; Venier je ubrzo otkrio potankosti koje je markgrof mudro prešutio. Naime, sedam *mussolata* kupilo je "određenu količinu vina" u selu koparskog distrikta Toplovcu (u dokumentu *Iopoloviz*) koji graniči s posjedima Akvilejskog patrijarhata. Dok su rečeni kupci bili na povratku, Dujmovi su ih podanici napali i oteli im sedam konja natovarenih vinom, odnijevši namirnice u Petrapilosu. Čuvši za ovaj delikt, mletački kapetan i podestat Kopra poslao je svog kapetana Slavena (*capitaneus Sclavorum*) da ugovori miran povratak otuđenih dobara kod Dujmova kapetana u Petrapilosi.[87] Iako je izvorno odgovorio da će dio plijena vratiti, kapetan Petrapilose naknadno je pisao rektoru Kopra da se sukob odigrao izvan teritorija pod venecijanskom ingerencijom i da stoga mletačka vlast nema prava na nikakva potraživanja. Suočen s ovim odgovorom, Lovro Gradenigo je na svoju ruku oteo deset glava stoke od podanika Petrapilose i prodao ih na javnoj dražbi kako bi od tih novaca namirio gubitke opljačkanih kupaca iz Završja. Na taj je način, međutim, sakupljeno svega trideset i dva dukata, što nije pokrilo niti trećinu pretrpljenih gubitaka (obeštećeno je svega dvoje od sedmero *mussolata*). Zbog svega navedenoga – uključujući i činjenicu, kako piše Venier, da se "ti mussolati ne mogu vratiti na svoje područje nikojim drugim putem nego preko koparskog distrikta" (*predicti musolati redire non poterant ad partes suas per aliud iter quam per districtum Iustinopolis*) – mletački dužd sada službeno moli markgrofa Dujma da se pobrine namiriti ostatak šteta koje su prouzročili njegovi po-

do 1615. – obmejno ozemlje gospostva Lupoglav in Rašporskega kapetanata, u: *I confini militari di Venezia e dell'Austria nell'età moderna: Genesi, struttura e aspetti militari della difesa territoriale dalle Alpi all'Adriatico*, ur. Miculian Antonio, Piran 2005., str. 45-59; Ivan Milotić, Aspetti giuridici della linea di demarcazione austro-veneziana in Istria e sua soluzione arbitrale con le sentenze tridentine, *Atti del Centro di ricerche storiche Rovigno*, sv. 45, Rovinj 2015., str. 111-145.

86 Prema Bertoši "Mussolatima su u starom romanskom dijalektu nazivali goniče magaraca iz slovenskih zemalja tršćanskog zaleđa (slovenski je naziv tovornik)"; Bertoša, *Istra: Doba Venecije*, str. 518, bilj. 518. Mussolati su prvenstveno dolazili iz područja Krasa i Kranjske te se prometnica koja je povezivala Kras s istarskom obalom nazivala *strada dei mussolati*; Giusto Borri, La strada del Carso e il traffico fra la Carniola, Trieste e l'Istria veneta, *Pagine Istriane*, ser. 4, sv. 19/26, Trst 1969., str. 43. Ovaj izvor, međutim, otkriva da se *mussolatima* nazivalo i istarsko stanovništvo jer je u ovom slučaju riječ o žiteljima Završja (lat. Pedemons, tal. Piemonte).

87 Ured kapetana Slavena, pomoćnika venecijanskog rektora s ingerencijama na području koparskog distrikta, prvi se puta spominje 1349. godine. Ured je regularno obnašao Kopranin, no izvanredno je na njega mogao biti imenovan i Mlečanin; Senato misti – cose dell'Istria (dalje: Misti 1), *AMSI*, sv. 4/1-2, Poreč 1888., str. 58. Tvrdnje Francesca Semija da je ova magistratura utemeljena 1349. su netočne; usp. Francesco Semi, *Capris, Iustinopolis, Capodistria: La storia, la cultura e l'arte*, Trst 1975., str. 157.

danici i isplati odštetu ostaloj petorici opljačkanih *mussolata*. Također je venecijanski dužd od Dujma tražio da disciplinira svoje ljude kako se slični ekscesi više ne bi događali "jer ništa nas mrskije ne može zapasti, nego da putovi Istre budu ugroženi" (*quia nihil displicibilius nobis posset accidere, quam strate Istrie rumpentur*).

Iako se ne zna kako je cijeli spor završio i je li Dujam na kraju uistinu disciplinirao svoje podanike i isplatio gubitke nesretnim kupcima koparskog vina, duždevo pismo otkriva nekoliko aspekata mletačko-akvilejskih odnosa kroz prizmu lokalnih prilika na Istarskom poluotoku. Prvo, iz pisma proizlazi da su mletačke vlasti i Dujam od Castella bili u korespondenciji; Venecija se mogla osloniti na svog partnera u Sretnoj ligi u slučaju izbijanja ekscesa, kao što živo svjedoči predstavljeni izvor. Na taj je način Prejasna Republika "naplaćivala" svoje pokroviteljstvo udinske lige za obranu Furlanije. O ovom modelu kontrole i intervencije u akvilejske prilike svjedoče još dva pisma koje je mletački dužd uputio Dujmu od Castella, ali ovoga puta ne oslovivši ga markgrofom Istre jer se problematika nije ticala Istarskog poluotoka. Tako je 15. siječnja 1387. dužd Venier od Dujma tražio da pomogne "njemačkim trgovacima" (*mercatores Theotonicis*) koji su bili opljačkani u Furlaniji. Od Dujma se zahtijevala "pomoć i usluga" (*auxilium et favor*) da se tim trgovcima povrate ukradena dobra i osigura siguran put u Veneciju.[88] Nadalje, 21. veljače 1387. mletački je dužd od Dujma tražio da oštro kazni svoje seljake iz Carlina koji su opljačkali i pretukli fratra Vilima (lat. Guilelmus), prokuratora samostana sv. Antuna u Veneciji, dok je putovao iz Udina u Veneciju.[89] Dujmova kazna, kako piše dužd Venier, trebala bi biti tako oštra da svima služi kao primjer "kako se u budućnosti niti jedan vaš podanik ne bi drznuo počiniti slična djela". Valja napomenuti da su prije samo tridesetak godina, za vrijeme vladavine patrijarha Bertranda, podanici gospodara Castella bili poznati pljačkaši i briganti i tu su vokaciju očito zadržali i u d'Alençonovom periodu.[90] Slično istarskom primjeru, predstavljeni izvori pokazuju kako je Venecija od svojih partnera zahtijevala zaštitu vlastitih interesa kroz promociju javnog reda i mira u regiji. Nažalost se iz dosada poznatih vrela ne može saznati kako su predstavljeni slučajevi završili te kako je, i je li uopće Dujam ispunio mletačka očekivanja.

Spor između Dujmovih i mletačkih podanika u Istri svjedoči i o dinamici lokalnih sukoba tipičnih za Istarski poluotok u srednjem i ranom novom vijeku. Riječ je o lokalnim sukobima između susjednih komuna čiji su glavni katalizator bile brojne "sive zone" duž granica između mletačkih, austrijskih i akvilejskih teritorija na poluotoku. Ta sporna područja, svojevrsna "ničija zemlja", bila su plodno tlo za raznolika razbojništva jer nisu efektivno potpadala pod ničiju vrhovnu vlast.[91] Kao što živo svjedoči predstavljeno pismo, dok su se centralne vlasti nadmetale oko inge-

[88] Dokument 4 u prilogu ovoga članka.
[89] Dokument 5 u prilogu ovoga članka.
[90] *DF*, br. 2992; Brunettin, L'evoluzione impossibile, str. 203.
[91] Bertoša, *Istra: Doba Venecije*, str. 462; Slaven Bertoša, Diferencije, *Istrapedia*, ur. Goran Prodan, istrapedia.hr <https://www.istrapedia.hr/hrv/579/diferencije/istra-a-z/> [zadnji pristup: 4. svibnja 2018.].

rencija nad graničnim područjima, lokalno je stanovništvo moglo vješto izbjeći sankcije za počinjene pljačke. Mletačkom politikom intervencije u Akvilejski patrijarhat i stvaranjem Sretne unije takvi sukobi između mletačkih i akvilejskih podanika poprimili su novu dinamiku; Dujam od Castella bio je odgovoran udinskoj koaliciji (koja je djelovala kao svojevrsni predstavnik centralne vlasti) gotovo jednako koliko i Veneciji. Mletačka je vlast na taj način dobila sebi odanog agenta na području koje je nominalno bilo izvan njene jurisdikcije i upravo je preko Dujma od Castella mogla manipulirati pograničnim sukobima u svoju korist. Ipak ostaje otvorenim pitanjem koliko je u provedbi te politike Prejasna Republika bila uspješna jer su rezultati spora oko opljačkanih *mussolata* nepoznati.

U svakom slučaju probleme oko razgraničenja i fiksiranja jasnih granica između triju jurisdikcijskih enklava na Poluotoku Venecija je željela riješiti već u ovom periodu. Tako je 13. svibnja 1388. mletački senat izabrao posebno povjerenstvo za utvrđivanje granica nad spornim područjima između mletačkih i austrijskih posjeda u Istri. Dujam od Castella bio je uključen i u taj projekt. Istom je povjerenstvu naređeno da intervenira u sukob između Dujma i njegovih podanika u Oprtlju te pazinskog kapetana grofa Devinskog – sporu o kojem je mletačke vlasti detaljno izvijestio sam Dujam – kako bi se njihov sukob oko pograničnih jurisdikcija riješio na opću "slogu i mir".[92] Venecijanska "duga ruka" upravo se posredstvom Dujma pružila i do akvilejsko-habsburških sporova, uplevši se u rješavanje graničnih pitanja nevezanih za svoje jurisdikcije. Nažalost, istarske granice nije bilo moguće tako brzopotezno riješiti i sukobi oko jurisdikcija nad sivim zonama bezakonja nastavit će se duboko u ranonovovjekovnu eru, stoljećima nakon pada svjetovnog gospodstva akvilejskih patrijarha i mletačke ekspanzije nad Markgrofoviju Istru.[93]

Zadnji izvor koji svjedoči o Dujmovoj upravi Istarske markgrofovije postavlja više pitanja nego ih rješava. Naime, u misterioznom pismu koje je dužd Venier poslao Dujmu od Castella 17. srpnja 1388., od istarskog se markgrofa izričito zahtijevalo da dade svoju punu podršku i pomoć Mlečaninu Dominiku Bonu (lat. Domenicus Bono) kako bi spomenuti Bon uspio u svom naumu da pridobije "određeno mjesto" (*certum locum*).[94] Pismo ne sadrži nikakve detaljnije podatke o kojem bi se točno mjestu moglo raditi niti načinu na koji bi ovaj Venecijanac mogao doći do vlasništva, već

[92] *Insuper quia inter nobilem virum dominum Doymum de Castello marchionem Istrie et illos de Portulis ex una parte et dominum Duini ex altera fuerint et sint alique differentie et novitates, de quibus dominus Doymus nobis [vobis kod Kandlera] dedit ordinate informationem, committimus vobis, quod suo loco et tempore et sicut et quando vobis videbitur, procuretis toto vestro posse aptare et concordare dictas differentias, et reducere predictos ad concordiam et quietem sicut de personis vostris plene speramus*; ASV, Senato, Deliberazioni, Secreti alfabetici, reg. R (e), fol. 21r. Cijeli naputak mletačkom povjerenstvu objavljen je u: Pietro Kandler, *Notizie storiche di Montona*, Trst 1875., str. 175-177.

[93] Osim radova citiranih u bilj. 84 vidi još i: Mauro Pitteri, Državne oznake na austrijsko-mletačkoj granici u Istri u 18. stoljeću, u: *Mletačko-austrijska granica u Istri / Il confine veneto-austriaco in Istria*, ur. Tatjana Bradara, Monografije i katalozi, sv. 29, Pula 2017., str. 37-131; *Istarski razvod*, prir. Josip Bratulić, Pula 1978.

[94] Dokument 6 u prilogu ovoga članka.

se samo zahtjeva Dujmova "pomoć, savjet i usluga" (*auxilium, consilium et favorem*). Dominik Bon bio je knez Pule, i to upravo za vrijeme Dujmova mandata kao markgrofa Istre; Bonova služba započela je u veljači 1387. godine.[95] Vrlo je vjerojatno da se Bon vratio u Veneciju nakon isteka službe pulskoga kneza i predstavio svoj tajnoviti projekt mletačkoj vlasti koja je potom kontaktirala Dujma kako bi se Bonov naum ostvario. O kojemu se točno posjedu radi može se samo nagađati, no činjenica da se politička karta Istre nije bitno promijenila sve do mletačke kupovine Rašpora 1394. (službeno zgotovljene 1402.), vrlo je vjerojatno da Bonov projekt nije rezultirao očekivanim uspjehom.[96] Bez obzira na mnoga pitanja koja ovo šturo pismo postavlja, izvor ponovno oslikava Dujma od Castella kao glavnog oslonca mletačke vlasti u nevenecijanskoj Istri. Štoviše, Prejasna Republika još je u jednoj prilici osjetila potrebu podsjetiti Dujma da je kao potpisnik Sretne unije dužan spremno podržavati i pomagati mletačku vlast. Tako je 20. siječnja 1386. u posebnom pismu upućenom Dujmu od Castella dužd Venier sokolio svog saveznika da ustraje u svojoj odanosti Sretnoj ligi i borbi za slobodu cijele Furlanije.[97] Kao što je dužd izričito napomenuo u oba pisma, Dujam je, kao i svi članovi Sretne unije, mogao računati na izdašne mletačke subvencije, ali je za to morao bezrezervno iskazivati svoju odanost i stajati na raspolaganju Veneciji kada je to bilo potrebno.

Na temelju predstavljenih izvora se stoga zaključuje da je Dujam od Castella za vrijeme obnašanja službe istarskog markgrofa bio u tipičnom položaju kolaboracionista interventne sile – čimbenika tripartitnog sustava koji je potraživanja vanjskih čimbenika (Venecije) morao pomiriti s interesima lokalne zajednice.[98] Ta međuigra morala se odvijati unutar tradicionalnih i internaliziranih prerogativa lokalnih upravnih ustanova kako bi se najučinkovitije osigurala podrška lokalnog stanovništva delegiranom kolaboracionistu i plodna suradnja između svih triju sastavnica kolaborativnog sustava. Stoga su model kolaboracije diktirale lokalne institucije i Venecija je svoju intervenciju provodila kroz položaj markgrofa poštujući tradicionalne ovlasti ove institucije.[99] Dujmovo formalno priznanje labinskog sudskog postupka – vođenog, kako izvor svjedoči, pred predstavnicima cijele zajednice, što navodi na zaključak da se radilo o tradicionalnom sudskom postupku *per adstantes* koji je bio uobičajen u cijeloj Markgrofoviji Istri – svjedoči da je markgrof svoju vlast morao sprovoditi u suradnji s lokalnim zajednicama koje su uživale izvjesnu razinu upravne i sudske autonomije.[100] Istovremeno se, doduše, Dujam morao pobrinuti

[95] Kohl i dr., *Rulers of Venice*, br. 8864, rulersofvenice.org [zadnji pristup: 4. svibnja 2018.].

[96] Rašpor je 1394. zakupila Ana Gorička za 10.000, a 1402. utvrdu je konačno prodao Veneciji Anin nasljednik Nikola za 20.000 dukata; Danilo Klen, Prodaja Rašpora Veneciji (1402. g.), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 17, Rijeka 1972., str. 7-29.

[97] Dokument 3 u prilogu ovoga članka.

[98] Robinson, Non-European Foundations, str. 121.

[99] Isto, str. 122.

[100] O *per adstantes* postupcima u Markgrofoviji Istri vidi: Banić, Production of Judicial Space, str. 57-59. Sudski placiti vođeni pred porotom spominju se i u labinskom statutu; Camillo De Franceschi, Statuta communis Albonae, *AT*, ser. 3, sv. 32, Trst 1908., str. 156, knjiga 1, glava 3.

da su interesi Venecije zbrinuti. Položaj nije bio nimalo jednostavan i, upravo zbog ograničenih ovlasti markgrofovske funkcije, zahtijevao je određenu razinu vještog političkog manevriranja. Činjenica da je službu markgrofa obnašao gotovo cijelo desetljeće (od 1379. do 1388.) svjedoči u prilog mišljenju da je Dujam od Castella u ovoj slojevitoj ulozi kolaboracionista bio uspješan.

Na kraju je potreban osvrt na Dujmovo vlasništvo nad Petrapilosom i nascentnom vezom tog kaštela s markgrofovskom funkcijom. Iako se Dujam u spisu *Lucifer Aquileiensis* spominje prvo kao zakupnik Petrapilose i tek potom kao "okupator" ureda istarskog markgrofa, drugi patrijaršijski dokumenti mogli bi svjedočiti da je isti gospodar Castella držao ovaj strateški važan kaštel i ranije. Naime, dokument naslovljen *Introitus Aquileiensis Ecclesie*, spis koji nabraja prihode Akvilejskog patrijarhata, također napisan perom kancelara Ulrika Susanne između siječnja 1381. i srpnja 1382. godine, sadrži podatak da se Markgrofovija Istra davala u koncesiju za tisuću libri malih denara godišnje.[101] Odmah ispod tog navoda stoji podatak da kaštel Petrapilosa u Istri pripada patrijaršijskim prihodima, ali da je trenutno u vlasništvu Dujma od Castella koji ga drži u zalogu "pod nekim ugovorima".[102] Stoga se postavljaju dva pitanja: kada je točno i pod kojim uvjetima Dujam došao do Petrapilose te kako je vlasništvo nad ovim kaštelom utjecalo na markgrofovski položaj.

Na prvo je pitanje teško odgovoriti zbog velike lakune u povijesnim vrelima. Jedini povjesničar koji se detaljnije pozabavio pitanjem Dujmova vlasništva nad Petrapilosom bio je koparski povjesničar Gian Rinaldo Carli krajem 18. stoljeća. Prema Carliju, furlanski gospodari Castella postali su vlasnici Petrapilose već sredinom 14. stoljeća, točnije nakon rata između grofova Goričkih i patrijarha Nikole Luksemburškog koji je završio mirovnim sporazumom 1355.[103] Gospodari Castella prema toj interpretaciji stekli su Petrapilosu kao nagradu za vjernu službu grofovima Goričkima koji su iz sukoba s patrijarhom Nikolom izašli kao pobjednici.[104] Uistinu, Rikard od Castella već je 7. ožujka 1354. zajedno s nekolicinom furlanskih plemića položio zakletvu vjernosti grofovima Goričkima, a kaštel Petrapilosa izričito se spominje u mirovnom ugovoru iz 1355. kao posjed koji akvilejski patrijarh nije bio spreman investicijom prepustiti Goričkima i njihovim sljedbenicima.[105] Činjenica da se Petrapi-

[101] Spis je redovito objavljivan zajedno s *Luciferom* i može se naći u svim objavama citiranima ovdje u bilj. 1. Dokument je redovito bio datiran u 1386. godinu, isto kao i *Lucifer*, no Leicht je usporednom analizom tih dvaju spisa utvrdio da je *Introitus* napisan ranije i to na temelju podataka o Trstu koji je 1386. već bio pod vlašću Habsburgovaca. Naime, u *Introitusu* stoji da je Trst pod punim vlasništvom Patrijarhata, dok se u *Luciferu* jasno spominje upravu grofa Devinskog (vazala Habsburgovaca) u Trstu. Budući da u prologu *Introitusa* stoji da je Markvard pokojan, Leicht ispravno datira spis u razdoblje između siječnja 1381. i srpnja 1382. PF, sv. 1, str. CLXXXX-CLXXXXII.

[102] *Castrum Petre Pilose in Istria habetur seu possidetur pignoris tantum nomine sub certis pactis per dominum Doymum de Castello et spectat ad patriarchalem mensam ut supra.* Isto, str. CLXXXXII.

[103] Tekst sporazuma u: Vincenzo Joppi, Documenti goriziani del secolo XIV, *AT*, ser. 2, sv. 16/1, Trst 1890., br. 225.

[104] Carli, *Appendici di documenti*, str. 155-156.

[105] DG 9, br. 210.

losa izrijekom navodi u mirovnom ugovoru svjedoči da je oko vlasništva nad ovim kaštelom bilo sporova. Nesuglasice oko posjeda Petrapilose, međutim, datiraju iz ranijeg razdoblja, prve polovice 14. stoljeća.

Naime, taj strateški važan kaštel, zajedno s Grožnjanom i Saležom, izvorno je u nasljednom vlasništvu držala istarska velikaška obitelj Petrapilosa (ponekad se i vlasništvo nad Grožnjanom koristilo kao toponimsko prezime).[106] Iako prvotno vjerni vazali akvilejskih patrijarha, u drugoj polovici 13. stoljeća gospodari Petrapilose prešli su na gibelinsku stranu i postali odani podržavatelji grofova Goričkih.[107] Smrću Petra od Petrapilose, koja se okvirno datira između kraja 1336. i početka 1339., nasljedni posjedi ove velikaške obitelji pali su u ruke furlanskih plemića jer je Petrov nasljednik, sin Nikola, bio maloljetan. Iako vrela ne spominju što se točno događalo s Petrapilosom odmah po Petrovoj smrti, oko vlasništva nad Grožnjanom sporili su se pripadnici obitelji Porcia – povezani s Petrapilosama ženidbenom vezom između Speronelle od Porcije i Petra – i Ivan Franjo od Castella.[108] Štoviše, Artuik od Porcije i Ivan Franjo od Castella već su krajem 1336. držali i Salež koji je bio dodijeljen na upravu Klarandinu od Maniaga (lat. Clarandinus de Maniaco), podknezu (*vicecomes*) istarskoga markgrofa. Na zahtjev samog Petra od Petrapilose, dvojac je kaštel Salež obećao prepustiti u vlasništvo akvilejske Crkve.[109] Istom Artuiku od Porcije bit će službeno dodijeljena uprava nad Grožnjanom 9. siječnja 1343. jer je Nikola, sin Speronelle i Petra, i dalje bio maloljetan.[110] Ostaje nepoznato po kojim su pravima članovi obitelji Castello došli u posjed ostavštine Petra od Petrapilose i na kojim su osnovama zasnivali svoja prava nad Grožnjanom u sporu sa Speronellom i Artuikom od Porcije, no ostaje otvorena mogućnost da je Ivan Franjo od Castella već u ovom periodu *de facto* upravljao Petrapilosom.

---

[106] O ovoj obitelji vidi: Andrea Benedetti, Gli antichi Signori di Pietrapelosa, *Pagine Istriane*, sv. 12-13, Trst 1964., str. 5-20; Darko Darovec, *Petrapilosa. Grad, Rodbina, Fevd in Markizat*, Kopar 2007., str. 43-91. O strateškoj poziciji *Petrapilose* – "štit Buzeta i Oprtlja" smješten na lako branjivoj uzvisini s kojega se kontrolira dolina rijeke Mirne; vidi: Darovec, Petrapilosa, str. 59-61; Senato secreti – cose dell'Istria (dalje: Secreti 1), *AMSI*, sv. 4/3-4, Poreč 1888., str. 289.

[107] Obitelj Petrapilosa potpala je pod zonu utjecaja grofova Goričkih ženidbenom vezom između Elizabete, kćeri Vikarda I. od Petrapilose, i Henrika od Pazina, ministerijala grofova Goričkih; *Urkunden und Regestenbuch des Herzogtums Krain*, ur. Franz Schumi, sv. 2, Ljubljana 1884.-1887., br. 334; Darovec, *Petrapilosa*, str. 63; Peter Štih, *I conti di Gorizia e l'Istria nel Medioevo*, Collana degli Atti, sv. 36, Rovinj 2013., str. 60.

[108] *CDI*, sv. 3, br. 678 (datum je 18. srpnja 1339).

[109] Ovaj je izvor do danas neobjavljen, no predstavlja važno svjedočanstvo o upravi Istarske markgrofovije i stoga se ovdje donosi u cijelosti: *In Christi nomine amen. Anno nativitatis Eiusdem millesimo trecenstesimo trentagesimo sexto, die duodecimo sexto novembris. Presentibus nobili milite domino Gerardo de Cucanea et Perotto Belli testibus ad hoc vocatis. Constituti in presentia domini patriarche nobiles viri domini Articonus de Porcilis et Iohannes Franciscus de Castello steterunt et promiserunt sub obligatione omnium suarum bonorum dicto domino patriache, quod si postquam castrum Salius fuerit assignatum in manibus Clarandini de Maniaco vicecomitis marchionatus Istrie, castrum ipsum auferretur per dominum Petrum de Petrapelosa vel suos servitores vel ad eius petitionem, quod ipsum castrum restitui facient libere dicto domino patriarche. Actum Utini in palatio patriarchali*; *DF*, br. 2536.

[110] *BF*, br. 3127 (izvor je objavljen u: *I Protocolli della Cancelleria Patriarcale dal 1341 e del 1343 di Gubertino da Novate*, ur. Giordano Brunettin, Fonti per la storia della Chiesa in Friuli, sv. 4, Udine 2001., str. 231-232).

Posljednji poznati muški potomak istarske plemićke obitelji Petrapilosa Nikola, sin pokojnog Petra od Petrapilose, spominje se zadnji put 1. srpnja 1352. kada mu je istarski markgrof Moroelo iz Lucce potvrdio sve obiteljske posjede i prava koje su plemići uživali od akvilejske Crkve.[111] Pitanje je je li Nikola ikada imao ikakve stvarne ovlasti u istarskim kaštelima. Nakon tog datuma posjedi nekada u vlasništvu obitelji Petrapilosa bit će u rukama plemića odanima grofovima Goričkima, poimence Ulrika od Rihemberka koji će ravnati Grožnjanom i na kraju prodati taj kaštel Veneciji 1358. godine.[112] Isti je Ulrik Veneciji kanio prodati i Petrapilosu, no mletački je senat odustao od kupnje jer Rihemberkova prava nad ovim kaštelom nisu bila utvrđena.[113] Ta činjenica govorila bi u prilog tezi da je već u to vrijeme Petrapilosa bila u rukama obitelji Castello te da upravo zbog toga Ulrik nije uspio prodati ovaj kaštel Mlečanima. Takva je interpretacija ipak duboko u sferi nagađanja. Štoviše, ista bi činjenica također mogla govoriti u prilog tezi da je Petrapilosa, baš kako stoji u mirovnom sporazumu iz 1355., uistinu ostala pod neposrednim vlasništvom Akvilejskog patrijarhata. Ovu potonju interpretaciju osnažile bi darovnice patrijarha Markvarda kojima je Oprtlju i Buzetu dodijelio zemlju iz distrikta Petrapilose bez ikakvog spomena članova obitelji Castello ili ikojih drugih posjednika.[114] U svakom slučaju ostaje tvrdnja, utemeljena u povijesnim izvorima, da su nasljedstvom obitelji Petrapilosa sredinom 14. stoljeća raspolagali plemići odani grofovima Goričkima i među tim plemstvom nalazili su se i furlanski gospodari Castella.

Iako se ne može pouzdano utvrditi kada su točno i pod kojim uvjetima gospodari Castella došli u posjed Petrapilose, s više se sigurnosti može rasvijetliti novouspostavljena veza između markgrofovske funkcije i tog strateškog istarskog kaštela. Naime, kao istovremeni gospodar Petrapilose i markgrof Istre, Dujam je sjedište svoje vlasti u Istri mogao sigurno smjestiti u svoj kaštel, o čemu svjedoči sljedeći dokument.

Četvrtoga ožujka 1385. Dujam od Castella naredio je labinskim sucima da unutar petnaest dana markgrofovom kapetanu u Petrapilosi isplate "prava markgrofa Istre" pod prijetnjom kazne od dvadeset i pet libri veronskih denara.[115] Po svemu sudeći radi se o tradicionalnoj daći koju je labinska komuna svake godine morala isplatiti markgrofu i iznosila je sedamdeset maraka, odnosno petsto i šezdeset libri malih denara.[116] Izvor stoga jasno pokazuje da je za vrijeme Dujmova vladanja Petrapilosa služila kao sjedište markgrofove uprave, što pobija De Vergottinijeve tvrdnje

[111] *CDI*, sv. 3, br. 741.

[112] Misti 1, str. 132. Obitelj Rihemberk bili su ministerijali grofova Goričkih i tradicionalni podržavatelji ove plemićke obitelji; Kamillo Trotter, Die Herren von Reifenberg, *Monatsblatt der heraldischen Gesellschaft Adler*, sv. 10, Beč 1929., str. 491-494, 534-544, 566-572.

[113] *Non habemus tantam claritatem de iuribus que dictus de Rayfimbergo habet in Petra Pilose*; Misti 1, str. 107.

[114] *CDI*, sv. 3, br. 823.

[115] Dokument 1 u prilogu ovog članka.

[116] Vincenzo Joppi, Diritti di Aquileia nel Marchesato d'Istria (anno 1381), *AT*, ser. 2, sv. 9/1-2, Trst 1883., str. 198.

da je do 1405. Buzet bio službeno boravište najvišeg predstavnike akvilejske vlasti u Istarskoj markgrofoviji.[117] Nadalje, to stapanje vlasti nad Petrapilosom s markgrofovskom funkcijom predstavljala je novinu u akvilejskoj upravi Istarske markgrofovije jer ni jedan pripadnik obitelji Petrapilosa nije nikada bio imenovan na ovaj položaj u Istri.[118]

Budući da je Petrapilosa i dalje *de iure* pripadala akvilejskoj Crkvi – kako je to u nekoliko prigoda sjetno istaknuo sam kancelar Ulrik Susanna – nakon svršetka furlanske krize i uspostavljanja kratkotrajnog mira pod patrijarhom Ivanom Soběslavom, ta nova praksa vladanja istarskom markgrofovijom upravo iz Petrapilose bit će nastavljena; novi istarski markgrof Hordibor Moravski bit će za vrijeme svog mandata devedesetih godina 14. stoljeća također gospodarom Petrapilose.[119] Uz kratak intermeco početkom 15. stoljeća, kada je Nikoli od Portisa bezuspješno dodijeljen taj kaštel, stapanje markgrofovske titule s vlasništvom nad Petrapilosom ostat će pravilom sve do kraja svjetovne državine akvilejskih prelata.[120] Nakon Hordibora, Petrapilosa bit će pod upravom markgrofa Antuna Caraffa iz Napulja (lat. Antonius Malicia Caraffa de Neapoli).[121] Prvi poznati markgrof koji će u svojoj službenoj investituri imati izričitu klauzulu o Petrapilosi i dužnosti obrane tog kaštela bit će Bernard iz Čedada, nasljednik Antuna Caraffe, 1397. godine.[122] Gotovo identična odredba stajat će i dvije godine kasnije (1. rujna 1399.) u formalnom imenovanju Vjenceslava Spilimberga istarskim markgrofom.[123] Posljednji istarski markgrof, Kristofor od Cucca-

[117] De Vergottini je smatrao da se sjedište iz Buzeta u Petrapilosu preselilo nakon "buzetske urote" iz 1405. godine; Giovanni De Vergottini, La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo Medio Evo, *AMSI*, 38/2, Poreč 1926., str. 126. Buzet je bio sjedište vrhovnog suda za cijelu Istarsku markgrofoviju o čemu svjedoči zapisnik sudskog postupka iz 1371.; *CDI*, sv. 3, br. 807. O centralnosti Buzeta unutar Markgrofovije Istre vidi: Banić, Buzet, str. 57-60.

[118] Navod Benedettija da je Petar od Petrapilose bio markgrofom Istre 1306. godine u potpunosti je netočan. Markgrof Petar iz 1306. godine bio je Petar Castropola. *Item quoddam instrumentum, in quo continetur quomodo dominus patriarca Ottobonus fuit confessus habuisse a domino Petro de Pola marchione Histrie tria millia et quingentas libras parvorum pro iuribus Marchionatus predicti instantis anni MCCVII die XIV exeunte octubrio*; *TEA*, br. 1123. Ispravno ovaj mandat tumači i Camillo De Franceschi, autor najopsežnije studije o obitelji Castropola; Camillo De Franceschi, Il comune polese e la signoria di Castropola, *AMSI*, sv. 18/3-4, Poreč 1902., str. 335. Usp. Benedetti, Gli antichi signori, str. 13; Darovec, *Petrapilosa*, str. 77.

[119] Senato misti – cose dell'Istria (dalje: Misti 3), *AMSI*, sv. 5/3-4, Poreč 1889., str. 288-289.

[120] Nikola od Portisa (tal. Niccolò de Portis) tražio je da mu se na temelju njegovih prava (nije precizirao kojih) dodijeli Petrapilosa sa svim svojim pripadnostima i kada mu je kaštel uistinu prepušten, žalio se patrijarhu da je pretrpio "nepodnošljive štete" (*damna insubportabilia et intoleranda*) te stoga tražio da se kaštel sanira sredstvima Patrijarhata; *DF*, br. 6045 (nedatirano). Činjenica da u tom naumu nije imao uspjeha zrcali se u žalbi patrijarhu u vezi posjeda Petrapilose 1403. godine; *CDI*, sv. 4, br. 908. Pitanje je kakvu je efektivnu vlast Nikola (i je li ju je uopće) imao nad Petrapilosom.

[121] *CDI*, sv. 3, br. 874.

[122] *Promisisti namquam nobis etiamque iurasti, quod castrum Petrepilose, cuius custodiam fidam et bonam tibi etiam committimus per presentes, ad honorem et statum nostrum nostreque Aquilegensis Ecclesie fideliter custodies*; *CDI*, sv. 3, br. 876.

[123] *Promisisti namque nobis etiamque iurasti, quod castrum nostrum Petrepilose, eiusque custodiam bonam et fidam etiam tibi committimus per presentes, ad honorem et statum nostrum nostraque Aquilegensis Ecclesie fideliter custodies*; *DF*, br. 5992; Paschini, L'Istria patriarcale, str. 117.

gne, zbog tog će povezivanja Petrapilose s markgrofovskom funkcijom mletačke vlasti nazivati "markgrofom Petrapilose" (*marchio Petrepilose*), spontano stvorivši novu, *de iure* nepostojeću titulu.[124]

U jeku sukoba između patrijarha Antuna Panciere i čedadske koalicije predvođene grofom Fridrikom od Ortenburga, Petrapilosa će 2. studenog 1411., uz nekolicinu drugih akvilejskih utvrda, biti prepuštena austrijskim vojvodama koji su trebali braniti akvilejsku Crkvu od grofa Ortenburga i njegova saveznika, ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda Luksemburškog.[125] Na kraju će Petrapilosu osvojiti Mlečani u ljeto 1421., punu godinu nakon osvajanja Udina i *de facto* kraha svjetovnog gospodstva akvilejskih patrijarha.[126] No sintagma *marchio Petrapilose* preživjet će i venecijansko osvajanje; titulu će 1440. službeno oživjeti mletačke vlasti, nakon što se desetljećima nije koristila, kako bi ju nadjenuli svom vjernom podaniku, plemenitom Pirančanu Nikoli De Gravisiju, nagradivši ga za svoju ključnu ulogu u razotkrivanju urote Da Carrare u tada već venecijanskoj Padovi.[127] Iz svega navedenoga zaključuje se da je upravo razdoblje Dujma od Castella početak fuzije Petrapilose s položajem markgrofa i izvorno ishodište procesa koji će na kraju rezultirati spontanim stvaranjem titule *marchio Petrepilose* koju će potom prisvojiti mletačke vlasti.

* * *

Zaključno se može ponuditi odgovor postavljen u samom naslovu priloga: može li se govoriti o Dujmovoj "okupaciji" Markgrofovije Istre ili je riječ o svojevrsnom "protektoratu"? Naravno, odgovor u potpunosti ovisi iz koje se perspektive sagleda cijela problematika. Iz kuta gledišta kancelara Ulrika Susanne, pisara odanog kardinalu-patrijarhu d'Alençonu – koji je kao službeni kandidat Svete Stolice uistinu bio legitiman glavar akvilejske Crkve – Dujmova vlast nad akvilejskom Istrom mogla je biti viđena jedino kao nezakonita okupacija patrijaršijskih posjeda. Uredom istarskog markgrofa mogao je raspolagati isključivo akvilejski patrijarh i budući da je Dujam javno nastupio protiv svog *de iure* suverena, Ulrik je s punim pravom zaklju-

[124] Secreti 1, str. 272. Mišljenje De Vergottinija da je Cuccagna u Furlaniji bio smatran gospodarom Petrapilose u maniri ostalih velikaških porodica (poput Soffumberga ili Castella), a ne istarskim markgrofom, nije točna. Autor tu tvrdnju temelji na Ernestovom Deganijevom prepričavanju izvora (čije je izdanje citirano ovdje u bilj. 125) kojega osobno nije analizirao. Tako je podatak da je Petrapilosa u Istri dana na upravu austrijskim vojvodama krivo protumačen kao zakletva vjernosti furlanskih gospodara među kojima bi se tako spominjao i "gospodar Petrapilose"; De Vergottini, La costituzione, str. 126; *Il codice diplomatico di Antonio Panciera da Portoguaro patriarcha d'Aquileia e cardinale di s. chiesa 1406-1411*, ur. Ernesto Degani, Miscellanea di storia veneta, ser. 2, sv. 4, Venecija 1898., str. 137.

[125] Izvor je objavljen u: Arthur Steinwenter, Studien zur Geschichte der Leopoldiner, *Archiv für österreichische Geschichte*, sv. 63/1, Beč 1882., str. 74-78, ovdje 78. O ovom sukobu, s posebnim naglaskom na prilike u Istri, pripremam opširnu studiju koja bi ubrzo trebala ići u tisak. Do tada vidi sažetu verziju u: Banić, Buzet, str. 68-72. Općenito o ovom sukobu vidi: Marija Wakounig, *Dalmatien und Friaul: Die Auseinandersetzungen zwischen Sigismund von Luxemburg und der Republik Venedig um die Vorherrschaft im adriatischen Raum*, Beč 1990., posebice str. 81-127; Cusin, *Il confine*, str. 181-227.

[126] Secreti 1, str. 289.

[127] Povelja investiture (uz prijevod na slovenski i hrvatski) objavljena je u: Darovec, Petrapilosa, str. 195-200.

čio da je Istarska markgrofovija pod okupacijom. Međutim, postojao je i velik broj podanika akvilejske Crkve koji nije priznavao nikakvu vlast kardinala d'Alençona i koji je neprekidno od pape tražio imenovanje "pravoga patrijarha". Ti protivnici vlasti patrijarha imenovanog *in commendam* smatrali su se legitimnim nosiocima vlasti u Patrijarhatu za vrijeme sedisvakancije, udruživši se pod vodstvom Udina i obitelji Savorgnan u front protiv d'Alençona. Bez obzira na kasnije mletačko pokroviteljstvo – intervencije koja je prvenstveno bila usmjerena protiv Franje da Carrare, a ne samog d'Alençona – udinska je koalicija "radi obrane domovine" te "prava i samostalnosti akvilejske Crkve" svoje ravnanje dobrima Patrijarhata smatrala neupitno zakonitim dokle god se kriza ne privede kraju i izabere patrijarh *in titulum*. Stoga je Dujmov mandat u Istri iz perspektive udinske koalicije bio posve legitiman. Štoviše, sam je Dujam svoju vlast temeljio na starim pravima i tradicionalnim prerogativima svoga ureda. S druge je strane, kao izdašan pokrovitelj Savorgnana i udinskog fronta, Venecija u Dujmu od Castella ostvarila svojevrstan protektorat nad akvilejskom Markgrofovijom Istrom, dobivši vjernog kolaboracionista u regiji putem kojeg je mogla učinkovitije nadzirati svoje "pograničje nesigurnosti" i lokalne sukobe rješavati u korist vlastitih podanika. Iz svega navedenoga proizlazi da je epizoda Dujmove vlasti nad Istarskom markgrofovijom nesumjerljivo kompleksnije i slojevitije razdoblje u povijesti Istre i šire sjevernojadranske regije negoli je to dosada bilo tumačeno u historiografiji. Štoviše, istraživanje ove osebujne epizode može se i dodatno nastaviti analizom gradiva bogatog arhivskog fonda obitelji Frangipane u Joannisu (općina Aiello del Friuli) u kojem bi se možda pronašla nova, dosada nepoznata vrela koja bi dodatno rasvijetlila Dujmovu karijeru i djelovanje u Istri.

Prilozi

Dokument 1.

4. ožujka 1385.
Naredbe istarskog markgrofa Dujma od Castella labinskim sucima.
(Biblioteca civica "Vincenzo Joppi" di Udine, Fondo principale, ms. 899, *Documenti per la storia del Friuli*, prir. Giuseppe Bianchi, br. 5052)

Millesimo trecentesimo octuagesimo quinto, indictione octava, die quarto mensis martii, in Albona. Nobilis vir dominus Doymus quondam domini Odorlici de Castello nunc marchio Istrie petit et requisivit a dominis iudicibus Albone, ut sibi resignarent quosdam captivos in eorum carceratos ab eis captos in portu Albone. Habita deliberatione ab ipsis iudicibus cum hominibus et vicinis de Albona, volentes obedire preceptis tam reverendissimi patriarche quam ipsius domini Doymi marchionis Istrie et fideliter parens, antescriptos captivos in manibus predicti domini Doymi marchionis in Istria ibidem consignarunt et dederunt, ipsosque captivos predictus dominus Doymus in se habuit et recepit, quas postea relaxavit.

Die eodem in centa de Alba in domo episcopatus Polensis, presentibus etc. Ibique nobilis vir dominus Doymus de Castello Porpeti tamquam marchio Istrie, sicut preceptum Mattheo quondam Pramegle et Martino Berteli etc. de Albona nunc iudicibus in Albona ut in pena viginti quinque librarum veronensium parvorum infra quindecim dies debeant consignasse iura marchionis Istrie capitaneo suo in Petra Pilosa, de quo precepto idem dominus Doymus rogavit me notarium ut scriberem instrumentum.

Dokument 2.

Travanj 1385.
Mletački dužd Antun Venier traži od Dujma od Castella odštetu radi pljačke koju su na području koparske komune počinili njegovi podanici iz Petrapilose.
(*DF*, br. 5059)

Antonius Venerio Dei gratia dux Venetiarum etc. egregio et nobili viro domino Doymo de Castello amico dilecto salutem et sincere dilectionis affectum.

Recepimus benevolentie vestre litteras datas die decima septima aprilis presentis effectualiter continentes, quod ab certas differentias existentes inter illos de Pedemonte et illos de Petrapilosa predicti de Petrapilosa arrestarunt et intromiserunt quosdam mussolatos super territorio ecclesie Aquilegensis et subiungitis, quod propter hanc causam nobilis vir ser Laurentius Gradonico potestas et capitaneus noster Iustinopolis accepit cuidam massario vestro decem capita boum, qui se reduxerant pro eorum securitate super territorio nostro Iustonopolis predicte etc. prout in dictis litteris distinctius legitur, quibus plenarie intellectis voluimus plenariam informationem suscipere a predicto ser Laurentio Gradonico et revera totum oppositum comperimus. Nam dum aliqui mussolati numero septem[128] in quadam villa nomine Iopoloviz[129] districtus nostri Iustinopolis certam quantitatem vini et caricavissent super servis

[128] Prekriženo: septimani.
[129] Topolovec, i danas naselje koparske općine na samoj granici između Republike Hrvatske i Slovenije.

suis earundem, existentibus ibi presentibus illis de quibus in littera fit mentio, et adiuvantibus illis musolatis ad caricandum, ecce, exeuntibus predictis musolatis dictam villam una cum predictis vestris hominibus super proprio territorio nostro predicto, ipsi vestri immediate spoliaverunt illos musolatos nequiter abducentes eosdem cum equis septem vino onustis ad castrum Petrepilose, suo excessu ad notitiam predicti nostri potestatis et capitanei pervento idem potestas illico capitaneum Sclavorum ad capitaneum Petrepilose transmisit rogando, ut attento casu predicto placeret sibi facere fieri restitutionem integram de predictis. Capitaneus vero prefatus Petrepilose cognoscens predictum delictum a iustitie tramite deviare promisit nuncio predicti potestatis nostri facere integre restitui quidquid reperiretur restare, cum iam pars prede inter illos malos homines destributa fuisset. Subsequenter predictus capitaneus Petrepilose scripsit iam dicto potestati, quod preda predicta extiterat extra territorium nostrum commissa et propterea nihil restituere intendebat. Unde potestas noster predictus videns non posse cuiquam in iuribus suis deficere, fecit intromitti decem capita bovina inter grossa et minuta illorum de Petrapilosa, ipsaque vendi ad publicum incantum pretio ducatorum triginta duorum, et dari musolatis predictis conquerentibus, licet dicti ducati triginta duo non sufficerent ad tertiam partem valoris damni dati eisdem contra Deum et equitatem et contra honorem nostri Dominii. Propterea habentes veram veritatem rei sic esse est profertur nec aliter esse poterat, quia predicti musolati redire non poterant ad partes suas per aliud iter quam per districtum Iustinopolis suprascriptum, rogamus benignitatem vestram quatenus in residuo damni suprascripti placeat taliter providere, quod reficiatur et solvatur istis quatuor pauperibus hominibus spoliatis sicut scriptum est, ac taliter regulare gentes vestras, quod talia de cetero nec similia non contingant eis, et quod venientibus et recedentibus de civitatibus et districtibus nostris Istrie non inferatur aliqua molestia vel gravamen, quia nihil displicibilius nobis posset accidere, quam strate Istrie rumpentur.

Egregio et nobili viro Doymo de Castello.

Dokument 3.

20. siječnja 1386.

Mletački dužd Antun Venier poziva Dujma od Castella da nastavi biti vjeran Sretnoj uniji i pomogne sa svim raspoloživim sredstvima u postizanju ciljeva iste.

(*DF*, br. 5131)

Antonius Venerio Dei gratia dux Venetiarum egregio et nobili viro domino Doymo de Castello amico dilecto salutem et sincere dilectionis affectum.

Semper tenuimus pro constanti et firmiter tenemus propter laudabilia opera vestra, quod voluntas et propositum vestre nobilitatis semper fuit, est et erit ad perseverandum efficacissime et constantissime in bono proposito defendendi et conservandi vos et in libertatem vestram ac patria Foriiulii nihilominus, qui a nobis continue et amplissime habuistis omnem subventionem et auxilium opportunum et plus modo quoque, sicut satis est notorium, ad abundantem cauthelam nobilitatem et sincerissimam amicitiam vestram rogamus et hortamur ex corde quantum plus possumus, quod id hoc puncto, in quo pendet salus, vita, libertas et franchisia vestra et successorum vestrorum, debeatis vos viriliter disponere cum habere et personis, ac diligenter et sollicite adimplere et facere ex parte vestra quidquid fieri potest sicut tenemini et debeatis, ita quod agenda Felicis unionis et lige mediante gratia Salvatoris feliciter et laudabiliter ac expedite concludantur, sicut de nobilitate et carissima amicitia vestra plene confidimus et speramus.

Datum in ducali nostro palatio die vigesima ianuarii, nona indictione.

Dokument 4.

15. siječnja 1387.
Mletački dužd moli Dujma od Castella da osigura siguran put njemačkim trgovcima iz Furlanije u Venecije i povrati istima opljačkana dobra.
(*DF*, br. 5245)

Antonius Venerio Dei gratia dux Venetiarum etc. egregio et nobili viro Doymo de Castello amico dilecto salutem et sincere dilectionis affectum.

Sicuti nobilitas vestra novit, pridie allata fuerunt maxima damna mercatoribus Theotonicis in partibus Foriiulii, quod nobis summe displicuit. Cum autem mercatores predicti veniant vel mittant pro tenendo illos modos, qui eis videbantur et qui melius poterunt de illis rebus que remanserant, benevolentiam vestram intime rogamus affectu, quatenus predictis et cuilibet eorum placeat vobis, exhibere et exhiberi facere omne illud auxilium et favorem quem poteritis, tam in mittendo dictas suas res ad iter suum, quam in reducendo eas versus Venetias sicut requisiverint. Insuper cum dicatur, quod rustici et alii illarum contratarum abstulerint multa de bonis et mercantionibus antedictis, rogamus nobilitatem vestram instanter, quatenus placeat vobis circa recuperationem dictorum bonorum, prestare simile auxilium et favorem cum omni diligentia et efficacia, sicut de probitate vestra confidimus et speramus.

Data in nostro ducali palatio die quindecima ianuarii, indictione decima.

Dokument 5.

21. veljače 1387.
Mletački dužd Antun Venier moli Dujma od Castella da prokuratoru samostana sv. Antuna u Veneciji Vilimu povrati opljačkanu imovinu i primjereno kazni odgovorne pljačkaše.
(*DF*, br. 5254)

Antonius Venerio Dei gratia dux Venetiarum etc. egregio et nobili viro Doymo de Castello amico dilecto salutem et sincere dilectionis affectum.

Pro parte fratris Guilelmi procuratoris monasterii Sancti Antonii de Venetiis nobis est expositum cum parola, quod dum pridie ipse veniret de Utino Venetias, quando fuit inter villam vestram Carlini et Maranum, quidam rustici dicte ville ipsum oppressi fuerunt verberantes et vulnerantes eundem et famulos suos, ac auferentes ei unam suam valisam in que habebat pannos, et alios arnesios suos quam secum apportaverat, de qua violentia, iniuria et preda gravamur et merito, et ideo nobilitatem vestram, cui non dubitamus quod predictus excessus plurimum displicebit, rogamus instanter, quod placeat tenere modum, quod integre restituantur ablata puniendo totaliter dictos malefactores, quod pena sua transeat aliis in exemplum, ut de cetero alii vestri subditi non audeant similia perpetrare.

Datum in nostro ducali palatio die vigesimo primo februarii, decima indictione.

Egregio ac nobili viro Duymo de Castello.

Dokument 6.

17. srpnja 1388.

Mletački dužd Antun Venier moli markgrofa Istre Dujma od Castella da svim svojim sredstvima pruži pomoć Mlečanu Dominiku Bonu u stjecanju određenoga mjesta.

(*DF*, br. 5381)

Egregio et nobili viro Doymo di Castello marchione Istrie.

Antonius Venerio Dei gratia dux Venetiarum etc. egregio et nobili viro Doymo de Castello marchioni Istrie amico dilecto salutem et sincere dilectionis affectum. Cum comparuerit ad nostram presentiam vir nobilis Dominicus Bono dilectus et honorabilis civis noster, dicens quod pro honore nostri Dominii, commodo et utilitate terrarum et locorum nostrorum ac pro bono suo habet modum possendi habere certum locum, ad quem habendum nobilitas vestra potest esse multum propitia et favorabilis, et propterea accedat ad vestram presentiam de voluntate et consilio nostro, eamque affectuose rogamus, quod nostro intuitu placeat, in hoc facto prebere eidem auxilium, consilium et favorem quemcumque potueritis, quia quidquid eidem favores et auxilia impendetis, habebimus fore factum nobis et perinde ad beneplacita vestra amplius disponimur.

Datum in nostro ducali palatio die decima septima iulii, indictione undecima.

Josip Banić

Occupation or Protectorate? The Markgraviate of Istria under Doimo di Castello in the 1380s

Summary

Article researches different factors influencing promotion of Doimo di Castello, prominent nobleman from distinguished magnate family of Friuli, on the position of the markgrave of Istria. The analysis is situated within complex background marked by the extreme political instability in the Northern Adriatic after the appointment of Cardinal Philippe d'Alençon for new patriarch of Aquileia (1381-1387), who received the patriarchate *in commendam*. As a great number of political factors of Friuli did not accept patriarch appointed *in commendam*, turbulent period of ascendency of two opposing camps in Friuli. In order to force his rebelled subjects into obedience, d'Alençon found an ally in the powerful lord of Padua, Francesco da Carrara, traditional enemy of the neighbouring political force, Republic of Venice. Not wanting that danger similar to the one happening during the War of Chioggia, Venice decided to intervene in the matters of the Patriarchate of Aquileia after Carrara's appearance on the Friulan scene, by supporting the faction opposing the cardinal-patriarch. In that manner, the so-called "Lucky Union" (*Felix unio*), the alliance of Venice and Friulan discontents, with the purpose of limiting the power of da Carrara and ensuring election of the new patriarch *in titulum*, came into being. Since Doimo di Castello from the very beginning supported faction opposing Cardinal d'Alençon, allying himself afterwards resolutely to the pro-Venetian league, the article shows that all these factors influenced career of this Friulan magnate and future destiny of the Markgraviate of Istria. Conceptual apparatus on which the analysis is founded is based on the theory of collaboration of Ronald Robinson. In that manner, it is demonstrated that Doimo di Castello was a collaborator of an intervening force (Venice) who had to reconcile interests of local communities with Venetian expectations. In Istria, this collaboration mirrored itself in a more pronounced Venetian influence in Aquileian Istria and in promotion of Venetian interests in local conflicts. Finally, the article shows that exactly Doimo's mandate in the markgraviate of Istria led to connecting of the castle of Petrapilosa to the function of the markgrave, by demonstrating developmental path leading finally to the genesis of new title, the "marchio Petrepilose". The article closes publication of several hitherto unpublished documents referring on the Doimo's governing of the markgraviate of Istria.

Key words: Istria, Patriarchate of Aquileia, Philippe d'Alençon, Venice, the fourteenth century, political history, collaboration

Krešimir Kužić

HRVAT ANDRIJA KUŽELJ, RODOM LAPIĆ, ILI ANDRÄ KHRABAT VON LAPPITZ – PRILOG POZNAVANJU HRVATSKIH MIGRACIJA

Krešimir Kužić
Zagreb

UDK 929Kuželj, A.
929.7Lapić
314.15(497.5:436)"14"(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15.5.2019.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/mzvkptq2n9

U radu je analizirana autobiografija hrvatskog plemića Andrije Kuželja, rodom Lapića nastala krajem 15. stoljeća. Prikazane su okolnosti njegova odlaska u Austriju, njegova karijera, stjecanje posjeda, razvoj obitelji u muškoj i ženskoj lozi i njezino izumrće u posljednjem muškom potomku. Posebno je istaknuta njegova lojalnost prema Habsburgovcima, što mu je i olakšalo društveni uspon. Analizirana je razina svijesti o etničkom podrijetlu, a na kraju je prikazan njegov put u Rim i Napulj 1452., gdje je sudjelovao na krunidbi cara Fridrika III.

Ključne riječi: autobiografija, Pounje, plemstvo, migracije, Austrija

Uvod

Autobiografski zapis koji je ostavio Andrija Kuželj Lapić (ili kako su ga zvali njegovi austrijski suvremenici na bavarskom dijalektu, *Andrä Khrabat von Lappitz* (1436. – 1506.), sačuvao se u arhivu donjoaustrijske obitelji Schallenberg koja je naslijedila rukopisni tekst preko posljednje Andrijine potomkinje, Margarethe von Lapitz.[1] Njegov otac Petar poslao ga je 1445. ili 1446., dakle kad je imao deset godina, plemićkoj obitelji Wildhaus "u Njemačku da uči jezik". U to doba na čelu joj je bio Erasmus von Wildhaus, čiji je središnji posjed bila utvrda Wildhaus (u ispravama

[1] Johann Wilhelm von Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica ex archivo inclytorum Austriae inferioris statuum*, Wien 1705., str. 62; Franz Karl Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen niederösterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande*, sv. 5, Wien 1804., str. 440. Tekst više ne postoji u izvornom zapisu.

se navodi i kao *Wilthaus, Willthaws*) u Štajerskoj,[2] današnja ruševina Viltuš na brdu Tičnica, 12 kilometara zapadno od Maribora (Sl. 1). Ministerijalci Wildhausi spominju se od 1209., što se slaže s Andrijinom tvrdnjom da su stari rod (u spisu ih on navodi kao *Wildenhausen*, dok su u ispravama zabilježeni kao *Walthausen*, *Wilthausz*, *Wilthausen*, *Willthawsen*).[3] U muškoj liniji izumrli su 1472., a preko kćeri Margarethe posjed je dopao Roggendorfima. Andrija je 1453., kao strijelac oklopnik prešao u službu kod pokneženih grofova Celjskih, a poslije kod kralja Ladislava V. do njegove smrti 1457. uzrokovane, kako se pričalo, otrovom.[4] Nakon toga prelazi u središnje habsburške zemlje, gdje je oko 1470. bio upravitelj u Waidhofenu, a 1474. vojni zapovjednik utvrde Seebenstein.[5] Od 1476. do 1489. bio je upravitelj i nadzornik utvrde i grada Steyra (Sl. 2), po ovlaštenju Johanna Beckenschlägera, bivšeg nadbiskupa Ostrogona, a budućeg nadbiskupa Salzburga.[6] Prilikom napada kralja Matijaša na Fridrika III. spriječio je 1477. dalji prodor ugarske vojske u Austriju, a slično je postupio i 1484.[7] U ispravi iz 1490. kralj (budući car) Maksimilijan I. izričito navodi Andriju kao svoga savjetnika, a to je potvrđeno i 1501.[8] Nadalje je, od 1491. do 1500., bio carski kapetan u gradovima Tullnu i Ybbsu (Sl. 2). Krunu njegova životnog uspjeha predstavljala je dužnost maršala Dvorskog vijeća i regenta Austrije, kako govori jedna isprava iz 1499. godine (Sl. 3).[9] Polagani imovni uspon započeo je uzimanjem u zakup utvrde

---

2 Carl Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark*, sv. 4, Graz 1823., str. 361-362.

3 Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 63; Beda Schroll, *Lehenverzeichnisse des Benedictinerstiftes St. Paul in Kärnten aus dem XV. Jahrhunderte*, Wien 1865., str. 11, 24, 30, 45, 47, 55, 56.

4 Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 66-68.

5 Archiv Seefeld-Hardegger u: http://monasterium.net/mom/AT-NOeLA/HA_Seefeld-HardeggerUrk/Hardegger_Urk_0339, pristupljeno 15. studenoga 2018.

6 Johann Beckenschlager bio je nadbiskup Ostrogona (1473. – 1476.), a postavio ga je kralj Matijaš Korvin umjesto nezadovoljnika Ivana Viteza od Sredne. No kad je izgubio kraljevu naklonost, Johann je s velikom svotom novca pobjegao k caru Fridriku III. Tada je uzeo u službu Andriju, a car ga je imenovao nadbiskupom Salzburga (1482. – 1489.). Nadbiskupovo povjerenje i zahvalnost vidljivo je iz njegove oporučne odluke da Andriji ostavi 300 funti pfeniga. Vidi: Leopold Spatzenegger, Testament Johannes III. Peckenschläger, Erzbischof von Salzburg. 1482-1489., *Mittheilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, sv. 7, Salzburg 1867., str. 356-357; Franz von Krones, Johann III., Erzbischof von Salzburg, *Allgemeine deutsche Biographie*, sv. 14, Leipzig 1881., str. 400-401. Glede pfeniga, to je srebrni novac kovan još od karolinških vremena. Funta je novčana obračunska jedinica u koju je ulazilo 240 pfeniga. Vidi: Peter Berghaus, Pfennig, i Pfund, *Lexikon des Mittelalters*, sv. 6, München – Zürich 1993., str. 2028-2029, 2051.

7 Eugen Büttner, *Schilderung der kriegerischen Ereignisse in der Stadt Steyr und deren Umgebung*, Steyr 1905., str. 8-9; Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata II./III*, Zagreb 1904., str. 103-104, 139-140. Primjer isprave iz službovanja vidi: Archiv Lambach u: http://monasterium.net/mom/AT-StiAL/LambachOSB/1481_IV_26.3, pristupljeno 15. studenoga 2018.

8 Povjerenje cara Fridrika III. vidljivo je iz niza isprava iz 1484., 1486., 1488., 1491. i 1492. Vidi: Joseph Chmel, *Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum imperatoris*, Wien 1840., str. 714, 726, 760, 787, 791; Wiener Stadt- und Landesarchiv Hauptarchiv - Urkunden (1177-1526) 5374, u: monasterium.net, URL </mom/AT-WStLA/HAUrk/5374, pristupljeno 15. studenoga 2018.; Josef Lampel, Hundert Jahre aus der Geschichte von Scharfeneck am Leithaberge (1470 bis 1570) mit einigen Vorbemerkungen über die Scharfenecker, *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich n. F.*, sv. XXXIV, Wien 1900., str. 108.

9 St. Pölten, Diözesanarchiv Urkunden (1214-1961) 1499 III 18, u: monasterium.net, mom/AT-DASP/Urkunden/1499_III_18.1, pristupljeno: 18. studenoga 2018.; Ronald Salzer, Die spätmittelalterliche

i posjeda Leiben 1473.[10] Težnju da stekne zemaljski posjed kao trajno boravište počeo je ostvarivati 1480., a 1489. godine donosi ključnu odluku o kupnji imanja kod Wanga i Reinsberga (u današnjem okrugu Scheibbs u Donjoj Austriji).[11] Godine 1499. i 1503. Kupio je posjede Seisenegg (Sl. 4), Rappoltenkirchen i Zeillern (Sl. 2), a bilo je i drugih akvizicija.[12] Umro je 1506. u Amstettenu, gdje je i pokopan u crkvi sv. Stjepana (Hl. Stephan).[13]

Rod i zavičaj

Njemačke isprave i zbornici njegovo obiteljsko prezime donose u nekoliko vrlo sličnih varijanata: *Cuzál, Cusal, Kusál* i *Kuzal*.[14] Kad ih pokušamo staviti u hrvatski jezični izričaj, nude nam se tri najbliža oblika: *kozol(ac), kuzol, kuželj*.[15] Vjerojatniji mi se čini treći oblik jer može označavati živahnu, nemirnu osobu, ili, proždrljivca – dakle, prezime bi pripadalo skupini nadimačkih prezimena. Motivacija je bila standardna – razlikovanje pojedinca unutar brojnog roda.[16] Prema tim njemačkim izvorima već je Andrijin djed Toma nosio to protoprezime pa bismo ga mogli uvjetno nazvati prvotnim nositeljem. Dolazak u inojezično okruženje tu potrebu je ugasio, jer je njemačka sredina u ranoj fazi migracija osobama iz Hrvatske gotovo redovito davala pridjevak Krabat (s nekoliko grafijskih rješenja).[17] Preostaje još razriješiti podrijetlo njegova njemačkog plemićkog prezimena von Lappitz. Weiskern tvrdi

Burg Grafendorf in Stockerau, Niederösterreich – eine ungewöhnliche Burg mit außergewöhnlichen Funden, *Burgen und Schlösser*, sv. 3, Braubach 2012., str. 170-171, 178. bilj. 23.

10 Anton Friedrich Reil, *Das Donauländchen der kaiserl. königl. Patrimonialherrschaften*, Wien 1835., str. 245-246.

11 Friedrich Wilhelm Weiskern, *Topographie von Niederösterreich in welcher alle Städte, Märkte, Dörfer, Klöster, Schlößer, Herrschaften, Landgüter, Edelsitze, Freyhöfe, namhafte Oerter u. d. g. angezeiget werden A-M*, Wien 1769., str. 347.; Niederösterreichisches Landesarchiv, HA Seisenegg K 37b P 360 1, u: https://www.archivnet.findbuch.net/php/rech_print.php?ve_id=146881333

12 Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen*, str. 436-437.; Reil, *Das Donauländchen*, str. 246-247.; Karl Kuefstein, *Studien zur Familiengeschichte II.*, Wien – Leipzig 1911., str. 283.

13 Eduard von Sacken, Archäologischer Wegweiser durch das Viertel ober dem Wiener-Walde, *Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien*, sv. XVII., Wien 1877., str. 88.

14 Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen*, str. 436.

15 Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, sv. 4, Zagreb 1913., str. 530, 577. Za *kuzol* se tumači da je naziv za drvenu posudu. U jednoj ispravi iz Bihaća spominje se kao posuda za prijenos baruta. Vidi: *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum (Comitatuum: Dubicza, Orbasz et Szana)*, prir. Lajos Thalloczy – Sandor Horvath, Monumenta Hungariae historica diplomataria, sv. 36, Budapest 1912., str. 287.

16 Petar Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Zagreb 2006., str. 191-203; Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb 2009., str. 192-198.

17 Vidi primjere: *Martin Krabat* građanin Ibbsa – Bayerisches Hauptstaatsarchiv Domkapitel Passau Urkunden, u: monasterium.net, URL </mom/DE-BayHStA/PassauDomkapitel/2291, pristupljeno 18. studenoga 2018.; *Jörg Krobath* u: Albert von Muchar, Urkunden-Regesten für die Geschichte Innerösterreichs vom Jahre 1312 bis zum Jahre 1500., *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, sv. II., Wien 1849., str. 483; *Andreas Carbat* i *Liendl Krabat* u: Valentin Schmidt, *Urbar des Cistercienser-Stiftes Hohenfurt aus dem Jahre 1530.*, Bregenz 1896., str. 47; *Caspar Krabat* u: Franz Berger, Beiträge zur Geschichte von Grieskirchen, Ried 1916., str. 64.

da je Lapitz naziv malog plemićkog dobra (alodija) na području gospoštije Wang. Nastavlja informacijom kako se stanoviti Heinrich de Lapide tu spominje sredinom 13. stoljeća. Odmah zatim navodi kako je Andre Krabat von Lapitz bio upravnik u Tullnu, i pritom se poziva na Ph. Huebera. Time Weiskern sugerira kako je ime posjeda postalo Andrijino staleško prezime, a nastalo je prema starom vlasniku.[18] Njega onda slijedi Wißgrill pišući izrijekom kako je Andrija kupio to dobro 1489. i po tome dobio bazu za formiranje prezimena. No neke činjenice govore protiv tih Weiskernovih i Wißgrillovih paušalnih tvrdnji. Najvažniji zbirni protuargument je cijeli niz isprava u kojima se Andrija imenuje von Lappitz, ili slično, a koje su nastale mnogo prije te kritične godine stjecanja posjeda. Tako: 1472. godine je u izjavi njegove supruge naveden kao von Läppitz,[19] 1474. (von Lapiz),[20] 1481. (von Lapitz),[21] 1483. (von Lapitz),[22] 1485. (von Lapicz).[23] Nadalje, spomenuti plemić de Lapide, odnosno ta obitelj prezivala se na njemačkom von Stein ili Stain, pa bi u skladu s tim posjed trebao dobiti njemačko ime, a ne latinsku prevedenicu.[24] Uostalom, valja znati i to da Hueber samo iznosi sadržaj jedne isprave cara Fridrika III. iz 1492. upućene opatu samostana u Melku.[25] Iz svega slijedi zaključak kako je Andrija svoje prezime donio u Austriju.

Treba li njegovo prezime shvatiti kao rodovsko ime šire zajednice – plemena Lapčana? Oni su, naime, u 15. stoljeću i ranije obitavali u porječju rijeke Une. Kako je već Barada utvrdio, Lapčani su živjeli na dvjema lokacijama, u okolici Lapca i Rmnja – na području srednjovjekovne Hrvatske, i u okolici današnjeg Dvora – na području Slavonije.[26] Upravo među gornjounskim Lapčanima spominje se godine 1396. stanoviti Ivan, sin Črne, rečeni Lapić.[27] Još bolja potvrda su grbovi – Andrijin u Amstettenu i onaj njegova sina Wolfganga u Melku (vidi dolje). Budući da je Andrija bio Lapčanin, onda je razumljivo kako je po plemenskoj vezi boravio u Otoku, koji je u to vrijeme bio u vlasti Babonića.[28]

---

[18] Weiskern, *Topographie von Niederösterreich*, str. 347.

[19] Niederösterreichisches Landesarchiv, StA Urk:StA Urk 3118, u: https://www.archivnet.findbuch.net, pristupljeno 16. studenoga 2018.

[20] Archiv Seefeld-Hardegger u: http://monasterium.net/mom/AT-NOeLA/HA_Seefeld-HardeggerUrk/Hardegger_Urk_0339, pristupljeno 15. studenoga 2018.

[21] Stiftsarchiv Lambach, u: http://monasterium.net/mom/AT-StiAL/LambachOSB/1481_IV_26.3, pristupljeno 15. studenoga 2018.

[22] Kremsmünster, Stiftsarchiv Urkunden, u: monasterium.net, URL </mom/AT-StiAKr/KremsmuensterOSB/1483_II_21, pristupljeno 18. studenoga 2018.

[23] Urkunden Garsten, u: monasterium.net, URL </mom/AT-OOeLA/GarstenOSB/1485_VI_02, pristupljeno 18. studenoga 2018.

[24] Vidi primjer: Enno Bünz, *Stift Haug in Würzburg - zweiter Teilband*, Göttingen 1998., str. 721-722..

[25] Philibert Hueber, *Austria ex archivis melicensibus illustrata, libri III.*, Leipzig 1722., str. 154.

[26] Miho Barada, Lapčani, *Rad JAZU*, sv. 300, Zagreb 1954., str. 516, 531.

[27] Miljen Šamšalović, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVIII*, Zagreb 1990., str. 150. - *... Iohannes filius Scerni dictus Lapig ...*; Barada, Lapčani, str. 521. Dočetak *–ig treba čitati *–ić, što se vidi iz druge dvije imenske oznake osobâ iz istoga dokumenta: *Gonceuig*, *Priznig*.

[28] Radoslav Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890., str. 243-244.

Majčino prezime Vladić upućuje na podrijetlo iz Like, a isto prezime nosi i jedan građanin Bihaća, što nalazimo u ispravama iz 1488. i 1497.[29] Uz to se potvrđuje i njezina pripadnost plemenu Lagodušića.[30] Iz toga proizlazi kako je Andrija potekao iz krajeva koje pokriva trokut s okvirnim točkama od kojih smo odredili dvije: Bihać i Rmanj, a treća je zapisana u njegovu tekstu.

Naime, on na samom početku svojih memoara spominje jedan toponim (razumljivo, na njemačkom jeziku) koji nam daje vrijedne i nedvojbene indicije o njegovu užem geografskom podrijetlu na tlu Hrvatske. Radi se o nazivu Innsel, čiji je nositelj u hrvatskome izvornom obliku – Otok, utvrda koja se nalazila pored rijeke Une, a između Krupe i Novog (Sl. 5).[31] Otok se spominje od druge polovice 13. stoljeća u nizu isprava, pa tako i 1397. kao posjed Babonića.[32] Upravo je ova najranija iz 1264. indikativna, iako je na latinskom jeziku, a donosi toponim Insula, s jednakim prijevodom.[33] Postojanje utvrde potvrđuju i spiskovi utvrda iz 1537. i 1558., u kojima se navodi kao Othok.[34] Naposljetku, kao takvog zabilježili su ga i kartografi širom Europe. Münster piše ime kao Ottock, Hirschvogel kao Orhock, a slično rade i ostali kartografi do kraja 16. stoljeća.[35]

Obitelj

Andrija u obrazloženju pisanja uspomena spominje sinove.[36] U braku s Elisabeth von Haraß[37] imao je jedanaestoro djece – 5 sinova i 6 kćeri: najstariji Wolfgang

[29] *Codex diplomaticus partium*, str. 338; *Hrvatske glagoljične i ćirilične isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100.-1527.*, prir. Josip Bratulić, Acta croatica – Hrvatski spomenici, sv. 1, Zagreb 2017., str. 347-350, 366, 377, 398, 422.

[30] U njemačkim zbornicima navedena je kao *Länderschütz*. Vidi: Johann Georg Adam von Hoheneck, *Die Löbliche Herren Herren Stände, Herren- und Ritterstand In dem Ertz-Hertzogthum Oesterreich ob der Ennß. Dero Familien abgestorben, und völlig erloschen III.*, Passau 1747., str. 143. Također kao: *Lugosicz* i *Lugoschitz*. Vidi: Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen*, str. 436.

[31] Hrvoje Kekez, *Pod znamenjem propetog lava – Povijest knezova Babonića do kraja 14. stoljeća*, Zagreb 2016., str. 275, 281-288.

[32] Šamšalović, *Codex diplomaticus Regni*, str. 274.

[33] Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, str. 243.

[34] *Hrvatski saborski spisi*, sv. 2, prir Ferdo Šišić, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 36, Zagreb 1915., str. 99 (U posjedu Blagajskih.); *Hrvatski saborski spisi*, sv. 3, prir. Ferdo Šišić, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 39, Zagreb 1916., str. 25.

[35] Mithad Kozličić, *Unsko-sansko područje na starim geografskim kartama*, Sarajevo – Bihać 2003., str. 30, 32, 45, 49-50, 84, 94, 98, 105

[36] Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 68: *Item Ich schrieb die Geschicht von dem Khriechisch Weissenburg zu einem Unterricht mein Khindern, namblich mein Söhnen, daß sie doch wissen, was Wunders und unglaublicher Handl ist beschehen bey meinen Zeiten.*

[37] Umrla je 1505. i pokopana u Leibenu. Vidi: Alois Plesser, Hans Tietze, Die Denkmale des politischen Bezirkes Pöggstall, Wien 1910., str. 69: Hie ligt pegraben die edle und vest fraw Elisabeth geborn ain Harasserin und weiland herrn andreen von Lappitz genant Krabat, gemahel, die gestorben ist am Freitag vor Simon und Iuda nach Christi geburt 1505 jar der got genädig sei.

bio je upravnik Waidhofena na Ybbsu. Umro je 1530. (Sl. 6).[38] Redom su se dalje rodili: Katharina,[39] Wilhelm, Johann Baptist, Susanna, Margaretha,[40] Elisabetha,[41] Katharina,[42] Appolonia,[43] Helena[44] i Ulrich.[45] Andrijini unuci po muškoj lozi bili su: Wolfgangovi – Andreas, Johann, Joachim;[46] Wilhelm nije imao potomstva jer je umro u mladosti; Johann Baptistovi – Veit, Christoph, Sebastian,[47] Cornelius, Paul,[48] dok Ulrich također nije imao potomstva.[49] Johann Baptist († 1536.) vjenčao se 1516. s Klarom Karlović, groficom Krbavskom († 1541.), sestrom Ivana Karlovića i Jelene, majke Nikole IV. Zrinskog, te su imali trinaestoro djece.[50] Jedini Andrijin praunuk, Johann Andreas, plod je braka Corneliusa († 1567.) i njegove prve supruge Margarethe von Scherffenberg, a već ranije, 1551. godine, dobili su kćer Christinu († 1600.). Iz drugog braka s barunicom Barbarom von Tschernembl imao je dvije kćeri, Margarethu koja je sve nadživjela († 1614.), i Elisabethu koja umrla po rođenju.[51] Johann II. Andreas (1552. – 1567.), kao posljednji muški odvjetak Andrije Kuželja, umro je mlad, u posve bizarnoj nesreći. Hvatajući nekakvog šišmiša teško je ozlijedio nogu te je uskoro preminuo od posljedica.[52]

---

38 Vidi: Karl Lind, Grabdenkmäler im Kreise ob dem Wienerwald, *Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien*, sv. II., Wien 1857., str. 240; Eduard von Sacken, Kunstdenkmale des Mittelalters im Kreise ob dem Wiener Walde des Erzherzogthums Niederösterreich, *Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, sv. 2, Wien 1857., str. 137.

39 Udala se za Bernharda von Westernachera iz Švapske.

40 Susanna i Margaretha umrle su mlade.

41 Prvi put se udala za Gabriela Wenkheima, drugi put za Achatza Enenkela.

42 Njezin muž je bio Hans Hauser von Karlstein.

43 Udala se za Lea Schneckenreitera († 1551.).

44 Udala se za baruna Georga von Seisenegga.

45 Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen*, str. 436-440.

46 Djeca iz braka s Rosinom Höchenberger. Unuka Barbara udala se 1535. za Matthiasa von Weneczelicka iz Moravske.

47 Veit, Christoph i Sebastian nisu se ženili.

48 Paul je 1541. postao doktor prava, ali je iste godine umro.

49 Prvi brak (1520.) s Margarethom von Mätschach; drugi sa Sidonijom von Trautmannsdorf.
Bio je doktor obaju prava i savjetnik kralja Ferdinanda I. Na njegovu molbu car Maksimilijan I. je mjestu Leiben dao status trgovišta. Vidi: Plesser, Tietze, *Die Denkmale des*, str. 64.

50 Kćeri iz dvadesetogodišnjeg braka bile su Andrijine unuke: Amalie – muž David von Trautmannsdorf; Anna st. – umrla mlada; Katharina – muž Erasmus von Peückhaim; Dorothea – prvi muž Christoph von Öd, drugi muž Achatz Georg von Messenbeck; Marusch (Margaretha) – muž Georg Bascio von Wassayer; Christina – muž Karl von Trautmannsdorf (tirolska linija); Susanna – muž Pilgram Sinzendorf; Anna ml. – muž Joachim von Volkra. Vidi također: Johann Georg Adam von Hoheneck, *Die Löbliche Herren Herren Stände, Herren- und Ritterstand In dem Ertz-Hertzogthum Oesterreich ob der Ennß. Dero Familien abgestorben, und völlig erloschen*, sv. 2, Passau 1732., str. 13, 22, 279, 282, 844.

51 Christina se udala za Bernharda von Praschma iz Šleske. Margaretha se udala za Christopha von Schallenberga kojemu je donijela u miraz većinu očinskih imanja, a s njima i obiteljski arhiv. Umrla je u Beču 3. veljače 1614. u dobi od 54 godine.

52 Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen*, str. 436-439. Isprava o sporazumnoj podjeli posjeda i imovine, grb i genealoško stablo obitelji Lappitz sačuvani su u zbirci Hoheneck pod rednim brojem 59. Vidi: Gerhard Schwentner, *Sammlung Hoheneck*, Linz 2014., bez paginacije; Ferdinand Krackowizer, *Das Archiv von Schlüsselberg*, Linz 1899., str. 37.

Migracija?

Dobivši sina u turbulentnim vremenima nestabilnosti prouzrokovane čestim izmjenama dinastija prve polovice 15. stoljeća[53] Petar Kuželj od Lapića zaključio je kako treba omogućiti životni iskorak svojem sinu. Po svemu sudeći, Andrija je svoju dječačku izobrazbu i temeljno opismenjavanje započeo u samostanu kod utvrde Otok (Sl. 5), koji je pripadao među veće franjevačke zajednice Cetinske kustodije.[54] No, krunski potez bila je odluka o slanju Andrije na odgoj za mladoga viteza. Tu bi uporaba atributa "dvorski" bila preteška jer Wildhausi nisu bili vojvode, kneževi ili druge velmože onog doba s velikim dvorom – prije je to bio skromniji oblik odgoja na gospoštiji.[55] Ipak, bio je dostatan, jer je, osim učenja njemačkog jezika, Andrija svakako trebao usvojiti propisane forme ophođenja, steći manire, naučiti voditi gospodarstvo, ali i neizostavno uvježbati uporabu svih ondašnjih oružja i ovladati jahanjem. Sagledavajući njegova kasnija ostvarenja može se ustvrditi kako je Andrija dobro savladao sve "predmete", a kad se iskustvo spojilo s urođenom ambicijom, za dugoročni uspjeh je trebala samo osobna lojalnost vladaru.[56] S obzirom na to da je Petar sina poslao u "Njemačku", iza te činjenice može se naslutiti i njegovo političko opredjeljenje, odnosno preferiranje luksemburško-habsburške opcije u odnosu na jagelonsko-hunjadijevsku. Nakon svega najveća enigma ostaje Petrov izbor upravo Erasmusa von Wildhausa za provoditelja odgoja. Wildhaus na Dravi i Otok na Uni, a kamoli Rmanj, bile su za ono doba prilično udaljene lokacije i očevo povjerenje nije proizišlo iz povremenih susjedskih susreta. To poznavanje trebalo je biti ostvareno u nekom pothvatu u kojem su obojica sudjelovala, a u tom smislu ratna zbivanja su idealno okruženje za takvo što.

Kako donosi obiteljska predaja, Andrija je izgubio zavičaj i plemićki posjed uslijed turskih osvajanja, pa bi prema klasifikaciji koju je razradio Jurković, njegova obitelj pripadala skupini prognanika.[57] Međutim, izuzmemo li dva munjevita prodora, 1415. i 1416., do 1446. ni njihov rodni kraj, niti posjed, nisu bili u pravom smislu ugroženi, a još manje "otrgnuti". Pretpostavimo li da se to dogodilo neposredno nakon 1463., ponovo nećemo pronaći neki dio Hrvatske koji je bio osvojen. U krajnjem slučaju Turci su osvajanje Like i Krbave počeli i dovršili tek početkom 16. stoljeća.[58] Po svemu sudeći ova priča nastala je, ako pogledamo početke Andrijina uspona, negdje u razdoblju između 1463. i prije 1470., odnosno prije nego je postao upravitelj

[53] Barada, Lapčani, str. 524-529.

[54] Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, str. 245; Kekez, *Pod znamenjem*, str. 286-288.

[55] Gerrit Deutschländer, *Dienen lernen, um zu herschen – Höfische Erziehung im ausgehenden Mittelalter (1450-1550)*, Berlin 2012., str. 12: *Ritterburg auf dem Lande.*

[56] Uzrast je igrao važnu ulogu prema tradicionalnoj dobnoj podjeli – dijete, dječak, mladić. Deutschländer, *Dienen lernen*, str. 46, 67-68.

[57] Ivan Jurković, Klasifikacija hrvatskih raseljenika za trajanja osmanske ugroze (od 1463. do 1593.), *Migracijske i etničke teme*, sv. 19/2-4, Zagreb 2003., str. 154-157.

[58] Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, str. 19, 227; Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata II./II*, Zagreb 1901., str. 76, 96; Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata III./I*, Zagreb 1911., str. 72-73.

u Waidhofenu. Tako možemo revidirati status njegova oca i uvrstiti ga u skupinu *predbjeglica*.[59] Osvajanje Bosne i ugrožavanje Hrvatske stavljeno je pod isti nazivnik, a povod svemu bilo je stjecanje, prije plemićke reputacije, nego dopusnice boravka. Općenito gledano hrvatski plemići u ranoj fazi doseljavanja nisu imali poteškoća oko nastanjivanja na habsburškom teritoriju, dapače, dobivali su razne olakšice od vladara.[60] Onog trenutka kada su dobili indigenat zemlje u kojoj su živjeli, te kad su prihvatili njemački kao jezik komunikacije,[61] bili su prihvaćeni kao punopravni pripadnici lokalnih staleških struktura, a to nam svjedoči biografija Lapićā. Andrija je samo još jednom bio u Hrvatskoj. Kada je 1454. Ulrich Celjski zaratio s krbavskim grofovima Tomom i Grgurom, poslao je svog vojnog zapovjednika Jana Vitovca u Hrvatsku. U toj vojsci bio je i Andrija.[62]

Postojanje svijesti o hrvatskom podrijetlu

Etničko podrijetlo nekog pojedinca izvan domovine može se otkrivati na nekoliko načina: preko osobnog imena i/ili prezimena, preko jezika komunikacije, zatim uvidom u njegove službene i privatne spise, a u slučaju plemstva onog vremena, i u heraldičkim obilježjima. Glede imena Andrija ono ima neutralno kršćansko značenje koje vuče korijene od jednog od apostola.[63] Kao takvo bilo je prošireno po cijeloj Europi, uključujući i Njemačku te se lako transformiralo u njemački oblik. Sasvim drugačije je s imenima specifičnih nacionalnih svetaca, primjerice: Olaf, Rupert, Hildegard, Ulrich, i sl.[64] Međutim uporaba umetka Krabat u službenim spisima svakako svjedoči da stvaratelj to ističe i daje svima na znanje. Za Andriju je ova etnička oznaka bila neizostavna u svim njegovim ispravama, a naposljetku i na nadgrobnoj ploči. Njegovi sinovi nastavljaju s tom praksom u pravnim dokumentima, što nalazimo u nizu zbornika – primjerice: Wolff Krabatt von Lappnitz, Hanns Krabat von Lappnitz, dr Ulrich Krabat von Lappitz.[65] Ipak, kako se vidi dalje u tekstu, natpisi na grobovima ostaju bez tog dodatka imenu pokojnika.

---

59 Jurković, Klasifikacija hrvatskih raseljenika, str. 158.

60 Ivan Jurković, Socijalni status i prisilni raseljenici podrijetlom iz hrvatskih plemićkih obitelji u zemljama njihovih doseoba za trajanja osmanske ugroze, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 23, Zagreb 2005., str. 75-76; Ivan Jurković, Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet, *Povijesni prilozi*, sv. 31, Zagreb 2006., str. 39-41.

61 Helmut Glück, *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barrockzeit*, Berlin – New York 2002., str. 83, 103.

62 Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 66; Klaić, *Povjest Hrvata II./II*, str. 270.

63 Christian Fichtinger, *Lexikon der Heiligen und Päpste*, Frankfurt an Main – Berlin 1995., str. 38.

64 Fichtinger, *Lexikon der Heiligen*, str. 167, 287, 342, 370.

65 Hartmann Joseph Zeibig, Der Ausschuss-Landtag der gesammten österreichischen Erblande zu Innsbruck 1518., *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, sv. 13, Wien 1854., str. 203; Geschlechter, Oberösterreichisches Landesarchiv, 1965, str. 34., u: https://www.landesarchiv-ooe.at/.

Glede hrvatskih oblika kršćanskih imena djece, jedini, i to pomalo iznenađujući primjer nalazimo na nadgrobnoj ploči Georga von Seisenegga, Heleninog supruga. Naime, njihov treći sin nosi ime Ivo, što nepobitno svjedoči kako je ona, kao Andrijina kći, posjedovala svijest o hrvatskom podrijetlu.[66] No, Ivo je nažalost umro u dječjoj dobi. Pozornost privlači i žensko ime Marusch, ponajviše zbog toga što u izgovoru podsjeća na hrvatsko ime Maruša. Međutim, pokazalo se kako su to ime nosile i njemačke plemkinje bez ikakve veze s Hrvatima.[67] Sva ostala imena u tri generacije, uključujući i Andrijinu djecu, te djecu Klare Krbavske imaju općekršćanska ili specifično njemačka kršćanska imena.

I drugi epitafi čuvaju vrijedna svjedočanstva. Dakle, sami rodonačelnik pokopan je u Amstettenu (Sl. 2), a na natpisu piše njemačkim jezikom: *Ovdje leži u grobu plemeniti i čvrsti gospodin Andrija od Lappitza, zvani Hrvat, koji je umro u petak prije dana Rođenja Naše Gospe, godine Božje milosti 1506.*[68] Dakle, umro je 4. rujna 1506.[69] Klesar ga je prikazao u oklopu sa zastavom u desnoj ruci i s lijevom rukom oslonjenom na držak mača, a uz noge je isklesan njegov grb.

Na nadgrobnoj ploči u crkvi Uznesenja B. D. Marije (Jungfrau Maria Himmelfahrt) u mjestu Melk čita se njemački: *Ovdje leži u grobu plemeniti i čvrsti Wolfgang od Lappiza u Rappoltenkirchenu, koji je umro u petak poslije dana rođenja Naše Drage Gospe, godine Gospodnje 1500, i u godini 30. Bože budi mu milostiv* (umro je 9. rujna 1530.[70]). Uz to je prikazan u punoj ratnoj opremi onog doba: cjeloviti oklop s kacigom, u desnoj ruci zastava, a lijeva se oslanja na držak mača, uz desnu nogu je obiteljski grb (Sl. 6).[71]

Nadgrobna ploča Johanna Baptista i njegove supruge Klare Karlović, grofice Krbavske nalazi se u župnoj crkvi sv. Jakova u Zeillernu. Prikazani su nasuprotno klečeći ispod križa sa Spasiteljem, te sinovima (u dječjem uzrastu) na očevoj, a kćerima na majčinoj strani. Na natpisu piše: *Ovdje u grobu leži plemenito čvrsti gospodin Hanns von Lappicz na Seiseneggu, koji je umro 6. siječnja 1536., a također njegova supruga gospa Klara, rođena grofica Krbavska, koja je umrla 28. listopada 1541, majka 5 sinova i 8 kćeriju. Neka im je Bog milostiv.*[72]

---

[66] Ploča se nalazi u Lengenfeldu. Vidi: Andreas Zajic, *Die Inschriften des Bundeslandes Niederösterreich III – Die Inschriften des Politischen Bezirks Krems*, Wien 2008., str. 154-155: *funff kinder mit namen wolfganngen pernhardt Jwo marigrethn.* Krsno ime plemićkoga djeteta uvijek otkriva bračne odnose, staleški ugled, ali i kulturna opredjeljenja roditeljâ kao nositeljâ odluke o davanju imena.

[67] Hoheneck, *Die Löbliche Herren* 2, str. 273, 707; Hoheneck, *Die Löbliche Herren* 3, str. 13, 49, 180, 755.

[68] Sacken, Archäologischer Wegweiser, str. 88: *Hie ligt begraben der Edl vnd gestreng her Andre von Lappitz genant Khrabat der gestorben ist am Pfintztag vor vnser frawen tag der gepurt dē got gnad, anno 1506.*

[69] Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1985., str. 200, 228.

[70] Isto, str. 200, 233.

[71] Vidi: Lind, Grabdenkmäler im Kreise, str. 240: *Hie ligt begraben der Edl vnd vest Wolfgang von Lappiz zw Rapoldenkirchen der gestorben ist am phintztag nach vnser lieben Fraven tag Irer geburt Anno domini M.CCCCC. vnd jm XXX. Jar dem gott genatig sey*; Sacken, Kunstdenkmale des Mittelalters, str. 137.

[72] Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen*, str. 438-439: *Hier liegt begraben der Edelgestrenge Herr Hanns von Lappitz zu Seissenegg, der gestorben ist den 6. Jänner 1536, auch seine Gemahlin Frau Clara gebohrne Gräfin von Corbau, die gestorben ist den 28. October 1541, eine Mutter von 5 Söhnen, und 8 Töchtern. Denen Gott genad.*

Cornelius je također pokopan u Zeillernu (Sl. 7), a na ploči koja je postavljena u župnoj crkvi piše: *Ovdje u grobu leži plemenito čvrsti gospodin Cornelius von Lappitz na Seisseneggu, gospodin na Seisseneggu i Zeillernu, koji je umro 22. listopada 1567., i koji je s blagorodnim gospama, gospama kao svojim dvjema bračnim suprugama: gospom Margarethom, rođenom von Scherffenberg, i gospom Barbarom, rođenom von Tschernembl, sljedeću djecu izrodio, a od prve gospe von Scherffenberg, koja je 5. listopada 1552. umrla, i ovdje je pokopana, od nje je rođen Hanns Andre 1552. i zatim godine 1567., 6. rujna umro, i s njime je otišla cijela muška loza. Zbog toga su njegovi nasljednici i krvni srodnici njemu i svojim roditeljima podigli ovaj spomenik. Christinu je rodila gospa von Scherffenberg 1551., Margarethu je 1560. rodila gospa von Tschernembl, Elisabeth je rođena 1561. i nakon osam dana je umrla.*

Prikazani su Cornelius i njegove dvije supruge kako kleče, kao i djeca, a sa strane su isklesani grbovi Krbavskih, Frankopana, Haraßa i Lappitza, a u podnožju grbovi Scherffenberga, Lappitza i Tschernembla.[73]

Heraldička analiza sačuvanih i dostupnih grbova govori nam sljedeće. Grb obitelji Kuželj od Lapića (von Lappitz) u prvom i drugom koljenu, u svojem vrlo jednostavnom heraldičkom sadržaju, vidimo na nadgrobnim spomenicima Andrije i njegova starijeg sina Wolfganga (Sl. 6). Fiksirajući prezime von Lappitz kao aristokratsku formulu, rabili su grb koji se blazonira: na štitnom polju srebrne ili bijele boje (tinkture) nalazi se orao crne boje raskriljenih krila i raširenih nogu. U njemu možemo prepoznati grb Lapčana, čiji su i oni bili izdanak *od plemena* i pripadali im *plemenom*.[74] Promjena je nastupila ženidbom Johanna I. Baptista i Klare Krbavske. Novi grb su nosili i muški i ženski potomci, a on se blazonira: na 1. i 4. srebrnom ili bijelom polju štita podijeljenog na četvorine nalazi se crni orao okrunjene glave i raskriljenih krila te raširenih nogu. Na 2. i 3. polju, na crvenoj podlozi gornje polovice vidimo bijelu gusku sa zlatnom krunom oko vrata i na glavi. Donji dio polja ima triput srebrne i triput crvene grede.[75]

---

[73] Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen*, str. 439: *Hier liegt begraben der Edelgestrenge Herr Corneli von Lappitz zu Seissenegg, Herr zu Seissenegg und Zeillern, der den 22. October 1567 gestorben, welcher mit den wohlgebohrnen Frauen, Frauen als seinen zwo ehelichen Gemahlinen: Frau Margareth gebohrnen von Scherffenberg, und Frau Barbara gebohrnen von Tschernembl nachfolgende Kinder erzeugt hat und ist die erste Frau von Scherffenberg den 5. October 1552. gestorben, und hier begraben; von ihr ist gebohren Hanns Andre 1552, hernach Anno 1567 den 6. September gestorben, und mit ihm der ganze Mannstammen abgegangen; derowegen seine Erben und Blutsfreunde ihm und ihren Eltern dieß Monument aufgericht; Christina ist gebohren von der Frau von Scherffenberg 1551; Margareth gebohren 1560 von der Frau von Tschernembl , Elisabeth gebohren 1561, und acht Tag hernach wider gestorben*; Andreas H. Zajic, Grabdenkmäler des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit als Quelle adeliger Erinnerung und Medium adeliger Repräsentation, *Sborník prací Filozofické Fakulty Brnenské Univerzity*, sv. 49, Brno 2002., str. 205-206. Wißgrillovo i Zajicevo čitanje nije sasvim identično, ali nema utjecaja na zaključke u članku.

[74] Glede heraldičke analize vidi: Amer Sulejmanagić, Novac s grbovima hrvatskih rodova Kurjakovića Krbavskih (iz roda Gusića) i Lapčana – novac Jurja Ljudevita grofa od Sinzendorfa iz 1676. god., *Numizmatičke vijesti* 69, Zagreb 2016., str. 71-72; Ivan Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg 1899., str. 102, T. 72. Vidi formule pripadnosti: *Hrvatske glagoljične i ćirilične isprave*, ur. Josip Bratulić, str. 73, 119, 227, 295, 302, 304, 322.

[75] Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen*, str. 440. O grbu Krbavskih vidi: Ferdo Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, sv. 1, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 33, Zagreb 1912., str. 53; Vjekoslav Klaić, Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić, *Rad JAZU*, knj. 134, Zagreb

Tako je nastao grb obitelji von Lappitz u trećem i četvrtom koljenu koji vidimo na nadgrobnim pločama izravnih potomaka, a preko ženskih loza ušao je u sastav grbova drugih obitelji austrijskoga i moravskoga plemstva.[76]

Jedan grb tako nalazimo na nadgrobnoj ploči u Albrechtsbergu kod Kremsa. Tamo su pokopani Katharina von Lappitz († prije 1569.) i Erasmus von Peückhaim.[77] Druga ploča u Albrechtsbergu pokriva posljednje počivalište njihova sina Christopha Sebastiana, a na natpisu među ostalima čitamo prezime Lappitz.[78] Treća ploča Elisabethe, kćeri Christopha Sebastiana na sebi ima također uklesan grb Lappitza.[79] Još dva nadgrobna spomenika nalaze se u Leibenu. Na jednom se spominju Andrijina kćer Anna ml. von Lappitz i njezin suprug Joachim koji je umro 1559.[80] Na drugom je navedena Annina kćer Christina, a nadgrobnik je ukrašen s deset grbova, od kojih su dva obitelji Lappitz.[81] Nesvakidašnji slučaj donosi tekst uklesan na nadgrobnom spomeniku Christopha von Öda, prvog muža Dorothee von Lappitz. Njihovi sinovi stavili su majčino puno ime pored očevog, iako se ona kasnije preudala te je pokopana uz drugog muža.[82] Grb Lappitza nalazimo i u Schleißheimu. Isklesan je na nadgrobnoj ploči Ernesta, sina Marusch i Christopha von Schallenberga, koji je umro 1593. ne napunivši dvije godine života.[83]

Podrijetlo Lappitza gotovo potpuno je izgubljeno u slučaju Christine (1551. – 1600.) koja se udala u Šlesku. Poljski suvremenik za nju kaže da je u srodstvu s bosanskim kraljevima.[84] Prema njemačkom piscu povijesti obitelji Praschma, njezin otac je "slavnog talijanskog roda Frankopana", a pogrešno joj je zapisan i prezimenski pridjevak.[85] Nisu joj milosrdna ni novija internetska djela pa je tako

1898., str. 214. Zasebne grbove Lappitza i Krbavskih nalazimo u grbovniku herolda Jörga Rugera iz Innsbrucka nastao je oko 1495. Vidi: Steen Clemmensen, *Jörg Rugens Wappenbuch*, Farum 2013., str. 180, 429., u: http://www.armorial.dk/german/RugenWB.pdf, pristupljeno 2. prosinca 2018.

76 Johann Wolfgang Trier, *Einleitung zu der Wappen-Kunst*, Leipzig 1714., str. 570-571. Među najistaknutijima bila je obitelj Sinzendorf. Vidi: Hoheneck, *Die Löbliche Herren* 2, str. 432; Sulejmanagić, Novac s grbovima hrvatskih rodova Kurjakovića Krbavskih, str. 73-83.

77 Zajic, *Die Inschriften des*, str. 224-225, 229.

78 Isto, str. 271-272.

79 Isto, str. 317-318.

80 Zajic, Grabdenkmäler des späten Mittelalters, str. 206; Plesser, Tietze, *Die Denkmale des*, str. 70 (Sl. 77). Rodoslovno stablo obitelji Volkra vidi u: Kuefstein, *Studien zur Familiengeschichte* 2, str. 96-97.

81 Plesser, Tietze, *Die Denkmale des*, str. 68, 70.

82 Hoheneck, *Die Löbliche Herren* 3, str. 13.

83 Hans Hurch, *Christoph von Schallenberg, ein österreichischer Lyriker des XVI. Jahrhunderts*, Tübingen 1910., str. 204.

84 *... Má Manželku Panij Krystýnu z Lopeč / gegižto Otec possel z starožitných Knijžat Frangepany. Máteř ty Panij Krystýnu pocházý od Panův z Agicynruow a Panuow z Awtombergka / kteřy gdau z Rodu Králův Bosnackých / a vžijwagi za Erb Koruny zlatté. ...* Vidi: Bartosz Paprocki, *Zrcadlo Slawneho Margkrabstwij Morawskeho*, Olomouc 1593., str. CCCCXXIX.

85 Na spomen ploči u dvorcu Wagstadt (Bílovec) u češkom dijelu Šleske piše: *Dieses Gebay hat baven lassen der edle gestrenge Herr Bernhard Pražma von Bilkow, Erbherr von der Herrschaft Wogstadt 1576. / Cristina sein ehelichem Gemohl geborene von Loppez. / Cristina geborene von Loppez sein Ehliches Gemahl. 1595 Bernhart Pražma von Belkav, Erbherr der Herschoft Wogsthot.*Vidi: Augustin Weltzel, *Geschichte des edlen, freiherrlichen und gräflichen Geschlechts von Praschma*, Ratibor 1883., str. 34, Stammtafel.

postala "španjolska plemkinja".[86] Ipak grbovi koji su na pločama unutar dvorca Wagstadt (Bílovec) svjedoče da je tu nekoć prebivala potomkinja Lappitza.

Andrijina osobna korespondencija u ovoj fazi istraživanja nije poznata, a slično je i sa sinovima. Ipak pregovori i ugovori s Krbavskima oko udaje grofice Klare morali su biti negdje zabilježeni. Upravo se tu mogu polagati najveće nade u postojanje njezinih pisama, jer je teško vjerovati da nije pismeno kontaktirala s bratom nakon odlaska u Austriju oko 1516. Uostalom, poznat je njezin spor sa sestrom Jelenom oko Ivanove ostavštine, gdje je morao intervenirati i sam Ferdinand I.[87] Najbolje je proučena korespondencija dviju polusestara Christine i Marusch. Osim obiteljskih poslova, dojava raznih vijesti iz staleške događajnice, nama je najvrijedniji detalj spomen jela. Christina piše kako je njezin suprug Bernhard bio u ratu, gdje je teško obolio, a spasila ga je po njezinoj prosudbi – *hrvatska juha*. Iz toga lapidarnog zapisa moguće je stvarati razne spekulativne pretpostavke, ali je najvjerojatnije kako je ona kao plemkinja imala dobru kuharicu podrijetlom iz Hrvatske.[88]

Christoph je po vjerskom opredjeljenju bio protestant, a još kao student istaknuo se u pjesničkom umijeću. Jednu pjesmu na latinskom jeziku nastalu 1591. posvetio je grofu Nikoli IV. Zrinskome. Upitno je objašnjenje povoda za to djelo, kao posljedice turskog rata,[89] zato jer je rat izbio tek sljedeće, odnosno 1593. Prije bi motivacija mogla doći od njegove supruge Marusch, kojoj je baka Klara bila sestra Nikoline majke. Poznavajući još uvijek živu slavu koja je obasjavala sigetskog branitelja, te osjećajući ponos srodstva, Marusch je mogla potaknuti svog muža da spjeva nešto njemu u čast. Svoje poetsko umijeće Christoph je posebno iskazao prema supruzi i rano umrlom sinu. Njoj je posvetio dvije pjesme na njemačkom jeziku s akrostihom M•A•R•U•S•C•H, sina je oplakao potresnim stihovima, a spomenuo je i Lappitze.[90]

Mogu li orođivanja biti indikator etničkog osjećaja? U tom pogledu vrlo je zanimljivo vjenčanje Andrijina trećerođenog sina Johanna I. Baptista s Klarom Krbavskom. Ona je bila potomak jedne od najuglednijih hrvatskih velikaških

---

[86] *... Pobýval často v cizině a na panství se zdržoval jen občas. V cizině si také našel i svoji druhou manželku, španělskou šlechtičnu, Kristinu de Lopez. Byl horlivým luteránem. ...* Vidi: Jiří Tichánek, *K historii zámku v Bílovci*, 16.11.2007 16:59, u: http://www.hrady.cz/?OID=2925&PARAM=5&reID=8725, pristupljeno 24. studenoga 2018.

[87] *Habsburški spomenici*, sv. 2, prir. Emil Laszowski, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 38, Zagreb 1916., str. 209-210.

[88] *12 Briefe der Christina von Praschma geb. Lappitz, Frau des Bernhard Praschma von Bilkau zu Wagstadt (um 1540-1600), an ihre Schwester Marusch von Lappitz (1560-1614), die am 3.7.1588 Christoph von Schallenberg (31.1.1561-25.4.1597) heiratet*, Briefe adeliger Frauen (16.-18. Jh.) – Beziehungen und Bezugsysteme, u: https://www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe/uekarte.htm, pristupljeno 14. studenoga 2018. Einzelbrief: 9 - *... Christina berichtet, daß ihr Mann fast gestorben wäre, nun geht es ihm aber schon besser. Die Khrabatische supen sei daran schuld. ...*

[89] Hurch, *Christoph von Schallenberg*, str. 55 – *Cenotaphion Nicolai comitis Serini, herois celeberrimi, in obsidione castri Sigethani MDLXV occumbentis*, 201.

[90] Hurch, *Christoph von Schallenberg*, str. 64, 130-131, 138-140; Christoph von Schallenberg, *Sämtliche Werke und Briefe - Schallenbergs Freundenkreis - Ausgewählte Gedichte, Briefe und Dokumente*, ur. Robert Hinterndorfer, Wien – Berlin 2008., str. 178-181.

obitelji, sestra Ivana Karlovića (1485. – 1531.), hrvatskoga bana (1521. – 1524., 1527. – 1531.).[91] Karlović je već odranije bio povremeni pristaša Habsburgovaca,[92] pa je politički bio podoban, a k tomu je bio posljednji odvjetak roda grofova Krbavskih, pa je otvarao sasvim jasne mogućnosti u nasljeđivanju. No, prije konačnog ugovora o vjenčanju (koje je sklopljeno 1516.) trebalo je ostvariti nekakav susret. Pretpostavka je kako je Andrija mogao prve prijedloge iznijeti Karlu Krbavskome, Klarinu ocu tijekom burnog razdoblja od 1490. do 1492. dok su se vodile diplomatske, ali i prave ratne akcije oko nasljeđivanja ugarske krune. Druga mogućnost kontakta pada u razdoblje nakon Krbavske bitke, kada su izaslanici hrvatskog plemstva odlazili pred Maksimilijana kako bi zamolili pomoć u obrani pred Turcima. Tada je krajnja sugovornica mogla biti udovica Doroteja Frankopan, Klarina majka.[93] Nažalost, sve ovo ostaje na nepotvrđenoj razini, jer ne postoje ni neizravni zapisi koji bi govorili u prilog ovim razmišljanjima. U kontekstu njezina odlaska u Austriju može se postaviti i pitanje uklapanja u njemačku jezičnu sredinu.[94] Upada u oči činjenica kako su i druge dvije Klarine sestre sklopile brakove s muževima nižeg ranga. Tako je i Johann I. Baptist bio samo *Herr* i *Ritter*, ona je bila *Gräfin*, što bi u uobičajenim vremenima bila staleški i interesno neprihvatljiva bračna veza. Mnogo godina kasnije (1526.) ban Ivan boravio je u Beču kao hrvatski poslanik kod Ferdinanda I. Ni u ovom slučaju ne postoji svjedočanstvo da se susreo sa svojom sestrom.[95]

Putovanje u Rim i Napulj

Jedinstven dio Andrijine autobiografije predstavlja opis putovanja na ženidbu i krunidbu cara Fridrika III. godine 1452. Taj tekst obrađen je u analitičkom zborniku najznačajnijih njemačkih putopisa kasnog srednjeg vijeka i ranog novog doba, a u njemu inspiraciju nalaze i drugi.[96]

Andrija navodi da je na put krenuo na dan sv. Katarine (25. studenoga[97]), ali tu nastavlja: *tausend vierhundert und fünfftzigsten Jar*,[98] što je netočno, jer su kraljevo vjenčanje s kraljevnom Leonor i zatim krunidba za cara bili 1452. (na ostalim mjestima također oduzima jednu godinu – "1451." za 1452.). Znači, krenuo je 25. studenoga

[91] Dino Mujadžević et al., Karlović, Ivan, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb 2009., str. 109; Ivan Majnarić, Kurjaković, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, Zagreb 2013., str. 430. Klaić za nju ne zna. Vidi: Klaić, Rodoslovje knezova Krbavskih, str. 192 (Rodoslov), 213.

[92] Klaić, *Povjest Hrvata II./III*, str. 230, 318, 328, 330.

[93] Klaić, Rodoslovje knezova Krbavskih, str. 213.

[94] Glück, *Deutsch als Fremdsprache*, str. 104-105.

[95] Šišić, *Hrvatski saborski spisi* 1, str. 33.

[96] Christian Halm, *Deutsche Reiseberichte, Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters - Eine analytische Bibliographie*, Frankfurt am Main 1994., str. 117-118; Marie Bláhová, Autobiografie v českém středověku, *Historická sociologie*, sv. 2, Praha 2016., str. 55.

[97] Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 200, 241.

[98] Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 64.

1451. Njegov *gospodar*[99] Erasmus von Wildhaus opremio je za put pet konja.[100] [Oslanjajući se na druge zapise, doznajemo kako je Fridrik sa svojom vladarskom vojnom pratnjom krenuo iz Bečkog Novog Mjesta 28. listopada do Graza, a odatle prema Koruškoj 18. prosinca.][101] S obzirom na povoljniju udaljenost Wildhausovog posjeda do tog grada, vjerojatno se već tamo priključio glavnoj skupini. Ostale plemićke pratnje iz habsburških nasljednih zemalja sastale su se s kraljem u Sankt Veitu,[102] tada glavnom gradu Koruške, iz kojega su 24. prosinca putovanje nastavili prema mletačkoj Furlaniji. Tamo ih je svečano dočekao [Carlo Gonzaga] i ispratio do Trevisa, gdje je cjelokupno pučanstvo, ... *frawen und mann, jung und alt, Reich und arm, geistlichen und weltlichen* ... uveličalo kraljev dolazak. Slijedila je dionica do Padove, gdje je dobrodošlica izgledala ... *als ob got von himel selbs war Chomen* ... Pritom su mletačke vlasti osigurale svu hranu za ljude, kao i krmivo za konje. [Rijeku Po su prešli kod Ferrare – carske markgrofovije, gdje je Fridrik primio sve znakove podaništva te se zadržao deset dana. Papinski grad Bologna također je pružio gostoprimstvo pratnji, a tamo su ih dočekali i preuzeli predstavnici Firenze.][103] Na dan sv. Agate [5. veljače[104]] bili su u Firenzi, gdje su kralja dočekali gradski čelnici odjeveni u ... *Seyden, gold, Samant, und Scharlach* ... s tisuću konjanika. Nakon zadržavanja od 13 dana, došli su 19. veljače u Sienu. Tamo su primili kraljevnu Leonor Portugalsku i njenu svitu, a onda su nastavili zajedničko putovanje preko Viterba.[105]) Konačno su prema Rimu krenuli u prvom tjednu Korizme (početkom ožujka 1452.[106]) te su se po dolasku [8. ožujka[107]] utaborili na poljanama izvan zidina grada, gdje su boravili tri dana. [Fridrik i Leonor bili su smješteni u dvije odvojene gradske palače, a vani je posebno podignut raskošni šator od plave, crvene i bijele svile.[108]] Nakon što su ušli unutar zidina dočekala su ih tri kardinala i sami papa Nikola V.[109] [Andrija je u skladu s ceremonijalom i staleškim rangom bio u 11. skupini poretka. Prvi je išao vojvoda Albrecht, kraljev brat, s 200 vojnika naoružanih samostrijelima, 2. skupina pod vodstvom Michaela von Hardegga, kaštelana od Magdeburga brojala je 300 naoružanih oklopnika te samostrijelci koji su pratili

[99] Njegov njemački naslov odgovarao bi hrvatskom naslovu "plemeniti".

[100] Uglate ograde označavaju dijelove umetnute iz drugih vrela, a s ciljem detaljnijeg prikaza Andrijinog putovanja.

[101] *Chronica Austriae*, sastavio Thomas Ebendorfer, Monumenta Germaniae historica, n. S., sv. 13, Berlin – Zürich 1967., str. 413-415.

[102] Slovenski: Šentvid ob Glini.

[103] *Hodoeporicon Friderici III. pro corona imperii*, sastavio Anonymus, Subsidia diplomatica ad selecta juris ecclesiastici Germaniae, sv. 12, Frankfurt am Main – Leipzig 1778., str. 5-9.

[104] Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 225.

[105] Aires A. Nascimento, *Leonor de Portugal – imperatriz da Alemanha, Diário de Viagem do Embaixador Nicolau Lanckman de Valckenstein*, Lisboa 1992., str. 68, 70; *Hodoeporicon Friderici III.*, str. 9-15.

[106] Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 64; Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 225.

[107] Nascimento, *Leonor de Portugal*, str. 72.

[108] *Hodoeporicon Friderici III.*, str. 15.

[109] Kršten je 1397. kao Tommaso Parentucelli, rodom iz Sarzana. Kao Petrov nasljednik upravljao je Crkvom od 1447. do 1455. Vidi: Fichtinger, *Lexikon der Heiligen*, str. 282-284.

carski stijeg, 3. skupina s također 300 naoružanih oklopnika imala je na čelu trojicu velikaša, 4. skupinu činili su konjanici nekolicine velikaša, 5. skupinu predvodio je Ludwig IX. Bogati, vojvoda Bavarske, s 300 konjanika, 6. skupinu od 370 konjanika vodili su češki velikaši, 7. skupina sastavljena od dvorskih službenika imala je 220 konjanika, 8. skupina sastavljena je konjanika pojedinih zemaljskih kapetana s ukupno 303 konjanika, 9. skupina od 300 konjanika objedinila je vojnike pojedinih carskih gradova, kao i Venecije i Portugala, 10. skupina od 24 velikaša koji su išli pješke bila je s kraljem Ladislavom, 11. skupina oko Fridrika III. imala je ispred 6 trubljača, dvorskog maršala s carskim mačem i 16 pratitelja te dvorskog vratara i carskoga konjušnika, a iza su bili savjetnici, 4 biskupa, 2 protonotara, te posebni uzvanici velikaši, njih 20 na konju, a predvodio ih je grof Stjepan III. Frankopan. Svaki od njih imao je i službenika pješaka koji je držao konja za povodac. Poslije njih su išli kopljanici i samostrijelci po petorica u redu. Zadnja je bila 12. skupina u pratnji kraljevne Leonor sastavljena od prednjih 478 konjanika, 24 velikaša pješaka, za njima su bili svirači s pozaunama i sviralama te 200 konjanika u neposrednoj pratnji kraljevne. Njezin konj bio je potpuno prekriven suknom protkanim zlatom, a ona je imala na sebi zlatom vezeni plavi plašt i oko vrata skupocjenu ogrlicu. Na kraju povorke bili su ponovo velikaši s 80 konja.[110] Kasnije je Andrija bio u sastavu pratnje Leonor Portugalske i hrvatskoga i ugarskog kralja Ladislava V.[111] U tom okruženju nazočio je Fridrikovoj krunidbi za cara u nedjelju *Laetare* (19. ožujka[112]), a poslije je zapisao kako je car u potpunom carskom ornatu odjahao do mosta ispred Anđeoske tvrđave i tamo udarcima mača Karla Velikoga proglasio više od 450 osoba vitezovima – među njima i njega samoga. [Čast proglašenja dobio je i Erasmus von Wildhaus – bio je 37. u poretku, međutim, tu je bio i grof Stjepan III. Frankopan.[113]] Zatim je otišao na večeru kod bazilike sv. Ivana Lateranskog, i par dana poslije [25. ožujka[114]] Andrija se s pratnjom uputio prema Napulju. Svoje oduševljenje prijemom u usputnim mjestima i kaštelima nije skrivao, a posebno su ga dojmili kralj Alfons V. i raskošna pratnja, koji su ih dočekali [1. travnja[115]] pred gradom. Uskrs je 9. travnja[116] proslavio u Napulju – jelo se u utvrdi Castel Sant'Elmo, a potom je gledao scensku predstavu cjelokupne Muke Isusove. Sljedeće što je doživio [11. travnja[117]]

[110] *Hodoeporicon Friderici III.*, str. 16-21, 24.

[111] O njima vidi: Krešimir Kužić, Carica Svetoga Rimskog Carstva, Leonor Portugalska, u svetištu Sv. Šimuna Bogoprimca u Zadru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 56, Zadar 2014., str. 72-73; Mladen Švab, Habsburgovci, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, Zagreb 2002., str. 362-363.

[112] Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 225.

[113] Gustav Georg Königs von Königsthal, *Der Nachlese in den Reichs-Geschichten unter Kaiser Friederich III. Erste Sammlung von 1452. biß 1460.*, Frankfurt-Leipzig 1759., str. 17-18; *Hodoeporicon Friderici III.*, str. 34.

[114] Nascimento, *Leonor de Portugal*, str. 76.

[115] Paolo Garzilli, *Cronica di Napoli di notar Giacomo*, Napoli 1845., str. 93.

[116] Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 65; Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 225. Nameće se pitanje zašto Andrija nije spomenuo vjenčanje Fridrika i Leonor, koje je 16. ožujka obavio papa Nikola V.

[117] Nascimento, *Leonor de Portugal*, str. 76.

bila je posjeta ceremonijalnome renesansnom zvjerinjaku (jeleni, lanad, medvjedi, divlje svinje, risovi, leopardi, zmije, lisice i zečevi) [u krateru ugaslog vulkana Astruni (*Listrones*)] pola milje od grada.[118] Nadalje, velika atrakcija bio je viteški turnir na kojem su carev obraz osvjetlali grofovi Siegmund von Schaunburg i Hans von Pösing. [Car i njegova pratnja 18. travnja krenuli su galijama natrag do Rima, a ostali kopnom.[119] Iz Rima se krenulo 26. travnja.[120]] Andrija priču dalje nastavlja (u obrnutom redoslijedu) o sjajnom prijemu koji su im upriličili Mlečani,[121] vojvoda od Ferrare,[122] te građani Firenze i Siene. Požalio se samo na doček u okolici Tolmina. U Austriju se vratio preko Koruške, došavši u Bečko Novo Mjesto (*Newstadt*) *nach Sunnewenden*, dakle poslije suncostaja (solsticija), što znači poslije 22. lipnja.[123]

Osim mladoga viteškog pripravnika Andrije, bilo je još i drugih Hrvata na tom putu. Najistaknutiji među njima bio je Stjepan III. Frankopan Modruški koji je ostao zapamćen i kod lokalnih kroničara.[124] Na spomenutoj ceremoniji proglašenja vitezom, Stjepan je u redoslijedu kao grof bio prvi, poslije trojice vojvoda, što nedvojbeno govori, ne samo o njegovom ugledu, nego i težnjama Fridrika da davanjem takvih počasti čvršće veže Stjepana uz svoje političke i dinastičke planove.[125] U sklopu Andrijine priče zamjetno je kako nema spomena o nekakvom doživljaju Frankopanske nazočnosti, iako su bili dovoljno blizu u svečanoj povorci.

Zaključak

Krenuvši u strani svijet i dobivši temeljna predznanja, Andrija se skrasio na granici Gornje i Donje Austrije. Pronicljivo je shvatio da njegova afirmacija u novoj sredini ovisi o samo jednoj stvari – nepokolebljivoj lojalnosti habsburškom vladaru. Nije podržavao feudalnu anarhiju, a izbjegao je i laviranje unutar dinastičkih razmirica stojeći na strani rodonačelnikā – Fridrika III. i Maksimilijana I. te je u konačnici postigao uspjeh impresivan za jednog novopridošlicu, povrh svega, relativno

[118] Paul Uiblein, Eine unbeachtete Chronik Österreichs aus der Zeit Kaiser Friedrichs III., *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, sv. 78, Wien – Köln – Graz 1970., str. 399-401. Na ovom mjestu kroničar spominje prolazak kroz špilju Grotta antica. Osim toga Facius navodi boravak u blizini vulkanskih kratera i jezera Agnano na Flegrejskim poljima između Napulja i Pozzuolija. Vidi: Bartholomeus Facius, *De rebus gestis ab Alphonso primo Neapolitanorum rege commentariorum*, Napoli 1769., str. 229.

[119] Nascimento, *Leonor de Portugal*, str. 80-82; Garzilli, *Cronica di Napoli*, str. 93-94.

[120] Uiblein, Eine unbeachtete Chronik, str. 401.

[121] Dužd je bio Francesco Foscari.

[122] Vojvoda je bio Borso d'Este.

[123] Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 66. Lankman navodi 19. lipnja, kao dan ulaska u Bečko Novo Mjesto. Vidi: Nascimento, *Leonor de Portugal*, str. 86.

[124] Kužić, Carica Svetoga Rimskog, str. 73; Francesco Orioli, *Cronaca de' principali fatti d'Italia dall'anno 1417 al 1468 di Niccolo' della Tuccia Viterbese*, Roma 1852., str. 213: *E ci venne il conte dì Segni.*

[125] Königsthal, *Der Nachlese*, str. 17: *Graff Steffan von Krabatten ...*; *Ordinatio ingressus Friderici imp. vulgo III in urbem*, prir. Hieronymus Pez, Scriptores rerum Austriacarum, sv. 2, Leipzig 1725., str. 564: *Der Graff von Krabaten.*

niskog ranga. Možda je baš u tome bio ključ njegova uspona, jer nije bio opterećen kompleksom magnata, ili konkretnije, frankopanskim poimanjem velikaške uloge i važnosti u Hrvatskoj. Ne može se ne primijetiti vrlo promišljenu politiku ženidbenih veza, jer su preko njih došli do nekih vrijednih posjeda u austrijskim zemljama. Pri tom valja istaknuti kako je orođivanje s grofovskom obitelji Krbavskih iz njegova starog zavičaja vjerojatno imalo isti cilj – stjecanje. Protok vremena, intenzivna uključenost u politička zbivanja inojezične sredine doveo je do toga da je osjećaj hrvatskog podrijetla neizbježno slabio u svakoj sljedećoj generaciji. Nakon isticanog etnonima Krabat od svega je ostala samo simbolika sadržana u heraldičkim prikazima na nadgrobnim spomenicima i jednoj glosi o hrani. No, njegov sjajan tekst, pisan iskreno i bez učenih pretenzija, sadržavajući jedinstvene opise, postao je popularan predmet proučavanja za širu međunarodnu historiografiju.

Prilog 1. Memoari Andrije Kuželja od Lapića[126]

Item da Ich in der Innsel[127] gewesen bin, bin khaumb zehen Jar alt gewesen. Darnach namb mich benenter mein Vatter, und gab mich herauß in Teutschland, daß Ich die Sprach solt lernen, ward Ich geben ainem Herrn der hieß der von Wildenhausen, was ein Herr in der Steyrmarck ein guetes alts Gschlecht, der hat Mich erzogen, bin bey Ime gewesen bey X. oder Xii. Jaren, und da es nun kham da man schreibt tausend vierhundert und in dem fünfftzigsten Jar; da rustet sich der Röm[ische]. Khönig des was Khayser Friederich der Dritt der walt ziehen gheen Rom, die Khayserliche Khron zu empfahen, und het voran hingeschickt, umb sein Prauth gheen Portugall. Das was unser frome Khayserin Frau Leonora der Allmechtig Gott genedig. Und die soll man Im entgegen bringen, Alls das geschach, die khamen von allerersten zusamen zu de hohen Siena vor der Stadt auff einem schönen Annger, darnach haben die von Hohensin an derselbigen Statt zu Gedechtnuß gar ein schöne Seyl gepauth, Khayser und Khayserin darein gehaut, die steet noch.

Item da Ich höret dahaimen von einer schönen khestlichen Raiß, da klecklet mir das Hertz, wer vast gern mitgezogen. Nun het mein Herz von Wildhausen unser drey Knaben alles Edelleuth, da hat Ich grosse Sorg Er wurd ain andern mit Im nehmen. Ich namb Mich an, und dienet Im gar fast, und Er het ein alten Edelmann, der war alls Eltester über alle seine Diener, und er zog auch mit gheen Rom. Denselbigen bath Ich haimblich daß er hülff und riedt, daß Mich der Herr mit Im gar schon diennen, wen Ich het grosse Sorg der Her wurd der andern Knaben ein mitnemen, wenn Ich was woll bey Xvi. Jaren alt, schier zu groß zu einem Knaben. Wie aber dem allem, so raimet Ich mich ein mit meinen übrigen Diensten und Vleiß, daß Mich der Herr namb für die andern Knaben; Also zoh Ich mit Freuden, und führet den Spieß Schalarn und Panndt unterweilen die Khniepüeg, auch wann Wir heten kein Wagen, nam der Khayser auch selbsten kein mit nuer fallaß Roß. Nun hielt man keinen Herrn über vier oder fünff Pferdt, mein Herr het fünff Pferdt, wann die Wagen möchten wir über das Pürg-Pordten nit fuehren, die Herren und die gueten Leuth muessten alle Tag Im Harnisch ziehen. Wier hueben Uns im funfftzigsten Jar, zu St. Khatarina-Tag im tausend vierhundert und fünfftzigsten Jar, und khamen wider heim im ain und fünfftzigsten Jar nach Sunewenden. Da wir gheen Rom einzogen, das was in der ersten Vast-Wochen, da heten wir fünff-tausend geraisige Pferdt, schluegen Uns zu Feldt vor Rom in einer schönen Wisen, lagen biß an den dritten Tag da, darnach zogen wir ein, da khamen etlich Cardinall entgegen, und Babst Nicolaus Volck gar khöstlich und mit grossen Hauffen, all in Harnisch. Babst selber zog uns auch entgegen biß zu der Engl-Purck, da was groß Gedrang und vill mancherlay Volck, da geschach dem Khayser von den Römern un[d] Babst grosse Ehre. Wir fürten mit uns die Khayserin und Khunig Laßla, was ein König in Ungerland, zu Beheim, der Khayserwas sein Gerhab. Der Khunig der was bey Xiii. Jaren alt, und am Suntag *Lætare* im ain und fünfftzigsten Jar, da war Khayser Friederich gekhrönet, und die frumb Khayserin auch. Da giengs langsam zu, weret den gantzen Tag biß in die finster Nacht, wenn der Khayser der muest in der Khayserlich Khron und in allen Seinen *Habitu* wie Er von Altar giengg, also muest Er auff

[126] Bez obzira kada je Andrija osobno zapisao ove retke koji slijede, ili ih je diktirao u pero, postoji nekoliko činjenica koje navode na zaključak kako je tekst kasnije "sječen", a možda i "prerađen". Već prve dvije rečenice govore tome u prilog. *Item* zacijelo nije oblik započinjanja memoara. To je izraz koji se koristi u nabrajanju nekih stavki, što znači da je netko odlučio upravo od toga mjesta zapisati Andrijin izvornik. Zatim riječ *benenter* (rečeni) govori kako je njegov otac već ranije spomenut. Vjerojatno u izbačenom dijelu! Sadašnji završetak je također prilično nagao i očekivale bi se riječi slične onima zapisanima nekoliko redaka ranije. Vrlo je nezahvalno nagađati, tko je počinitelj toga sakaćenja i nema se dojam kako je to bio prvi zapisivač Wurmbrand.

[127] Doslovno: otok. Riječ je o utvrdi Otok pokraj rijeke Une.

einen Roß sitzen, und rüth für die Engl-Purckh auff die Tyber-Pruckhen: Da muest Er Ritter schlagen nach alter Gewohnheit, schlueg den ain Tag mehr den vierthalbhundert Ritter, da waren vil Pueben auch zu Ritter geschlagen, Ich auch mit. Ihr vil wurden geschlagen die nit galten und nimmer füerten. Da laß man lang nahend auff ein Stund, wie sich ein jeder Ritter solt halten, und was er schuldig wer zu thun. Der Khayser schlueg die Ritter mit dem Schwerdt, das Khayser Carl vom Himmel khumen ist, da zugen wir darnach durch die Stadt Rom gheen St. Johanns Latron, da wir dahin khamen, da was gar finster Nacht, man het uns das Mall kocht, da nahmen wir unser Speiß ainer in Eysenhuet, der ander in ain Prustfleckh, der dritt auff ain hollen Ziegl wie ein jeder mecht, und da der Khayser gessen hat und machets nit lang, da belaitteten wir In bey der Nacht mit Wind-Liechter und grossen Hauffen biß wiederumb ins Pabst Hoff, da Er zu Herberg lag, und am Ziehen hinauß durch die Stadt Rom wieder hinein, da zoch ainer vorm Khayser, und säet Pfenning des Khaysers Müntz, warff auff bayd Seyten Handvoll in alle Gassen, von ander vil Khästlichkheit und grosser Ehr die dem Kayser da geschach, daß kan khainer erschreiben noch ersagen.

Item darnach über etlich Tag, da hueb wir uns, zogen verer hinein in das Khunigreich Neapolis, und Khunig Laßla ließ wir zu Rom, gaben dem Babst zu behalten, da wolt man uns Ihn gestohlen haben, der von Zili und etlich Herren von Oesterreich, es wer schier übersehen worden.

Item der Khunig von Neapolis der war der Khayserin Freund, und so bald wir in sein Khunigreich khamen, O was grosser ehren uns geschach, daß nie khain Mann lebt der von grössern Ehrn zu sagen waiß, und gesehen hab so vill Leutten alls wir heten, ein wenig will Ichs anrüeren und bey dem Khlienesten anfahen. Es waren in allen Stetten und Castellen wo wir darein zogen und lagen, lang Tafel khestlich auffgericht auff paiden Seyten am Platzen, und khöstlich Prun mit Wein weissen und rotten, bey den Tafeln stuenden Fürschneider, das Gepratens und Gesottens was jedermann frey, wer mit dem Khayser zog. Alle Thör waren an dem Häusern offen, Strey und Hey alles zugericht, was jeder haben wolt, das gab man Im. Die Frawen in Frawen-Hauß die waren alle bestelt, derfft khaine khsin Pfening nicht nemen, schnittens nuerauff ein Rabisch, zallets alles von Hof, da fandt ainer Mörin und sonst schöne Frawen was ain lustet, deßgleichen waren alle Schmidt bestelt, beschlueg wer da wolt, derfft khainer khain Pfening nemen, die Schmidt muesten beym Tag wardten bey der Strassen in ainer halben Meill, drey vier Stund mit Negl und mit Eysen, wem es noth was, der beschlueg, derfft khain Schmidt khain Pfening nemen.

Da wir nun nahend ain Tag Reiß zu der Stadt Neapolis khamen da zog der Khunig von Neapolis gegen uns mit vill khöstlichen Leutten, und auch mit gar vill Falckhen und Feder-Spiell, und mit vill weissen Wiendt-Spiell, da was die hupschest Paiß und Hetz, die ain Mann je gesehen hat, und da wir nun in die Stadt Neapolis khamen, da was alles zugericht auffs khöstlichest, man speiset in der alten Purch, und was ein begert, saur oder süeß, das gab man überflüsig genug. Wellcher so faull war, der nicht darnach wolt schickhen, dem muest der Wirth geben was er haben wolt, und derfft khain Pfening nicht nemen, ein jeder Wirth muest ain Ladern mit Liechtern vorin Fenster herauß henckhen in allen Gassen, daß man gesäh hin- und herzugehen, dann Tantzen und Jubelieren weret alle Nacht über Mitnacht.

Item, noch wer vill zu schreiben, gar von khöstlichen Oster-Pillen, daß auch nie khainer gesehen hat, deßgleichen von dem khöstlichen Gejaidt bey einer halben Meill von der Stadt, da allerlay Thier in ein Thall bracht, da khöstlich Khuchen und Hütten auffgeschlagen, Prun mit Wein auffgericht, und Khayserin hinaus gefüret ward, daß Sy alle Thier haben gesehen, durch einander lauffen und fellen; Item gar von ainem khöstlichen Gestäch daß der Khunig hete zuegericht über den Zaun, Khaysers Leuth waren auch etlichen im Gestäch, Graf Sigmundt von Schaumburg, und Graf Hannß von Pösing den gab man den Danck zu Ehren dem Khayser, damit brich ich ab, und khum an die Venediger. Was vill grosser Ehren sy dem

Khayser theten, war vill zu lang zu schreiben: Deßgleichen der Hertzog von Ferar, die von Florentz, und die von der Hohenseen, überall vill grosser Ehr; Allein die von Wallani die waren die tregesten Paurn, griffen sich nit zu hardt an etc. Da laß Ich von der Raiß ab, thue euch darnach khundt, wie man uns daheim in Oesterreich empfieng.

Item wir khamen haim in die Newstadt nach Sunabenden. In dem Lj. Jar, und leicht über vier Wochen darnach, kham der Graf Ulrich von Zilli mit den Land-Leuthen von Oesterreich, Ungarn und Behem, waren auch mit Im, mit ainem grossen Hör, und schluegen sich für uns in der Newstadt, da was Hoffweiß groß und Scharmützel von Jagen. Khayserin was auch bey uns in der Newstadt, und Khunig Laßla; Allso taidigt Bischoff von Saltzburg derbey uns darinen was, das wert bey Xiiij. Tagen, da ant-wort der Khayser Khunig Laßla hinaus den Land-Leuthen ins Feld mit khlainen Glimpfen. Da zogen sy mit Khunig Laßla gheen Wien mit Freuden, sider ist nie khain rechter Früd gewesen in dem Land Oesterreich.

Item darnach im Lij. Jar da wardt Ich ein Schütz, und füeret ein Harnisch, da zugen wir für den Gusing mit Marggraf Albrechten von Prandenburg, der was Haubtmann, heten vill gueter Leuth, und gewunen nicht vill. Die Ungarn die leicheten uns, sy namen Gusing ein, Pamkhircher, Grafegkher, die Grafen von Pösing, Herr Heinrich von Liechtenstein und der von Eldernach, die holffen den Ungarn, sy wurden alle Khaysers Fyndt, sy gewunen die Ungarische Vorstätte in der Newstadt bey der Nacht raubetens und prendtens. Gewunen darnach Newkirchen und Trautmannsdorff, wir khamen mit Marggrafen bald dahin in die Neustadt, heten bey tausend Pferdten; aber wir wahren ja vill zu khranckh, Scharmutzl und Hoffwerckh des was am Stainfeld vill bey Tag und Nacht.

Item bald darnach da ward mein Herr von Wildhausen Graf Ulrich von Zilli Diener, da seynd wir auch mit Im umbzogen, woll bey drey Jarn/ wir zogen dem Khayser ainsmalls ins Lans gheen Kharndten, biß gheen Spittall mit Xv. hundert Pferdten, da wards aber getaidigt, darnach zugen wir gheen Khrabaten mit dem Herrn Graf Hanß Wittebitz, was des von Zilli Haubtmann, und gleich zu der Zeit, da starb Graf Friedrich von Zilli, der alt Graf, Ulrichs Vatter, des geschach in dem Liiij. Jar, darnach zog Ulrich Graf von Zilli zum Khunig Laßla gheen Hof gheen Wienn, wir zugen gheen Ungarn, wir heten woll tausend Pferdt, hupsch Volckh, da was zu Wienn grosser Hof, Hertzog Ludwig von Bayrn, Hertzog Otth, zween Hertzog von Munchen, und was der alt Dischpodt auß der Surphey, (*Despota Serviæ*) het mehr als tausend Janusch, *Gubernator* von Ungarn (*Johannes Corvinus*) was auch da, het woll zwaytausend Pferdt, all Bischoff und Herren von Ungarn, die waren auch da mit grossem Volckh, Herr Hiersieckh von Podibra (*Georgius Podiebratius de Kunstat*) *Gubernator* in Behaim, der hernach Khunig ward, was auch da, und von Marhern, da was zu Wienn vill Wun und Freud; Es was alles wollfaill, het jedermann genueg.

Item zu derselbigen Zeit, so kham von Walschland ain selliger Mann, was im Lv. Jar, der hieß Brueder Capristran,[128] Bernhardiner, der den Orden in das Land hat bracht, der prediget gar selligelich, zog darnach gheen Ungarn, und im Lv. Jar, da kham der Türckisch Khayser, leget sich vor Khriechischweissenburg, het woll anderthalbhundert tausend Türcken, und vill grosser Haubt-Pixen, schoß die Mauer gar nieder, zween Thurn. Darzue Brueder Capristran und Huniad Janusch waren baid darinen, die Türcken die traten zum Sturm, Brueder Capristran trat mit dem Crucifix gegen die Türcken auff dem Graben, und schrey JESUS! JESUS! schaffs, da wacht GOTT, und was mit den Christen; Die Christen heten alle nit sechstausend Mann. Traten flux gegen den Türcken, da gaben die Türcken die Flucht, der Khayser selber auch fluch all darvon; Allso gewunen die Christen das Türckisch Hör und die grossen Pixen allen, was ein Zaichen von GOTT, Ich bin deßmall nit darbey gewest, aber bald darnach kham ich dahin etc.

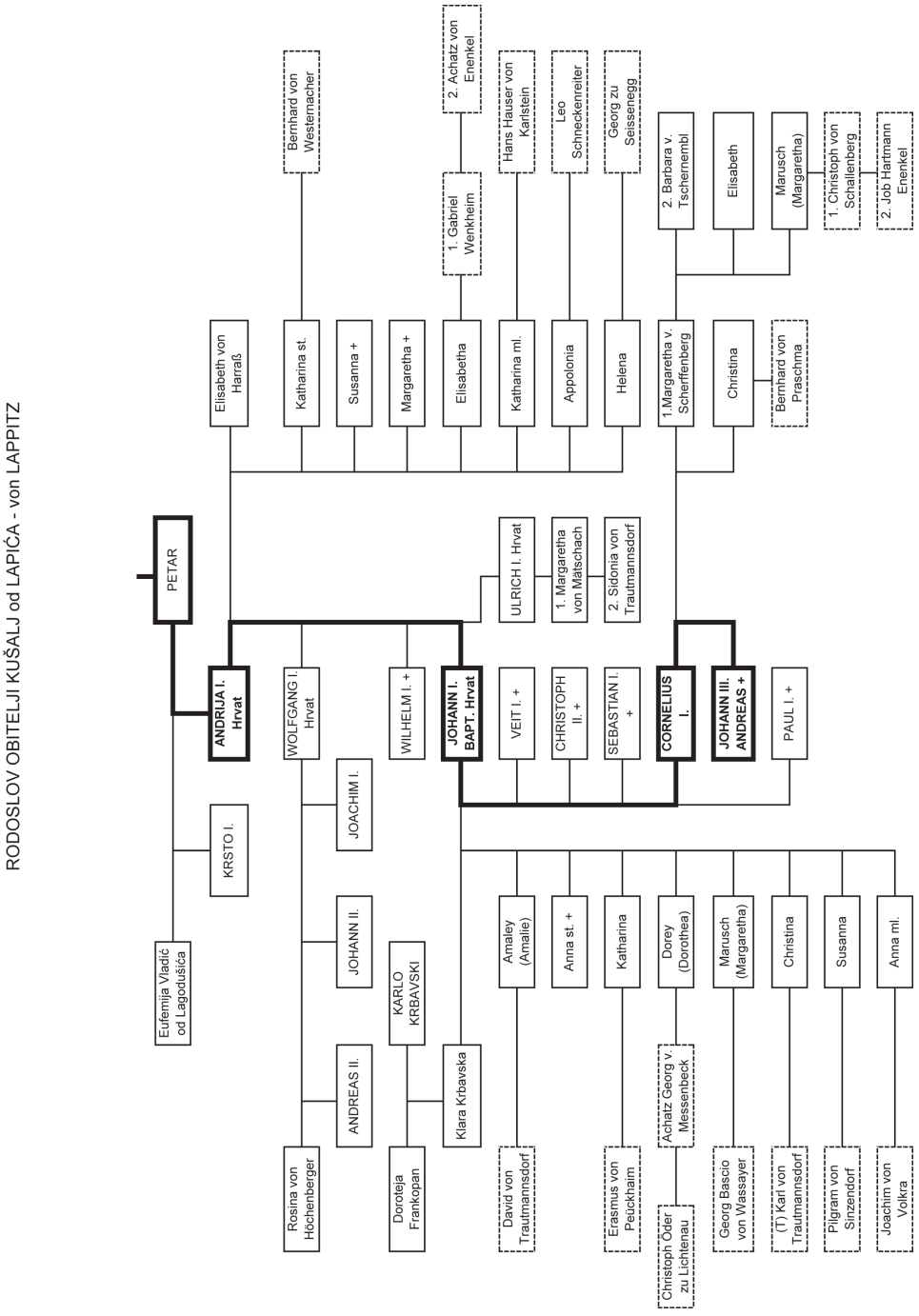
[128] Sveti fra Ivan Kapistran, ustvari Giovanni da Capestrano, poznati križarski propovjednik. Vidi: Fichtinger, *Lexikon der Heiligen*, str. 210.

Item nachdem bewarb sich Khunig Laßla in dem Lvj. Jar, und bracht vill gueter Leuth auff, nemblich gar vill Khreutzer, und zog selber an die Türcken, da was Huniad Janusch und Brueder Capristran baid todt, Brueder Capristran ligt zu Ulag begraben. Zu der Zeit was der von Zilli und Weida Ulaßla Khunig Matiasch Brueder, ein ander Feind Khunig Laßla der richtet sie unterwegen zum Püttackh schwuren sie die Bruderschafft zusammen auff das heylig Evangeli, und theylleten das heylig Sacrament, und empfiengen das darnach. Allsbald der Khunig kham gheen Kriechischen Weissenburg, zu stund an zu Morgens, da erschlueg Weida Vlaßla den von Zilli zu todt im Gschloß, wann er het das Gschloß inne, das geschach an Sanct Lucas Tag im Lvj. Jar. Da zertrennt sich alles Hör Khreutzer, zeuhet eillendlich wider haim, Khunig was selber in grossen Sorgen, und gab gar süsse Wort, Weida Vlaßla alls er wider gheen Offen kham, da fieng der Khunig die Brueder baidt Weida Vlaßla, und Khunig Matiasch, dem Laßla ließ er zu Offen das Haubt abschlagen öffentlich, umb des von Zilli Todt, Khunig Matiasch was die weill Junckh, den fiert er mit Ime gheen Wienn zu seinem Unglück, der war nach Ime Khunig darnach über ain Jar, und das Enthaubten geschach in der Fasten im Lvij. Jar.

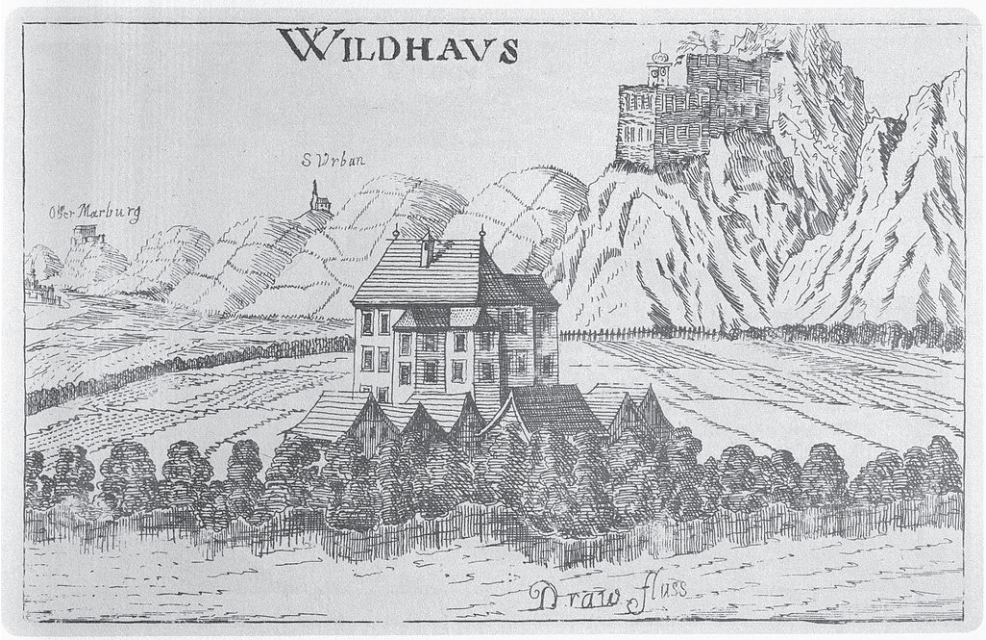
Item Ich schreib die Geschicht von dem Khriechischen Weissenburg zu einem Unterricht mein Khindern, nahmblich mein Söhnen, daß sie doch wissen, was Wunders und unglaublicher Handl ist beschehen bey meinen Zeiten. Wann Ich bin Graf Ulrich von Zilli Diener gewesen, ehe wenn er ward bößlich ermordt von des Khunig Matiasch Brueder, und bin vill mit Inn herfart zogen, darnach bin Ich Khunig Laßla Diener auch gewest, zu der Zeit da Im bößlich und verräterlich vergeben ward zu Prag durch den Girschickha von Podebra, der nach Im Khunig ward in Behaim, der pöß Mordt geschach an Khunig Laßla durch Gifft an Sanct Chlementen-Tag, da man zalt tausend vierhundert und in dem sieben und funfftzigsten Jar.[129]

[129] Wurmbrand, *Collectanea genealogico-historica*, str. 62-68. Drugi put, ali necjelovito, Lappitzove uspomene izdane su 1777. godine. Vidi: Aqulinus Julius Caesar, *Annales ducatus Styriæ III.*, Wien 1777., str. 455-458.

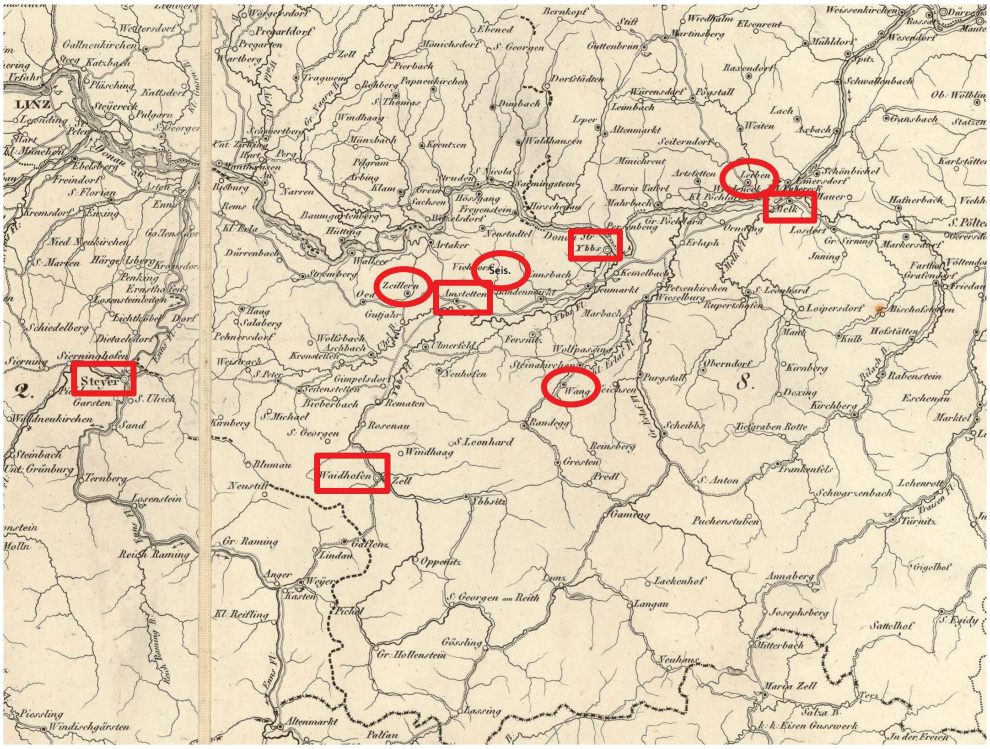
Prilog 2. Rodoslovno stablo Andrije Kuželja

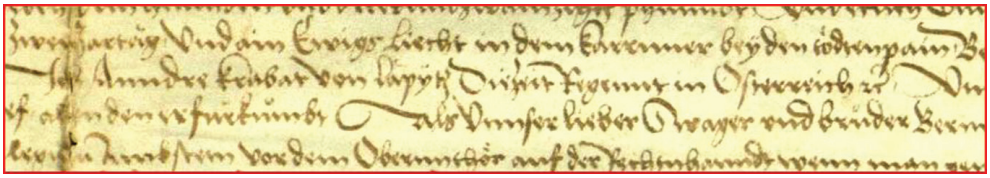
Prilog 3. Slikovni prilozi

Slika 1. Na grebenu u pozadini novog dvorca Wildhaus, nalazi se utvrda Wildhaus u kojoj je boravio Andrija kao dječak. (Iz djela G. M. Vischera, *Topographia Ducatus Stiriae* iz 1681.).

Slika 2. Zemljovid dijela Donje Austrije s označenim mjestima službovanja (pravokutni okvir: Steyr, Waidhofen, Amstetten, Ybbs, Melk) i posjedima Andrije od Lapića (ovalni okvir: Zeillern, Seisenegg, Wang, Leiben).

Slika 3. Detalj isprave iz 1499. u kojoj se Andrija navodi kao "regent u Austriji" (bilj. 9).

Slika 4. Burg Seisenegg u blizini Amstettena (iz djela G. M. Vischera, Topographia Archiducatus Austriae inf. modernae iz 1672.).

Slika 5. Zemljovid bihaćkog Pounja s označenim položajima Rmnja, Bihaća i Otoka (iz djela R. Lopašića, Bihać i bihaćka krajina iz 1890.).

Slika 6. Nadgrobna ploča Wolfganga von Lapitza u Melku. U lijevom gornjem kutu nazire se muška glava, a u gornjem desnom ženska glava. Možda su to prikazi njegovog oca Andrije i majke Elisabethe. U lijevom donjem kutu je grb roda Kuželja Lapića. (Foto Herbert Fischer, u: https://tng.adler-wien.eu/showmedia.php?mediaID=116594&cemeteryID=401).

Slika 7. Nadgrobna ploča Corneliusa von Lappitza, njegove dvije supruge Margarethe i Barbare te sina i kćeriju u mjestu Zeillern. U donjem lijevom kutu vidi se grb s 1. i 4. poljem Lappitza i 2. i 3. poljem Krbavskih. (Detalj fotografije Der HHO iz 2011.).

Krešimir Kužić

Croatian Andrew Kuželj, née Lapić, or Andrä Khrabat von Lappitz – A Contribution to the Research of Croatian Migrations

Summary

Croatian Andrew Kuželj of Lapić, known also as *Andrä Khrabat von Lappitz* (1435 - 1506) in German surrounding, is an excellent example of young foreign nobleman who, thanking to his own stamina, resourcefulness, strength of character, loyal wife and above all his loyalty towards Emperors Frederick III and Maximilian I, raised among the leading men of the Habsburg court and their Austrian patrimonial land. The main source of information about him comes from a record in a memoir form, which might be revised in the later times, and our current knowledge of it is based on the Wurmbrand's text of 1705. Andrew's father Peter send him to learn language and proper behaviour at the age of ten to South Styria. As a youngster, he travelled in the following of Frederick III to Rome, where the latter married Princess Eleanor of Portugal and was crowned Emperor. Later, Andrew participated in conflicts among magnates and on one occasion came, for the last time, to Croatia. He described Crusaders' defence of Belgrade of 1456, and following events ending with the death of King Ladislas V. Andrew's greater rise came in the following period and for it was particularly important Archbishop Johann Beckenschläger of Salzburg. For the archbishop, or, in fact, for Emperor Frederick III, he defended castle of Steyr from the invasion of Hungarian army twice – 1477 and 1484. By helping the emperor in such manner, he received governing positions in several places (Waidhofen, Ybbs i Tulln) and was appointed court councillor, and was even regent of Austria. With the success in service may be compared acquisition of goods and chattels (Leiben, Seisenegg, and so on). He married Elisabeth von Harraß and had with her 5 sons and 6 daughters. He led deliberate marriage policy for his children, and the most interesting case is marriage of his son Johann Baptist with Countess Clare of Krbava, sister of Ban John Torquatus Karlović. His family name *von Lappitz* comes from the fact that he originated from the old Croatian Lapčani kindred, which had its centre in the areas around upper and lower Una region; this is confirmed also by his family coat-of-arms, while his Croatian origin is visible also from his nickname, *Krabat*, born by Andrew and three of his sons. From all that remained only armorial depictions on tombstones, because the family died out in male line in 1567, while the last member of the family, Andrew's great-granddaughter Marusch died in 1614. In that manner ended Andrew's *Wunders und unglaublicher Handl*, which started 1452 in the renaissance ceremonial pomp of imperial coronation.

Key words: autobiography, Croatia, the Pounje region, nobility, migrations, Austria

Zdenko Dundović

MATRIKULA BRATOVŠTINE ZLATARA U ZADRU IZ 15. STOLJEĆA

Zdenko Dundović
Teološko-katehetski odjel
Sveučilište u Zadru
Zadar

UDK 272-78(497.581.1Zadar)"14"(091)
272-722.7(497.581.1Zadar)"14"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15.5.2019.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/9xn31colxy

U radu je prikazana i analizirana matrikula bratovštine zlatara u Zadru iz 15. stoljeća, odnosno njen prijepis iz 17. stoljeća. Taj se spis čuva u Arhivu Zadarske nadbiskupije. Na temelju sadržaja matrikule i pripadajućih isprava državnih vlasti Mletačke Republike pojašnjava se suodnos političkih odredaba i kapitula obrtničke bratovštine zlatara, što umnogome pridonosi boljem historiografskom razumijevanju općeg odnosa Mletačke Republike prema obrtničkim bratovštinama u Dalmaciji, a napose u Zadru. Na kraju rada se donosi prijepis temeljnih kapitula bratovštine zlatara u Zadru prema prijepisu izvornika matrikule iz 15. stoljeća.

Ključne riječi: bratovština, zlatari, Zadar, matrikula, 15. stoljeće, Mletačka Republika

Uvod

Zlatarstvo u Zadru ima bogatu tradiciju. O tome najbolje svjedoče izloženi zlatni i srebrni eksponati u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru i prikaz zlatarske baštine Zadarske nadbiskupije u monografiji Nikole Jakšića i Radoslava Tomića u kojoj se izrijekom navodi da je *tijekom srednjovjekovnog i ranoga renesansnog razdoblja najveći dio zlatarskih izrađevina nastao u samom Zadru i u njegovim zlatarskim radionicama*.[1] O broju zlatara i njihovu položaju među obrtnicima u Zadru zorno svjedoči podatak da je broj zlatara tijekom 13. stoljeća, kao i njihov ugled, bio toliki da su u Zadru imali svoju ulicu (*contrata aurificum*),[2] koja i danas postoji. U bilježničkim spisima tijekom 15.

[1] Nikola Jakšić – Radoslav Tomić, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Zlatarstvo*, Zadar 2004., str. 5.

[2] To je danas Zlatarska ulica na zadarskom Poluotoku. U izvornicima iz 14. stoljeća ponekad se naziva i *contrata aurifabrorum*. Usp. Nada Klaić – Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976., str. 460; Jakov Stipišić, *Inventar dobara Mihovila suknara pokojnog Petra iz godine 1385.*, Zadar 2000.

stoljeća u Zadru spomenuti su brojni zlatari hrvatskoga podrijetla.[3] Zadarski zlatari imali su svoju bratovštinu. Carlo Federico Bianchi datirao je osnivanje bratovštine zlatara u Zadru u davnu 1176.[4] S obzirom na to da u njegovom radu nisu navedeni izvori kojima se služio, hrvatski historiografi zauzeli su različito stajalište o podatku koji je naveo Bianchi. Primjerice, Klaić i Petricioli negiraju postojanje obrtničkih bratovština u Zadru tijekom 12. i 13. stoljeća[5] dok Piasevoli dopušta tu mogućnost.[6] Neke općenite podatke o bratovštini zlatara navodi Vlade Cvitanović,[7] a matrikule bratovštine zlatara u Zadru dotaknuo se Vitaliano Brunelli u novinskom članku iz 1885.[8] Izostale su, međutim, pomnije analize isprava sadržanih u matrikuli bratovštine zlatara u Zadru, koje omogućuju bolji uvid u prošlost te korporativne ustanove, a ujedno jasnije oslikavaju korelaciju državnih vlasti i zadarskih obrtničkih bratovština, osobito nakon pripojenja grada Mletačkoj Republici 1409.

O ustanovi bratovštine zlatara u Zadru

Bratovština zlatara u Zadru pod titularom Sv. Križa, nosila je ime po oltaru u crkvi sv. Stjepana u Zadru (danas crkva sv. Šimuna).[9] Imala je gastalda, prokuratore, zapisničara (*scrivan*) i degana (dekana).[10] Izabrani članovi uprave bratovštine bili su, prema kapitulu iz 1489., oslobođeni svakoga opterećenja (*angaria*), a ako nisu uredno obavljali svoju dužnost plaćali su bratovštini kaznu u iznosu od jedne lire.[11] U to je vrijeme gastald bratovštine bio zlatar Blaž (*Biasio*). Gastald se nije smio odreći svoje službe, pod kaznom od tri lire. Birao se na rok od jedne godine, a služba mu je završavala u srpnju, što korespondira s običajima ostalih obrtničkih bratovština u Zadru. U roku od 15 dana trebao je predati službu novom gastaldu, čiji rad je započinjao prvi dan kolovoza, s uredno podmirenim računima i administracijom bratovštine.[12] Za gastalda su mogli biti birani isključivo majstori zlatari dok su zlatarski radnici mogli biti birani za degane. Redovita godišnja skupština bratovštine zlatara održavala se 1. kolovoza svake godine na kojoj se birala nova uprava, a stara uprava polagala račune o administraciji. Uz to, svaka tri mjeseca se okupljala bratovština oko rješavanja tekućih problema.[13]

---

3 Usp. Tomislav Raukar – Ivo Petricioli – Franjo Švelec – Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom 1409 –1797*, Zadar 1987., str. 168-171.

4 Carlo Federico Bianchi, *Zara Cristiana I*, Zara 1877., str. 508-509.

5 Klaić – Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, str. 480-481.

6 Usp. Aleksandar Piasevoli, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII st., u: *Zadar Zbornik*, ur. Jakša Ravlić, Zagreb 1964., str. 26-28.

7 Vlade Cvitanović, Bratovštine grada Zadra, u: *Zadar Zbornik*, ur. Jakša Ravlić, Zagreb 1964., str. 460.

8 Vitaliano Brunelli, La confraternita degli Orefici, u: *Il Dalmata*, br. 58, Zadar 1. kolovoza 1885.

9 Crkva je promijenila titulara kada je 1570. preneseno tijelo sv. Šimuna iz crkve sv. Marije Velike u crkvu sv. Stjepana. Usp. Bianchi, *Zara Cristiana I*, str. 390-396.

10 Arhiv Zadarske nadbiskupije, fond 52, (dalje: HR-AZDN-52), Varie/Razno, *Matrikula bratovštine zlatara* (dalje: *Matrikula*), fol. 12.

11 HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 12.

12 HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 14-15.

13 Brunelli, La Confraternita degli orefici, u: *Il Dalmata*, br. 58.

Na temelju analiziranih zapisa u matrikuli bratovštine zlatara u Zadru postavlja se teza da je datacija njene ustanove u 1176. godinu, kako to navodi Bianchi, sasvim točna. Nekoliko je temeljnih razloga za tu tezu. Pogrešno se u hrvatskoj historiografiji tvrdi da su tek dolaskom mletačkih vlasti u Dalmaciju ustanovljene obrtničke bratovštine tijekom 15. stoljeća.[14] Takvom mišljenju pogodovala je činjenica da su sačuvane matrikule obrtničkih bratovština uglavnom datirane u 15. stoljeće. Matrikula bratovštine zlatara u Zadru iz 15. stoljeća otkriva pravu narav odnosa političkih vlasti prema obrtničkim bratovštinama u Dalmaciji. Naime, na temelju analize isprava matrikule bratovštine zlatara u Zadru jasnije se ocrtava činjenica da su mletačke vlasti, nakon preuzimanja Zadra i dijela Dalmacije 1409., odobravale, ratificirale, nadopunjavale i kontrolirale stare matrikule bratovština radi njihova usklađivanja s mletačkim zakonodavstvom, što nikako ne znači da su te bratovštine tada i osnovane.

Matrikula bratovštine zlatara u Zadru iz 15. stoljeća nije ništa drugo doli usklađena knjiga bratovštinskih pravila na zahtjev mletačkih vlasti. Datirana je 12. ožujka 1476., a potvrdio ju je zadarski knez Gieronimo Diedo.[15] Razvidno je da zapisani kapituli u toj matrikuli ne čine njenu cjelovitu sastavnicu nego su isključivo nadopuna i ovjera onih kapitula koji su temeljni za djelovanje bratovštine, ali i njeno uklapanje u zakonske norme Mletačke Republike.[16] O tome zorno svjedoči nadopuna i ovjera važnih kapitula bratovštine zlatara od 11. listopada 1488., za vrijeme zadarskoga kneza Giovannija Francesca Pasqualiga.[17] Uostalom, svi dokumenti, koji su dio matrikule iz 15. stoljeća, a protežu se do pada Mletačke Republike, konstantni su i kontinuirani primjer nadopuna regula, njihova usklađivanja sa zakonodavstvom radi pravne regulacije očuvanja i nadležnosti bratovštine zlatara u Zadru oko poslova vezanih uz zlatarstvo, filigranstvo, obradu dragoga kamenja ostalih srodnih obrtničkih poslova.

Knjiga koja je u posjedu Arhiva Zadarske nadbiskupije prijepis je tih nadopuna matrikule iz 1476. Matrikula, zajedno s dekretima i odredbama mletačkih vlasti prepisana je 1687., za vrijeme zadarskoga kneza Santa Balbija. O tome neosporno svjedoči činjenica zapisana u samoj matrikuli. Jasno je navedeno da je matrikula iz 15. stoljeća prijepis stare matrikule, čije su konstitucije pisane *antiknim slovima i goticom koja su s vremenom izblijedjela i nisu se više mogla čitati*.[18] Neizmjerno je važan taj

[14] Klaić – Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, str. 483-484.

[15] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 1.

[16] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 16.

[17] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 6-11.

[18] *Noi Santo Balbi per la Ser(enissi)ma Repub(blic)a di Ven(ezi)a Conte di Zara, e sua giurisdiz(ion)e. La Madregola della Confraternità delli Orefici è dal tempo consumpta, et il carattere di essa corrososi no si poteva più legere, oltre che era cosa indecente vedere la stesa sfassata, et in stato di non potersi della med(esi)ma valere, alcuni particolari, che hanno il genio al buon governo della Confraterna stesa, e zelo Christiano verso il loro Altare, hanno redento dalla caducità di carattere antico, e gottico le loro costituzioni, et hanno ridotto la loro Madregola nel stato presente decoroso, supplicandoci della approbatione dell›opera, e de Capitoli e decreti in essa contenuti;*

podatak. On svjedoči da su bratovštine tijekom povijesti više puta prepisivale svoje matrikule. To nam daje za pravo zaključiti da su na isti način one postupale prigodom promjene vlasti u gradu, kao što je to bilo početkom 15. stoljeća. Tim više, što u tekstu prijepisa matrikule iz 1476. stoji gotovo identičan obrazac zadarskoga kneza, kao i 1627.: *confermò et ratificò*.[19] Jednako se čita u vrijeme Pavla Erizza, zadarskoga kneza, kada je gastald Zancilaio, zlatar i majstor za izradu bisera (*margaritaio*), tražio da se matrikula potvrdi i ratificira.[20] Isti je 1497. tužio gastalda Jurja iz Splita (*Gregorio da Spalato*) i Bernardina iz Venecije (*compagno*) zadarskom knezu Ivanu Bolaniju da ne obavljaju svoje dužnosti, ne obilaze zlatarne svakih 15 dana, prema kapitulima i ne provjeravaju vrijednost obrađivanoga srebra, a prema matrikuli ona nije smjela biti manja od 45 lira po unci. Oni su, nasuprot tome, optužili majstora Zancilaija da nije poravnao račune u vrijeme svoga upravljanja bratovštinom.[21] Potvrdu matrikule tražio je 1499. gastald Tomaso Martini od Bernardina Loredana i Nicolòa Delfina (*Sindici Procuratori ed Advogadori in Golfo*), a ovi naredili zadarskom knezu Francescu Venieru i kapetanu Giacomu Molinu, *che l'istessa Madregola con tutte le cose in essa contenute osservare et esseguire faciate sina tanto restarà, nè permettiate che contro di essa operato venga, sotto pena di lire dieci*.[22] Francesco da Cà Laude, gastald bratovštine krojača, tražio je od zadarskoga kneza Marca Antonija Contarinija 1530. da zapisničar (*scrivan*) bratovštine zlatara plaća *le custodie che si fanno nel tempo della peste, siccome li altri Orefici*.[23] Ostali su zlatari stali u obranu zapisničara te odbili zahtjev gastalda bratovštine krojača. Matrikula odnosno njeni kapituli na taj su način bili od krucijalnog značaja u smislu zaštite interesa bratovštine zlatara.

Što to, dakle, potvrđuju i odobravaju zadarski knezovi? Ništa drugo nego već ustaljene kapitule stare matrikule i njenu nadopunu novim odredbama. O tome svjedočanstvo nalazimo u tekstu matrikule u kojoj se spominje XIII. kapitul matrikule i kazna od tri lire male (*lire tre de piccoli*). Za vrijeme kneza Paula Grittija sporili su se gastald Stjepan Budinić i zlatar Bernardin Mirković zbog XIII. kapitula, po kojem je svaki šegrt trebao davati trećinu prihoda majstoru, čak ako je bio i šegrt kod zlatarskoga radnika.[24] U matrikuli iz 15. stoljeća nigdje nije zabilježen XIII. kapitul, a niti je zapisana kazna u visini *lire tre de piccoli*. To ide u prilog zaključku da je riječ o star(ij)oj matrikuli od one koja se u radu razmatra.

---

havendogli però Noi alle loro ista(n)ze, et alla buona inclinazione, che hanno verso il servizio del Sig(no)r Iddio, e della loro Scola, in virtù delle presenti coll›autorità del Reggimento nostro approbiamo, et ratifichiamo in tutte le parti la presente nuova Madregola, commetendo, che tanto i Capitoli, quanto i decreti dalla vecchia in questa copiati, et nella medesima contenuti siano in ogni tempo da chi s›aspetta eseguiti, sotto le pene in essi dichiarite, interponendovi la propria, et del com(m)un di Zara auttorità, et il giudizial decreto. In quorum fidem. Zara, li 10 Agosto 1687. Santo Balbi, Conte. HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 35-36.

19 HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 1.

20 HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 17.

21 HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 18-20.

22 HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 20-21.

23 HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 22.

24 HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 27.

Nadalje, bratovština zlatara u Zadru po svemu sudeći najstarija je obrtnička bratovština u gradu i doista potječe iz 12. stoljeća. O iznimnom umijeću zadarskih zlatara u 12. stoljeću svjedoči podatak da je zadarski zlatar Matej 1144. izradio križ za svetište sv. Jakova u Composteli čija je izrada okarakterizirana pojmovima *antico, prezioso ed eccellente lavoro*.[25] U ispravi o sporu bratovštine zadarskih zlatara s bratovštinom brodograditelja (*calafati*) od 26. kolovoza 1754. zbog redoslijeda pojavka u svečanim gradskim procesijama jasno je naznačeno da je bratovština zadarskih zlatara utemeljena 203 godine prije bratovštine brodograditelja.[26] Ujedno, bratovština zlatara se pozvala na sličan spor iz 1567. s bratovštinom kovača, s jasnom naznakom da *bratovština zlatara ima veze s bratovštinom kovača*,[27] što ide u prilog pretpostavci da su se u neko vrijeme na zasad nepoznat način povezala ta dva zanatska umijeća. Isto tako, potvrđen je zaključak da je redoslijed pojavljivanja u gradskim procesijama označavao dignitet, važnost i drevnost pojedine bratovštine.[28] S obzirom na to da su zlatari u procesijama išli prvi, kovači drugi, a brodograditelji treći zasigurno tim redom treba utvrditi njihovu starinu. Osobito znakovit je podatak o tome da je bratovština zlatara *203 godine starija* od bratovštine brodograditelja. Taj podatak kazuje da su zlatari smjerali na *točnu* godinu, a ne na razdoblje od dva stoljeća. Ako se uzme u obzir da je godina 1176. doista godina osnivanja bratovštine zlatara onda bi ustanovu bratovštine brodograditelja trebalo datirati u 1379. To dosadašnja istraživanja o brodograditeljima u Zadru logički potkrepljuju i opravdavaju.[29] Ako bismo, s druge strane, uzeli kao činjenicu da je bratovština brodograditelja ustanovljena 1479., kako se navodi u Cvitanovićevu radu,[30] onda bi početak bratovštine zlatara u Zadru trebalo datirati u 1276. U oba slučaja, to pobija tvrdnje Klaićeve i Petriciolija da u Zadru tijekom 13. stoljeća nije bilo obrtničkih bratovština, jer i oni sami navode postojanje bratovštine postolara u Zadru 1289., doduše *pod posebnim uvjetima*,[31] što bi značilo da su u Zadru tijekom 13. stoljeća postojale barem dvije obrtničke bratovštine. Što bi onda priječilo osnivanje ostalih obrtničkih bratovština, tim više što ekonomski razvoj grada tijekom 13. stoljeća opravdava njihovo postojanje?[32]

---

[25] Angelo de Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, Milano 1944., str. 270; Marijana Kovačević, Zlatari Pavao i Stjepan Petrovi iz Kotora – majstori gotičkih ophodnih križeva iz Nina, Božave, Ugljana i Kali?, *Ars Adriatica*, sv. 4, Zadar 2014., str. 125.

[26] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 67-68.

[27] […] *che quella* [bratovština, op. a.] *de Orefic*i [...] *h*à *qualche relazioni con l'altra de' Fabri*. HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 68.

[28] Mletačka Republika je imala najveći broj procesija u odnosu na ostale europske države, a religijske procesije bile su nerazdvojno protkane s građanskim kultom. U tim procesijama redovito su sudjelovale laičke bratovštine, čiji se redoslijed u procesijama određivao upravo po njihovoj starini i važnosti. O tome opširno kod: Lina Urban, *Processioni e feste dogali. "Venetia est mundus"*, Vicenza 1998.

[29] Usp. Piasevoli, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra, str. 25, 28, 31.

[30] Usp. Cvitanović, Bratovštine grada Zadra, str. 461.

[31] Klaić – Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, str. 483.

[32] Usp. Piasevoli, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra, str. 23-24.

Neki aspekti djelovanja bratovštine zlatara u Zadru od 15. do 18. stoljeća prema matrikuli bratovštine

U vrijeme zadarskoga kneza Antonija Michiela gastald bratovštine zlatara bio je Gioanni iz Venecije. Tužio se knezu da mnogi zlatari prodaju srebro zadarske mjere (*l'argento di lega zaratina*) umanjene vrijednosti od 40 soldi po unci, a ne po 45 soldi kako je 1476. godine određeno kapitulima. Saznaje se da su to činili zlatari Matej Dragović i Martin Butafoco, a pod kaznom od 5 lira zaprijetio im je knez da moraju prodavati srebro prave težine ili će im ono biti oduzeto.[33] Razvidno je da su zlatari varali na težini srebra radi veće zarade na štetu kupaca.

Uz to, tijekom 16. i 17. stoljeća bilježi se sklonost zadarskih zlatara i zlatarskih radnika nepoštivanju kapitula matrikule vlastite bratovštine. Primjerice, u vrijeme kneza Giacoma Antonija Mora tužili su zadarski zlatari Matej Dunčević, Zuanne Calo i Šimun Opancarić (*Opanzarich*) zlatara Donata, koji je u radnji pok. Martina Butafoca otvorio obrt 1546., a nije plaćao trećinu majstoru, kako čine svi radnici, nego samo uporabu alata (*ferramenti*) njegovoj kćeri.[34]

Tijekom 17. stoljeća zamjetno je neprimjereno trošenje novca unutar obrtničkih bratovština. Godine 1622. zadarski knez konstatira da bratovštine troše novac na jelo i piće, što je uzrokovalo mrmljanje u gradu, a knez odredio da se novac prikupljen od kazni mora upotrijebiti za crkvu ili oltar ili siromašne obitelji bratima.[35] Zlatari su se nerado prihvaćali odgovornih službi u bratovštini, što je bitno utjecalo na njenu dekadenciju. Dana 12. rujna 1664. pristupili su zadarskom knezu Gabrielu Emu Simon Rosso i Bernardin Mirković, a knez je presudio da Bernardin treba služiti u bratovštini zlatara kao degan. Spor se otegnuo sve do 1668. kada je Andrea Bassan tužio istoga Mirkovića da unatoč odredbi zadarskoga kneza nije prihvatio službu degana.[36]

Uprava bratovštine nije vodila dovoljnu brigu o administrativnim knjigama. Primjerice, godine 1681. za kneza Nicolòa Calegrija bratovština je imala, uz matrikulu, tri administrativne knjige. Knez je uočio da troškovi bratovštine (*vachette*) nisu registrirani, kao ni popis inventara njihova oltara pa je odredio da se u jednu knjigu zapisuju *capo per capo li effetti tutti* s troškovima, a svaki gastald je bio dužan mjesec dana prije prestanka službe prezentirati knjigu vlastima na odobrenje (*nell'offizio Pretorio Civile*), u kojih mjesec dana nije smio ništa trošiti, s kaznom od 50 lira za prekršitelje u korist oltara.[37] Razvidan je znatan utjecaj mletačkih dužnosnika na ekonomsko poslovanje bratovštine, ali i razina pravne zaštite u slučaju sudskih sporova. Kada je 1675. odvjetnik bratovštine Nicolò Sfacchioto zastupao gastalda

[33] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 23-24.
[34] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 25-26.
[35] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 28-31.
[36] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 27-28.
[37] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 31-32.

Zuannu Leonardija u sporu protiv kanonika Ivana Zapića zadarski kapetan Anzolo Emo odredio je da je kanonik Zapić dužan isplatiti gastaldu 81 liru i 12 soldi za njegove usluge.[38]

Za kneza Marina Grimanija 1688. bilježi se dekadencija bratovštine zlatara u Zadru. Za usporedbu, slična je situacija bila, primjerice, u Splitu koncem 16. stoljeća. Naime, ratovi s Osmanlijama, nepovoljne mletačke zakonske odredbe o trgovini u dalmatinskim gradovima i činjenica da je prekinuta opskrba sirovim zlatom i srebrom iz Bosne potpuno su osiromašili Dalmaciju. Sve je to utjecalo na znatno opadanje zlatarstva koncem u Splitu 16. stoljeća, ali se u drugoj polovici 17. stoljeća bilježi znatan rast zlatarske aktivnosti, barem prema bilježničkim spisima.[39] Nasuprot tome, aktivnost zlatarskih majstora u Zadru tijekom 16. stoljeća dijametralno je suprotna onoj splitskih majstora dok u drugoj polovici 17. stoljeća znatno opada.[40]

U drugoj polovici 17. stoljeća bilo je u Zadru malo zlatara, a još manje zlatarskih radnji. U gradu su tada bile tri zlatarske radnje (Steffano Piazza,[41] bottega Libani / vjerojatno ona Benedetta Libanija/[42] i Egidio Libani). Teret uprave bratovštinom pao je na jednoga ili dvojicu zadarskih zlatara koji su obnašali dužnost gastalda dvije ili tri godine zaredom, što je opterećivalo zlatarski obrt, a štetilo održavanju oltara sv. Križa. Mletačke su vlasti stoga odredile da jedan gastald ne može biti dvije ili tri godine zaredom na čelu bratovštine, nego se trebaju mijenjati godinu po godinu, kao nekad. Pojedini gastald morao je voditi zasebnu knjigu troškova za vrijeme svoga upravljanja (*la vachetta della sua administrazione*) i popis inventara bratovštinskoga oltara u crkvi sv. Šimuna (*inventario di tutte le robbe, effetti, e suppeletili della Scola et Altare*), pod kaznom od 10 dukata.[43] U kojoj je mjeri opao zlatarski obrt u Zadru koncem 17. stoljeća zorno svjedoči opaska zadarskoga kneza Paula Vitturija iz 1696. da je bratovština zlatara *fra le Scole miserabili di questa Citt*à. Određeno je da svi koji žele otvori zlatarsku radnju (*tanto li Terrieri, quanto li Forestieri*) odsad moraju uplatiti bratovštini 31 liru, umjesto dotad kapitulom određenih 6 lira.[44] Izmjenu je potvrdio

[38] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 32-35.

[39] Usp. Danica Božić-Bužančić, Umjetnički nakit XVI–XVII stoljeća u Splitu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 15, Split 1963., str. 142.

[40] Usp. Raukar i dr., *Zadar pod mletačkom upravom*, str. 296-297.

[41] O zlataru Steffanu Piazzi vidi rad: Bojan Goja, Novi podaci o zlataru Stefanu Piazzi, *Ars Adriatica*, br. 1, Zadar 2011., str. 149-158. Steffano Piazza je 1691. godine uzeo u livel kuću Bratovštine Gospe od Snijega u Zadru (*Personalmente Constituito Zorzi Calebich Borghesan Gastaldo della Scola della Beata Vergine della Neve detta Capelizza in San Michiel e con ogni miglior modo facendo per nome proprio e con assenso di tutti li Confrati ha dato, cesso et a livello perpetuo comesso a Domino Steffano Piazza Orefice presente et accettante una d'essa Confraterna casa di muro in calcina coperta di coppi posta in questa Citt*à *nella Contrada Ventura tra questi confini da Maestro la casa Vasi, da Sirocco, e Garbin detto Signor Piazza, da Borra Casa Venier, e detto Signor Piazza*). HR-AZDN-13, Bratovština Blažene Djevice Marije od Snijega, *Popis nasljednih daća (livello) bratovštine, 1673.–1811.*, fol. 13r.

[42] Usp. Raukar i dr., *Zadar pod mletačkom upravom*, str. 554.

[43] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 37-39.

[44] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 39-40.

generalni providur Alvise Mocenigo 10. svibnja 1700.[45] Novi je kapitul zahvatio Domenica Salamonicha, zlatara koji je u Zadru htio otvoriti obrt.[46]

Spomenute su okolnosti utjecale na nemarno održavanje oltara sv. Križa zbog čega je zadarski knez Michiel Angelo Semenzi 9. srpnja 1705. godine imenovao revizora za bratovštine i pobožna mjesta (*luoghi pij*) jer je *temeljna zadaća predstavnika vlasti u upravljanju povjerenim im gradovima briga o vjerskom bogoštovlju i očuvanju pobožnih mjesta*. Knez se osvrnuo na neurednost bratovštine zlatara o tom pitanju. Kneževu opasku nužno je povezati, među ostalim, s brigom o prihodima i redovitom uplatom poreza u fiskalnu komoru obrtničkih bratovština u Zadru. O kontroli mletačkih predstavnika vlasti djelovanja obrtničkih bratovština kazuje podatak da je gastald bratovštine zlatara tada priložio zadarskom knezu matrikulu i knjigu rashoda (*vachette*) za vrijeme svoje administracije. Pod kaznom od 25 dukata određeno je da se imaju obdržavati kapituli matrikule i uzdržavati oltar i kapelan.[47] Unatoč činjenici da je početkom stoljeća bratovština imala 18 članova, što je popriličan broj za jednu dalmatinsku komunu toga vremena,[48] razvidno je da se nije vodila dovoljna briga o oltaru bratovštine zlatara u Zadru, a ujedno se bilježe financijske neurednosti u poslovanju bratovštine, što je iniciralo sudske sporove među gastaldima bratovštine početkom 18. stoljeća. Primjerice, 1706. godine bivši gastald Domenico Salamoni podigao je pred zadarskim knezom tužbu protiv novoga gastalda Alvisea Meneghettija (koji je stupio na tu službu nakon Giovannija Battiste Torresinija) da mora uplatiti 18 lira za *luminariu*.[49] Dokumenti matrikule svjedoče o *iznimnom nemaru gastalda* u upravljanju bratovštinom. O kakvom je nemaru riječ najzornije govori podatak da je zadarski knez odredio gastaldima bratovštine da moraju nadoknaditi troškove i obveze u zadnjih 18 godina (!), a spominju se gastaldi Egidio Libani, Iseppo Libani te Francesco Piazza, sin i baštinik pok. Stjepana Piazze.[50]

U vrijeme zadarskoga kneza Alessandra Bona 1707. određeno je da se na koncu svake godine okupe u crkvi sv. Šimuna svi članovi bratovštine zlatara (*Confrati di Santa Croce*); prvenstveno svi majstori zlatari (*maestri delle boteghe*), zatim radnici i šegrti, a iz godine u godinu gastald je bio dužan predložiti drugoga majstora zlatara na tu službu. Članovi bratovštine glasovali bi balotažom, a za gastalda bi bio odabran kandidat koji bi dobio dvije trećine glasova. Novoizabrani gastald trebao se brinuti o oltaru sv. Križa i dobrom upravljanju bratovštinom, a tko se ne bi odazvao sastanku bio je kažnjen kaznom od 10 lira. Valja zapaziti da je ta odredba došla izravno od zadarskoga kneza. Ako bi pravovaljano izabrani gastald odbio službu određena je

[45] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 40-41.
[46] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 41-42.
[47] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 43-44.
[48] Raukar i dr., *Zadar pod mletačkom upravom*, str. 488.
[49] Pojam *luminaria* označava redovitu godišnju članarinu u bratovštini ili određeni iznos novca koji su bratimi morali dati za svijeće. Usp. Ivica Vigato, Leksik dviju bratovština iz 17. stoljeća, *Kroatologija*, sv. 2, br. 2, Zagreb 2010., str. 225.
[50] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 47-50.

u tom slučaju kazna od 30 lira, u korist oltara. Uz to, knez je odredio da se bratimi okupljaju u svojoj crkvi svaka tri mjeseca, o čemu ih je trebao izvijestiti gastald, zbog brige oko oltara i proviđanja onoga što je za nj potrebno.[51]

Nadalje, gastaldi bratovštine nisu poštovali odredbe pri procjeni vrijednosti zlata, srebra, dragog kamenja i slično. Gastald Meneghetti, zajedno s Egidijem Libanijem i Nicolom Cordelinom, 1711. nije uplatio pola iznosa od zarade u korist oltara niti je sukladno kapitulima odredio procjenitelja.[52] Zbog toga su 1713. desetorica bratima izglasala novi kapitul da se u slučaju procjene vrijednosti zlata, srebra i ostalih dragocjenosti mora izvijestiti gastalda koji će o tom poslu ići zajedno s procjeniteljem, a kazna za neposluh iznosila je 25 lira dok je polovica zarade od procjene pripadala oltaru bratovštine, a polovica gastaldu i procjenitelju. U slučaju kada je gastald bratovštine bio pripadnik zanatlija koji su obrađivali mjed (*qualcheduno d'Ottoneri, che sono descriti nella nostra Scuola*), morao se uz njega odabrati vicegastald iz redova zlatara i to *Patron di bottega*, koji bi u slučajevima procjene izvijestio zlatare o onome kojega je *gastaldo ottoner* odabrao za taj posao.[53]

Pri odabiru novoga gastalda i uprave bratovštine redovito je bio nazočan predstavnik zadarskoga kneza, što zorno pokazuje redoviti upliv i kontrolu mletačkih predstavnika vlasti, kako upravnih tijela tako i djelovanja obrtničkih bratovština. Primjerice, kada je 1722. 14 članova bratovštine biralo novoga gastalda skupštini je nazočio koadjutor zadarskoga kneza Bonaventure Dieda, Antonio Guerini. Tada je u Zadru, zasigurno među plemstvom i građanstvom, bilo poprilične količine zlata, srebra i ostalih dragocjenosti jer su zadarski zlatari često bili pozivani na mjerenje težine i procjenu vrijednosti plemenitih metala u privatnom vlasništvu. Stoga je bratovština tada donijela novi kapitul da svaki zlatar mora obavijestiti gastalda o svakom takvom pozivu i zajedno s njim ići na procjenu, a mjere upisati isključivo kao unce, kvarte i karate (*onze, quarti e carati*). Za obavljeni posao mogao je tražiti minimalnu nagradu, a bio je dužan pozvati građane kojima je mjerio i procjenjivao zlato i srebro da pomognu oltar bratovštine zlatara.[54]

Iako se u historiografiji govori o postojanosti zlatarskoga obrta u Zadru u 18. stoljeću,[55] dokumenti matrikule bratovštine zlatara pokazuju da je broj zlatara ipak varirao. Primjerice, 1730. zabilježeno je osam članova bratovštine. No, u gradu i njegovoj okolici pojavili su se trgovci srebrom koji nisu bili članovi bratovštine. Prodavali su srebro iznimno loše kvalitete Morlacima i ostalim kupcima, a na štetu bratovštine. Odlučeno je da samo *professori* (zanatlije zlatari i srebrnari) mogu prodavati srebro i to bez posrednika, uz tri kvalitete odnosno težine (*lega*) srebra: *argento fin da bollo, da terzo, e di met*à. Iz toga je bilo isključeno samo srebro koje

[51] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 45-47.
[52] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 50-52.
[53] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 52-53.
[54] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 54-56.
[55] Raukar i dr., *Zadar pod mletačkom upravom*, str. 488.

su kupci sami donosili da im se napravi nakit i slično. Pojam *argento fin da bollo* vjerojatno označava srebro visoke kakvoće, s državnim žigom, dok ostala dva pojma *da terzo* i *di met*à označavaju srebro slabije kakvoće. Određeno je da se:

– od srebra *da bollo* mogu izrađivati muške toke,[56] kopče, dugmad raznih veličina, okviri za slike, prstenje na troplet i ostali nakit po talijanski, prema običaju (*tocce da huomo, asole e bottoni grandi (zampraghe) e piccoli di detta qualita; corone d'imagine; verre da tre, et altri lavori all'italiana, conforme il consueto*);

– od srebra *da terzo* mogu izrađivati ženske toke, prstenje na grozd, ženske ukrasne igle (*tocche da donna; verre da uva; aghi da donna*);

– od srebra *di met*à može izrađivati prstenje svake vrste, male kopče, naušnice s tri privjeska, ženska dugmad s kolutom (*panzire d'ogni sorte (anelli d'ogni sorte); majette;*[57] *recchini con tripetiche; bottoni da donna con cerchio*).

Ako je neki zlatar imao srebro slabije kvalitete bio je dužan riješiti ga se u roku od šest mjeseci. U suprotnom se ono smatralo krijumčarenim i oduzimalo se u korist oltara. Određena je visoka kazna od 15 dukata za prodavatelje i kupce koji se ne bi držali toga kapitula matrikule.[58] Krijumčarenje i prodaja srebra lošije kvalitete bio je problem na koji su vlasti oštro reagirale i kažnjavale.[59] No, 1744. i dalje se svjedoči toj praksi pa je kazna za prekršitelje podignuta na 50 dukata, od čega je jedna polovica pripadala fiskalnoj komori, a druga polovica oltaru bratovštine zlatara.[60] Saznaje se da su se sve odredbe vlasti, kao i promjene kapitula bratovštine javno obznanjivale, uz nazočnost svjedoka, na stepeništu gradske lože, na trgu sv. Krševana i na Piazzi dell'Erbe.[61] To su očito bila mjesta frekventnoga okupljanja u Zadru tijekom 18. stoljeća.

Poteškoće u radu bratovštine zabilježene su i na skupštini 1743. godine. Tada se okupilo 11 članova bratovštine zajedno s kneževim pomoćnikom. Zlatari nisu plaćali luminarije te je naloženo vlasnicima zlatarni da obvežu sve na godišnju luminariju uz kaznu od 10 dukata.[62] Istodobno se nisu poštovale ni odredbe kapitula o otvaranju novih zlatarni. U Zadru je 1746. otvorio radnju mladi Vicenzo Diponti, a nije htio platiti bratovštini članarinu ni ostala davanja određena kapitulima. Zadarskom knezu pristupio je tada Zuanne Chiuchia, šogor Zanette Salamoni, kod koje je kao naučnik bio Diponti, s obećanjem da će platiti bratovštini u roku od dva mjeseca.[63]

---

[56] *Toke* (tur. *toka*: kopča, okovica), oveća metalna puceta, pozlaćena, srebrna ili mjedena, na muškoj tradicijskoj nošnji. Kao ukras gornjih haljetaka, posebice prsluka (*ječerma*), prišivaju se na prsne dijelove gusto poredane jedna do druge. http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=61605 (posjet ostvaren 24. 3. 2019.).

[57] U izvornicima se nazivaju i *maite*. Bile su u uporabi na narodnoj nošnji Dalmatinske zagore. Usp. Sanja Ivančić, Nakit u pučkoj kulturi i tradiciji, *Ethnologia Dalmatica*, sv. 7, Split 1999., str. 141; Božić-Bužančić, Umjetnički nakit, str. 155.

[58] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 56-60.

[59] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 60-61.

[60] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 63-64.

[61] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 61-62.

[62] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 62-63.

[63] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 65-66.

Zbog očitih neurednosti u poslovanju obrtničkih bratovština generalni providur Francesco Grimani donio je 1754. posebne odredbe za bratovštine na području cijele pokrajine.[64] Na skupštini 1757. okupilo se 18 članova bratovštine zajedno s kancelarom zadarskoga kneza. Zapisničar bratovštine bio je Giovanni Battista Rota. Otvorila se rasprava oko otvaranja zlatarni u zlatarskoj ulici u Zadru. Zbog velikoga broja zlatarskih radnji određena je minimalna udaljenost jedne od druge zlatarne. Gastald bratovštine zlatara tada je bio Nikola Jurović (*Niccolo Giurovich*), a određeno je da jedna zlatarna od druge mora biti udaljena minimalno 10 paša (*passi*).[65] U slučaju nepoštovanja odredbe moglo se uteći vlastima i tražiti zatvaranje one zlatarne koja nije poštovala uvjete, a u slučaju pravilne udaljenosti potvrda o otvorenju trebala je doći od zadarskoga kneza.[66] Razvidno je da se umnožio broj zlatarni (1757. bilo ih je u gradu 11) pa je gastald Jurović, zbog dobrobiti oltara sv. Križa, predložio da svi stranci zlatari, koji nisu učili obrt u gradu (*garzonato*), a hoće otvoriti zlatarnu pritom moraju uplatiti 5 dukata u korist bratovštine. Svi domaći zlatari bili su dužni najprije proći naukovanje od 5 godina, a cilj je bio reguliranje broja zlatarni, koje su se brzo širile.[67] Godine 1759. bratovština je imala 12 članova. Broj zlatarskih radnji popeo se na 12, pa je tad određeno da i stranci prije otvaranja zlatarne moraju proći naukovanje (*garzonato*) od 5 godina, s obvezom jednokratne uplate u korist oltara od 5 dukata.[68] Iz svega je razvidno da su domaći zlatari nastojali zaštititi zlatarski obrt u gradu te visokim naplatama otvaranja novih radnji spriječiti ili barem usporiti dolazak stranih zlatara u Zadar.

Za gastalda i zlatara degana (*oreffice decano*) Giuseppea Rada 1766. ponovno se pojavio problem s prodajom srebra, osobito Morlacima, na njihovu štetu i slabljenje ugleda struke. Zahvaljujući odredbi o uporabi srebra za izradu nakita kojim su se služili Morlaci u to doba mogu se dijelom rekonstruirati ukrasni predmeti kojima se služilo stanovništvo zadarskoga zaleđa, ali i otoka. Iz popisa je razvidno da se pojedini nakit, prema stilu, dijelio na morlački (*alla Morlacca*), otočni (*alla Scogliana*) i/ili hrvatski (*alla Schiauona*), a prema načinu izrade na talijanski (*all'italiana*) i francuski (*alla francese*). Taj se nakit pravio od srebra sa žigom, u vrijednosti od 24, 14 i 12 lira po unci.[69] Poneki ukrasni predmeti bili su pozlaćeni, primjerice prstenje

[64] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 69-74.

[65] Jedan mletački korak ili paš (*passo*) iznosio je 1.73868 m. Mirela Slukan-Altić, Povijest mletačkog katastra Dalmacije, *Arhivski vjesnik*, sv. 43, Zagreb 2000., str. 179.

[66] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 74-77.

[67] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 77-79.

[68] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 79-81.

[69] *Bottoni di dolama d'ogni sorte; bottoni di giacerma con grane, e rosetta d'ogni sorte; bottoni più piccoli alla Scogliana d'ogni sorte. Il tutto deue esser bollato, et a lire 24 l'oncia; zampraghe alla Scogliana ouuero alla Schiauona; asole alla Scogliana; corone d'imagini, e li voti tutti d'argento da lire 24 l'oncia; aghi da donna d'ogni sorte; fiube da scarpe d'ogni sorte, e altri lauori alla francese tutti deuono esser d'argento bollato a lire 24 l'oncia; Capi d'argento a lire 14 l'oncia: verre alla Scogliana di getto; spadini da massera; anelli alla Morlacca con corniola, e senza; Capi d'argento detto di mettà da lire 12: panciere d'ogni sorte; tocche di getto; tocche a croce d'ogni sorte; bottoni da donna con cerchio, e senza cerchio; mochie a mandola dorate; anelli con nome di Gesù dorati*. HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 82-85.

s ugraviranim Kristovim imenom, što je bio čest motiv pri izradi prstenja.[70] Mahom se, dakle, rabilo srebro, a rjeđe zlato. No, zlatnoga nakita je bilo kod zadarskoga plemstva, ali i otočana.[71] Svi navedeni predmeti morali su se praviti bez arsena (*arsinico*), jer se uočavala loša praksa prodaje zlata niske kvalitete za onu visoke (*la malizia di vendere ori bassi per alti*), a zabranjena je bila prodaja zlata koje nije pročišćeno u Veneciji (*purgato in Venezia sol: 20 B. 8. il caratto*) pod kaznom od 20 dukata. Pod istom kaznom zabranjeno je obavljati zlatarske radove bilo koje vrste osim gore spomenutih, s iznimkom sitnih radova privatnim osobama za vlastitu uporabu i nabavku vlastitoga srebra za izradu.[72] Sve su te odredbe imale za cilj zaštitu dostojanstva i ugleda zlatara odnosno zlatarskoga umijeća. Nužno je primijetiti da je V. Brunelli, u duhu svoga vremena, na temelju popisa nakita kojim su se služili zadarski otočani i seljani zadarskoga zaleđa izveo zaključak da su zadarski zlatari bili *više srebrnari nego li zlatari i izrađivali nakit za otočane i seljane zadarskoga područja*,[73] što ne odgovara istini. Činjenica je da su se stanovnici zadarskih otoka, a napose zadarskoga zaleđa, voljeli ukrašavati, što je uostalom bio dio njihova identiteta, a vrijednost ukrasa ovisila je o financijskoj moći pojedine obitelji.[74] Plemićke i bogatije građanske obitelji u Zadru, kako je razvidno iz matrikule, kitile su se nakitom od zlata, čija je izrada u gradu pratila stalan rast od 13. stoljeća, a kasnije se bilježi i zamjetna uporaba i obrada dragog kamenja.[75] K tomu, koncem 18. stoljeća zamjetan je visok udio zlatara i zlatarskih radnji u Zadru, a i priljev stranih majstora, što svjedoči o zavidnoj razini zlatarskoga umijeća unutar gradskih zidina. Upravo zbog priljeva novih konkurenata izvan bratovštine ona se potkraj 18. stoljeća nastojala obraniti i zaštititi svoje interese.[76]

O tome svjedoče isprave u matrikuli bratovštine zlatara. Godine 1791. gastald bratovštine bio je Domenico Sambugnacho. S obzirom na ekonomsko stanje bratovštine, tražio je da se *luminarie* povećaju s tadašnjih 2 lire i 10 soldi za vlasnike zlatarni na 5 lira, a one od 1 lire i 5 soldi za radnike na 2 lire i 10 soldi. Glasovanjem 16 članova bratovštine odredba je prihvaćena s 9 glasova za, a 7 protiv.[77] U godini pada Mletačke Republike (1797.) bratovština je imala 15 članova. Gastald je bio Nicolo Roditi, a pravni zastupnik bratovštine Giacomo Cainelli. Te su godine zadarski zlatari uskladili cijene srebra prema venecijanskom tržištu (*tanto rapporto all'aumento,*

[70] Usp. Ivančić, Nakit u pučkoj kulturi, str. 146.
[71] Primjerice, Jelena, kći Mihovila Rošića iz Silbe, 1672. u dotu je donijela sedam zlatnih prstena. Ivna Anzulović, Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima, *Zadarska smotra*, sv. 4-6, Zadar 2003., str. 102.
[72] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 84.
[73] Brunelli, La Confraternita degli orefici, *Il Dalmata*, br. 58.
[74] Usp. Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Split 2004., str. 46-47.
[75] Usp. Ivna Anzulović, Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 48, Zadar 2006., str. 199-214.
[76] Usp. Raukar i dr., *Zadar pod mletačkom upravom*, str. 488.
[77] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 86-87.

quanto rapporto al degrado del medesimo).[78] Izrijekom je spomenuta potreba zaštite zlatarstva u Zadru od upliva stranaca zbog lošega poslovanja domaćih zlatara. Zadarski zlatari nastojali su se zaštititi pozivanjem na odredbu da stranci moraju proći 5 godina naukovanja (*garzonato*)[79] i uplatiti 10 talara u blagajnu bratovštine. Pritom su tih 5 godina morali provesti kod jednoga majstora zlatara, pod paskom dvojice nadzornika (*deputati*) kao što se činilo u Veneciji.[80] Da je to pitanje bilo od iznimne važnosti svjedoči opetovano traženje da se nakon završenoga naukovanja od 5 godina kod jednoga vlasnika zlatarne ne može dopustiti onome tko je završio nauk, bio domaći ili strani zlatar (*Nazionali o Forastieri*), otvorenje nove zlatarne dok dvojica zlatara nadzornika ne potvrde spremnost (stručnost) njegova zlatarskoga umijeća.[81] Ako bi sinovi vlasnika zlatara prošli nauk u razdoblju od 5 godina kod svojih roditelja i htjeli otvoriti vlastitu radnju, potpadali bi pod zakon o naučnicima (*soggetti alla legge d'altri garzoni*). Vlasnici zlatarni mogli su uposliti domaće i strane radnike (*lavoranti*) iznimne izvrsnosti u zlatarskom umijeću, ali su pritom bili dužni uplatiti u korist bratovštine 2 talara (*buona entrata*) u njihovo ime. Ako su radnici primali plaću za svoj posao bili su dužni sami uplatiti 2 talara u blagajnu bratovštine.[82]

Zlatari su 1797. najgorom praksom okarakterizirali otvaranje radnji (*fucina*) u prostorima vlastitoga prebivanja (vlastitim stanovima, kućama). Zahtijevali su promptno zatvaranje takvih radnji, kontrolu gastalda i prokuratora o tom pitanju i zaštitu državne vlasti, uz kažnjavanje prekršitelja.[83] Stoga je određeno da sve izrađene predmete u pojedinoj zlatarskoj radnji mora žigosati isključivo vlasnik radnje, kako bi se spriječile moguće malverzacije, pod kaznom za prekršitelje odredbe od 20 lira u korist oltara sv. Križa.[84] To je posljednja odredba zapisana u matrikuli Bratovštine zlatara u Zadru. Konačno, poput mnogih drugih bratovština u Zadru za vrijeme francuske uprave (1806. – 1813.) bratovština zlatara dokinuta je 1808.[85]

[78] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 90-91.

[79] Zakonodavstvo Mletačke Republike o obrtima redovito je reguliralo naukovanje novih zanatlija. Postojala su dva stupnja naučnika: šegrti (*garzone*) i radnici (*lavorante*). Razdoblje naukovanja bilo je određeno statutima pojedine obrtničke bratovštine. Usp. Marino Berengo, *La società Veneta alla fine del Settecento*, Firenze 1956., str. 52. O mletačkoj legislativi koja se odnosi na naukovanje vidi rad: Michela Dal Borgo, La legislazione veneziana in materia di apprendistato, u: *Garzoni. Apprendistato e formazione tra Venezia e l'Europa in età moderna*, ur. Anna Bellavitis, Martina Frank, Valentina Sapienza, Mantova 2017., str. 15-27.

[80] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 91-92.

[81] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 94-95.

[82] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 95.

[83] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 93.

[84] HR-AZDN-52, *Matrikula*, fol. 94.

[85] Bianchi, Zara Cristiana I, str. 509.

Zaključak

Matrikula Bratovštine zlatara u Zadru iz 15. stoljeća odnosno njen prijepis iz 17. stoljeća prvoklasno je povijesno vrelo za promatranje prošlosti zlatarskoga umijeća, kao i djelovanja te bratovštine tijekom mletačke uprave u Dalmaciji. Na temelju isprava zapisanih u matrikuli i dosad provedenih historiografskih istraživanja te objavljenih rezultata o razmatranoj problematici razvidno je da se osnivanje bratovštine zlatara u Zadru može s pravom smjestiti u 1176. godinu (premda se to u hrvatskoj historiografiji često negiralo).

Na temelju istraženih isprava jasno se može pratiti povijesni razvoj bratovštine zlatara u Zadru od 15. do konca 18. stoljeća. Ponajprije, statuti bratovštine nužno su se usklađivali sa zakonodavstvom Mletačke Republike, kao i kod ostalih obrtničkih bratovština u to vrijeme. Tu praksu nužno je sagledati s tri motrišta: pod lupom kontrole državnih vlasti nad obrtničkim bratovštinama, pod religijskim vidom i u svjetlu zaštite interesa zlatarskoga zanata u Zadru. Međusobna isprepletenost tih triju čimbenika uvelike je određivala oscilacije unutar bratovštine u društvenom, gospodarskom i religijskom smislu. Nadalje, nepoštivanje statuta bratovštine, nedosljednost u upravljanju njenim dobrima i česti sporovi njenih članova bitno su utjecali na njen razvoj, stagnaciju ili dekadenciju tijekom razmatranoga razdoblja. Razvidno je da se obrtnička bratovština zlatara u Zadru razvijala u skladu s društveno-političkim okolnostima na širem području Mletačke Republike. Koncem 18. stoljeća bilježi se u Zadru povećana nazočnost stranih zlatara, koji su se opirali članstvu u bratovštini, što je utjecalo na njene prihode i stvorilo nepoželjnu konkurenciju, kojoj se bratovština nastojala oduprijeti stalnom nadopunom statuta radi zaštite svojih interesa, uz blagoslov mletačkih predstavnika vlasti.

Prilog 1. Prijepis kapitula i odobrenja matrikule zadarskih zlatara iz 1476. i 1488. Izvor: HR-AZDN-52, Matrikula, fol. 1-11.

(fol. 1) Nel nome di Christo Amen. L'anno della sua Natività Mille quatrocento settanta sei, nell'Indizione IX. li 12. di Marzo, alla presenza del Mag(nifi)co et Clariss(im)o Sig(no)r Gieronimo Diedo per l'Illustr(issim)o et Ecclell(entissi)mo Ducal Dominio di Venezia, etc Conte della Città di Zara, et suo distretto dignissimo comparve Maistro Giorgio Orevich gastaldo della Scola et Fraternità degli Orefici, et presentò un foglio d'alcuni capitoli, dimandando, et instantemente ricercando per la auttorità del suo Magistrato per esso Mag(nifi)co Sig(no) r Conte udita, et ben intesa detta dimanda, la quale fù conosciuta giusta, e raggionevole; et visti detti Capitoli, quegli confermò, et ratificò in tutto, et per tutto, come in essi si contiene.

Alla presenza del Mag(nifi)co et Clariss(i)mo Sig(no)r **(fol. 2)** Gieronimo Diedo per l'Illustr(issi)mo et Ecc(ellentissi)mo Ducal Dominio Venetiarum etc Conte di Zara dign(issi) mo. Comparono i vostri fidelissimi servitori maestro Zorzi Orevich gastaldo della fraterna, et maestro Zuanne con Stefano eciam Borevich, Cittadini di Zara, per suo proprio nome, et per nome di tutti gli altri maestri oresi di Zara, li quali promettono de rato, et narano, et esponono in questo modo.

Primo

Certo li hà per antico, et recepto uso da altri oresi, che hanno lavorato argento di lega qui in Zara a soldi cinquanta la onza, et questo veramente dal tempo della buona memoria del sopradetto Mag(nifi)co Misier Alvise Diedo [1462.–1463.], tunc Conte di Zara infina a questo zorno, perche ci mostra delli arzenti tanto sono venuti li detti oresi, che lavorano l'arzento a rason de soldi cinquanta cioè netto di lega l'onza, et alcuni sono, che lavorano lo detto arzento a maggior somma, et percio che per proveder da mò in avvenir sopra **(fol. 3)** questo affare sia proveduto, che nissun orese di che condizion si voglia, sia così maestro, come lavorante non possa over presuma lavorar l'arzento di minor valuta di soldi quaranta cinque, e de la in sù l'onza; ma di più perfezion che sia. Contrafacendo al detto Capitolo, cada in pena di lire cinque per cadauna volta sarà contrafatto; la qual pena si divida per terzo, un terzo a San Marco, un terzo alla Fradaia delli detti Oresi, et un terzo all'accusador, che sarà tenuto di credenza.

Secondo

Item che il Gastaldo della detta Fraterna insieme con un altro Maestro siano tenuti, et obligati ogni quindeci giorni andar visitando tutte le boteghe delli Oresi di Zara, e con diligenza inquirir, et conoscer tutti li arzenti, li quali si lavorano in dette boteghe, et veder se si lavora arzento di minor valuta di soldi quaranta cinque la onza, e trovando all'inco(n)trario, questo tal debia restar castigà per la **(fol. 4)** pena sopradetta, da esser divisa ut supra.

Terzo

Item, che se si trovasse, che il detto Gastaldo insieme col suo Compagnò non facesse diligentemente il suo offitio, overo per subornation si lasciasse ingannar con non far tutto quello è stato narrato di sopra, illico cadano nella pena di lire due per cadauno, e cadauna volta sarà contrafatto, da esser divisa ut supra. Lo qual Gastaldo, e Compagni siano sempre nominati per li Fratelli, et cosi si proceda de Gastaldo in Gastaldo.

Quarto

Item, che volendo, che l'orese venisse a stimar arzento, gioie, perle, oro ad altra persona di che condition si voglia, quod tunc il detto Gastaldo insieme il suo compagno sia tenuto

andar a stimar le soprascritte cose, per la qual stima, e di sua fatiga gli detti habino aver piccoli sei per ogni lira, da esser divisi, la metà al Gastaldo, e suo compagno, et l'altra metà all'Altar.

(fol. 5) Quinto

Item, che cadaun lavorante così terriero, come forestiero lavora dove si voglia, et in qual bottega si sia, sia tenuto sine remissione di pagar la metà delle angarie, le qual pagano tutti gl'altri Oresi, et suzendo el detto lavorante, el Maestro della bottega, dove ha lavorato, sia tenuto pagar la metà sud(ett)a, non intendendo i famigli soprascritti, per li quali deban pagar li suoi Maestri per la detta metà. Le qual tutte sopradette cose li detti vostri servitori domandano li sien concesse per la Vostra Maginificenza, alla qual humilmente si raccom(m) andanoà.

Ieronimo Diedo, Conte di Zara

Io Francesco Scudalli del Mag(nifi)co et Clar(issi)mo Sig(no)r Conte predetto Cancell(ie)r, per ord(in)e del med(esi)mo, essendo io impedito in altri affari, per il mio Coadjut(o)r ho fatto scrivere la soprascritta **(fol. 6)** Mariegola, in fede di tutte le cose premesse mi son sottoscrito.

Nel Nome di Christo, amen. L'anno della Sua Natività Mille quattrocento ottanta otto, nell'Indizione VI. li 11. ottobre. Alla presenza del Mag(nifi)co et Clar(issi)mo Sig(nor)r Gio(vanni) Fran(ces)co Pasqualigo Dottor, per l'Illustr(issi)mo et Eccell(entissi)mo Ducal Dominio di Venezia etc Conte di Zara dign(issi)mo comparve il Maestro Gregorio Duimovich gastaldo della Scola, e Fraternità de Orefici da una con compagni Maestro Mattio Zanberla, e Maestro Paulo da Zara, e presentò un certo foglio continente certi Capitoli, dimandando per i nomi suoi, et in vece, et per nome di tutti gl'altri Orefici di Zara con instanza, che per Sua Magnificenza et auttorità siano ratificati, et confirmati secondo la loro continenza, facendo quelli proclamar, accioche passino à notizia di tutte le persone. Il qual Mag(nifi)co Sig(no)r Conte havendo intesa, et ottimamente considerata la **(fol. 7)** dimanda predetta, la qual vista giusta, e raggionevole, et havendo veduto, e ben intesi i Capitoli prodotti, con ogni miglior modo e via, raggione et forma, come meglio hà potuto fare, hà confirmato, e ratificato li stessi Capitoli per tutto come in essi si contiene, e com(m)ando, che quelli siano proclamati nel luoco solito. Presenti ser Damiano Cipriano, e ser Mauro de Grisogono.

Tenori de detti Cap(ito)li seguita

Prima, Che ogni Maestro di bottega, ò Lavorante che andasse alle fere in questa terra come defora, che per ogni fera sia tenuto dar cadauno de quelli soldi dieci, habiando passato del vender lire sei.

Item, Che quando venisse un forestier con arzenti lavoradi, ò non lavoradi, e trovandosi che de meno lega che la nostra, che il Gastaldo con suo Compagno debba far la tocca di tali arzenti, e trovando quelli di lega minor, li possa romper, e spezzar.

Item, Che se alcuno forestier venisse per la **(fol. 8)** lavorare in questa terra del nostro mestier, et che habbia lavorato un mese, che debia pagar in ajuto della Scola, levandosse per lavorante lire cinque (lire) 5.

Item, Che se alcuno volesse levar la bottega de novo del nostro mestier, così terrier, come forestier, che debba dar in ajuto della Scola lire sei (lire) 6.

Item, Che se venisse alcun forestiere per lavorar in questa terra del nostro mestier, et che abbia lavorado un mese, che debba pagar in ajuto alla Scola lira una (lire) 1.

Item, Ciaschedun garzon scritto con il Mistro, compido che haverà il suo tempo, debba dar in ajuto della Scola, levandosse per lavorante, lire cinque (lire) 5.

Item, Similmente li garzoni, che venissero per imparar il mestier, e non fosse alle spese del Maestro, che quando saranno levadi per lavoranti, che debba pagar alla Scola lire tre (lire) 3.

(fol. 9) Item, Che nissun del mestier di che condizion voglia, et sia, che havesse qualche odio con qualchuno del mestier per alcuna malevolenza non volesse venir dietro alla Procession della Buona Intrada, fece la Nostra Signoria in questa Terra, cn gl'altri nosti fratelli, debba pagar alla Scola, et in ajuto della Fradaia, e Congregazion lire tre, soldi doi (lire) 3:2.

Eservando la giurisdizione de M(ise)r lo Conte in tal condizion oltre la nostra condan(n) azio.

Item, Che se alcun Maestro, over lavorante non venisse alla Messa della Fradaia il giorno deputado, per ogni volta il Maestro paghi soldi 4. et il lavorante soldi 2.

Item, Che tutti quelli del nostro mestiere, che desviassero, overo faranno desviar nel nostro mestier alcun garzon scritto, overo accordà a tempo, debbano pagar alla Scola per cadauna volta lire doi (lire) 2, e sodisfar il danno di colui, a chi sarà desvià il garzon, quello sarà liquidà p(er) il Reggim(en)to.

(fol. 10) Item, Che nissun osi, nè presuma nè per altri, et chi comprerà carbon senza saputa d'altri, e chi compra debba farne la parte à tutti che ne vorrà, e che ne averà mazor bisogno, come sempre ab antico è stà consueto à partir, sotto pena de lire doi da esser applica alla fradaia, et alla Confraternità, et non obstante lo carbon sia partì giusta il consueto, sotto pena come di sopra.

Item, Così tutti volemo, che casu quo accadesse, che se alcun del mestier nostro venisse in tanta povertà, che del suo non si potesse aggiutar, ceh ello tunc sia agiutà dalla nostra fradaia giusta la sua condizion in vitto, et vestito, et secondo la nostra possibiltà di tempo in tempo.

Item, Che tutti quelli che sono del nostro mestier, et che vanno à stimar arzenti lavoradi, e non lavoradi senza saputa nostra, debbano pagar, et sottogiacer à tutte **(fol. 11)** le nostre angarie real, et personal come noi del mestier, et questo si fà per non defraudar alcuno.

Li 12. Ottobre 1488.

D'ordine del Mag(nifi)co Sig(no)r Conte antedetto proclamò Pietro Giubetta li soprascritti Capitoli alla piera del Stendardo in Piazza di Zara, essendo presente una moltitudine di popolo, et udendo il suono premesso della tromba ad instanza del gastaldo delli Oresi, e de compagni legendo io Antonio da Cà Grisogono Coadjutore nella Cancellaria del prefato Mag(nifi)co Sig(no)r Conte.

Io Grioan Fran(ces)co Pasqualigo D(otto)r Conte di Zara antescritto.

Il Cancellier d'ordine del Mag(nifi)co Sig(no)r Co(nte) sottoscrissi.

Zdenko Dundović

The *Matricula* of the Confraternity of Goldsmiths in Zadar from the Fifteenth Century

Summary

Article presents the *matricula* of the Confraternity of Goldsmiths in Zadar from the Fifteenth Century, that is its seventeenth-century copy now kept in the Archive of the Archdiocese of Zadar. Based on the documents copied in the *matricula* and their comparison with hitherto published results of the research on goldsmith's trade and the confraternity of Goldsmiths of Zadar proves that the goldsmiths' confraternity is the oldest confraternity in Zadar and that its foundation is dated in 1176. Based on the analysis and synthesis of discussed documents, its historical development in the period from the fifteenth to the end of the eighteenth century, social and political circumstances influencing that development and opportunities/troubles the confraternity has been facing in the period under discussion are presented. Like other artisan confraternities in Zadar, the operation of the goldsmiths' confraternity was defined by the legislation of the Republic of Venice, religious obligations towards the confraternity's altar in the church of St Simon and by the protection of its own economic interests. Besides that, the corporative character of the confraternity was often threatened by disrespect for its statute and by dishonest administration of its financial means, what was regulated by main chapters of the *matricula*. At the end of the article, the full text of the *matricula* is given in the faithful transcription of the Italian original.

Key words: confraternity, goldsmiths, Zadar, *matricula*, the fifteenth century, Republic of Venice

Luka Špoljarić

BOSANSKA KRALJICA KATARINA I HUMANISTI, DIO DRUGI: NIKOLA MODRUŠKI, *DE HUMILITATE*

Luka Špoljarić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Zagreb

UDK 930.85(497.6)"14"
929Kosača-Kotromanić, K.
272-722.52Nikola Modruški
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15.5.2019.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/m3v76tev3y

Ovo je drugi od dvaju članaka u kojima se istražuje odnos bosanske kraljice Katarine i humanista te analiziraju humanistička djela njoj posvećena. Ovdje se pritom iznosi hipoteza kako je hrvatski biskup Nikola Modruški Katarini posvetio svoj zagonetni i krnje očuvani traktat De humilitate (O poniznosti). U prilog toj hipotezi donosi se detaljan opis djela i rukopisa u kojem je sačuvano, razlaže se kontekst nastanka djela, te se naposljetku razmatra njegova svrha. Članak pritom donosi novi pogled na prve godine Katarinina života u Rimu.

Ključne riječi: bosanska kraljica Katarina, Nikola Modruški, renesansni humanizam, Rim

Uvod

Kad je u listopadu 1467. bosanska kraljica Katarina stigla sa svojom pratnjom pred zidine Rima, vjerojatno nije mislila kako će ondje provesti ostatak svoga života. Četiri je godine nakon osmanskog pohoda 1463. – tijekom kojeg je pogubljen i posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević, a njezina djeca Žigmund i Katarina odvedeni na osmanski dvor – kraljica provela u zapadnoj Bosni i Dalmaciji gdje se njezin brat Vladislav Kosača opirao napadima bosanskog sandžakbega. I pritom nije bila na margini političkih zbivanja. Kako je pokazano u prvom članku ovog niza, godine 1466. kraljica je bila ta koja je iz splitskog samostana sv. Stjepana pod borovima, uz pomoć kancelara splitskog nadbiskupa Lorenza Zane, humanista Leonarda Montagne, razvila široku diplomatsku aktivnost kako bi bratu na terenu

osigurala pomoć.[1] Poziv pape Pavla II. da se preseli u Rim i, poput drugih prognanih balkanskih plemića, ondje nastavi život uz papinsku financijsku pomoć, prihvatila je tek kad je izgubila svaku nadu da će uspjeti u naumu da iz Dalmacije povrati svoje kraljevstvo. U listopadu 1467. Katarina je tako započela novo poglavlje života koje je u usporedbi s prethodnim posvjedočeno relativno brojnim i bogatim izvorima.

Ipak, slika koju postojeće biografske studije donose o Katarininim rimskim godinama također je nepotpuna.[2] Naime, i u Rimu je, kao u Splitu, kraljica nastavila biti politički aktivna, izazivati interes među humanistima i oslanjati se na njihove usluge. Ovdje je, kako sam već pokazao, ulogu kraljičina savjetnika i suradnika preuzeo Nikola Modruški, bivši papinski legat u Bosanskom Kraljevstvu i vodeći hrvatsko-dalmatinski prelat na papinskoj kuriji.[3] Kad je 1470. zbog osmanskog osvajanja mletačkog Negropontea došlo do oživljavanja papinskih planova o velikom križarskom pohodu, kraljica je u suradnji s Modruškim nakon tri godine povučenog života u Rimu ponovno počela raditi na oslobođenju svoga kraljevstva. Uskoro je Modruški – poput Leonarda Montagne ranije u Splitu – stavio svoje diplomatske usluge i humanističko pero u službu kraljičinih interesa. Biskupovo kapitalno djelo, *De bellis Gothorum* (O ratovima Gota), povijest kasnoantičkih ratova Vizigota i Ostrogota na kojoj je radio 1472. i 1473. a možda i ranije, trebalo je pružiti povijesnu legitimaciju vezama bosanskog i hrvatskog (odnosno ilirskog ili, čitajući u ključu djela, ostrogotskog) plemstva s aragonskim, odnosno vizigotskim dvorom u Napulju i u konačnici dovesti do ponovne uspostave Bosanskog (Ilirskog) Kraljevstva slobodnog i od turske i od ugarske vlasti. Iako samo djelo vjerojatno nije namjeravao posvetiti Katarini, nego napuljskom kardinalu Olivieru Carafi, ono je sasvim sigurno nastalo kao plod široke diplomatske akcije u koju su bili uključeni ne samo biskup i kraljica i njezin dvor, nego i drugi hrvatsko-dalmatinski prelati u Rimu te niz nezadovoljnih velikaša s druge obale Jadrana, kraljičin brat Vlatko Kosača herceg sv. Save, Nikolin bliski suradnik Stjepan Frankapan Modruški te Ivan Frankapan Krčki.[4]

---

1 Luka Špoljarić, Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 36, Zagreb 2018., str. 61-80.

2 Ludwig von Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München 1914., str. 110-120; Bazilije Pandžić, Katarina Vukčić Kosača (1424-1478), u: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, ur. Josip Turčinović, Sarajevo 1978., str. 15-25; Đuro Tošić, Босанска краљица Катарина (1425-1478), *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, sv. 2, Beograd 1997., str. 73-112; Krešimir Regan, *Bosanska kraljica Katarina*, Zagreb 2010.

3 Luka Špoljarić, Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic, *Renaissance Quarterly* 72.2, Cambridge 2019., 457-491. Pregledno o životu Nikole Modruškog vidi Giovanni Mercati, Notizie varie sopra Niccolò Modrussiense, u: isti, *Opere minori*, sv. 4, Vatikan 1925., str. 205-267; Miroslav Kurelac, Nikola Modruški: Životni put i djelo 1427–1480, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, ur. Mile Bogović, Zagreb 1988., str. 123-142. Trenutačno pripremam detaljnu biografiju Nikole Modruškog koja na temelju njegova života i karijere analizira ulogu nacionalnog diskursa među hrvatsko-dalmatinskim klericima i prelatima.

4 Djelo je, naime, nastalo ne samo kao reakcija na osmanska osvajanja, nego i na poteze kralja Matije Korvina, među ostalim, na osvajanje frankapanskog Senja 1469. i nereagiranje na osmanske provale u Hrvatsku;

Ovaj rad se, međutim, bavi jednim drugim djelom Nikole Modruškog. Riječ je o filozofskom traktatu *De humilitate* (O poniznosti), na kojem je, pokazat će se, biskup radio 1470., odnosno netom prije nego što se okrenuo temi gotskih ratova.[5] Djelo je danas sačuvano tek u manjem fragmentu i dosad nije bilo predmetom istraživanja. Sve što znamo jest da je posvećeno ženskoj osobi koja je prihvatila neko vjersko pravilo. Giovanni Mercati, autor temeljne studije o Nikoli Modruškom, davno je još pretpostavio da bi se moglo raditi o Nikolinoj rođakinji Franciski, franjevačkoj trećeretkinji iz Dubrovnika, a ta je pretpostavka već postala poznatom u hrvatskoj historiografiji.[6] U ovom će se radu prvi put detaljno predstaviti sadržaj toga djela, odnosno očuvanog fragmenta, te će se zatim ponuditi hipoteza kako je Modruški djelo posvetio upravo bosanskoj kraljici Katarini. U prilog tome u članku će se razmotriti kontekst nastanka i svrha djela, a samim time ponudit će se i novi pogled na Katarinine prve godine u Rimu.

Nikola Modruški, *De humilitate*: rukopis i djelo

Filozofski traktat *De humilitate* sačuvan je u jednome primjerku koji se danas nalazi u rimskoj knjižnici Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana kao drugi od triju svežanja rukopisa MS Corsin 43.E.3 (127). Riječ je ustvari tek o manjem fragmentu djela koji je naknadno uvezan zajedno s drugim djelima Modruškog: fragmentom autografnog primjerka Nikolina *De bellis Gothorum* (svežanj 1, fol. 1-60) te primjercima njegovih latinskih prijevoda Izokratovih govora *Nikoklu* i *Demoniku* (svežanj 2, fol. 85-96).[7] Svežanj 2, koji sadrži *De humilitate*, obuhvaća folije 61-84, a čine ga dva sveščića od po 12 folija. Kao i u slučaju djela *De bellis Gothorum*, riječ je o autografu koji je po svemu sudeći stajao u Nikolinoj osobnoj knjižnici. Djelo dugo vremena nije bilo datirano, ali dvije vrste papira koje je Nikola koristio otkrivaju kako je prijepis nastao 1470.[8] Budući da je Modruški negdje između rujna 1465. i kolovoza 1466. završio prvu verziju *De consolatione* i prepravljao je sljedećih godina, te da je početkom 1472. već radio na *De bellis Gothorum*, čini se da je i samo

---

više o tome vidi u Špoljarić, Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*, str. 475-485. Veze modruških i krčkih Frankapana te Vlatka Kosače s napuljskim dvorom trebale su biti učvršćene brakovima, a tim ću bračnim pregovorima posvetiti jedan poseban rad temeljen na novim arhivskim izvorima.

5 Nikola Modruški je napisao osam što u potpunosti, što djelomično sačuvanih djela: *Dijalog o sreći smrtnika* (*Dialogus de mortalium foelicitate*), *Petrova lađica* (*Navicula Petri*), *O utjesi* (*De consolatione*), *O poniznosti* (*De humilitate*), *O ratovima Gota* (*De bellis Gothorum*), *Govor održan na pogrebu prečasnog gospodina, gospodina Petra kardinala sv. Siksta* (*Oratio in funere reverendissimi domini, domini Petri cardinalis sancti Sixti habita*), *O autorima, okolnostima nastanka i temama psalama* (*De auctoribus, causis materiisque psalmorum*), *Obrana crkvene slobode* (*Defensio ecclesiasticae libertatis*). Autor je i dvaju latinskih prijevoda govora slavnog grčkog retora Izokrata, *Nikoklu* i *Demoniku*.

6 Vidi Mercati, Notizie varie, str. 230, bilj. 3; Serafin Hrkać, Nikola Modruški, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 2, Zagreb 1976., str. 145-156 (na str. 152).

7 O prijevodima Izokratovih govora vidi Luka Špoljarić, Nicholas of Modruš and his Latin Translations of Isocrates' *To Nicocles* and *To Demonicus*, *Colloquia Maruliana*, sv. 24, Split 2015., str. 5-48 (na str. 8-11).

8 Vidi Luka Špoljarić, Ex libris Nicolai Episcopi Modrussiensis: Knjižnica Nikole Modruškog, *Colloquia Maruliana* 21, Split 2012., str. 25-68 (str. 32, 43-44).

djelo nastalo 1470. Na takav zaključak, naposljetku, upućuje, kako ćemo vidjeti, i kontekst, odnosno činjenica da je većinu 1470. živio u Rimu, gdje je oslobođen od administrativnih dužnosti, provodio vrijeme u intelektualnim raspravama s vodećim prelatima rimske kurije.

Iako nije sačuvano u cijelosti, neki se zaključci i pretpostavke o *De humilitate* ipak mogu donijeti. Djelo se dijeli na knjige, kojih je, čini se, izvorno bilo devet. Naime, na samom početku posljednje sačuvane knjige, uz koju stoji napisano "Knjiga deveta" (*Liber 9us*), Modruški govori kako je došao do cilja svoga izlaganja, tj. do plodova poniznosti, implicirajući da je posrijedi sam kraj djela.[9] Od tih ukupno devet knjiga koje su činile to djelo, samo je osma knjiga sačuvana u cijelosti, uz kraj sedme i početak devete. Ako se možemo voditi prema veličini osme knjige, koja broji otprilike tridesetak kartica, djelo je možda brojalo čak dvjesto pedeset do tristotinjak kartica, što bi ga činilo jednim od većih Nikolinih djela, odmah uz bok kronološki bliskim *De consolatione* i *De bellis Gothorum*.

Dok su se prvih, danas izgubljenih šest knjiga vjerojatno većinom bavile različitim aspektima same poniznosti, sačuvani fragment analizira druge usko vezane teme. Ono malo što je ostalo očuvano od sedme knjige otkriva da je bila posvećena "hrani" (*nutrimenta*) poniznosti, pod čime se podrazumijevaju skromnost (*modestia*) i ispovijed (*confessio*). Osma se pak knjiga bavi srodnim vrlinama poniznosti, njezinim "drugovima" (*comites*): sramom (*pudor*) i poslušnošću (*obedientia*). Naposljetku, deveta knjiga raspravlja o plodovima (*fructus*) poniznosti.

De humilitate je sastavljeno na sličan način poput djela *De consolatione*. Svaka je knjiga podijeljena na poglavlja u kojima Modruški nastoji dokazati tvrdnju egzemplima citiranim iz različitih izvora, s tim da rukopis *De humilitate* ne sadrži rubrike, odnosno naslove poglavlja, koji su očito trebali biti naknadno dodani drugom bojom. Pri argumentaciji Modruški se uglavnom služi Biblijom. Međutim, u sačuvanom fragmentu susrećemo i citate iz kršćanskih pisaca, Ivana Damaščanskog i Bernarda iz Clairvauxa, te antičkih, Cicerona, Terencija, Seneke, Valerija Maksima, Diogena Laertija (u prijevodu Ambrogia Traversarija) i Herodota (u prijevodu Lorenza Valle). U djelu Modruški donosi i jednu vlastitu uspomenu, kada prepričava svoju misiju kod bosanskog kralja – vjerojatno je pogrešno datirajući u treću godinu pontifikata pape Pija umjesto u petu[10] – kako bi ukazao na krvoločnost "skitskih" (nomadskih) plaćenika u osmanskoj vojsci.

[9] Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana, MS Corsin 43.E.3 (127), fol. 80r: "Pervenimus tandem ad optatam metam et ad fructus tot petitos laboribus Dei pietate colligendos, in quibus congregandis recondendisque laeto te animo adesse oportet, carissima mihi in Domino soror."

[10] Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana, MS Corsin 43.E.3 (127), fol. 70r: "Tertio siquidem Pii pontificis maximi anno cum legatione apud regem Bosnae fungerer, unius nostrorum, qui Turcho regnum illud invadente forte captus est, Scytha quidam e mercenariis ipsius militibus ardentissima cupiditate post abreptum voratumque dentibus nasum cum auriculis cruorem universum ex patefactis ausit praecordiis, non minore voluptate aviditateque quantum ex gestu atque vultu coniici poterat quam si suavissimum fuisset merum." O problemu datacije te misije vidi Luka Špoljarić, Nikola Modruški *avant la lettre*: Društveno porijeklo, akademski put i počeci crkvene karijere, *Povijesni prilozi*, sv. 46, Zagreb 2014., str. 69-94 (na str. 81-82).

De humilitate u jednom pogledu zauzima posebno mjesto unutar opusa Nikole Modruškog. Posrijedi je, naime, jedino djelo u kojem se Modruški obraća ženi, i to ženi koja je prihvatila vjersko pravilo. Naime, na samom početku devete knjige Modruški se obraća "najdražoj sestri u Gospodinu" (*carissima mihi in Domino soror*),[11] a na kraju sedme spominje kako je u knjigu uključio one primjere koji su dostojni njezina svetog pravila (*tuoque sancto instituto*).[12] Te su referencije navele Giovannija Mercatija da predloži kako je Modruški djelo posvetio svojoj rođakinji Franciski, franjevačkoj trećeretkinji koja je po biskupovoj smrti dala pripremiti njegov grob i epitaf u Bazilici Santa Maria del Popolo.[13]

Iako tema i sadržaj djela daju Mercatiju za pravo da je *De humilitate* doista bilo posvećeno trećeretkinji, potrebno je ipak upozoriti na dvije činjenice. Prvo, u djelu se Modruški ne obraća samo osobi kojoj je posvetio djelo nego eksplicitno i svakoj revnoj čitateljici Svetog pisma (*sedula Scripturarum scrutatrix*) koja je odlučila poći istim putem.[14] Djelo je, dakle, Modruški namijenio široj publici, na isti način kako je prethodno *De consolatione* posvetio Marcu Barbu no istodobno namijenio svim govornicima koji su se prihvatili dužnosti tješenja.[15] Drugo, Modruški je svoja djela redovno posvećivao uglednim osobama koje su djelu mogle osigurati autoritet i tako omogućiti šire kolanje. S obzirom na čitav niz uglednika kojima je biskup ranije dotad posvetio i predao svoja djela – Ivanu Vitezu i Stjepanu Várdaiju, arhikancelarima Ugarskog Kraljevstva i glavnim savjetnicima kralja Matije Korvina, papi Piju II., te Marcu Barbu, "desnom oku" pape Pavla II. kako su ga nazivali dobro obaviješteni suvremenici[16] – teško je vjerovati da je Modruški svoje djelo posvetio nepoznatoj rođakinji o kojoj povrh epitafa koji je postavila svome rođaku ne znamo ništa. S obzirom na kontekst nastanka, čini se daleko vjerojatnijim kako je svoje djelo posvetio upravo kraljici Katarini.[17]

---

[11] Vidi citat u bilj. 9.

[12] Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana, MS Corsin 43.E.3 (127), fol. 64v: "Sed quia immensum erat persequi omnia ex tanta multitudine quae nobis potiora visa sunt tuoque sancto instituto digniora, hoc libro conclusimus tam tibi quam caeteris volentibus reliqua iuxta hanc rationem extimandi latam facilemque viam relinquentes."

[13] Mercati, Notizie varie, str. 230, bilj. 3; Petrus Galletthius, *Inscriptiones venetae infimi aevi Romae extantes*, Rim 1757., str. 140: "FRANCISSA CONSOBRINO B. M. / TERTII ORD. S. F. RAGVSEA F."

[14] Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana, MS Corsin 43.E.3 (127), fol. 74v: "Praeterea meminit sedula scripturarum scrutatrix quantis Abraam muneribus coelitus est donatus eo quod divinae voci audiens fuerit." Vidi i citat u bilj. 12.

[15] Vidi Neven Jovanović, Čitanje Modruškog Marulićem: *De consolatione* i *Evangelistarium*, *Colloquia Maruliana*, sv. 8, Split 1999., str. 137-168 (na str. 154-155).

[16] O Nikolinim posvetama *Petrove lađice* i *Dijaloga o sreći smrtnika* ugarskim prelatima i papi Piju II., vidi Luka Špoljarić, Politika, patronat i intelektualna kultura na ugarskom dvoru u prvim godinama vladavine Matije Korvina: Nikola Modruški i Petrova lađica (Studija, kritičko izdanje i prijevod), *Građa za povijest književnosti hrvatske*, sv. 38, Zagreb 2015., str. 1-81 (na str. 8-13).

[17] To što u dijelu u kojem se prisjeća vremena koje je proveo kao papinski legat u Bosni Modruški govori neodređeno o "kralju Bosne" (apud regem Bosnae) umjesto o "tvome suprugu" ili "tvome pastorku" — zavisno o tome na koga je ovdje uopće mislio, Stjepana Tomaša ili Stjepana Tomaševića (vidi bilj. 10) — nije argument protiv te hipoteze. Naime, Modruški ne uvodi tu priču u posveti djela,

Kontekst: ilirski biskup i ilirska kraljica u Rimu 1470.

Kad je početkom 1472. radio na djelu *De bellis Gothorum*, Nikola Modruški je već morao biti usko povezan s kraljicom Katarinom. Početke njihova poznanstva možda treba datirati u vrijeme kad je uoči pada Bosanskog Kraljevstva 1463. Modruški kao papinski legat boravio na bosanskom dvoru. Dok je pak on ubrzo otišao na papinsku kuriju te od rujna 1464. do veljače 1468. služio kao kaštelan u Viterbu, kraljica se i dalje kretala po zapadnoj Bosni i Dalmaciji pružajući potporu bratu Vladislavu. Premda je kraljica u listopadu 1467. stigla u Rim, Modruški je i dalje većinom nastavio boraviti u provinciji Papinske Države, ovog puta u udaljenom Ascoliju u Markama, kamo je poslan u veljači 1468. kao novi upravitelj grada i distrikta. Čini se stoga da razdoblje njihove intenzivne suradnje započinje upravo u proljeće i ljeto 1470. kad ih po prvi put oboje u isto vrijeme zatječemo u Rimu.

Nikola Modruški se u Rim vraća u ožujku 1470., i to nakon opetovanih molbi koje je uputio svome zaštitniku, kardinalu Marcu Barbu.[18] U gradu će se zadržati sve do kraja studenog iste godine, kad će ponovno krenuti put Marka gdje je imenovan upraviteljem Fana.[19] Nikolin osmomjesečni boravak u Rimu 1470. izuzetno je dinamično razdoblje njegova života koje provodi u svakodnevnom kontaktu s najmoćnijim ljudima kurije. S jedne strane, biskup pripada užem krugu mletačkih klerika i prelata okupljenih oko samog pape Pavla. Modruški je naklonost Marca Barba uživao još od 1466. godine kad mu je posvetio djelo *De consolatione*,

gdje se obraćao isključivo dedikatarima, nego u djelu samome, gdje se, kako je istaknuto, obraćao i dedikatarima i široj publici. Na gotovo isti način opisuje i svoju misiju na ugarskom dvoru u *De bellis Gothorum*; vidi Mercati, Notizie varie, str. 247: "…dum Pii Secundi pontificis maximi apud Hunorum regem legati essemus…"

[18] Vatikanski dokumenti na osnovi kojih je Mercati (Notizie varie) rekonstruirao *cursus honorum* Modruškog ne registriraju njegov povratak u Rim u ožujku 1470., no tu pomaže papino pismo upućeno njegovu nasljedniku sačuvano u zapisnicima komunalnog vijeća u Ascoliju; vidi Archivio di Stato di Ascoli Piceno, Archivio storico del Comune di Ascoli, Riformanze, sv. 55, fol. 43v: "Dilecto filio Nicolao de Bonaparte clerico Camere nostre Apostolice ac commissario nostro Paulus Papa II. Dilecte fili salutem et apostolicam benedictionem. Supplicari nobis fecit crebro repetitis litteris ad dilectum filium nostrum Marcum tituli Sancti Marci presbiterum Cardinalem datis venerabilis frater N. Episcopus Modrusiensis, civitatis nostre Asculi gubernator, ut ad nos redire nostra voluntate et consensu posset. Nos eius supplicationibus certis ex rationabilibus causis moti ei scribimus ut ad nos veniat. Nollemus tamen civitatem illam sine bono gubernio relinquere et quod ex eius absentia aliquid scandali in ea suboriretur, deque tua prudentia et rerum gerundarum experientia confisi committimus tibi per presentes ut dicti episcopi gubernatoris eo absente vices gerens et pro industria tua studeas quieti diligentia incumbere ut te ob hoc commendare uberius valeamus. Datum Rome apud Sanctum Marcum sub annulo piscatoris. Die Xa Martii MCCCCLXX, pontificatus anno sexto. L. Dathus."

[19] Nikola je imenovan za upravitelja Fana 31. listopada 1470., ali bio je u Rimu još 24. studenog kad je položio zakletvu pred kardinalom Barbom i Leonellom Chiericatijem, Barbovim familijarom i humanistom koji će godinu dana kasnije biti imenovan rapskim biskupom; vidi Archivio Segreto Vaticano, Reg. Vat. 543, fol. 67v-69v; i Reg. Vat. 545, fol. 20v. U Fano je stigao na samom početku prosinca, jer se već 4. tog mjeseca sastalo komunalno vijeće kako bi raspravljalo o njegovu dolasku; vidi Archivio di Stato di Pesaro, Sezione di Fano, Archivio storico del Comune di Fano, Cancelleria, Consigli e riformanze, vol. 15, fol. 53r.

a s utjecajnim je kardinalom održavao redovitu korespondenciju iz provincije. Istovremeno, nastavlja održavati prisne odnose i sa svojim ranijim zaštitnicima: kardinalom Bessarionom i kardinalom Iacopom Ammannatijem Piccolominijem, bliskim suradnicima prethodnog pape Pija II. i zagovornicima rata protiv Osmanlija. Ta će dvojica kardinala za vrijeme pontifikata pape Pavla okupiti oko sebe čitav niz intelektualaca, poput Niccolòa Perottija, Teodora Gaze ili Domizia Calderinija. Zahvaljujući Calderiniju danas znamo kako se taj kružok intenzivno sastajao u Rimu 1470., i to među ostalim i u domu Modruškog.[20] Takvi podaci izvrsno ilustriraju kako se, usprkos teškom početku, do 1470. Modruški uspio prometnuti u uglednog kurijalnog prelata srednjega ranga na kojeg će se osobe izvan užih krugova moći papinske kurije često oslanjati kako bi osigurali naklonost i pomoć ili pisma preporuke kardinala i drugih uglednih prelata.[21]

S druge strane, zanimljivo je da je i Katarina, koja je prethodne dvije godine napuštala grad u ljetnim mjesecima, nesumnjivo kako bi izbjegla nesnosne gradske vrućine i bolesti koje su se tada širile gradom, 1470. provela cijelo ljeto u Rimu.[22] Štoviše, upravo to ljeto kraljica Katarina ponovno postaje politički aktivna. Nakon što je prve tri godine života u Rimu provela potpuno izvan svjetala pozornice, u srpnju 1470. ona šalje svoje poslanike, Nikolu Čubranića i Abrahama Radića, milanskom vojvodi Galeazzu Mariji Sforzi, moleći financijsku pomoć za izbavljivanje svoje djece, prvenstveno kćeri, iz osmanskog zarobljeništva. Katarinino poslanstvo pred

[20] Calderini opisuje žestoke rasprave unutar tog kružoka, pri čemu osim Modruškog poimence spominje i kardinala Bessariona, Niccolòa Perottija, Gurella Carafu i Teodora Gazu; vidi Maurizio Campanelli, *Polemiche e filologia ai primordi della stampa: Le* observationes *di Domizio Calderini*, Rim 2001., str. 15-16. Campanelli datira rasprave u vrijeme prije travnja 1472. kad je Bessarion otputovao u Francusku, no spomen Modruškog otkriva da ih vjerojatno treba pomaknuti još ranije u 1470. kad je on boravio u Rimu. Na zalaganje kardinala Ammannatija Modruški je po dolasku na kuriju 1464. imenovan kaštelanom u Viterbu; vidi Mercati, Notizie varie, str. 222.

[21] O posredničkoj ulozi Modruškog na papinskoj kuriji najbolje svjedoče pisma Francesca Maturanzija, perugianskog humanista koji će stupiti u biskupovu službu u proljeće 1472. u Veneciji i koji će u sljedećim godinama više puta tražiti od svog patrona da ga preporuči nekom kardinalu ili kojem drugom utjecajnom prelatu; vidi primjerice, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Vat. lat. 5890, fol. 74v: "Cardinali Papiensi, si non molestum est, me commenda."; ili fol. 94r: "Archiepiscopus Sipontinus istuc profectus est; ei ut me non vulgariter commendes, vehementer te rogo." (Posrijedi su kardinal Iacopo Ammannati, odnosno Niccolò Perotti.) Kad s dalekog Roda traži od Modruškog u Rimu da ga njegovim posredovanjem neki od kardinala pismom preporuči lokalnom mitropolitu, Modruški odgovara kako će "pismo preporuke lako biti pripremljeno"; vidi Mercati, Notizie varie, str. 227-228: "Litterae commendatitiae ad Metropolitam facile habebuntur."

[22] To se jasno vidi iz registara isplata financijske pomoći: Katarina je, naime, u proljeće 1468. i 1469. tražila pomoć za ljetne mjesece unaprijed, no 1470. podizala ju je preko ljeta jednom mjesečno; vidi Archivio di Stato di Roma, Camerale I, sv. 1234, fol. 244v i 250v; i sv. 1235, fol. 86r, 94v, 97v-100v. O opasnostima po zdravlje koje je nosilo ljeto u Rimu pjevao je i Leonardo Montagna dvije godine ranije u epigramu posvećenom svom patronu, splitskom nadbiskupu Lorenzu Zani; vidi Biblioteca Apostolica Vaticana, MS De Marinis 7 (olim 77), f. 37v: "Te rogo teque hortor, princeps, ut ab Urbe recedas, / quod tibi, ni forsan fallor, abesse nequit. / Aëre sub tali non est aestate morandum: / istic absumit corpora febris atrox / saevitque ut in pelago boreas epidimia Romae, / testatur quondam quod tua Garda vacans."

milanskog vojvodu stiže s pismima preporuke koja su napisali stalni milanski poslanik u Rimu, Nicodemo Trincadini, te najutjecajniji kardinali, Guillaume d'Estouteville, Francesco Gonzaga, Angelo Capranica i Bessarion.[23] Premda je s obzirom na svoj status nesumnjivo i sama mogla ishoditi pisma preporuke od utjecajnih kardinala, potpora Bessariona sugerira kako je u pripremi poslanstva sudjelovao i Modruški, koji je s grčkim kardinalom imao svakodnevne kontakte.

Suradnja Nikole Modruškog i kraljice Katarine mora se sagledati u širem kontekstu aktivnosti ilirske nacionalne zajednice u Rimu.[24] Naime, brojni dokumenti jasno pokazuju kako je u ljeto 1470. Katarinin dom u Rimu već bio jedno od žarišnih točaka te zajednice, na kojem su pored bosanskih plemića i plemkinja koji su zajedno s Katarinom i stigli u Rim – iz ranijih studija već dobro poznatih: majordoma Radiča Klešića te familijara Nikole i Jurja Čubranića, Abrahama Radića, Paole Mirković, Jelene Semković i Mare Mišljenović[25] – svoje mjesto našli i hrvatsko-dalmatinski svećenici i prelati na papinskoj kuriji. Tako zahvaljujući istraživanjima Jadranke Neralić na vatikanskim registrima suplikacija sada znamo da je 1470. Katarinin kapelan bio zadarski klerik Petar Radenić, a da su u isto vrijeme dio njezina kućanstva bili i Korčulani Antun Zilkonić te Hektor Ivanić, kojemu je kraljica osigurala stipendiju na padovanskom sveučilištu.[26] Pored navedene trojice klerika, njezino je kućanstvo redovito pohodio i Rabljanin Juraj de Marinellis, familijar Marca Barba kojem je mletački kardinal namijenio ulogu posrednika u kraljičinim kontaktima s kurijom.[27] Nadalje ondje su se redovito mogli naći i dugogodišnji familijar obitelji Kosača, opat sv. Marije Ratačke, Korčulanin Petar de Fortis, koji će 1474. po kraljičinu nalogu putovati milanskom vojvodi; Matija de Baronellis, opat sv. Jurja od Koprive kod Obrovca, koji je kao papinski ali nesumnjivo i kraljičin poslanik početkom 1471. bio poslan njezinu bratu, hercegu Vlatku Kosači; a možda i Fantin de Valle, biskup skradinski koji je kao i kraljica bio patron nacionalnog hospicija sv. Jeronima.[28] U

[23] Iván Nagy i Albert Nyáry, prir., *Magyar diplomacziai emlékek: Mátyás király korából*, sv. 2, Budimpešta 1877., sv. 2, str. 177–184 (dok. 122-129).

[24] O počecima ilirske nacionalne zajednice u Rimu u 15. i 16. stoljeću vidi Jadranka Neralić, Il ruolo delle istituzioni illiriche di Roma nella formazione della nazione croata, u: *Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani*, ur. Antal Molnar, Giovanni Pizzorusso i Matteo Sanfilippo, Rim 2017., str. 133-159.

[25] Tošić, Босанска краљица Катарина, str. 95-98; Regan, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 59-60.

[26] O Ivaniću i Zilkoniću vidi Jadranka Neralić, *Put do crkvene nadarbine: Rimska kurija i Dalmacija u 15. stoljeću*, Split 2007., str. 173 i 177.

[27] De Marinellis se spominje kao familijar kardinala Barba 1488. godine; vidi Neralić, *Put do crkvene nadarbine*, 187-188. Međutim, kako pokazuju registri isplata financijske pomoći kraljici Katarini, on je još dvadesetak godina ranije živio u Rimu kao Barbov familijar i bio osoba koja je podizala papinu novčanu pomoć za kraljicu; vidi Archivio di Stato di Roma, Camerale I, sv. 1234, fol. 239v, 240r, 241v, 242r, 242v.

[28] O Petru de Fortis i njegovim misijama u službi Vladislava Kosače i kraljice Katarine vidi Savo Marković, Benediktinska opatija sv. Marije Ratačke kod Bara: Acta diplomatica et iuridica, *Croatica Christiana Periodica*, sv. 53, Zagreb 2004., str. 181-251 (na str. 210). Pregled karijera Matije de Baronellisa i Fantina de Valle donosi Neralić, Il ruolo delle istituzioni illiriche, str. 140-143. O misiji De Baronellisa hercegu Vlatku vidi Veljan Atanasovski, *Пад Херцеговине*, Beograd 1979., str. 71.

trenucima kad se formirala veća oporba među hrvatskim i bosanskim velikašima, koji su spas između osmanskih provala i ugarske centralizacije vidjeli u savezu s napuljskim dvorom,[29] hrvatsko-dalmatinski klerici i prelati Katarinu nisu gledali kao kraljicu susjednog kraljevstva, nego kao svoju kraljicu, kraljicu svoga nacionalnog kraljevstva i simboličnog vođu otpora protiv napada stranaca koji prijete opstojnosti nacije. Katarina je uostalom na osnovi pretenzija svojega pokojnog supruga Stjepana Tomaša bila ne samo kraljica Bosne nego, između ostalog, i kraljica *Dal'macii i Hr'vatom*.[30] Upravo zato ju je Nikola Modruški – kao vodeći prelat ove skupine kojeg su suvremenici nazivali "ponosom Ilirije" i "novim Jeronimom" – titulirao kao "kraljicu Ilira" i upravo zato će se kasnije uhvatiti pisanja povijesti ostrogotskih predaka ilirske nacije.[31]

De humilitate je dakle nastalo kao plod biskupova osmomjesečnog *otium-a* u Rimu 1470., koji je biskup proveo u intelektualnim raspravama s najmoćnijim prelatima rimske kurije te surađujući s bosanskom, odnosno ilirskom kraljicom Katarinom. Ono bi dakle bilo prvo djelo koje je nastalo kao plod suradnje ilirskog biskupa i ilirske kraljice. No koja je bila svrha toga djela?

Svrha: U čast kraljice "svetoga srca"

Na pitanje zašto bi Nikola Modruški odlučio posvetiti Katarini baš djelo posvećeno temi poniznosti, naravno, nije teško odgovoriti. Kao što je dobro poznato i izvan stručnih krugova, Katarina je, baš kao i Nikolina tajanstvena rođakinja Franciska, bila trećeretkinja. Odnosno, kako je to sročio franjevački kroničar fra Mariano iz Firence u svome *Kompendiju kronika franjevaca* – skraćenoj verziji danas izgubljenog *Svežnja kronika franjevaca* nastalog 1503. – Katarina je "mnogo godina živjela u Rimu prema Trećem pravilu sv. Franje i nosila habit u javnosti".[32] Katarina se doduše, kako upozorava Emir O. Filipović, sama nikad nije eksplicitno identificirala

[29] Vidi uvod, osobito bilj. 4.

[30] Stjepan Tomaš je tijekom cijele svoje vladavine isticao taj naslov nastojeći obnoviti vlast nad područjima koja su nekad držali njegovi prethodnici Tvrtko I. i Dabiša; vidi Dubravko Lovrenović, *Na povijesti: Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska, 1387–1463*, Zagreb 2006., str. 296-301.

[31] Špoljarić, Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*, str. 458-459 i 482-483. O humanističkom nacionalizmu postoji sve obimnija literatura, no vidi Caspar Hirschi, *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*, Cambridge 2012.; Johannes Helmrath et al., ur., *Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, Göttingen, 2002.; Balázs Trencsényi i Márton Zászkaliczky, ur., *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, Leiden 2010.; te, u hrvatskom kontekstu, Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008.

[32] Marianus de Florentia, Compendium Chronicarum Fratrum Minorum, *Archivum Franciscanum Historicum*, sv. 4, Quaracchi 1911., str. 326: "Anno Domini 1478, die 25 octobris, Rome, illustrissima Domina Catherina Bosne regina ex hac luce subtracta in Araceli sepellitur. Hec siquidem devotissima regina pluribus annis sub 3 Regula beati Francisci vixit habitumque publice portavit." Za fra Mariana, vidi Ciro Cannarozzi, Ricerche sulla vita di Fra Mariano di Firenze, *Studi Francescani*, ser. III, sv. 2, Firenca 1930., str. 31-71.

kao trećeretkinja,[33] no to vjerojatno treba objasniti time da je ona ipak prije svega bila kraljica koja je i dalje nastojala igrati političku ulogu na međunarodnoj sceni, a ne tek jedna od brojnih žena rimskoga puka kojima je pripadništvo Trećem redu sv. Franje postalo temelj osobnog identiteta i izvor ponosa.

Katarina je tijekom života razvila višestruko isprepleten odnos s franjevcima opservantima. Počela ih je podupirati još u Bosni – držala ih je među ostalim na dvoru kao kapelane i uz franjevački samostan u Jajcu dala sagraditi crkvu sv. Katarine[34] – a u Rimu je nastavila njegovati te veze. Kako svjedoči njezina oporuka, kraljica se u Rimu smjestila u kući što se nalazila "u blizini Crkve sv. Marka" (*prope ecclesiam sancti Marci*), koja se pak nalazila odmah preko puta franjevačke Bazilike sv. Marije od nebeskog oltara (Aracoeli), središta trećeredske aktivnosti u Rimu.[35] Da je upravo potonju crkvu redovno i pohodila, otkriva i njezina izričita želja, iznesena u oporuci pred šestoricom franjevaca iz te crkve, da u njoj bude i pokopana. Štoviše, neki lokalni talijanski franjevci, poput fra Antonija iz Macerate, postali su i članovi njezina kućanstva i služili kao njezini poslanici.[36]

Važno je pritom imati na umu kako su trećeretkinje i picokare bile prilično raširena pojava među obudovljelim i neudanim damama rimskoga društva u 15. stoljeću. Te su žene živjele prema Pravilu Trećeg reda, nosile habit i bile pod duhovnim vodstvom franjevaca. No one su istodobno vodile svjetovan život, same u vlastitoj kući ili zajedno s drugim ženama u tzv. "svetim kućama" (*case sante*), nastojeći živjeti prema Evanđelju, ali i dalje se baviti praktičnim karitativnim radom u svojim četvrtima.[37] Iako kućanstvo, odnosno bolje rečeno dvor jedne kraljice u egzilu nije predstavljalo tipičan primjer takve "svete kuće", Pravilo Trećeg reda sv. Franje Katarini je i njezinim damama pružilo okvir prema kojem su uredile svoj zajednički vjerski život. Takvim su životom dame Katarinina dvora nastavile živjeti i nakon kraljičine smrti. Pod vodstvom Paole Mirković te nakon njezine smrti 1479. Mare Mišljenović one su ostale živjeti zajedno kao *socie* i *sorores* u istoj četvrti, ako ne i u istoj kući.[38] Štoviše, moguće je kako je "dom slavenskih picokara" (*domus*

[33] Emir O. Filipović, Was Bosnian Queen Catherine a Member of the Third Order of St. Francis?, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 47:1, Zagreb 2015., str. 165-182.

[34] Pandžić, Katarina Vukčić Kosača, str. 17.

[35] Vidi *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, prir. Augustinus Theiner, Rim 1863., str. 509-511 (dok. 683).

[36] Filipović, Was Bosnian Queen Catherine a Member of the Third Order, str. 174.

[37] O trećeretkinjama u Rimu u 15. stoljeću vidi Anna Esposito, S. Francesca e la comunità religiose femminili a Roma nel sec. XV, u: *Culto dei santi, istituzioni e classi sociali in età preindustriale*, ur. Sofia Boesch Gajano i Lucia Sebastiani, L'Aquila 1984., str. 539-562; ista, Le donne dell'"Anima": Ospizi e "case sante" per le *mulieres theutonice* di Roma (secc. XV-inizi XVI), u: *S. Maria dell'Anima: Zur Geschichte einer "deutschen Stiftung" in Rom*, ur. Michael Matheus, Berlin 2010., str. 249-278; ista, Men and Women in Roman Confraternities in the Fifteenth and Sixteenth Centuries: Roles, Functions, Expectations, u: *The Politics of Ritual Kinship*, ur. Nicholas Terpstra, Cambridge 2000., str. 82-97 (na str. 95-97).

[38] Osim gore navedenih bosanskih plemkinja, iz registara isplata financijske pomoći saznajemo i za druge članice toga kućanstva: Praksinu, Anu i Margaretu; vidi Pandžić, Katarina Vukčić Kosača, str. 19, bilj. 30.

pinzocharum sclavonarum), za koji se 1503. spominje da se nalazio u istoj četvrti kao i Katarinin (*prope plateam Sancti Marci*), upravo *casa santa* koja je vukla podrijetlo iz Katarinina kućanstva, odnosno iz zajednice njezinih bivših dvorskih dama.[39] Možda je, na kraju krajeva, i tajanstvena rođakinja Modruškog, Dubrovčanka Franciska, pripadala istoj zajednici.

Nekolicina izvora što ih imamo o životu kraljice u Rimu jasno svjedoče da je Katarina već 1470. stekla ugled pobožne i ponizne kraljice. U tome su važnu ulogu igrali njezin nastup i odjeća koju je nosila u javnosti. Dok je primjerice Andrija Paleolog, sin morejskog despota Tome, još jedan od balkanskih plemića koji je živio u Rimu od papinske novčane pomoći, došao na zao glas – opravdano ili ne – zbog rasipništva i sklonosti prema gradskim prostitutkama,[40] Katarina je redovno u javnosti nosila jednostavnu crnu halju. Neki su suvremenici pritom tu halju tumačili kao simbol obudovjelosti i njezine tužne sudbine, drugi su na nju gledali kao habit, simbol njezine poniznosti i pripadnosti Trećemu redu.[41] Crnu je halju istaknuo već rimski humanist Gaspare iz Verone prilikom Katarinina ulaska u Rim u listopadu 1467,[42] no koristila ju je u svečanim trenucima i kasnije, kad joj nije nedostajalo niti novca niti svečane odjeće koja bi simbolizirala njezin kraljevski status. Kad je primjerice posjetila Aquilu u svibnju 1472. kako bi prisustvovala translaciji relikvija sv. Bernardina Sijenskog, u grad je stigla u pratnji svojih pet dama i dvojice dvorjana, okružena dvadesetoricom konjanika, vjerojatno posebno unajmljenih za tu prigodu. Dok tako, s jedne strane, nije štedjela na opremi svoga poslanstva, Katarina ipak nije nosila svoj zlatom istkani kraljevski plašt, koji se spominje u njezinoj oporuci, nego opet jednostavnu crnu halju.[43]

Osim što je ostavila snažan dojam na suvremenike već samom svojom pojavom, Katarina se isticala brojnim pobožnim i karitativnim djelima, koja eksplicitno

[39] Anna Esposito, I testamenti delle altre: le donne delle minoranze nella Roma del Rinascimento: Prime indagini, u: *Margini di libertà: testamenti femminili nel Medioevo*, ur. Maria Clara Rossi, Verona 2010., str. 475-487. Zanimljivo je da su tri poznate žene iz te kuće u svojim oporukama odlučile biti pokopane u Aracoeli kao i Katarina.

[40] Jonathan P. Harris, A Worthless Prince? Andreas Palaeologus in Rome, 1464-1502, *Orientalia Christiana Periodica* 61:2, Rim 1995, str. 537-554 (na str. 540-541). Harris potvrđuje da je takvo bilo mišljenje suvremenika, no u svome ga radu nastoji opovrgnuti. U svakom slučaju, Andrija Paleolog je ima tri puta veća sredstva na raspolaganju od Katarine.

[41] Dok je posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević pogubljen prilikom osmanskog osvajanja Bosne, kraljičin suprug Stjepan Tomaš u je umro ljeto 1461., čini se, od bolesti. Međutim, činjenica da dva kroničara, Gaspare Veronjanin u Rimu i Francesco d'Angellucio u Aquili, neovisno jedan od drugog spominju kako je kraljica nosila crninu jer joj je Turčin pogubio supruga sugerira da je to bila priča koju su čak i sama kraljica i njezini dvorjani stvarali kako bi dodatno pobudili simpatije talijanskih elita.

[42] Gaspare Veronensis, De gestis tempore Pontificis Maximi Pauli Secundi, u: *Le vite di Paolo II di Gaspare da Verona e Michele Canensi*, prir. Giuseppe Zippel, Città di Castello 1904., str. 1-64 (na str. 60).

[43] Francesco d'Angeluccio, Cronaca delle cose dell'Aquila dall'anno 1436 all'anno 1485, u: *Antiquitates italicae medii aevii*, sv. 16, ur. Ludovicus Antonius Muratorius, Arezzo 1779., str. 759-838 (na str. 817). Ne znamo je li istu odjeću nosila i u svibnju 1471. kad je, zajedno s ostalim uglednim dama rimskoga društva, u Bazilici sv. Petra prisustvovala posredničkom vjenčanju Zoe Paleologine i moskovskog velikog kneza Ivana III.; vidi Thalloczy, Königin Katharina, str. 111-112.

spominje Nicodemo Trincadini u pismu milanskom vojvodi u ljeto 1470.[44] Zahvaljujući istraživanjima Bazilija Pandžića danas znamo kako je Katarina tijekom života pomagala bratovštinu Blažene Djevice Marije koja se brinula o Hospitalu sv. Alberta a koja je nakon kraljičine smrti u Aracoeli jednom godišnje održavala mise za njezinu dušu.[45] Dodatne, i dosad u suvremenoj historiografiji nepoznate, vijesti o kraljičinoj karitativnoj aktivnosti donosi Paolo Morigia, isusovac s kraja 16. stoljeća, koji, kao i njezini suvremenici i kasniji autori, ističe kraljičinu strpljivost i poniznost, ali koji spominje kako je na dane kad je postila Katarina svoju večeru davala gradskim siromasima. Morigia otkriva k tomu i neke detalje iz njezina privatnog života: kako je molila češće nego što je to bilo uobičajeno te kako je voljela raditi vlastitim rukama i razgovarati o Bogu, "što je donosilo ugodu i utjehu njezinoj duši".[46] Naravno, moguće je kako su podaci koje Morigia donosi o Katarini ustvari *pia fraus* kojom je htio proširiti šture biografske podatke o kraljičinu životu i dočarati njezinu pobožnost svojoj publici. No isto je tako moguće da se oslanjao na danas izgubljene izvore o kraljičinu životu u Rimu.

Ono što je posebno važno istaknuti ovdje jest to da se slika Katarine kao iznimno pobožne, pa čak i svete kraljice počinje stvarati upravo oko 1470. kad Nikola Modruški radi na djelu *De humilitate*. Naravno ovdje treba istaknuti pismo Nicodema Trincadinija iz te godine, no promjenu u načinu na koji su suvremenici doživljavali kraljicu najbolje pokazuju epigrami Leonarda Montagne.[47] U prva tri epigrama posvećena Katarini, koji su nastali 1466 (1.), odnosno 1470. godine (2. i 3.), Montagna Katarinu prikazuje kao kraljicu koja ustraje u uzaludnoj borbi za svoje kraljevstvo. U četvrtom epigramu, koji je nastao u razdoblju između 1472. i 1474. godine, dolazi, do promjene kada po prvi puta Montagna Katarinu naziva kraljicom "svetoga srca". S obzirom na to da se Katarina doselila u blizinu Aracoeli u listopadu 1469., moguće je da je upravo tada prihvatila Pravilo Trećeg reda i onda sukladno tome odlučila, poput drugih pobožnih žena rimskog društva, živjeti bliže središtu trećeredske aktivnosti.[48] Takvu bi interpretaciju moglo naposljetku poduprijeti i *De humilitate*.

---

[44] Nagy i Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek,* sv. 2, str. 180 (dok. 125): "Il perche essendo essa madonna qui in grande extimatione per esser reputata molto savia, modesta et catolica, etiam perche l'opera in se e pientissima."

[45] Pandžić, Katarina Vukčić Kosača, str. 22.

[46] Paolo Morigia, *Historia de personaggi illustri religiosi divisa in cinque libri*, Bergamo 1594., str. 258-259: "Ma tornando dove ci partimmo, dico, che ci fu anco Donna Catherina Regina di Bosna, figlia del Duca di Savee e d'Helena del sangue di Constantino Imperatore, che fece vita religiosa e passò santamente al Signore l'anno 1478, il dì 25 d'Ottobre. Questa fu di mirabile patienza et humiltà, et i giorni che ella digiunava, ella dava a poveri tutto quello che doveva mangiare la sera. Et più del solito si dava all'orationi. Lavorava con le sue mani e dilettavasi di ragionar di Dio, dicendo che sentiva gran soavità e conforto all'anima sua."

[47] Špoljarić, Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi, str. 64-68.

[48] Kako otkrivaju registri isplata financijske pomoći, kraljica je do listopada 1469. živjela u kući koju je iznajmila od Giacoma Mentebone, a nakon što se tada preselila u kuću kraj Crkve sv. Marka, više se nije selila; vidi Pandžić, Katarina Vukčić Kosača, str. 19. Osim vjerskim razlozima, ta je selidba sigurno bila motivirana i činjenicom da je za vrijeme pape Pavla II. Crkva sv. Marka postala sjedište

Ako je doista posvetio svoje djelo Katarini, Modruški je 1470. možda htio obilježiti kraljičinu odluku da prihvati Pravilo Trećeg reda i ponuditi joj pregršt primjera iz Biblije i drugih kršćanskih i antičkih izvora o kojima će kraljica moći razgovarati sa svojim kapelanom i franjevcima njezina kruga.[49] Posvećivanje bi pridonijelo ugledu Katarine kao pobožne i ponizne osobe, "svete kraljice", ali i osiguralo daljnje kolanje djela među drugim uglednim trećeretkinjama rimskoga društva i njihovim duhovnicima.

Zaključak

Uzimajući, dakle, u obzir da je Nikola Modruški svjesno posvećivao svoja djela isključivo slavnim ličnostima, bosanska kraljica, odnosno "kraljica Ilira" kako ju je sam nazivao, koja je postala središnjom osobom oko koje su se okupljali hrvatsko-dalmatinski svećenici i prelati, koja je živjela prema Pravilu Trećeg reda i svojom poniznošću i karitativnim radom u očima suvremenika stvorila sliku "svete kraljice", te kojoj posvećivanje humanističkih djela nije bilo strano, vjerojatnije je bila dedikatarom od biskupove rođakinje niska ugleda o kojoj, osim podatka iz njegova epitafa, ne znamo ništa. Naposljetku, možda nije ni slučajno da je djelo *De humilitate* sačuvano u istome rukopisu kao i jedan od dvaju primjeraka djela *De bellis Gothorum*, koje nije bilo posvećeno Katarini, ali je sasvim sigurno nastalo kao plod njezine suradnje s Modruškim. Naravno, zagonetni dedikatar *De humilitate* mogla bi biti i neka druga ugledna dama koja je živjela u Rimu prema istome pravilu i bila bliska s biskupom a da mi o njihovu odnosu ne znamo ništa. Iako konačan odgovor na to pitanje nećemo dobiti ako ne iskrsne preostali dio corsinijanskog rukopisa ili dosad nepoznati primjerak djela, kad podvučemo crtu Katarina se čini najizglednijom kandidatkinjom.

De humilitate Nikole Modruškog bilo je veliko djelo, daleko ambicioznije od prigodnih epigrama i poslanica koje je kraljici uputio Leonardo Montagna. Nastavljajući se na svoje ranije radove posvećene filozofskim temama, o sreći,

papinstva i rimskog političkog života, o čemu vidi Anna Modigliani, *Disegni sulla città nel primo Rinascimento Romano: Paolo II*, Rim 2009. U starijoj talijanskoj literaturi može se susresti podatak kako je u listopadu 1477. kraljica Katarina od vatikanskog kaptola iznajmila kuću u četvrti Borgo u kojoj se kasnije nastanila ciparska kraljica Carlotta Lusignan; vidi npr. Gaspare Veronensis, *De gestis tempore Pontificis Maximi Pauli Secundi*, str. 60, bilj. 1. Međutim, kako je pokazao Alexis Gauvain, dokument koji se citira u prilog toj tezi svjedoči tek da je vatikanski kaptol bio suglasan s mogućnošću da se kuća preda kraljici u najam, i to pod uvjetom da se s time složi i gradski prefekt kojem je kuća u to vrijeme bila iznajmljena; vidi Alexis Gauvain, *Memorie di Ansuino de Blasiis sacerdote e notaio a Roma (1468-1502)*, Rim 2017., str. 336, bilj. 116. O tome da je ostala živjeti kraj Crkve sv. Marka i Aracoeli jasno svjedoči njezina oporuka.

[49] Iz Montagninih epigrama saznajemo da kraljica nije posjedovala znanje ni talijanskog ni latinskog jezika, nego da je s njime morala komunicirati preko prevoditeljice, Splićanke Filipe Cipci; vidi Špoljarić, Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi, str. 75-77. Iako se njezino znanje vjerojatno poboljšalo već nakon tri godine provedene u Rimu, nema sumnje kako je i Modruški očekivao da će joj *De humilitate* tumačiti njezin kapelan i ostali klerici i franjevci u njezinu okruženju.

o zlu te o tjeskobi i utjesi, Modruški je 1470., čini se povodom Katarinine odluke da prihvati Pravilo Trećeg reda sv. Franje, odlučio napisati sveobuhvatnu analizu poniznosti prilagođenu ženskoj publici. To bi djelo služilo samoj Katarini i njezinu vjerskom životu, naravno uz posredničku ulogu kapelana i franjevaca, ali bi i kolalo među širom publikom i time pridonijelo slici "svete kraljice" koju je Katarina počela stvarati o sebi. Do koje je mjere Katarina imala prilike proučiti vjerske upute Modruškog, naravno ne znamo, no svega jedan krnje očuvan autografni primjerak djela jasno govori da je u svom drugom cilju *De humilitate* u potpunosti podbacilo.

S intenziviranjem priprema za križarski pohod protiv Osmanlija nakon izbora pape Siksta IV. 1471., Modruški i Katarina su se i sami počeli sve više baviti politikom. Međutim, kako je spomenuto na početku rada, njihovi snovi o tome da povrate Katarininu djecu s osmanskog dvora i oslobode Iliriju od Turaka i Ugra uz pomoć napuljskih Aragonaca – koje je Modruški nastojao potaknuti na akciju izlaganjem zajedničke prošlosti Vizigota i Ostrogota – propali su 1474. sklapanjem ugarsko-napuljskog saveza. Bio je to konačan kraj ambicija kraljice koja je cijeli život u egzilu nastojala steći potporu talijanskih dvorova, oslanjajući se među ostalim, i na diplomatske usluge i pera dvaju istaknutih humanista, čija nam davno zaboravljena djela danas omogućavaju da je sagledamo u pravome svjetlu.

Luka Špoljarić

Catherine, Queen of Bosnia, and the Humanists. Part Two: Nicholas of Modruš, *De humilitate*

Summary

This is the second of the two articles that explores the relationship between Queen Catherine of Bosnia (1425-1478) and the Renaissance humanists. The purpose of the two articles is to show that Catherine, as the queen of the fallen Bosnian kingdom who spent fifteen years in exile, in Dalmatia and Rome, enjoyed regular contact with intellectuals of high profile and that some of them composed classicizing works in her honour. While the first article published in the previous issue of *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* (vol. 36) showed that the Queen stayed in Split in 1466 where she inspired the support and poetry of the Italian humanist Leonardo Montagna, the second explores the first years of her life in Rome where she moved in October 1467 and where, not long after, it is argued, the Croatian bishop Nicholas of Modruš dedicated to her his *De humilitate* (On humility). The *De humilitate* is a philosophical treatise preserved in a single autograph manuscript, and only in fragments which unfortunately do not include the dedication letter. The preserved parts do reveal, however, that the *De humilitate* was dedicated to a woman who had taken religious vows, and as a result Giovanni Mercati, the first scholar to drew attention to the work a century ago, has identified Nicholas's cousin Francesca as the possible dedicatee – an attribution that has been repeated in scholarship ever since. In arguing that Queen Catherine was far more likely to have been the person to which this work was dedicated, this paper offers a detailed analysis of the contents of the work, the manuscript in which it was preserved, and the social context in which it was composed. The article thus shows that the work was composed in the summer of 1470, which both Queen Catherine and Nicholas of Modruš exceptionally spent in Rome and during which they began their close collaboration that would last until 1474. The Queen, it is argued, played a pivotal role within Rome's Illyrian community, and the Croatian prelates at the papal curia, Nicholas of Modruš included, saw her not as a queen of a neighbouring kingdom but as their national, "Illyrian," queen. On the other hand, the article highlights the well-known fact that the Queen lived in Rome, together with the ladies of her court, according to the rule of the Franciscan Third Order, and places this in the context of growing activity of female tertiaries in the city. The Third Order rule provided a structure to Catherine's religious life and by 1470 her public acts of piety helped her establish the image of a humble, modest and even holy queen. In sum, the article argues that Nicholas of Modruš wrote the *De humilitate* to commemorate his national Queen's decision to live by the rule of the Third Order, strengthen her aura of holiness, and, in prospect, serve other female tertiaries living across the city.

Key words: Queen Catherine of Bosnia, Nicholas of Modruš, Renaissance humanism, Rome, Third Order Franciscans

Lovorka Čoralić

PAŠTROVIĆI U MLETAČKIM PREKOJADRANSKIM KONJANIČKIM POSTROJBAMA (CROATI A CAVALLO) 18. STOLJEĆA S POSEBNIM OSVRTOM NA ČASNIKE IZ OBITELJI MEDIN*

Lovorka Čoralić
Hrvatski institut za povijest
Zagreb

UDK 355.48(450Venecija=163.42)"17"
929Medin"20"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15.5.2019.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/mwo1vcj11y

Rad je usmjeren na istraživanje udjela Paštrovića u mletačkim prekojadranskim konjaničkim postrojbama (*Cavalleria Croati*, *Croati a cavallo*) tijekom 18. stoljeća. Istraživanje je zasnovano na gradivu iz venecijanskoga Archivio di Stato di Venezia (fond Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli) i Državnoga arhiva u Zadru (fond Generalni providuri Dalmacije i Albanije). U prvom dijelu rada općenito se ukazuje na udio paštrovskih konjanika u toj elitnoj kopnenoj postrojbi te iznose podaci o vremenskom okviru spominjanja, utvrđuju njihovi činovi, navode vojni zapovjednici u čijim su satnijama djelovali te pobliže određuje mjesto njihova popisivanja. U drugom dijelu rada posebna se pozornost pridaje nekim odvjetcima obitelji Medin koja je – osim svog izvornoga paštrovskog podrijetla – bila izravno povezana i s Budvom, gdje su zahvaljujući važnoj ulozi u mletačkoj vojsci u ranom novom vijeku stekli naslov *conti*. U prilogu se donosi zbirni popis svih do sada istraženih paštrovskih konjanika u postrojbi *Croati a cavallo*, kao i sastav satnija pukovnije Antuna Medina kojima su zapovijedali njegov sin Toma i brat Marko.

Ključne riječi: Paštrovići, Mletačka Republika, *Cavalleria Croati*, obitelj Medin, vojna povijest, povijest 18. stoljeća

* Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Vojnički život i slike ratnika u hrvatskom pograničju od 16. stoljeća do 1918.* (HRZZ-IP-09-2014-3675).

Opće napomene o mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u ranom novom vijeku

Prekojadranske kopnene postrojbe mletačke vojske – pješaštvo i konjaništvo – novačene ponajprije duž stečevina Republike Svetoga Marka od sjevera Istre do albanskoga juga u ranom su novom vijeku imale prevažnu ulogu u očuvanju njezinih posjeda kako na području *Stato da Mar*, tako i duž kopnenih dijelova Veneta (*terraferma*). Djelatne još od prvih mletačko-osmanskih ratova koncem 15. i u 16. stoljeću te su postrojbe svoju najveću brojnost i najzapaženiju vojnu učinkovitost imale tijekom 17. stoljeća (Kandijski rat: 1645. - 1669.; Morejski rat: 1684. - 1699.) i početkom 18. stoljeća (Drugi morejski ili Mali rat: 1714. - 1718.). Nakon 1718. i sklapanja Požarevačkoga mira dolazi do preustroja mletačke vojske te je njezina brojnost smanjena, ali su i u mirnodopsko vrijeme – već u velikoj mjeri etablirane kao uspješne i državi neophodne postrojbe – nastavile svoje djelovanje sve do utrnuća *Serenissime*.[1] Kada je riječ o užoj podjeli mletačkih prekomorskih kopnenih snaga, važnošću se posebice izdvaja pješaštvo (onovremeno mornaričko pješaštvo) pod imenom *Fanti oltramarini* i hrvatsko konjaništvo – *Croati a cavallo* (*Cavalleria Croati*).[2]

Središnja tema ovoga rada, koji je nastavak višegodišnjih istraživanja gradiva iz venecijanskoga Archivio di Stato di Venezia i Državnoga arhiva u Zadru, usmjerena je na udio konjaničkih časnika i vojnika iz Paštrovića u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama tijekom 18. stoljeća.[3] Glavni izvor koji je uporabljen u ovom radu spisi su mletačke magistrature za novačenje kopnenih postrojbi poznate pod nazivom Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli (dalje: Inquisitori … pubblici ruoli), a koji su pohranjeni u venecijanskom Archivio di Stato di Venezia (dalje: ASVe). Riječ je o popisima pripadnika pojedinih pukovnija i njima pripadajućih satnija, koji su većim dijelom sačuvani upravo za 18. stoljeće. Kada je riječ o konkretnim

[1] O mletačkim vojnim snagama u ranom novom vijeku vidi bibliografsku jedinicu u radu Lovorka Čoralić, Zadarski otočani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 33, Zagreb 2015., str. 174, bilješka br. 2. Navedenim bibliografskim jedinicama svakako valja pridružiti i: Nikola Markulin, Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 56, Zagreb – Zadar 2014., str. 91-142; Isti, *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684. - 1699.) do Požarevačkog mira 1718.*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2015.; Isti, Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine, *Povijesni prilozi*, god. 35, sv. 51, Zagreb 2016., str. 159-196.

[2] Podrobnije o ustroju i strukturi postrojbi *Fanti oltramarini* i *Croati a cavallo* vidi u: Lovorka Čoralić – Maja Katušić, Kotorski plemići Frano Buća, Gabrijel Vraćen i Nikola Paskvali – časnici mletačkih prekojadranskih vojnih postrojbi (prva polovica XVIII. st.), *Povijesni prilozi*, god. 31, br. 42, Zagreb 2012., str. 250-252. Usporedi dodatno i ondje navedene bibliografske jedinice o navedenoj problematici.

[3] Osnovnu literaturu o Paštrovićima u ranom novom vijeku vidi u: Jovan Vukmanović, *Paštrovići: Antropogeografsko-etnološka studija*, Podgorica 2002. Usporedi i rad Lovorke Čoralić, Iz prošlosti Paštrovića, *Historijski zbornik*, god. 49, br. 1, Zagreb 1996., posebice str. 137-141 na kojima je donesen podroban pregled i analiza uporabljivosti bibliografskih jedinica koje se odnose na svekolike razvojne sastavnice Paštrovića. Također, od velike su važnosti i brojni prilozi objavljeni u *Paštrovskom almanahu*, sv. 1-3, Sveti Stefan – Petrovac 2014. – 2017.

postrojbama, za istraživače mletačke vojne povjesnice od iznimne su važnosti popisi unovačenih vojnika i časnika raspoređenih u talijanske postrojbe (*Reggimenti e compagnie italiane*, 1668. - 1797.), prekomorske pješačke postrojbe (*Reggimenti e compagnie oltramarini*, 1604. - 1797.), hrvatske konjaničke postrojbe (*Cavalleria Croati, Croati a cavallo*, 1700. - 1797.), postrojbe kirasira (*Cavalleria corazzieri*, 1715. - 1797.), takozvane samostojeće satnije (*Compagnie sciolte*, 1741. - 1795.), postrojbe lake konjice (*Cavalleria dragoni*, 1702. - 1797.) i topničke postrojbe (*Artiglieria*, 1652. - 1797.). Za proučavanje udjela vojnika i časnika zavičajem s istočnoga Jadrana (te tako i vojnoga ljudstva iz Paštrovića) u navedenim mletačkim borbenim jedinicama od posebne su važnosti postrojbe prekomorskih pješaka i konjanika iako treba napomenuti da je njihov udio bio prisutan i u svim drugim navedenim vojnim snagama.[4]

Tragom navedenih izvora i postojećih historiografskih saznanja u ovome ćemo tekstu ukazati na način bilježenja Paštrovića u elitnoj prekomorskoj konjaničkoj postrojbi *Cavalleria Croati*,[5] vremenski okvir spominjanja, utvrditi njihove činove, spomenuti njihove vojne zapovjednike i odrediti mjesta popisivanja. Posebna se pozornost pridaje nekim odvjetcima obitelji Medin koja je – osim paštrovskoga podrijetla – izravno bila povezana i s Budvom, gdje su zahvaljujući važnoj ulozi u mletačkoj vojsci u ranom novom vijeku, stekli i naslov *conti*.[6] Naposljetku, na kraju rada donijet ćemo poimenični pregled svih do sada istraženih paštrovskih časnika i vojnika u konjaničkim prekomorskim postrojbama Mletačke Republike, pri čemu je kao osnova poslužila baza podataka iz spomenutoga fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli. Dodatne podatke iznijet ćemo na osnovu gradiva iz Državnoga arhiva u Zadru (dalje: DAZd), odnosno iz fonda Generalni providuri Dalmacije i Albanije (dalje: GPDA). Ti su nam podaci iznimno dragocjeni jer dopunjuju saznanja iz venecijanskoga Archivio di Stato di Venezia i u nekim važnim sastavnicama zaokružuju sliku o njihovoj bogatoj vojnoj karijeri. Zaseban dio priloga činit će i neki popisi vojnoga ljudstva pojedinih satnija članova ugledne obitelji Medin, zapaženih sudionika mletačke vojske i obnašatelja visokih časničkih činova.[7] Zbog činjenice da se u prvom dijelu rada zbirno obrađuju svi Paštrovići

[4] O udjelu vojnika sa šireg područja istočnoga Jadrana u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama usporedi (tragom istraživanja spisa iz prethodno spomenute mletačke magistrature za novačenje) bibliografske jedinice objavljene u: Čoralić, Zadarski otočani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće), str. 175, bilj. 3.

[5] Radi opsežnosti gradiva ovdje će ponajprije biti obrađen udio Paštrovića u konjaničkim postrojbama. Paštrovići u pješaštvu predmet su zasebnoga rada, a ovdje će njihov udio biti dotaknut tek u manjoj, ponajprije usporednoj mjeri.

[6] Potrebno je napomenuti da su Paštrovići u 18. stoljeću većim dijelom bili pravoslavne vjere. Međutim, upravo kada je riječ o obitelji Medin, zasigurno jednoj od najuglednijih u tome kraju, neki su ogranci iselili u Budvu i druge istočnojadranske gradove. Ti su ogranci, unatoč paštrovskom podrijetlu, bili pripadnici katoličke vjere. O tome svjedoči i Vukmanović, *Paštrovići: Antropogeografsko-etnološka studija*, str. 42, 130-131.

[7] Potrebno je napomenuti da je gradivo iz fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli opsegom vrlo veliko. Iskorišteno je, kada je riječ o dijelu gradiva koji se odnosi na hrvatsko

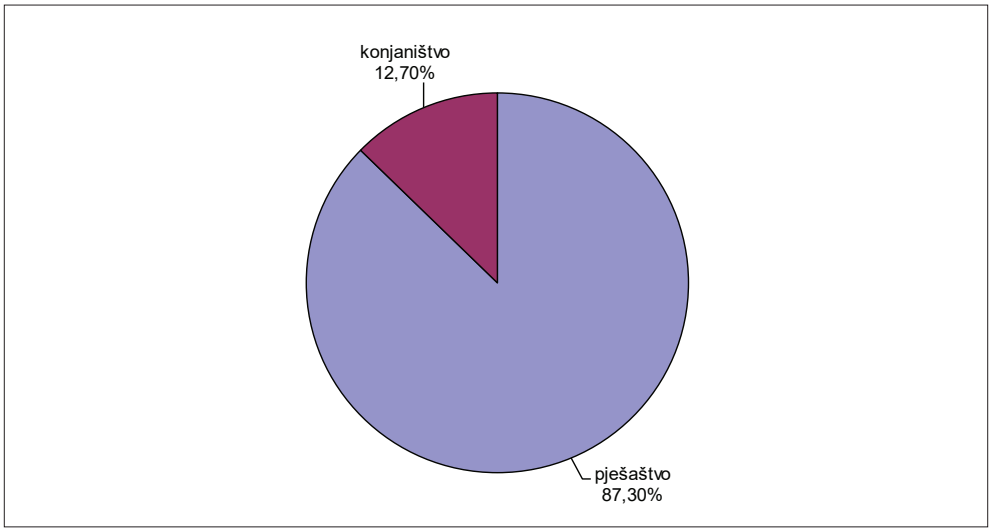
(uključivo i časnike iz obitelji Medin) u mletačkom konjaništvu, a u drugom se istraživanje izravno fokusira na obitelj Medin, određena manja ponavljanja su neizbježna.

Paštrovići – *Croati a cavallo*: zbirna raščlamba arhivskih dokumenata

Paštrovići su u popisima pješaka i konjanika bilježeni na jednoobrazan način. Popisivači su, uz manja odstupanja, upisivali ime, očevo ime i prezime vojnika odnosno časnika, mjesto njihova podrijetla, naziv pukovnije i satnije kojoj je dotični vojnik pripadao, kao i mjesto njezina trenutačnog djelovanja i popisivanja. Upravo će ovdje navedeni podaci u nastavku rada biti predmetom pomnije obrade. Imena i prezimena paštrovskih časnika i vojnika najčešće su upisana u talijanskim (venetiziranim) oblicima. Za časnike, mahom pripadnike obitelji Medin, dobro poznate vojnim vlastima, njihovim suborcima, kao i popisivačima, mjesto podrijetla nije izrijekom navedeno jer je svima bilo odlično znano. Kada je riječ o običnim konjanicima mahom je napisano da potječu s područja Paštrovića (*Pastrovichi*, *Pastrovichio*). Dio vojnoga ljudstva nije zabilježen prezimenom, odnosno zavičaj Paštrovići prerastao je u prezime (primjerice Mihajlo Paštrović, Rikardo Paštrović), a to je čest slučaj i kod vojnika iz nekih drugih krajeva i gradova duž istočnojadranske obale.

Broj paštrovskih časnika i vojnika zabilježenih u rečenom mletačkom arhivskom fondu, prema dosadašnjim istraživanjima gradiva, iznosi 63. Međutim samo se njih osam odnosi na pripadnike konjaničke postrojbe te to u postotnom omjeru iznosi 87,30% naspram 12,70% (vidi: *Grafikon 1*). Takav je omjer uobičajen iz razloga što su pješačke postrojbe bile brojnije. Istovremeno je djelovalo oko 10 prekomorskih pješačkih pukovnija, a unutar njih sedam do 10 satnija s oko 50 do 60 ljudi. Konjaničke su pukovnije bile manje brojne, najčešće ih je bilo pet do šest, od kojih su dvije do tri bile *Cavalleria Croati*, a ostale draguni. Unutar konjaničkih pukovnija djelovalo je obično šest do sedam satnija. Razlog tomu omjeru jest činjenica da su konjaničke postrojbe bile znatno skuplje, iziskivale su veća financijska sredstva za opremu i oružje, ali i za plaće njima pripadajućega vojnog ljudstva. Na ovom je mjestu potrebno spomenuti da maleni broj paštrovskih konjanika ne smije zavarati jer su među njima bili prisutni i neki istaknuti i položajem visoki časnici kojima ćemo se pozabaviti u nastavku rada.

konjaništvo, oko 40% materijala, što je – smatramo na osnovi prethodnih istraživanja djelovanja regionalnih skupina u mletačkoj kopnenoj vojsci – više nego dovoljan uzorak. Također, s obzirom na to da ćemo u tabelarnom pregledu donijeti cjelovit poimenični pregled svih paštrovskih časnika i vojnika u konjaničkim postrojbama te da ćemo u popisu navesti i točne signature u venecijanskom Archivio di Stato di Venezia, u samom radu nećemo na svim mjestima opterećivati čitatelje podacima o svežnjevima i fondovima u arhivskim izvorima.

Grafikon 1. Omjer uključenosti paštrovskih časnika i vojnika u pješačke i konjaničke postrojbe (18. stoljeće)

Vremenski okvir djelovanja paštrovskih konjanika zahvaća cijelo 18. stoljeće, iako nimalo jednakim intenzitetom. Naime, u početnim desetljećima toga stoljeća (do oko 1720.) opaža se – srazmjerno ukupnom brojčanom uzorku – zapaženiji broj paštrovskih konjanika, mahom pripadnika satnija pukovnije Antuna Medina. Njihovo je djelovanje zasigurno (ali o tome nemamo potvrde u ovdje analiziranom arhivskom gradivu) zahvaćalo i drugu polovicu, odnosno kraj 17. stoljeća (osobito Morejski rat), a nastavljalo se i tijekom Drugoga morejskog rata. U sljedećim desetljećima, nakon Požarevačkoga mira 1718., kada nastupa mirnodopsko vrijeme i samim time dolazi do preustroja (smanjenja) aktivnih pješačkih i konjaničkih pukovnija i satnija, broj Paštrovića u konjaništvu gotovo da u cijelosti izostaje te se uglavnom (od 1751. do 1775. i od 1776. do konca stoljeća) svodi na pojedinačne primjere. Kada je riječ o prvom i završnom spomenu Paštrovića u konjaništvu, kao početnu bilježimo 1703. godinu (satnija tada drugoga pukovnika/*Colonnello in secondo* Marka Medina u okviru pukovnije Antuna Medina), a kao završnu godinu 1786. kada se u pukovniji Bokelja Tripuna Gregorine (zapovjednik satnije bio je bojnik/*Sargente maggiore* Angelo Emo, zavičajem Mlečanin) spominje Rikardo Paštrović. Na ovom je mjestu potrebno spomenuti da se u satnijama kojima su zapovijedali pripadnici obitelji Medin bilježe i obični vojnici zavičajem s paštrovskoga područja. To su bili Božo Markov Dobrović (satnija kapetana Tome Medina unutar pukovnije Antuna Medina, 1713.), Mihajlo Paštrović (satnija drugog pukovnika Marka Medina unutar pukovnije Antuna Medina, 1708.) i Stjepan Ivanov (satnija tada još kapetana Tome Medina unutar pukovnije Antuna Medina, 1713.).

S obzirom na relativno malen uzorak kojim raspolažemo kada je riječ o Paštrovićima u hrvatskom konjaništvu teško je iznositi neke podrobnije statističke podatke i zaključke u svezi omjera časnika i običnih vojnika unutar istraživanog razdoblja. Naime, svi časnici su pripadnici obitelji Medin (pukovnik Antun, drugi pukovnik Marko i kapetan Toma), dočim su svi ostali Paštrovići redovito bili obični vojnici. Kada je riječ o omjeru na sveukupnoj razini paštrovskih vojnika u prekomorskim jedinicama (pješaka i konjanika zajedno) taj je omjer drugačiji i iznosi 58,93% (časnika i dočasnika) naspram 41,00% običnih vojnika.[8]

Popisivači su katkada, ali ne uvijek redovito i točno, bilježili osobne dobne i fizičke karakteristike pojedinih vojnika (dob, statura, boja kose i slično). U uzorku kojim raspolažemo takvi podaci nažalost nisu sadržani. Kada je, međutim, riječ o boji konja koje su zaduživali pri svojim uobičajenim vojničkim aktivnostima, takvi su podaci gotovo redovito upisivani. Iz raščlanjenih podataka saznajemo da su paštrovski konjanici najčešće jahali riđane (*saur*, *sauro*: 76,19%), u manjoj mjeri čilaše (*stor*, *storno*: 14,29%), a tek u pojedinačnim primjerima (s po 4,76%) dorate (*bai*, *baio*) i vrance (*mor*, *moro*). Vojni zapovjednici iz obitelji Medin, koji se u ovim izvorima višestruko spominju najčešće su tijekom promatranoga razdoblja zaduživali konje iste boje. Iznimka je bio kapetan Toma Medin koji je od 1703. do 1713. redovito jahao riđana, a samo je 1707. kao njegov konj zabilježen čilaš.

Paštrovski konjanici bili su raspoređeni u satnije i pukovnije kojima su zapovijedali već spomenuti odvjetci obitelji Medin. Jedine iznimke predstavljaju primjeri Stjepana Krute koji je 1774. upisan u Mlecima u osobnoj satniji pukovnika Antuna Duplančića, kao i Rikardo Jerković, upisan 1786. u satniji bojnika Angela Ema u okviru pukovnije Bokelja Tripuna Gregorine.[9]

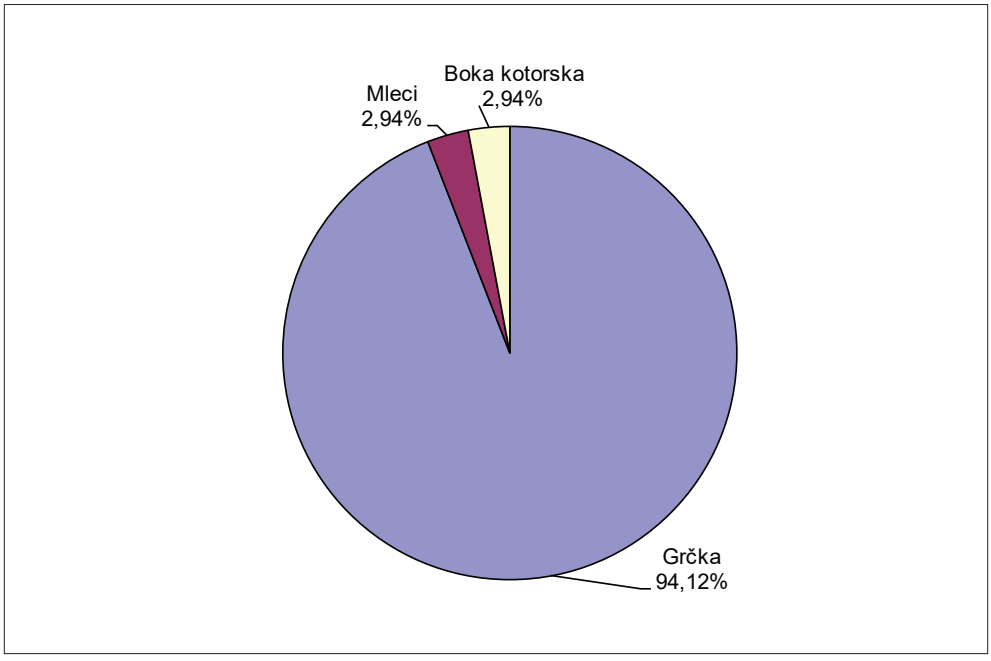
Satnije pojedinih mletačkih pješačkih i konjaničkih pukovnija bile su tijekom 18. stoljeća, a osobito nakon okončanja posljednjega mletačko-osmanskog rata, stacionirane diljem glavnih vojnih uporišnih točaka *Serenissime*. To su gradovi-utvrde duž mletačkoga kopnenog posjeda diljem Veneta, odnosno *terraferme* (ponajprije u Mlecima), vodeća uporišta duž istočnoga Jadrana (Istra, Dalmacija i Boka kotorska) te nakon Požarevačkoga mira i preostale mletačke stečevine na području grčkoga arhipelaga i na dijelu Peloponeza.[10] U primjeru paštrovskih konjanika, uzimajući

[8] Tome je pridonijelo i velik udio članova obitelji Medin i u pješačkim i u konjaničkim postrobama.

[9] Antun Duplančić se, prema ovdje istraženim izvorima, bilježi kao konjanički potpukovnik (*Tenente colonnello*) od 1759. do 1772./73. godine, a potom od 1774. do smrti 1775. godine kao pukovnik. Gradivo o njegovom vojnom djelovanju u ovim činovima pohranjeno je u ASVe, Inquisitori … pubblici ruoli. Cavalleria Croati, b. 782-785 i 809. Tripun Gregorina odvjetak je kotorske obitelji istarskoga podrijetla (porečki plemići); dopukovnikom je imenovan 1774., a već sljedeće godine bilježimo ga u činu pukovnika hrvatske konjice. Usp. u: Lovorka Čoralić – Maja Katušić, Kotoranin Tripun Gregorina (1719–1791) – pukovnik hrvatskih konjanika (*Croati a cavallo*), *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 55, br. 2, Zagreb – Dubrovnik 2017., str. 375-406. Gradivo o djelovanju Tripuna Gregorine u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, Cavalleria Croati, b. 815-820 (1775. – 1791.).

[10] Ovdje je potrebno napomenuti da se za mletačke stečevine u Grčkoj najčešće upotrebljava naziv Romagnia.

u obzir da su najčešće bili uključeni u postrojbe Antuna Medina, najčešće bilježeno mjesto djelovanja je upravo područje Grčke (94,12%), a gotovo svi primjeri odnose se na prvih dvadesetak godina 18. stoljeća. Razlog toj okolnosti, vrlo netipičnoj za vojnike (kako pješake, tako i konjanike) iz drugih dijelova istočnojadranske obale (najčešće stacionirane u Venetu i duž Dalmacije) vjerojatno je u činjenici da je riječ o razdoblju neposredno prije i tijekom Drugoga morejskog rata kada je *Serenissima* velik dio svojih snaga upravila na obranu svojih tamošnjih posjeda. Kako je stjecajem okolnosti pretežit broj paštrovskih konjanika (časnika i običnih vojnika) bio uključen u pukovniju Antuna Medina te kako je ona očito po vojnom zadatku bila upućena na područje grčkih otoka i dijela Peloponeza, ova statistika odudara od drugih do sada istraživanih primjera istočnojadranskih regionalnih skupina. Zaključno, Paštrovići su tek u pojedinačnim primjerima zabilježeni u postrojbama koje su djelovale u Mlecima i Kotoru (po 2,94%), a redovito je riječ o vojnicima koji nisu bili dio pukovnije Antuna Medina (vidi: Grafikon 2).

Grafikon 2. Mjesta (područja) popisivanja paštrovskih vojnika u konjaničkim postrojbama (18. stoljeće)

Antun, Marko i Toma Medin – visoki časnici postrojbi *Croati a cavallo* i sastav njihovih satnija

Antun, Marko i Toma Medin vodeći su, najvažniji protagonisti u razmatranju udjela Paštrovića u konjaničkim postrojbama i njihova su imena već i prethodno bila višekratno spomenuta. U historiografiji o njima gotovo da i nema konkretnih saznanja te je kombinacija gradiva iz pismohrana u Mlecima i Zadru dragocjena kako bi se cjelovitije mogla pratiti njihova uistinu blistava vojna karijera.

Za Antuna Medina znamo, ponajprije temeljem istraživanja Nikole Markulina (gradivo iz Državnoga arhiva u Zadru),[11] da je bio sudionik Morejskoga rata te je zahvaljujući vojnim zaslugama 1699. stekao čin bojnika (*Sargente maggiore*). Prema istraživanjima Markulina razvidno je kako je Antun Medin bio i aktivni sudionik Drugoga morejskog rata.[12] Vjerojatno je njegov brat Marko Medin koji je također bio sudionik oba Morejska rata. Na početku Drugoga morejskog rata sudjelovao je u borbama za obranu Peloponeza te je – tada već u činu pukovnika – u jednoj od bitaka i poginuo.[13] Nadalje, Antunov je sin kapetan Toma koji je na grčkom bojištu ratovao još od svoje mladosti te potom bio zapovjednik satnije hrvatskih konjanika u pukovniji njegova strica Marka Medina. Na početku Drugoga morejskog rata također je ratovao na Peloponezu. Ondje je bio ranjen i zarobljen, a spasio se otkupom. Čini se da je potom preuzeo (u činu pukovnika) zapovjedništvo nad postrojbom pješaka, a ujedno mu se u svojstvu osobne satnije dodijelila jedinica kojom je do tada upravljao netom preminuli kapetan Ivan Antun Ljubotina.[14] Prethodno navedeni podaci iz izvješća generalnih providura Dalmacije i Albanije, sadržani u Državnom arhivu u Zadru, ali ne i u fondu Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli u Mlecima, dodatno pojašnjavaju važnost navedene trojice Medina i izravno govore o njihovom napredovanju u vojnoj karijeri.

Započnimo, tragom podataka iz spomenutoga mletačkog arhivskog fonda magistrature za novačenja, raščlambu podataka koji se odnose na Antuna Medina, očito prvoga iz obitelji koji je postigao čin pukovnika. Tijekom razdoblja od 1703. do 1713. raspolažemo s nekoliko svežnjeva dokumenata koji se odnose na sastav konjaničkoga vojnog ljudstva u satnijama Antunove pukovnije.[15] U to su vrijeme

[11] Gradivo iz Državnoga arhiva u Zadru (Fond: Generalni providuri Dalmacije i Albanije) ljubazno mi je ustupio kolega dr. sc. Nikola Markulin na čemu mu se najiskrenije zahvaljujem.

[12] Markulin, Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki, str. 66-67.

[13] DAZd, GPDA, kut. 81, Angelo Emo (1714. – 1717.), sv. III, fol. 236. U 17. stoljeću, tijekom Kandijskoga rata (1646. godine) bilježi se još jedan Marko Medin, kojega je tadašnji generalni providur Leonardo Foscolo imenovao kapetanom satnije *Fanti Albanesi* (DAZd, GPDA, kut. 15, Leonardo Foscolo, 1645. – 1650., sv. II, fol. 246'-247). S obzirom na poveći vremenski protok godina, pretpostavljamo da je riječ o dvije različite osobe istoga imena iz obitelji Medin.

[14] DAZd, GPDA, kut. 81, Angelo Emo (1714. – 1717.), sv. III, fol. 236. (izvješće providura iz travnja 1716. godine).

[15] ASVe, Inquisitori … pubblici ruoli, Cavalleria Croati: Reggimento Antonio Medin, b. 821-823 (1703. – 1713.).

u sastavu Antunove pukovnije, iako ne sve istodobno, djelovale satnije kojima su zapovijedali sljedeći časnici:[16] kapetan Franjo iz Albanije (1703., 1705., 1706., 1707.), kapetan Juraj Krajina (1710.), drugi pukovnik Marko Medin (1703., 1704., 1705., 1706., 1708., 1710., 1711., 1713.), kapetan Toma Medin (1703., 1704., 1705., 1706., 1707., 1708., 1709., 1710., 1711., 1712., 1713.), kapetan Marko Antun (Stjepan) Montenegro (1703., 1704., 1705., 1706., 1708., 1709., 1711., 1712., 1713.), kapetan Enrico Emanuel Pedemonte (1708., 1709., 1710., 1711., 1712., 1713.), bojnik Filippo Pedemonte (1703., 1704., 1705., 1706., 1707., 1708., 1709., 1711., 1712.), kapetan Vincenzo Rizzo (1711., popisana na povratku iz Grčke na Lido), kapetan Juraj Slade (1708., 1709., 1710., 1711., 1712., 1713.), potpukovnik Mihovil Slade (1703., 1704., 1706., 1707., 1708., 1709., 1710., 1712., 1713.), kapetan Petar Slade (1703., 1704., 1705., 1706., 1708., 1709., 1710., 1711., 1712., 1713.), kapetan Gerdino Vlako (1703., 1704., 1705.) i kapetan Tomaso Zanini (1713.).

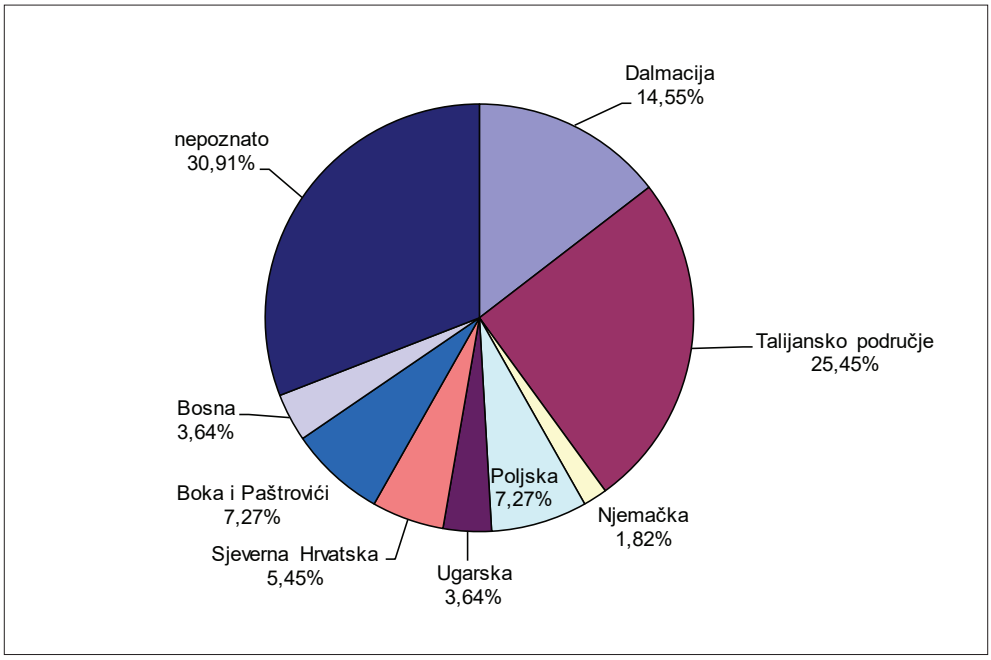
S obzirom na činjenicu da nam na žalost nisu sačuvani dokumenti koji se odnose na neku od osobnih satnija Antuna Medina, obratit ćemo pozornost na jedinice kojima su zapovijedali njegov sin Toma i brat Marko. S obzirom na relativno brojne popise, koji se međusobno po sastavu vojnoga ljudstva bitno ne razlikuju, za ovu ćemo prigodu odabrati po jedan primjer iz Tomine i Markove satnije. Godine 1703. (30. rujna) u Grčkoj je popisana satnija Tome Medina.[17] Navedena je satnija u svom osnovnom sastavu brojila 48 konjanika, a časnički i dočasnički kadar činili su – uz kapetana Tomu Medina,[18] poručnik (*Tenente*) Jakov Suma, kornet (*Cornetta*) Ludovik Vidali, pričuvni kornet (*Cornetta riffformato*) Andrea Balbi iz Mletaka te kaplari (*Caporal*) Francesco Caminato iz Udina i *Nicolò da Gregorio da Germania*. Kao obnašatelji specijaliziranih službi u jedinici bilježe se još i bubnjar (*Tamburo*) Francesco Rossi iz Padove te sedlar (*Seler*) Antonio Pulzato. Iz osnovnoga je sastava naknadno prekriženo (radi smrti ili dezertiranja) njih osam, ali je s vremenom dopisano još sedam novih vojnika, među kojima su i kornet Simon Padovano te glasnik (*Forier*) Bastian Padovano. Zbirno promatrajući mjesta podrijetla konjanika Tomine satnije opažamo iznimnu raznolikost, šarolikost njihova zavičajnoga podrijetla (vidi: *Grafikon 3*). Prednjače Talijani (25,45%), ponajprije s mletačkoga državnoga područja, odnosno iz Veneta. To su konjanici iz Padove, dočim su vojnici iz drugih gradova mletačke *terraferme* (Brescia, Mleci, Udine i Verona), ali i iz nemletačkih gradova Bologne i Milana zastupljeni tek u pojedinačnim

[16] Navodimo ih abecednim redom, a u zagradi su upisane godine njihova popisivanja. Gotovo u svim primjerima pojedine su satnije zabilježene na grčkom području.

[17] ASVe, Inquisitori … pubblici ruoli. Cavalleria Croati, b. 822, Reggimento Antonio Medin, Compagnia Tomaso Medin, Romagnia, 30. Settembre 1703.

[18] U popisu je kao pukovnik naveden Tomin otac, pukovnik Antun. Slučajevi da se pukovnici, osim kada je riječ o njihovim osobnim satnijama, bilježe u popisima satnija nije uobičajen. Moguće je da se u ovom primjeru radi, s obzirom na to da nemamo sačuvane podatke o Antunovoj osobnoj satniji, o činjenici da je radi obiteljske umreženosti obitelji Medin, pukovnik upisan kako bi se naglasila njegova važnost unutar cijele pukovnije, posebice u satniji koju je predvodio njegov sin.

primjerima. Druga regija po zastupljenosti konjanika u Tominoj satniji jest Dalmacija (14,55%). Prednjači mletačka dalmatinska prijestolnica Zadar, a Rab i Šibenik spomenuti su rjeđe. S područja mletačkih državnih posjeda zastupljeni su sa 7,27% konjanici iz Boke kotorske (Kotor), Grblja i Paštrovića, a ono što je osobito zanimljivo napomenuti da opažamo i primjetan udio vojnika iz drugih dijelova istočnojadranske obale i unutrašnjosti (sjeverna Hrvatska: Senj i Karlovac, 5,45%; Bosna: 3,64%), ali i iz drugih dijelova Europe: iz Poljske (7,27%), Ugarske (3,64%) i Njemačke (1,82%). Naposljetku, na konjanike kojima podrijetlo u dokumentu nije izravno navedeno (iako možemo s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da je riječ o Talijanima i Dalmatincima) otpada 30,91% pripadnika postrojbe *Cavalleria Croati*.

Grafikon 3. Zavičajno podrijetlo konjanika iz satnije kapetana Tome Medina (pukovnija Antuna Medina), popisane u Grčkoj 1703.

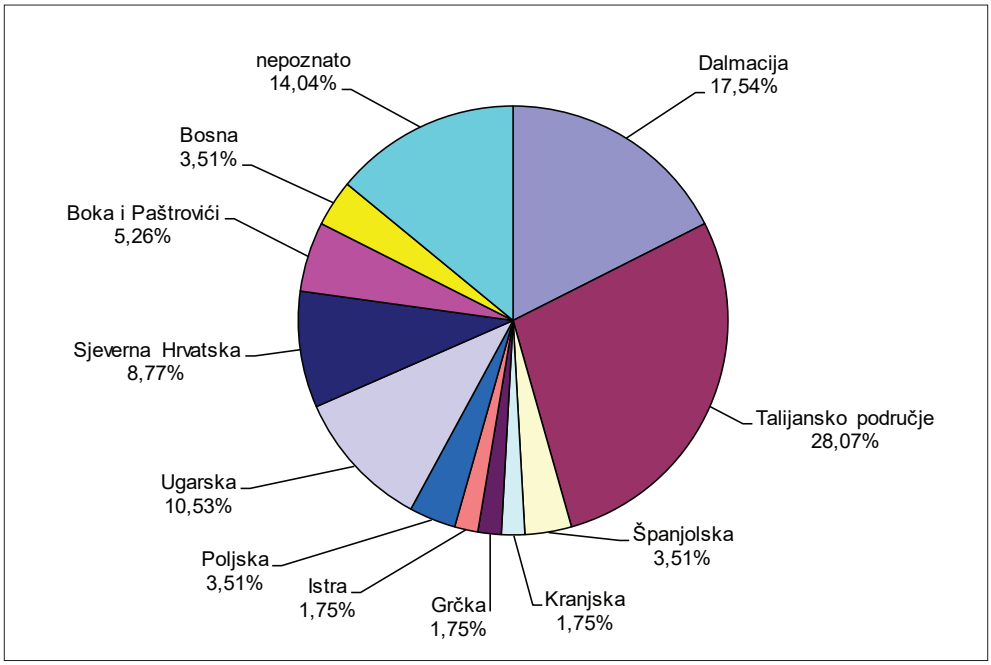
U primjeru vojnika iz satnije Tome Medina popisivači su katkada, prema svojoj procjeni, bilježili i fizičke značajke konjanika. Sukladno njihovu stereotipnom viđenju većine vojnika iz raznih krajeva, pretežit broj ovdje istraživanih konjanika su osobe srednjega rasta (*ordinario*, *comun*). Kao krupni (*grande*), odnosno visoki (*alto*) zapisani su Šimun Mađel iz Bosne, Padovac Battista Circolatto, Petar Marinelli iz Raba te Franjo Sorić iz Zadra, a zanimljivo je da popisivači nijednoga konjanika u toj satniji nisu opazili kao niskoga (*piccolo*, *basso*). Slično jednoobraznom poimanju

stature većine konjanika, popisivači su i boju njihove kose doživljavali prilično ujednačeno. Gotovo svi vojnici te satnije procijenjeni su kao smeđokosi (*castagno*), a izuzetak je Ivan Lukičević koji je opisan kao crnokos (*nero*). Naposljetku, kada je riječ o satniji Tome Medina iz 1703., vrlo su podrobni podaci sadržani o boji njihovih konja. Prevladavali su dorati (47,27%), nešto se manje spominju čilaši (29,09%), dočim su ipak manjim postotnim udjelom zastupljeni riđani (12,73%) i vranci (10,91%).

Zanimljiv je, osobito s aspekta zavičajnoga podrijetla unovačenih konjanika, i sastav vojnoga ljudstva u satniji Antunova brata Marka (tada drugi pukovnik), popisan približno u isto vrijeme kao i prethodno analizirana satnija u Grčkoj 20. listopada 1703.[19] Satnija drugoga pukovnika Marka Medina brojila je u svom osnovnom sastavu 57 konjanika, od kojih je, iz sličnih razloga koji su i prethodno navedeni, devet njih naknadno bilo prekriženo s popisa. Dodatno dopisane konjanike u tom popisu ne nalazimo zabilježene. Uz drugoga pukovnika Marka Medina, časničke, dočasničke i specijalizirane službe obnašali su još i kapelan (*Capellano*) Gregorio Martuci, poručnik Ivan Stipanović, korneti Antun Markov iz Vrane, Nikola Barić iz Poljica i Francesco Benzon iz Verone, kaplari Santo Bondel i Francesco Miatto iz Trevisa, vodnik (*Marescalco*) Francesco Langaran, sedlar Antun Pulzato,[20] kurir Franjo Reven iz Zadra te trubač (*Trombetta*) Giacomo Floriani iz Vicenze. I u primjeru satnije Marka Medina opažamo izrazitu raznolikost zavičajnoga podrijetla ondje upisanih konjanika (vidi: *Grafikon 4*). Ponovno dominiraju Talijani (28,07%), a uz gradove u sastavu mletačkih kopnenih posjeda (Ferrara, Mleci, Monfalcone, Padova, Treviso, Udine, Verona, Vicenza), konjanici su potjecali i iz nemletačkih gradova poput Cremone, Este, Monferrata i Piacenze. Dalmatinski su gradovi i mjesta u kontekstu popunjavanja jedinice Marka Medina prisutni sa 17,54%, a uz prevladavajući Zadar zastupljeni su još i konjanici iz Poljica, Splita, Šibenika i Vrane. S više od 10% zastupljeni su i vojnici čije nam podrijetlo nije izrijekom iskazano (14,04%), kao i oni iz Ugarske (10,53%). Slijede konjanici iz sjeverne Hrvatske (Senj, Karlovac) s 8,77%, a s po nekoliko vojnika zastupljeni su Boka i Paštrovići (5,26%), zatim s po 3,51% konjanici iz Bosne, Poljske i Španjolske te na kraju u pojedinačnim slučajevima vojnici iz Istre, Kranjske i Grčke (s po 1,75%).

[19] ASVe, Inquisitori … pubblici ruoli. Cavalleria Croati, b. 822, Reggimento Antonio Medin, Compagnia Marco Medin, Romagnia, 20. Ottobre 1703.

[20] Sedlar Pulzato prispio je u satniju Marka Medina iz postrojbe kapetana Tome Medina.

Grafikon 4. Zavičajno podrijetlo konjanika iz satnije drugoga pukovnika Marka Medina (pukovnija Antuna Medina), popisane u Grčkoj 1703. godine

Popisivači su i u primjeru bilježenja satnije drugoga pukovnika Marka Medina upisivali staturu pojedinaca. Iako prevladavaju oni srednjega rasta, opaža se i nešto veći broj visokih vojnika (primjerice, Giuseppe Vincerati iz Cremone, Zuanne Mabron iz Estea, Todor Predavić iz Bosne, Augustin Samić iz Splita i drugi), ali i onih nižega rasta (primjerice, kaplar Francesco Miatto iz Trevisa, Battista Contumiani iz Padove, Jakov Riganić *Nazional*, Grgur Frose iz Ugarske i drugi). Nadalje, kada je riječ o boji kose te skupine istraživanih vojnika u Medinovoj postrojbi, ponovno prevladavaju smeđokosi, a u nekoliko se primjera bilježe i crnokosi (Ivan Marković *Croato*) i plavokosi/*biondo* (Ivan Mihael iz Ugarske i Antonio *da Misco* iz Udina). Završimo razmatranje o postrojbi Marka Medina uvidom u boju konja koje su zaduživali vojnici pod njegovim vodstvom. Prednjače dorati (52,73%), s 20% zastupljeni su riđani, dočim je čilaše i vrance zadužilo 16,36% odnosno 10,91% Medinovih konjanika.

Zbirno, kada je riječ o konjaničkim zapovjednicima Antunu, Marku i Tomi Medinu, djelatnima koncem 17. i u početnim desetljećima 18. stoljeća, možemo kazati kako su djelima i učinkom predstavljali sam vrh prekomorskoga mletačkog vojnog zapovjedništva. Stoga i njihovo dodatno, pojedinačno i još više dubinsko istraživanje zavrjeđuje još podrobniju pomnju znanstvenika.

Zaključak

Paštrovići su stoljećima predstavljali jedno od najznačajnijih vojnih uporišta i izvorišta za novačenje vojnoga ljudstva Mletačke Republike duž istočnoga Jadrana. Iako se nisu u kontinuitetu nalazili pod vlašću *Serenissime*, a njihovo je svakodnevlje bilo poglavito obilježeno položajem na granici prema Osmanskom Carstvu, mletačka je središnjica tom kraju posvećivala nemalu pozornost. O tome svjedoči nepobitna činjenica da su brojni Paštrovići aktivno sudjelovali u mletačkim postrojbama novačenim duž cijele istočnojadranske obale, a prema predočenim podacima iz izvora najučestalije ih bilježimo u pješaštvu (*Fanti oltramarini*). U hrvatskom konjaništvu, elitnoj kopnenoj postrojbi znanoj u mletačkim dokumentima pod imenom *Cavalleria Croati* ili *Croati a cavallo* Paštrovići su postotno sudjelovali znatno manje, ali ne i nezapaženo. Naime, a to je bio i jedan od dijelova rada na koji smo se osobito fokusirali, visoki su vojni časnici iz obitelji Medin (Antun, Marko i Toma) koja je stoljećima sudjelovala u časničkom kadru mletačkih kopnenih snaga i bila aktivno uključena u sustav znan pod imenom vojno poduzetništvo u kojem su umreženo djelovale brojne obitelji. Vezani i uz zavičajne Paštroviće, ali i uz Budvu i druge gradove duž istočnoga Jadrana, Medini su stekli zavidnu reputaciju i mogu se smatrati jednom od vodećih vojnih obitelji s područja mletačkih stečevina tijekom ranoga novog vijeka. Naposljetku, raščlamba sastava nekih od satnija koje su djelovale u sklopu pukovnije Antuna Medina, izravno posvjedočuje činjenicu da su – osim aktivnoga djelovanja u Morejskom ratu i Drugom morejskom ratu na području Levanta – bile sastavljene od zavičajno šarolikoga vojnog ljudstva podrijetlom od Veneta i Paštrovića, preko Boke kotorske, Dalmacije i Istre do Bosne, sjeverne Hrvatske, Kranjske, Ugarske, ali i Poljske i Španjolske. Stoga ovaj rad, uz osnovnu namjeru da prikaže ulogu Paštrovića u mletačkom vojnom sustavu ranoga novog vijeka, u širem smislu teži i ukazati na složenost, širinu i raznolikost organizacije mletačke vojske u vrijeme mletačko-osmanskih ratova navedenoga razdoblja.

Prilog 1. Zbirni popis vojnika iz Paštrovića u mletačkim prekomorskim konjaničkim postrojbama (Croati a Cavallo) u 18. stoljeću[21]

1. **Dobrović**, Božo – Marko – Paštrovići – konjaništvo – dorat – kapetan Toma Medin – pukovnik Antun Medin – Grčka, 1. 7. 1713. – b. 823.

2. **Kruta**, Stjepan – Nikola – Paštrovići – konjaništvo – pukovnik Antun Duplančić – pukovnik Antun Duplančić – Mleci, 13. 8. 1774. – b. 809.

3. **Medin**, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 20. 10. 1703. – b. 821.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 30. 9. 1704. – b. 821.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 30. 9. 1705. – b. 821.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Mistra, 30. 9. 1706. – b. 821.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 30. 9. 1707. – b. 822.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 30. 9. 1708. – b. 822.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 30. 9. 1709. – b. 822.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 20. 6. 1710. – b. 823.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 28. 6. 1710. – b. 823.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 1. 7. 1711. – b. 823.
Medin, Antun – Paštrovići – konjaništvo/pukovnik – Grčka, 1. 7. 1713. – b. 823.

4. **Medin**, Marko – Paštrovići – konjaništvo/drugi pukovnik – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 20. 10. 1703. – b. 821.
Medin, Marko – Paštrovići – konjaništvo/drugi pukovnik – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 30. 9. 1704. – b. 821.
Medin, Marko – Paštrovići – konjaništvo/drugi pukovnik – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 30. 9. 1705. – b. 821.
Medin, Marko – Paštrovići – konjaništvo/drugi pukovnik – riđan – pukovnik Antun Medin – Mistra, 30. 9. 1706. – b. 821.
Medin, Marko – Paštrovići – konjaništvo/drugi pukovnik – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 30. 9. 1708. – b. 822.
Medin, Marko – Paštrovići – konjaništvo/drugi pukovnik – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 28. 6. 1710. – b. 823.
Medin, Marko – Paštrovići – konjaništvo/drugi pukovnik – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 1. 7. 1711. – b. 823.
Medin, Marko – Paštrovići – konjaništvo/drugi pukovnik – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 1. 7. 1713. – b. 823.

5. **Medin**, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 20. 10. 1703. – b. 821.
Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 30. 9. 1704. – b. 821.
Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 30. 9. 1705. – b. 821.

[21] Časnici, dočasnici i obični vojnici navode se abecednim slijedom, a uz osnovne podatke (prezime, ime, ime oca, zavičajno podrijetlo), navode se satnije i pukovnije unutar kojih su djelovali (navedene su prema imenima njihovih zapovjednika). S obzirom da je riječ o konjaničkim postrojbama, navodi se boja njihovih konja te zatim mjesto i datum popisivanja i signatura (broj svežnja, odnosno buste) unutar arhivskoga fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli u Archivio di Stato di Venezia.

Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – riđan – pukovnik Antun Medin – Mistra, 30. 9. 1706. – b. 821.

Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – čilaš – pukovnik Antun Medin – Grčka, 30. 9. 1707. – b. 822.

Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 30. 9. 1708. – b. 821.

Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, – 30. 9. 1709. – b. 821.

Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 1. 7. 1711. – b. 823.

Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 20. 6. 1712. – b. 823.

Medin, Toma – Paštrovići – konjaništvo/kapetan – riđan – pukovnik Antun Medin – Grčka, 1. 7. 1713. – b. 823.

6. **Paštrović**, Mihajlo – Paštrovići – konjaništvo – vranac – drugi pukovnik Marko Medin – pukovnik Antun Medin – Grčka, 30. 9. 1708. – b. 821.

7. **Paštrović**, Rikardo – Paštrovići – konjaništvo – bojnik Angelo Emo – pukovnik Tripun Gregorina – Kotor, 25. 6. 1786. – b. 817.

8. **Stjepan** Ivanov – Ivan – Paštrovići – konjaništvo – kapetan Toma Medin – pukovnik Antun Medin – Grčka, 1. 7. 1713. – b. 823.

Prilog 2. Popis konjanika iz satnije kapetana Tome Medina (pukovnija Antuna Medina), popisane u Grčkoj 1703. (Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli. Cavalleria Croati, b. 822, Reggimento Antonio Medin, Compagnia Tomaso Medin, Romagnia, 30. Settembre 1703)

1. Pukovnik (*Colonnello*): Antun Medin – čilaš
2. Kapetan (*Capitan*): Toma Medin – riđan
3. Poručnik (*Tenente*): Jakov Suma – dorat
4. Kornet (*Cornetta*): Ludovik Vidali – riđan[22]
5. Pričuvni kornet (*Cornetta riformato*): Andrea Balbi – Zuanne – Mleci – srednjeg rasta – dorat
6. Kaplar (*Caporal*): Francesco Caminato – Giacomo – Udine – dorat
7. Kaplar (*Caporal*): Nicolò da Gregorio – *Germania* – srednjeg rasta – smeđokos – vranac
8. Bubnjar (*Tamburo*): Francesco Rossi – Giacomo – Padova – riđan
9. Sedlar (*Seller*): Antonio Pulzato – čilaš[23]

Vojnici (*Soldati*):

10. Bernard Valentić – Nikola – Bosna – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
11. Piero Benzon – Bortolo – Veneto – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
12. Stjepan Ivanov – Senj – krupan – smeđokos – dorat
13. Dujam Kuzman – Ugarska – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
14. Šimun Mađel (*Magieles*) – Andrija – Bosna – visok – smeđokos – čilaš
15. Piero Toso – Carlo Antonio – Milano – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
16. Vuko Lečević – Stipan – Kotor – srednjeg rasta – smeđokos – dorat

[22] Naknadno prekrižen.
[23] Naknadno prekrižen.

17. Staniša Pakavić – Marko – Dalmacija – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
18. Zuanne Santolini – Simon – Verona – dorat[24]
19. Francesco Besagnac – Giuseppe – Brescia – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
20. Antonio Belotto – Giuseppe – Bologna – vranac
21. Petar Marinelli – Jerolim – Rab – krupan – smeđokos – dorat
22. Battista Circolatto – Domenico – Padova – visok – smeđokos – dorat
23. Toma Makario – Petar – Zadar – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
24. Francesco Martelin – Giuseppe – Padova – srednjeg rasta – smeđokos – dorat[25]
25. Francesco Polaco – Laurentio – Poljska – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
26. Nicolò Motta – Alessandro – krupan – smeđokos – čilaš
27. Jovo Matijin – Matija – Grbalj – srednjeg rasta – smeđokos –dorat
28. Marko Darešić – Jure – srednjeg rasta – crnokos –dorat
29. Dimo *dal Belgrado* – Anastazije – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
30. Berto Gilić – Todor – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš[26]
31. Jure Radović – Matija – Hrvatska (*Croato*) – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
32. Abram Istram – Pavao – Karlovac – srednjeg rasta – smeđokos – vranac
33. Andrija Vasilić – Vasilij – Poljska – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
34. Juraj Giovanes – Ivan – Poljska – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
35. Nicolò Veghetti – Alessandro – Milano – srednjeg rasta – smeđokos – dorat[27]
36. Nicolò Dragolin – Vincenzo – Verona – riđan[28]
37. Grgur Šaić – Antun – Šibenik – srednjeg rasta – smeđokos – vranac[29]
38. Šimun Kosta – Šimun – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
39. Ivan Ludrić – Rudolf – Ugarska – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
40. Ivan Stipanić – Vid – Zadar – čilaš
41. Luka Bilenović – Jure – Šibenik – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
42. Ivan Lukičević – Šime – srednjeg rasta – crnokos – čilaš
43. Franjo Rosetić – Antun – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
44. Silvestar Banić – Antun – čilaš
45. Jure Barac – čilaš
46. Antun Clovaschi – Kažimir – dorat
47. Adam Polaco – Jakov – Poljska – srednjeg rasta – smeđokos – vranac
48. Franjo Sorić – Jure – Zadar – visok – smeđokos – dorat

Naknadno dopisani:

1. Kornet (*Cornetta*): Simon Padovano – dorat
2. Glasnik (*Forier*): Bastian Padovano – Francesco – srednjeg rasta – smeđokos – dorat

Vojnici (*Soldati*):

3. Andrija Zafran – vranac
4. Andrija Lanzović – Matija – dorat
5. Franjo Lukanić – čilaš
6. Bastijan Flego – čilaš
7. Oktavijan Barić – dorat

---

[24] Naknadno prekrižen.
[25] Preminuo 9. 9. 1707. te je prekrižen s liste.
[26] Preminuo 11. 7. 1708. te je prekrižen s liste.
[27] Naknadno prekrižen.
[28] Naknadno prekrižen.
[29] Naknadno prekrižen.

Prilog 3. Popis konjanika iz satnije drugoga pukovnika Marka Medina (pukovnija Antuna Medina), popisane u Grčkoj 1703. godine (Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli. Cavalleria Croati, b. 822, Reggimento Antonio Medin, Compagnia Marco Medin, Romagnia, 20. Ottobre 1703)

1. Drugi pukovnik (*Colonnello in secondo*): Marko Medin – čilaš
2. Kapelan (*Capellano*): Gregorio Martuci – Massafra – dorat
3. Poručnik (*Tenente*): Ivan Stipanović – Jakov – dorat
4. Kornet (*Cornetta*): Antun Markov – Vrana – dorat[30]
5. Kornet (*Cornetta*): Nikola Barić – Rade – Poljica – dorat
6. Kornet (*Cornetta*): Francesco Benzon – Bartolomeo – Verona – vranac
7. Kaplar (*Caporal*): Santo Bondel – Ivan Marija – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
8. Kaplar (*Caporal*): Francesco Miatto – Domenico – Treviso – nizak – smeđokos – dorat
9. Vodnik (*Marescalco*): Francesco Langaran – Giacomo – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
10. Sedlar (*Seller*): Antun Pulzato – dorat
11. Kurir (*Forier*): Franjo Revan – Dominik – Zadar – srednjeg rasta – smeđokos – riđan[31]
12. Trubač (*Trombetta*): Giacomo Floriani – Anzolo – Vicenza – srednjeg rasta – smeđokos – dorat

Vojnici (*Soldati*):

13. Antun Polić – Pavao – Dalmacija – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
14. Giuseppe Meloti – Zuanne – Ferrara – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
15. Zuanne Donà – Zuanne – Verona – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
16. Pavao Grubigrad – Petar – Zadar – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
17. Battista Contumiani – Giacomo – Padova – nizak – smeđokos – dorat
18. Jakov Riganić – Antun – *Nazional* – nizak – smeđokos – čilaš
19. Giuseppe Vinercati – Zuanne Battista – Cremona – visok – smeđokos – dorat[32]
20. Zuanne Mabron – Paolo – Este – visok – smeđokos – dorat
21. Giuseppe Bonavita – Antonio – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
22. Zuanne Battista Rodella – Cristoforo – Monferato – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
23. Grgur Frose – Martin – Ugarska – nizak – smeđokos – riđan
24. Todor Predavić – Marko – Bosna – visok – smeđokos – dorat
25. Giovanni Berne – Arno – Španjolska – nizak – smeđokos – čilaš[33]
26. Toma Bokoviće – Marko – zadarski okrug (*Contado di Zara*) – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
27. Francesco Valasco – Francesco – Granada – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
28. Ivan Mathias – Gabrijel – Furlanija – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
29. Antun Vrbanić – Matija – Kranjska – srednjeg rasta – smeđokos – vranac
30. Ivan Marković – Marko – Hrvatska (*Croato*) – srednjeg rasta – crnokos – dorat
31. Šimun Ciković – Mihovil – Šibenik – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
32. Franjo Đurović – Budva – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
33. Ferdinand Pen – Rudolf – Ugarska – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
34. Petar Tomić – Grgur – Istra – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
35. Juraj Nikolin – Ugarska – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
36. Petar Tomas – Kristofor – Ugarska – srednjeg rasta – smeđokos – riđan

[30] Preminuo 11. 2. 1704. te je prekrižen s liste.
[31] Naknadno prekrižen.
[32] Naknadno prekrižen.
[33] Preminuo 1. 1. 1704. te je prekrižen s liste.

37. Zuanne Borghese – Nicolò – Mleci – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
38. Anzolo Moze – Nicolò – Piacenza – srednjeg rasta – smeđokos – vranac
39. Nadal Pizzolari – Zuanne – Verona – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
40. Augustin Samić – Karlo – Split – visok – smeđokos – riđan
41. Božo Monte – Krsto – Zadar – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
42. Vicko Furlanović – Stipan – Senj – visok – smeđokos – čilaš
43. Tomaso Jerch – Stjepan – Ugarska – srednjeg rasta – smeđokos – vranac
44. Giuseppe Battaglia – Battista – Padova – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
45. Petar Bulgaro – Jani –Filipopolis – srednjeg rasta – smeđokos – čilaš
46. Francesco Marchi – Zuanne – Monfalcone – srednjeg rasta – smeđokos – vranac
47. Ivan Ramljak – Anđelo – Bosna – srednjeg rasta – smeđokos – riđan
48. Ivan Mihael – Ivan – Ugarska – srednjeg rasta – plavokos – riđan[34]
49. Jakov Megalić – Poljska – visok – smeđokos – dorat[35]
50. Luka Jurov – Crna Gora – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
51. Petar Vučić – Križan[36]
52. Pavao Rosbević – Stanz – Poljska – srednjeg rasta – smeđokos – vranac
53. Pavao Magier – Zivas[37]
54. Stjepan Vojvodić – Ivan – Senj – srednjeg rasta – smeđokos – dorat[38]
55. Antun Volesko – Nikola – Hrvatska – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
56. Juraj Bernard – Petar – Karlovac – srednjeg rasta – smeđokos – dorat
57. Antonio *da Misco* – Vincenzo – Udine – visok – plavokos – dorat

[34] Naknadno prekrižen.
[35] Preminuo 12. 1. 1704. te je prekrižen s liste.
[36] Naknadno prekrižen.
[37] Naknadno prekrižen.
[38] Dezertirao te je prekrižen s liste.

Lovorka Čoralić

The Paštrovići in Eighteenth-Century Venetian Overseas Cavalry Units *(Croati a cavallo)*, with the Special Attention Awarded to the Officers from the Medin Family

Summary

The article is focused on the research of the participation of the Paštrovići in Venetian cavalry units (*Cavalleria Croati*, *Croati a cavallo*) during the eighteenth century and is part of the author's overall research of the participation of officers and soldiers from the East Adriatic in Venetian army of the early modern period. The research is based on the source materials from the *Archivio di Stato di Venezia* (archival series *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*) and the Državni arhiv u Zadru [the State Archive of Zadar] (archival series Generalni providuri Dalmacije i Albanije [General Provisors of Dalmatia and Albania]). After the introduction and some remarks on the overseas army units of the Republic of Venice and explaining the aim of the article and consulted sources, the first part of the study analyses proportion of the Paštrovići cavalrymen in this elite army unit. Based on the researched sources, the data on the temporal frame of mentioning of the soldiers from the Paštrovići region in Venetian overseas cavalry is presented, their military ranks established, military commanders in whose units they served are listed and places where they served (where their units were stationed and lists of personnel written down) more precisely defined (in the first place, they were stationed in Venetian acquisitions in Greece). In the second part of the study, particular attention is awarded to some scions of the Medin family, which was – besides the origin from the Paštrovići – directly connected also to Budva, where they, thanks to the important role their members plaid in the Venetian army during the early modern period, received also the title of the *conti*. These members were Anthony and his son Thomas Medin, as well as Anthony's brother Mark, who all, while fighting under the standard of St Mark from the second half of the seventeenth century achieved high military ranks. As an appendix to the study, the list of all hitherto found cavalrymen belonging to the units of the *Croati a cavallo* from the Paštrovići region is given, as well as the military complement of the companies of the regiment of Anthony Medin commanded by his son Thomas and brother Mark.

Key word: the Paštrovići, Republic of Venice, *Cavalleria Croati*, the Medin family, military history, the eighteenth-century history

TEMATSKI CIKLUS
KRALJ LADISLAV I. (SVETI) I NJEGOVO DOBA

UVODNIK

Mađarski institut u Zagrebu u suradnji sa Zavodom za povijesne i društvene znanosti HAZU 27. lipnja 2017., na blagdan kralja Ladislava Svetoga organizirao je znanstveni skup na kojem su sudjelovali istaknuti mađarski i hrvatski medievisti. Mađarska vlada je godinu 2017. proglasila jubilarnom godinom svetoga Ladislava, a u travnju te godine u Mađarskom institutu u Zagrebu je izložba o kralju Ladislavu i njegovu razdoblju bila otvorena u nazočnosti Kolinde Grabar Kitarović, predsjednice Republike Hrvatske i Jánosa Ádera, predsjednika Mađarske. Izvrsna višedesetljetna suradnja između mađarskih i hrvatskih povjesničara, a poglavito medievista sama po sebi je razlogom da se o tom ugarskom vladaru koji je igrao ključnu ulogu u nastanku osamstoljetne ugarsko-hrvatske državne zajednice raspravlja u Zagrebu na najvišoj znanstvenoj razini. Mađarski i hrvatski povjesničari u prošlosti, poglavito prije 1918., prije raspada ugarsko-hrvatske državne zajednice, vodili su oštre rasprave o toj temi. Danas se tom pitanju prilazi mirno, staloženo, u skladu s našim novim pogledima na srednji vijek.

U 19. stoljeću, naime, hrvatska historiografija je dolazak tuđe dinastije na hrvatsko prijestolje i nastanak zajedničke države s Mađarima smatrala nacionalnom tragedijom – danas se takva tvrdnja čini pretjeranom. Promatrajući iz povijesne perspektive, akcija kralja Ladislava za stjecanje hrvatskoga prijestolja, koja se za dinastiju Arpadovića završava uspješno krunidbom Kolomana 1102., svakako se može nazvati prekretnicom hrvatske povijesti. Međutim, daljnji opstanak hrvatske državnosti bio je zajamčen unutar okvira Ugarskoga Kraljevstva i premda je doista s vremena na vrijeme jača (ugarska) strana provodila svoju volju nauštrb slabijega hrvatskoga partnera, prije možemo govoriti o osamstoljetnoj suradnji koja je uglavnom služila interesima obiju strana, negoli o ugarskoj represiji tijekom toga vremena.

Smjena dinastije, dakle, nije značila prestanak državnosti za Hrvatsku. Premda *Pacta Conventa*, (navodni ugovor Kolomana i hrvatskoga plemstva), koju su često spominjali hrvatski političari 19. stoljeća, kao što smo vidjeli potječe iz 14. stoljeća, svakako je činjenica da je Hrvatsko Kraljevstvo očuvalo svoju teritorijalnu posebnost i upravnu autonomiju tijekom cijeloga srednjega vijeka. Tu široku autonomiju simbolizirala je ličnost bana, kraljeva zamjenika, a nakon razvitka i jačanja staleža i Hrvatski sabor je potvrdio državnopravnu posebnost Hrvatske. Hrvatski se ban kasnije smatrao dužnosnikom trećega ranga na ljestvici Ugarskoga Kraljevstva, bio je član Kraljevskoga vijeća, u kojem je mogao zastupati hrvatske interese, premda bi ban na koncu, kada je kraljevska vlast bila čvrsta, bio tek predstavnik vladareve volje na hrvatskom tlu. Obostranoj zainteresiranosti za opstanak ugarsko-hrvatske državne zajednice su osim borbe protiv zajedničkih neprijatelja i zajedničkoga

interesa ugarskoga i hrvatskoga plemstva za očuvanjem državne zasebnosti unutar Habsburškoga Carstva pridonijeli i gospodarski i crkveno-vjerski i kulturni čimbenici.

Čovjek srednjega vijeka nije shvaćao gubitak neovisnosti, smjenu dinastije (dolazak strane vladarske kuće na vlast) tako kako su to shvaćali pripadnici razdoblja nacionalno-državnih nastojanja u 19. stoljeću. Hrvatski velikaši sporazumjeli su se s novom vladarskom kućom, zadržali svoje zemljišne posjede i položaj, a na sudbinu ostalih društvenih slojeva smjena dinastije nije mnogo utjecala. Čak ni onda kada je hrvatsko-ugarska državna zajednica u kasnijim razdobljima često djelovala kao stvarna iliti realna, a ne kao personalna unija.

Stoga smatram da ni mađarska historiografija 19. stoljeća nije bila u pravu kada je kod Ladislavovih i Kolomanovih akcija stupanja na hrvatsko prijestolje naglašavala osvajanje (što se nažalost ponekad i danas pojavljuje na razini udžbenika ili djelā namijenjenih široj čitateljskoj publici), jer život državne zajednice koja se dokazala trajnom osamsto godina nije utemeljilo oružje, već Kolomanova politika (i politika njegovih nasljednika) zasnovana na mudrim kompromisima. Iako se u mađarskoj historiografiji 19. stoljeća naglašavala teorija osvajanja, najistaknutiji mađarski političar druge polovine 19. stoljeća Ferenc Deák već je 1861. tvrdio da temelje mađarsko-hrvatskoga suživota ne čini osvajanje. Ugarski su kraljevi ostavili posjede hrvatskih velikaša i nisu se pretjerano miješali u njihova unutarnja posla; to je bio, a ne oružana moć, zalog daljnjega opstanka državne zajednice – na hrvatskom se tlu nije ni zadržavala dulje vrijeme veća ugarska vojna sila, jer za tim jednostavno nije bilo potrebe. Od vremena Kolomana do mohačkoga poraza ugarska vojska je išla u Hrvatsku samo kada se trebalo sukobiti s vanjskim neprijateljem (Bizantinci, Mleci, susjedne balkanske države te Turci). Pripadnici vladarske kuće i Arpadovića i Anžuvinaca osvojili su, no ubrzo i izgubili, čak više susjednih zemalja (spomen na posjedovanje istih sačuvan je tek u titulaturi ugarskoga kralja) i uopće nije slučajno da je jedino i isključivo Hrvatska ostala trajnim dijelom Ugarske krune. Dakle, ugarsko-hrvatska državna zajednica je mogla nastati putem politike širenja vlasti jedne vladarske dinastije na susjednu državu, ali nije toliko važan nastanak te državne zajednice, nego njezin opstanak. A suživot Hrvata i Mađara od kraja 11. stoljeća do 1918. ne bi se mogao održati da za održavanje državne zajednice nisu postojali zajednički interesi. Višestoljetni suživot je, pak, donio izvanredne i trajne rezultate na području kulture i umjetnosti. Bilanca suživota, dakle, ako gledamo cijelo razdoblje, ima više pozitivnih nego negativnih odlika, a uistinu dobrosusjedski odnosi samostalne Republike Hrvatske i Mađarske posljednjih trideset godina omogućuju i intenzivnu znanstvenu i kulturnu suradnju. Ta suradnja, pak, predstavlja važan prinos boljem razumijevanju naše zajedničke prošlosti, pa tako i razdoblja kralja Ladislava Svetoga.

Dinko Šokčević
Ravnatelj Mađarskoga instituta u Zagrebu 2014. – 2017.

Attila Zsoldos

UGARSKA U DOBA SVETOG LADISLAVA

Attila Zsoldos
MTA BTK
Történettudományi Intézet
Budapest

UDK 94(439)"10"
929.731Ladislav
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 9.5.2018.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/yk3jwhxv39

Studija prikazuje stanje u Kraljevini Ugarskoj u razdoblju kralja Ladislava I. (1077. – 1095.), ali počinjući od 1063. kada se on pojavljuje na političkoj sceni. Prvi dio rada razmatra općenite karakteristike u zemlji. Drugi dio rada bavi se ustanovom dukata, čijom se uspostavom odražava karakterističan oblik razdiobe moći unutar vladajuće obitelji u drugoj polovini 11. stoljeća. Utvrđuje se da je dukat izvorno zauzimao područje jugoistoka i Transdanubije – i njima priključenih područja preko Drave – kao i područje preko Tise oko Bihara. Sedamdesetih godina 11. stoljeća područje Njitre zamijenilo je ono oko Pečuha, a središte dukata seli se onda u područje Bihara.

Ključne riječi: Ladislav I. Arpadović (sv. Ladislav), dinastija Arpadovića, politička povijest, povijest 11. stoljeća, Njitra, Bihar, Pečuh, dukat (herceštvo)

Nepreciznost je ovog naslova, koja pred pozornim čitateljem zacijelo nije ostala nezamijećenom, dakako, namjerna. Sveti Ladislav jedan je od pripadnika dinastije Arpadovića koji su još i prije dolaska na prijestolje igrali značajnu ulogu u oblikovanju sudbine Ugarskog Kraljevstva, stoga bi u njegovu slučaju bilo neopravdano svesti "doba", koje je osobno obilježio, na godine u kojima je vladao kao kralj, kao i u slučaju većine kraljeva iz 13. stoljeća, poput Andrije II., Bele IV. ili Stjepana V. Dakle, u ovom radu pod nazivom "doba svetog Ladislava" podrazumijevam razdoblje između Ladislavova stupanja na političku scenu (1063.) i njegove smrti kao kralja (1095.), te ću posebno naznačiti ako to razdoblje svedem na doba vladavine svetog Ladislava.

U tako određenom razdoblju možemo utvrditi brojne pojave koje se mogu smatrati organskim nastavkom inicijativa pokrenutih u prvoj polovini 11. stoljeća, a ako su izvjesne promjene i vidljive, one ne prelaze okvire zadane u prethodnom razdoblju. Međutim, među tim promjenama ima ponekih koje naznačuju nove smjerove.

S gledišta političke povijesti to se razdoblje dijeli na dva izričito zasebna dijela, čija se granica može smjestiti upravo u 1077. godinu, kad sveti Ladislav stupa na prijestolje. Prvi dio obilježen je nesređenim okolnostima koje su nastupile nedugo nakon smrti svetog Stjepana. Između 1041. i 1074. u Ugarskom Kraljevstvu došlo je do šest smjena vladara, od kojih je svaka dovela do nasilnih događaja, većinom uz uplitanje inozemnih vlasti. Političku stabilnost ponovno je uspostavila gotovo dvadesetogodišnja vladavina svetog Ladislava, međutim, ona nije bila konačna u svakom pogledu.[1]

Naspram rastezljive naravi političkih odnosa, strukture koje su izgradile Ugarsko Kraljevstvo pokazuju se iznenađujuće čvrstima, što uvjerljivo svjedoči o učinkovitosti organizacije države svetog Stjepana. Što se tiče kraljevske časti uočljivo je da se po pitanju nasljeđivanja prijestolja pouzdano može utvrditi jedno jedino pravilo: vladar mora potjecati iz dinastije Arpadovića. U slučaju više kandidata, različita načela nasljeđivanja najviše su imala ulogu u načelnom utvrđivanju pretenzija na prijestolje, no o samom pitanju odlučivali su onodobni odnosi moći. Bazilika koju je sveti Stjepan osnovao u Stolnom Biogradu[2] u tom se razdoblju već može smatrati sakralnim središtem dinastije. U to se vrijeme javlja samo kao mjesto krunidbe,[3] a za mjesto pokopa kraljevi iz 11. stoljeća odabirali su različite crkve, te je nasljednik svetog Ladislava, kralj Koloman, ponovno izabrao baziliku u Stolnom Biogradu za svoje vječno počivalište.[4] Identifikacija nakita rabljenog pri krunidbi u tom razdoblju nije moguća, sigurno je samo da je danas poznati donji dio Svete krune, *corona Graeca*, dospjela u zemlju u vrijeme vladavine Gejze I., starijeg brata Ladislava Svetog, kao poklon bizantskoga cara Mihajla VII.[5]

Podanici su od kralja očekivali da svoju vlast osobno provodi, osobito na polju pravosuđa i vojnog zapovjedništva. S tim u skladu s jedne je strane središte vlasti bio kraljevski dvor koji je činila vladareva neposredna okolina, a s druge strane to središte nije bilo vezano za mjesto, već je djelovalo ondje gdje je kralj u to vrijeme boravio. Tako među poznatim boravištima Ladislava Svetog koji je već vladao kao kralj nalazimo Ostrogon[6] – koji je, slično Stolnom Biogradu, od svih gradova u zemlji bio najbliži tome da ga smatramo vladarskim sjedištem – kao i jedan od kraljevskih

[1] Opći pregled tog razdoblja vidi u Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2001., str. 25-34.

[2] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, c. 66, prir. Alexander Domanovszky, Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, sv. 1-2, prir. Emericus Szentpétery, Budapest 1937.–1938. (dalje SRH) 1, str. 316.

[3] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, cc. 86, 94, 97; SRH 1, str. 343, 358, 361.

[4] Pál Engel, Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában [Sahranjene osobe u stolnobiogradskoj srednjovjekovnoj bazilici], *Századok*, sv. 121, Budapest 1987., str. 613-637.

[5] Ferenc Makk, *Magyar külpolitika, 896–1196* [Ugarska vanjska politika, 896. – 1196.]. Szeged 1996.[2], str. 103-104.

[6] *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, Lib. II., c. 41, prir. Bertold Bretholz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum, Nova series II, Berolini 1923., str. 146.

vladarskih dvorova, Dömös[7] u blizini Ostrogona ili upravo Bodrog,[8] središte jedne od županija koje državu dijele na manje administrativne cjeline.

Kraljevski je dvor bio dvojaka značaja: dijelom je organizirao svakodnevni život vladara, a dijelom je bio dom najviše razine vladajućeg sloja, jer su tu redovito boravili obnašatelji najviših crkvenih i svjetovnih časti koji su tvorili Kraljevsko vijeće. Vladara načelno ništa nije obvezivalo na to da prihvati dobiveni savjet, no to je u praksi bilo svrhovito jer je po općem shvaćanju Vijeće predstavljalo "zemlju".[9] Vijeće je donosilo odluke koje su propisivale opće norme koje danas nazivamo zakonima, na što ukazuje i jedan od članaka zbirke zakona poznate pod nazivom III. zakona svetog Ladislava,[10] povremeno uključujući među sudionike sjednica velikaše koji u tom trenutku ne obnašaju čast, kao što se to dogodilo u slučaju II. zakona Ladislava Svetog.[11]

U razdoblju vladavine Ladislava Svetog tekao je žustar zakonodavni rad, no u pitanju vremena nastanka zakona sačuvanih pod kraljevim imenom moramo se suočiti s brojnim poteškoćama. Kod sva tri takozvana zakona možemo smatrati pouzdanim da su svoj danas poznati oblik poprimili nakon naknadna uređivanja, to jest da tekstovi zapravo zapisuju odluke donesene na različitim mjestima i u različito vrijeme, za što u sva tri slučaja nalazimo jasne tragove. Situaciju dalje zamršuje činjenica da – kao što je poznato u relativno širokom krugu – o tekstu koji se naziva "III. zakonom svetog Ladislava" jedna struja unutar znanstvenog istraživanja sumnja da njegove odredbe dijelom ili u cjelini potječu iz vremena prije stupanja Ladislava Svetog na prijestolje 1077. godine. Međutim, mišljenja se razilaze o tome je li u tom smislu opravdano uzeti u obzir razdoblje između 1063. i 1074., odnosno 1074. i 1077., to jest doba vladavine Salomona ili Gejze I. Da bi zbrka bila potpuna, unutar te struje poznato je i stajalište koje ni kod III. zakona, koji se, dakle, vremenski smješta prije 1077., ne isključuje mogućnost da sadrži nekoliko odredaba nastalih u doba Ladislavove vladavine, no ujedno spominje i da tekst II. zakona, za koji svi ostali istraživači tog pitanja smatraju da potječe iz doba vladavine Ladislava Svetog, može sadržavati odredbe donesene u godinama kraljevanja Gejze I.[12]

---

7 (1079.): *Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131*, prir. Georgius Györffy et al., Budapest 1992. (dalje: DHA 1), str. 225-226.

8 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, c. 139 (SRH 1, str. 417).

9 József Gerics, *A korai rendiség Európában és Magyarországon* [Rani feudalizam u Europi i Ugarskoj], Budapest 1987., str. 265-270.

10 *Sancti Ladislai decretorum liber tertius*, c. 15.: *regis et principum decreta*; Levente Závodszky, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege [Izvori zakona sv. Stjepana, sv. Ladislavi i Kolomana i sinodalnih zaključaka iz njihovog vremena. Dodatak: Tekst zakona], Budapest 1904. (reprint: Pápa 2002.), str. 177, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary vol. 1. 1000–1301*, prir. János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney, Bakersfied 1989. (dalje: LMKH), str. 21.

11 *Sancti Ladislai decretorum liber secundus*, (*praefatio*), Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 166; LMKH, str. 12.

12 Sve to podrobnije, vidi: Monika Jánosi, *Törvényalkotás a korai Árpád-korban* [Zakonodavstvo u ranom razdoblju Arpadovića], Szeged 1996., str. 104-128.

Za cijelo je doba Arpadovića karakteristično shvaćanje po kojem je isključivi nositelj i izvor svjetovne vlasti kralj: svatko drugi može imati vlast koja prelazi granice vlastitih posjeda ako mu kralj prepusti dio svoje vlasti. Karakterističan oblik podjele vlasti unutar vladarske kuće u drugoj polovini 11. stoljeća jest praksa po kojoj bi kralj trećinu zemlje prepustio na upravljanje bratu ili bratiću koji nosi naslov hercega. Tako uspostavljeni *ducatus*, koji je u unutarnjopolitičkim sukobima toga doba povećavao izglede pretendenta na prijestolje, konačno je ukinuo kralj Koloman na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće.[13] Na pitanje dukata vratit ću se na kraju ovog rada.

Osnovna institucija državne uprave bila je županija.[14] Stup županije činilo je pojedino specifično kraljevsko vlastelinstvo, županat (lat. *comitatus castri*, mađ. *várispánság*). Županat se sastojao od utvrde – izgrađene od zemljanih šanaca koji su u 11. i 12. stoljeću bili utvrđeni uglavnom drvenom konstrukcijom –[15] i pripadajućih zemljoposjeda, koji su služili izdržavanju utvrde, odnosno službinskog puka pod teretom raznovrsnih obveza, koji je na njima živio. Ti posjedi nisu tvorili posve kompaktne teritorijalne blokove, pa je tako lanac zemljišta utvrde ocrtavao granice nadležnosti utvrde te je cjelovitu županiju činilo područje unutar tih granica. Dakle, županija nije bila neovisna o županiji utvrde, no nije bila ni istovjetna s njom, jer je njezino područje obuhvaćalo i crkvene i privatne posjede unutar njegovih granica. Župan na čelu županata bio je ujedno i župan koji je upravljao županijom. Organiziranje prvih županija odvijalo se na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće,[16] no sigurno je da su nove županije nastale i u vrijeme svetog Ladislava: tako se, primjerice, županija Kolon, koja je 1009. još obuhvaćala područja kasnije nastalih županija Zale i Šomođ (mađ. Somogy), do 1061. već sigurno raspala na samostalne Zalu i Somogy,[17] te se poslije to stanje ustalilo.

Organiziranje crkve također se razvijalo prethodno naznačenim putom, premda su se ti događaji grupirali isključivo u vrijeme vladavine svetog Ladislava, što zacijelo

---

[13] Sažeti prikaz institucije dukata, vidi: György Györffy, A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig [Od ugarskog plemićkog roda do županije, od plemenskog saveza do države], *Századok*, sv. 92, Budapest 1958., str. 47-87, 565-595, Gyula Kristó, *A XI. századi hercegség története Magyarországon* [Povijest herceštva u Ugarskoj u 11. st.], Budapest 1974., odnosno u novije vrijeme Dániel Bagi, Új közelítési lehetőségek a 11. századi hercegség történetének vizsgálatához [Novi pristupi proučavanju povijesti herceštva u 11. stoljeću], u: *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon* [Hercezi i herceštva u srednjovjekovnoj Ugarskoj], ur. Attila Zsoldos, Székesfehérvár 2016., str. 25-57.

[14] Gyula Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon* [Formiranje županija u Ugarskoj], Budapest 1988.

[15] Maxim Mordovin, *A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században* [Formiranje sustava tvrdih gradova u srednjovjekovnoj Ugarskoj, Češkoj i Poljsko u razdoblju od 10. do 12. stoljeća], Budapest 2016.

[16] Attila Zsoldos, Szent István vármegyéi [Županije sv. Stjepana], u: *Államalapítás, társadalom, művelődés* [Izgradnja države, društvo, kultura], ur. Gyula Kristó, Budapest 2001., str. 43-54.

[17] 1009.: (DHA 1, str. 52), 1061. (DHA 1, str. 171). Za tumačenje podataka vidi Attila Zsoldos, Somogy megye kialakulásáról [O formiranju županije Šomođ], u: *A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés* [Država, kultura i drevna metalurgija Mađara u doba doseobe u Ugarsku], Somogyfajsz 1998., ur. Imre Stamler, Dunaújváros 1998., str. 37-50.

nije neovisno o spomenutoj političkoj stabilnosti karakterističnoj za to doba.[18] Između novih benediktinskih samostana šezdesetih godina 11. stoljeća ističu se privatna osnivanja samostana, kao što su Zselicszentjakab i Százd (slov. Sazdice), a kralj Gejza I. osnovao je novi samostan u mjestu Garamszentbenedek (slov. Hronský Beňadik, njem. Sankt Benedikt).[19] Uz ime svetog Ladislava tradicija veže osnivanje više benediktinskih samostana, od kojih je međutim uvjerljivo razjašnjena samo povijest nastanka samostana u Somogyváru.[20] Od biskupskih crkava novo su središte dobile biharska i kaločka, prva u Varadinu (mađ. Várad, kasnije Nagyvárad, danas Oradea u Rumunjskoj), a potonja u Baču (mađ. Bács),[21] dok je u Zagrebu osnovana nova biskupija.[22] Nesumnjivo je nova pojava razvoj kaptola, dijelom kroz pretvaranje kaptolskih samostana prethodno nastalih u biskupskim sjedištima u stolne kaptole u kasnijem smislu riječi,[23] a dijelom kroz osnutak novoga zbornog kaptola u Titelu.[24] Također, kanonizacija iz 1083. bila je barem isto toliko politički koliko i crkveni događaj.[25]

Druga polovina 11. stoljeća prvo je razdoblje kada se u našim izvorima pojavljuju podaci o etničkim odnosima u zemlji. U doba svetog Stjepana samo jedan zakon koji spominje "goste" (*hospites*)[26] upućuje na činjenicu da u zemlji žive i nemađarske etničke skupine, a ni mlađi izvori o tom razdoblju ne obiluju sličnim naznakama.[27] Suprotno tomu, u zakonima sačuvanima pod imenom svetog

[18] Sažeti prikaz crkvene politike Svetog Ladislava vidi u György Györffy, A "lovagszent" uralkodása (1077–1095) [Vladavina "viteškog sveca"], *Történelmi Szemle*, sv. 20, Budapest 1977., str. 547-554.

[19] 1061.: DHA 1, str. 171-174, (oko 1067.): str. 182-185., 1075.: DHA 1, str. 204-218.

[20] 1091.: DHA 1, str. 266-268.

[21] György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* [Povijesni zemljopis Ugarske u doba Arpadovića], sv. 1-4, Budapest 1963. – 1998., sv. 1, str. 682-685, 210-212.

[22] Tamás Körmendi, A zágrábi püspökség alapítási éve [Godina utemeljenja zagrebačke biskupije], u: *"Köztes-Európa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére* [Privučena srednjoistočnom Europom. Svečani zbornik radova u čast Márte Font], ur. Dániel Bagi – Tamás Fedeles – Gergely Kiss, Pécs 2012., str. 329-341.

[23] László Koszta, Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig [Stolni kaptoli i njihovi kanonici u Ugarskoj do početka 12. st.], *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, sv. 103, Szeged 1996., str. 67-81.

[24] Između 1077. – 1095.: DHA 1, str. 309. Usp. Gábor Thoroczkay, A Szent Bölcsesség egyháza. A titeli társaskáptalan története a kezdetektől a XIV. század közepéig [Crkva Svete Mudrosti. Povijest titelskog zbornog kaptola od početaka do sredine 14. stoljeća], *Fons*, sv. 21, Budapest 2014., str. 331-350.

[25] Gábor Klaniczay, *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek* [Vladarska svetost u srednjem vijeku. Kultovi ugarskih dinastičkih svetaca i europski modeli], Budapest 2000., str. 114-122.

[26] *Sancti Stephani decretorum liber primus*, c. 24 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 148, LMKH, str. 6).

[27] Primjerice, u rijetke iznimke spada tradicija kraljevskih hospesa iz Szatmára (Satu Mare) zabilježena 1230. po kojoj su se njihovu predci na nagovor kraljice Gizele nastanili na svom mjestu stanovanja, vidi: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, sv. 1-11, prir. Georgii Fejér, Budae 1829. – 1844., sv. 3/2, str. 211-212 (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 90749.). Provjera istinitosti vijesti nije moguća, no njezina točnost nije nemoguća, usp. Attila Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában* [Arpadovići i njihove supruge. Kraljice u doba Arpadovića], Budapest 2005., str. 47-48.

Ladislava pojavljuju se Židovi,[28] "Talijani"[29] i "Ismaelićani" čiji spomen ukazuje na njihovu etničku različitost naznakom religijske zasebnosti,[30] dok se u poveljama iz tog razdoblja u više prigoda susrećemo s Pečenezima.[31] Od spomenutih etničkih skupina, kod Židova i "Ismaelićana" može se dokazati,[32] a kod Pečenega opravdano pretpostaviti[33] da su njihovi predstavnici pridonijeli etničkoj raznolikosti zemlje već u doba svetog Stjepana. Jedino o "Talijanima" postoje raspoloživi podatci koji bi mogli biti pogodni za pretpostavku da su se skupine gore navedena naziva, koje govore neki od novolatinskih jezika[34] u Ugarskoj nastanile – barem u većem broju – zapravo tek sredinom 11. stoljeća. Međutim, što se tiče bližeg razdoblja, u literaturi

[28] *Sancti Ladislai regis decretorum liber primus*, ch. 10, 26 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 159-160, 162; LMKH, str. 57, 59). Vidi i: András Kubinyi, A magyarországi zsidóság története a középkorban [Povijest ugarskih Židova u srednjem vijeku], *Soproni Szemle*, sv. 49, Sopron 1995., str. 2-27, Gyula Kristó, *Nem magyar népek a középkori Magyarországon* [Nemađarski narodi u srednjovjekovnoj Ugarskoj], Budapest 2003., str. 179-183.

[29] *Sancti Ladislai regis decretorum liber primus*, c. 31 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 163, LMKH, str. 59).

[30] *Sancti Ladislai regis decretorum liber primus*, c. 9 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 159; LMKH, str. 57). Usp. primjerice, općenito János Karácsonyi, *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?* [Tko su bili i odakle su došli u našu domovinu *Böszörmények* ili Ismaelićani?], Budapest 1913., Jenő Szűcs, *Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve* [Dva povijesna primjera održivosti etničkih grupa. Istraživanja mađarstva. Godišnjak istraživačke skupine za proučavanje mađarstva], prir. Gyula Juhász, Budapest 1987., str. 11-27, Kristó, Nem magyar népek, str. 41-54.

[31] Oko 1067.: DHA 1, str. 183-184, 1075.: DHA 1, str. 214, 1086.: DHA 1, str. 251, 1091.: DHA 1, str. 268.

[32] O Židovima vidi primjerice Sámuel Kohn, *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez* [Hebrejski izvori i podaci za ugarsku povijest], Budapest 1881. [reprint: Budapest 1990.], str. 18-19, o Židovima i Ismaelićanima, vidi Mihály Kmoskó, Mohamedán írók a steppe népeiről [Muslimanski pisci o stepskim narodima], *Földrajzi irodalom*, sv. 1/2, ur. István Zimonyi, Budapest 2000., str. 242, usp. i Kristó, Nem magyar népek, str. 41-44, 180. Nóra Berend, *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és "pogányok" a középkori Magyar Királyságban 1000 k.–1300 k.* [Na vratima kršćanstva. Židovi, muslimani i "pogani" u srednjovjekovnom Ugarskom kraljevstvu, o. 1000. – o. 1300.], Máriabesnyő 2012.

[33] *P. magistri, qui Anonymus dicitur, gesta Hungarorum*, c. 57., prir. Aemilius Jakubovich – Desiderius Pais, u: SRH 1, str. 116-117, *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 53. (SRH 1, str. 303), *Simonis de Keza gesta Hungarorum*, c. 94, prir. Alexander Domanovszky, u: SRH 1, str. 192. Usp. György Györffy, Besenyők és magyarok [Pečenezi i Mađari], u: Isti, *A magyarság keleti elemei* [Istočnjački elementi Mađarstva], Budapest 1990., str. 109-110; Zoltán Kordé, A magyarországi besenyők az Árpád-korban [Ugarski Pečenezi u doba Arpadovića], *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, sv. 90, Szeged 1990., str. 5-8; Kristó, Nem magyar népek, str. 69-70.

[34] Sažetak vidi primjerice u Mihály Auner, Latinus, *Századok*, sv. 50, Budapest 1916., str. 28-41; Géza Bárczi, A középkori vallon–magyar érintkezésekhez [O srednjovjekovnim dodirima Mađara i Valonaca], *Századok*, sv. 71, Budapest 1937., str. 399-416; Géza Bárczi, *A magyar nyelv francia jövevényszavai* [Riječi koje su u mađarski došle iz francuskog jezika], Budapest 1938., str. 3-9; Albin Balogh, Németek és franciák Szent István korában a magyar fővárosban [Nijemci i Francuzi u ugarskom glavnom gradu u doba sv. Stjepana], *Katolikus Szemlei*, sv. 58, Budapest 1944., str. 44-46; László Zolnay, Az esztergomi latinusokról [O ostrogonskim Latinima], u: *Annales Strigoniensis. Esztergom évlapjai. Az esztergomi múzeumok évkönyve*, sv. 1, ur. László Zolnay, Budapest 1960., str. 15-167, György Székely, A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon [Stolnobiogradski Latini i Valonci u srednjovjekovnoj Ugarskoj], u: *Székesfehérvár évszázadai II. Középkor* [Stolnobiogradska stoljeća II. Srednji vijek], ur. Alán Kralovánszky, Székesfehérvár 1972., str. 45-72; Kristó, Nem magyar népek, str. 167-177.

se spominje druga polovina četrdesetih godina 11. stoljeća,[35] što znači da se ni pojava prvih skupina "Talijana" u Ugarskoj ne može povezati s dobom svetog Ladislava utvrđenim po gore spomenutim načelima, no opravdano možemo računati s tim da je do posljednje trećine 11. stoljeća njihov broj toliko porastao da se njihovim pitanjima izravno bavilo Kraljevsko vijeće.[36]

U društvu u doba svetog Ladislava izvan svake sumnje nastaju određene novosti. Njih je već prikazala i opisala moderna društvenopovijesna sinteza. Bit promjene sastoji se u tome da se prethodno jedinstveni pojam "slobode" do doba svetog Ladislava raspao i slijedom toga i društvena skupina slobodnjaka i ona "slugû" tvore složeniju sliku koncem 11. stoljeća nego u desetljećima nakon prijelaza u drugo tisućljeće.[37] Među slobodnjacima isticala se skupina odličnika koja se otad nazivala "plemićima". Sam izraz "plemić" (*nobilis*) prvi se put pojavljuje u izvoru koji poznajemo kao III. zakon svetog Ladislava,[38] no javlja se i u odredbama drugih dvaju zakona vezanih uz ime svetog Ladislava.[39] Njihova analiza rasvjetljuje činjenicu da je riječ o skupini s privilegijama naspram običnih slobodnjaka, skupini odličnika koju je jedan od zakona svetog Stjepana još nazivao uporabom opisa "viši u pogledu rođenja i časti" (*maiores natu et dignitate*).[40]

U slučaju slugu promjena se zapravo sastoji u tome da dok je u vrijeme svetog Stjepana bio poznat isključivo oblik oslobađanja slugu koji oslobođenima daje pravni status rođenih slobodnjaka,[41] sada se pojavljuje tip statusa u kojem sloboda više nije potpuna, već se veže za uvjet,[42] na taj način udarivši temelje zamršenog svijeta društva slugu, tako svojstven dobu Arpadovića. Oba se društvenopovijesna razvoja, ovisno

---

[35] György Györffy, A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése [Pitanje useljavanja stolnobiogradskih Latina], u: *Székesfehérvár évszázadai*, str. 37-42; Péter Tóth, A vallonok legkorábbi betelepülése Magyarországra [Najranije useljavanje Valonaca u Ugarsku], u: *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, sv. 46, ur. László Veres – Gyula Viga, Miskolc 2007., str. 543-549.

[36] *Sancti Ladislai decreta liber primus*, c. 31 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 163, LMKH, str. 59).

[37] Ilona Bolla, *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon* [Formiranje pravno ujednačene klase kmetova u Ugarskoj], Budapest 1983., str. 37-39, 40-43.

[38] *Sancti Ladislai decreta liber tertius*, c. 2, 12 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 173, 176-177, LMKH, str. 18, 21).

[39] *Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus*, c. 9, 11 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 168-169, LMKH, str. 14), *Sancti Ladislai regis decretorum liber primus*, c. 41 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 165, LMKH, str. 61).

[40] *Sancti Stephani decretorum liber primus*, c. 21 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 147, LMKH, str. 5). O problemu vidi Attila Zsoldos, Nemes és nemzetség [Plemić i rod], u: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára* [Mađarska povijesna znanost na smjeni tisućljeća. U povodu 70. rođendana Ferenca Glatza], ur. Lajos Gecsényi – Lajos Izsák, Budapest 2011., str. 421-425.

[41] Bolla, *A jogilag egységes jobbágyosztály*, str. 31-32.

[42] *Sancti Ladislai regis decretorum liber primus*, c. 30.: *qui […] pro animarum salute libertate mancipati fuerint, eo tenore tamen, ut ecclesie serviant*. Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 162, LMKH, str. 59. Vidi: *Sancti Ladislai regis decretorum liber primus*, c. 27 (Závodszky, Törvények és zsinati határozatok, str. 162, LMKH, str. 59).

o nastanku zakona sačuvanih pod imenom svetog Ladislava, mogu vezati za doba svetog Ladislava ili doba Ladislavove vladavine, koja obuhvaća kraće razdoblje.

I na koncu, kao svojevrsnu nadoknadu za možda pretjerano grubu skicu gornjeg pregleda, o jednom ću pitanju govoriti podrobnije. U skladu s najavom govorit ću o dukatu (herceštvu): pokušat ću iz poznatih izvora identificirati jedan dosad nepoznat dio povijesti te institucije. To sam pitanje odabrao upravo zbog toga što je u određenoj vezi s jednim poglavljem zajedničke hrvatsko-mađarske prošlosti.

Na temelju raspoloživih podataka geografski doseg dukata ne može se jasno odrediti. Sigurno je to da je Bihar bio dio te upravne jedinice već u prvom razdoblju njezina postojanja, to jest u vrijeme kneževanja kralja Bele I.[43] Nesumnjivo je da se 1074. dukat protezao i na područje Njitre. No Njitru uz dukat veže jedino opis bitke kod Mogyoróda 1074.,[44] što samo po sebi, s obzirom na povijest 11. stoljeća, siromašnog izvorima, ne bi dalo razloga za sumnju. Ono, pak, što daje razloga za to jest činjenica da se u našim izvorima o prijašnjim i kasnijim razdobljima kneževi koji su na neki način vezani za dukat redom pojavljuju u vezi s drugim dijelom zemlje.

Bela, otac svetog Ladislava osnovao je samostan u Szekszárdu, dakle na području Pečuške biskupije, i tamo je i pokopan.[45] Premda se kao vrijeme osnutka inače spominje 1061. godina,[46] ona zapravo ne označava nastanak povelje o osnivanju, već fragmentarno poznate povelje tada već kralja Bele I. koja popisuje prava samostana,[47] pa je dakle samostan osnovan nekad prije, po svemu sudeći u vrijeme kneza Bele.[48] Do razvoja bliskog odnosa između pečuškog biskupa Maura i starijeg brata svetog Ladislava, kneza Gejze – o kojem svjedoči legenda o pustinjacima Andriji i Benediktu kanoniziranima 1083., koju je napisao upravo Maur[49] – jedini posjet kneza Pečuhu zacijelo nije bio dostatan, čini se opravdanijim pretpostaviti dulju vezu, koja bi se, međutim, mnogo prije nego u Njitri odvijala u Pečuhu, gdje je Maur bio biskup od 1036. godine.[50] Ta se dva podatka mogu smatrati tek zanimljivošću vrijednom

---

43 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 92-93 (SRH 1, str. 353-354, 357).

44 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 121 (SRH 1, str. 389-390). Prijašnja mišljenja historiografa od početka su smatrala da je i okolica Njitre dio dukata, vidi primjerice Györffy, A magyar nemzetségtől a vármegyéig, str. 49, Kristó, A XI. századi hercegség, str. 66, László Koszta, A nyitrai püspökség létrejötte (Nyitra egyháztörténete a 9–13. században) [Uspostava biskupije u Njitri (Crkvena povijest Njitre od 9. do 13. stoljeća)], *Századok*, sv. 143, Budapest 2009., str. 269-270, 280-293.

45 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 96 (SRH 1, str. 360).

46 Vidi primjerice Beatrix F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon* [Samostani i zborni kaptoli u srednjovjekovnoj Ugarskoj], Budapest 2000., str. 61-62 (s ranijom literaturom o tom pitanju); Gergely Kiss – Gábor Sarbak, Szerzetesi intézmények [Monastičke ustanove], u: *A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)* [Povijest pečuške biskupije I. Srednjovjekovna stoljeća (1009. – 1543.)], ur. Tamás Fedeles – Gábor Sarbak – József Sümegi, Pécs 2009., str. 352.

47 DHA 1, str. 166-168.

48 Usp. György Györffy, *István király és műve* [Kralj Stjepan i njegovo djelo], Budapest 1977., str. 326.

49 *Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti maritis a beato Mauro episcopo Quinecclesiastensi [sic] descripta*, c. 3, prir. Emericus Madzsar, u: SRH 2, str. 360.

50 Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* [Svjetovna arhontologija Ugarske 1000. – 1301.], Budapest 2011., str. 94.

pozornosti prisjetimo li se da je nakon ukidanja dukata sin – oslijepljen kao dijete, poslije kralj Bela II. – kneza Álmosa, bratića svetog Ladislava, nakon bijega svoga oca, također oslijepljenog Álmosa, u Bizant,[51] pronašao utočište upravo na području Pečuške biskupije, u samostanu u Pécsváradu; a potom, nakon što su umiješani velikaši otkrili pred kraljem Stjepanom II. – koji nije imao djece –, sinom kralja Kolomana koji je dao oslijepiti kneževe Álmosa i Bélu, da se slijepi knez Bela skriva u Ugarskoj – vladar je imenovao Tolnu koja se nalazi u pečuškoj dijecezi kao boravište kneza, i tamo mu je osigurao dostojanstven život.[52] Dakle, dovoljno je jasno da su prva dva naraštaja vladara dukata – koji su poslije postali kraljevi Bela I. i Gejza I. – bila u uistinu tijesnoj vezi s Pečuhom i područjem pečuške dijeceze, i upravo je ta nekadašnja veza u slučaju kneza Bele, sina Álmosa lišenog dukata, oživjela nakon nekoliko desetljeća.

Unatoč siromašnim općim izvorima o 11. stoljeću pruža se mogućnost i za dodatnu potkrepu. Prema našim je saznanjima knez Álmos osnovao dvije crkvene ustanove: u Meszesu je osnovao benediktinski samostan,[53] a u Dömösu zborni kaptol.[54] Prvi je smješten u kraju koji pripada županiji Közép-Szolnok (Srednji Szolnok),[55] stoga bi bilo teško osporiti da ga je Álmos osnovao neke od godina u kojima je još vladao dukatom, a suprotno tomu, Dömös nikada nije pripadao području dukata, no sigurno je da je Álmos tu osnovao prepozituru kad ga je brat Koloman već lišio dukata. Knez David, sin Andrije I., nikada nije bio vladar dukata, te je oko 1089./1090. darovao posjed i služinčad samostanu u Tihanyu koji je njegov otac bio osnovao na području Vesprimske biskupije.[56] Dakle, možemo utvrditi ne samo to da su prije 1064. kneževi koji posjeduju dukat bili u izrazito živoj vezi s pečuškom dijecezom nego i to da se ista veza uopće ne može dokazati kod kneževa iz 11. stoljeća koji nisu – ili, poput Álmosa, više nisu – stajali na čelu dukata.

Podatcima koji, premda su međusobno nepovezani, upućuju u istom smjeru, to jest koji ukazuju na odnos između kneževa koji posjeduju dukat i pečuške dijeceze, golemu važnost pridaje ono što znamo o pomirenju kralja Solomona i njegova nećaka, kneza Gejze 1064. godine. Sporazum dvojice rođaka uslijedio je "na

[51] Usp. *Bullae Bonifacii IX. P. M. Pars altera 1396–1404.*, Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia. Series prima. Tomus quartus, Budapest 1889., str. 579.

[52] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 157: *Disposuerat eum [sc. Bela ducem] rex [sc. rex Stephanus II.] vivere in Talua et dabantur ei regalia stipendia* (SRH 1, str. 443).

[53] 1165.: *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*, sv. 1-12, prir. Iván Nagy et al., Budapest 1871. – 1931., sv. 1, str. 2. Sažeti prikaz povijesti samostana u Meszesu, vidi Pongrác Sörös, *Az elenyészett bencés apátságok (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* [Izumrle benediktinske opatije (Povijest pannonhalmskog benediktinskog reda)], sv. 12/B, Budapest 1912., str. 449-450.

[54] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 148: *Dux autem [sc. Almus] construxit monasterium de Demes* (SRH 1, str. 427). O osnutku i ranoj povijesti prepoštva u Dömösu, vidi Gábor Thoroczkay, A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig [Povijest dömöške prepozitura od uspostave do kraja vladavine Karla I.], *Fons*, sv. 19, Budapest 2012., str. 409-433.

[55] F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok*, str. 44.

[56] Oko 1089. – 1090.: DHA 1, str. 264-265.

blagdan mučenika svetog Fabijana i Sebastijana [...] pred licem Ugarske u Győru" (*in festo* [...] *Sanctorum Fabiani et Sebastiani martirum* [...] *coram Hungaria in Geur*),[57] to jest politički sporazum sklopljen 20. siječnja slijedili su reprezentativni vanjski rituali, a mjesto događanja bio je dio zemlje gdje je boravio kralj. Međutim, priča se u kronikama nastavlja tako da su Uskrs – to jest veliki blagdan koji po crkvenom kalendaru slijedi odmah nakon toga, a padao je na dan 11. travnja 1064. – kralj i knez Gejza slavili "zajedno s cijelim dvorom [...] u Pečuhu. Ovdje se na dan Uskrsa, u nazočnosti velikodostojnika zemlje, od ruke kneza Gejze okrunio kralj Solomon, te je svečano odveden u kraljevsku baziliku svetog Petra, apostola nad apostolima, da sluša misu", te je "cijela crkvena zajednica Mađara" (*congregatio Hungarorum*) slavila mir.[58] Dakako, spomenuta krunidba nije bila istovjetna s obredom kraljevske inicijacije, smatrala se svojevrsnim očitovanjem kojim se željelo izraziti to da je knez Gejza spreman priznati Salomona kao kralja. Obred je, pa zacijelo i sam odabir mjesta događanja, očito bio simbolična značaja. No uočljivo je da odabir nije pao na Stolni Biograd, koji je tada već tradicionalno bio mjesto krunidbi, ni na drugu kraljevsku prijestolnicu, Ostrogon, pa čak ni na grad kaločkog nadbiskupa, vrhovnog svećenika Deziderija koji je po svemu sudeći odigrao ključnu ulogu u nastanku mira, već na Pečuh. Teško je misliti na drugo doli na ovo: u pozadini odluke stajala je nakana da knez proglasi svoje podaništvo pred zakonitim kraljem i u vlastitom dijelu zemlje, to jest u dukatu. To tumačenje potkrepljuje osobita okolnost da Gejza nije postavio krunu na Salomonovu glavu u pečuškoj bazilici, već pred njom, pa je krunidbu zacijelo vidjelo mnogo više ljudi nego da se sve to odvilo unutar zidova katedrale. Možda bi bilo pogodnije održati svečanost u Biharu, koji međutim tada, svega nekoliko godina nakon osnutka mjesne biskupije, vjerojatno nije bio spreman za organizaciju tako velikog događaja. Dakle, imamo razloga, i to opravdanoga, smatrati da se Pečuh 1064. godine – a očito i prije – nalazio na području dukata, iz čega nužno proizlazi da je županija Baranja, kao i vjerojatno gotovo cijelo područje Pečuške biskupije, u to vrijeme pripadala dukatu.[59] Dakle, dukat se izvorno protezao na Jugoistočno Zadunavlje – i na pripadajuća prekodravska područja – te na Bihar i njegovu okolicu s druge strane rijeke Tisze. Međutim, poslije se taj poredak podjele zemlje promijenio: nakon 1064. više nam podataka koji bi povezivali kneževe na čelu dukata i područje pečuške dijeceze, no pojavljuje se, uz Bihar, okolica Njitre. Objašnjenje je najvjerojatnije u tome da su Solomon i Gejza zamijenili područja, slijedom čega je okolica Njitre preuzela ulogu Pečuha i okolice, a u to je vrijeme

[57] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 97 (SRH 1, str. 362).

[58] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 97: *simul cum plena curia Quinqueecclesiis celebraverunt. Ubi rex Salomon ipso die Pasce assistentibus regni proceribus per manus Geyse ducis honorabiliter est coronatus et in regiam Beati Petri principis apostolorum basilicam ad audiendam missam gloriose deductus* (SRH 1, str. 362).

[59] Na to da je županija Baranja vjerojatno pripadala dukatu – na temelju drugog argumenta i manje izričito – mislio je već i Györffy György (Történeti földrajz, sv. 1, str. 252).

vjerojatno i središte dukata preneseno na biharska područja. Kao vrijeme potonje promjene najvjerojatnije možemo uzeti u obzir razdoblje skladne suradnje kralja i kneževa, dakle drugu polovinu šezdesetih godina 11. stoljeća. O razlozima zamjene područja nemamo informacija, no slobodno možemo smatrati da je možda kralj Salomon bio inicijator. Naime, izvorno područje dukata bilo bi omogućilo da u slučaju pogoršavanja odnosa između kralja i kneževa Gejza i njegova braća dobiju pomoć ne samo iz Poljske, koja je iz Bihara bila veoma dostupna, nego i – preko hrvatskog braka njihove sestre – s juga, na što je pohod u Hrvatsku koji su Solomon i kneževi zajedno vodili oko 1066./1067. vjerojatno skrenuo pozornost kralja i njegovih savjetnika.[60] Ako je doista bilo tako, zamjena područja do izvjesne mjere bila je već svojevrsna priprema za kasnije razdoblje, u kojem je doista izbio sukob.

Preveli: Lea Kovács i dr. György Lukács B.

[60] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 99. (SRH 1, str. 363-364). Usp. Mór Wertner, *Az Árpádok családi története* [Povijest dinastije Arpadovića], Nagybecskerek 1892., str. 160-167, Makk, Magyar külpolitika, str. 99; Dénes Sokcsevits, *Horvátország a 7. századtól napjainkig* [Hrvatska od 7. st. do naših dana], Budapest 2011., str. 81. Vidi i hrvatsko izdanje: Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Zagreb 2016., str. 53.

Attila Zsoldos

Hungary in the Era of St. Ladislas

Summary

The study outlines the picture of the Kingdom of Hungary in the time of King Ladislas I (1077–1095), but starting back to the beginning of his advent on the political scene (1063), which is justified by the fact that he already at that time played a significant role in shaping the fate of Hungary.

The first half of the study looks at the general characteristics of the country. In addition to the issues of the king and his court, secular and ecclesiastical administration, issues of legislation, and the transformation of the ethnic relations of the country, the review covers new phenomena in the society of the age. The latter include the emergence of nobility as well as that of conditional freedom connected to it.

The second half of the study deals with the institution of the *ducatus*, establishment of which reflects a characteristic form of the division of power within the ruling family in the second half of the 11th century. According to previous ideas, the area of the *ducatus* in the earlier period spread in the vicinities of Bihor and Nitra. The study argues that the *ducatus* originally covered area from Southeast to Transdanubia – and to it associated areas on the other side of the Drava river – as well as Bihar and its environs in the areas on the other side of the Tisza river.

In the 1070s, the Nitra region replaced Pécs and its surroundings, and the centre of the *ducatus* may have moved to the Bihar area at that time. This change might be initiated by King Solomon (1063–1074). The original territory of the ducatus would have therefore made it possible for Prince Géza and his brothers to receive help not only from Poland, easily accessible from Bihar, but also, through the Croatian marriage of their sister, from the south. However, on the perils of such arrangement for the king, the campaign in Croatia, which they and the king led jointly 1066-1067, may have brought the attention of the king and his advisers and cause further tensions.

Key words: Ladislas I (St Ladislas), the Árpád dynasty, political history, the eleventh-century history, Nitra, Bihar, Pécs, ducatus (duchy)

Boglárka Weisz

GOSPODARSKA POZADINA KRALJEVSKE VLASTI U UGARSKOJ U 11. STOLJEĆU*

Boglárka Weisz
MTA BTK
Történettudományi Intézet
Budapest

UDK 929.52Arpadović
338(439)"10"(091)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 9.5.2018.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/y7v64t0zny

Studija analizira vladarske prihode Kraljevine Ugarske u 11. stoljeću, bilo da se radi o dohocima u naravi ili u novcu. Struktura vladarskih prihoda uspostavljena je već u doba Stjepana I., a tijekom 11. stoljeća mogu se primijetiti samo manje promjene, tako da studija analizira različite prihode isključivo kao dijelove jedinstvenog sustava: carine, naplata poreza, prihodi od kovanja novca i rudarenja plemenitih metala i soli. Studija završava ispitivanjem povremenih dohodaka na koje je vladar imao pravo, poput dijela novčanih kazni i darova.

Ključne riječi: dinastija Arpadovića, gospodarska povijest, kraljevski prihodi, povijest 11. stoljeća, porezi, carine, kovanje novca, rudarstvo

Ugarsko Kraljevstvo oslanjalo se na diferencirane prihode već u 11. stoljeću. Prihodi kraljevskog kućanstva u odnosima naturalne privrede u značajnoj su mjeri potjecali dijelom iz naturalnih podavanja stanovništva koje je živjelo na kraljevskim posjedima ili posjedima utvrda, odnosno njegove službe. Stanovništvo s kraljevskih posjeda podavanja je predavalo u upravni centar (lat. *curia*, mađ. *udvár*) najbližeg kraljevskog posjeda, gdje su boravili rizničari. Sve prinose skupljene na tim mjestima trošio je kralj obilazeći cijelu zemlju sa svojom brojnom svitom.[1] Vrijednost prihoda u naravi bilo je toliko teško odrediti da čak ni u popisu prihoda Bele III. (1172. – 1196.) s kraja 12. stoljeća nema brojčane procjene, već je samo zapisano da

* Autorica je voditeljica Skupine za istraživanje mađarske srednjovjekovne gospodarske povijesti Lendület ("Zamah") Centra za filozofska i humanistička istraživanja Mađarske akademije znanosti (MTA BTK).

[1] György Györffy, A "lovagszent" uralkodása (1077–1095) [Vladavina "viteškog sveca"], *Történelmi Szemle*, sv. 20, Budapest 1977., str. 542.

"narod zemlje u potpunosti opskrbljuje kralja hranom".[2] Međutim, njihovu važnost dobro pokazuje činjenica da se i u donacijama kleru – uz donacije u zemljištu, vinogradima i šumama te ribarskim mjestima – redom pojavljuje to stanovništvo i od njega pobirana naturalna podavanja, uz carine, o kojima će podrobnije biti riječi u nastavku. Tako, primjerice, 120 kućanstava u mjestu Ártánd u županiji Bihar, koje je 1075. darovano samostanu u Garamszentbenedeku (slov. Hronský Beňadik, njem. Sankt Benedikt), godišnje je moralo dati 12 svinja od pet godina i 12 akova meda, a pored toga su ljeti i zimi morali vršiti službu s dva konja.[3] Iznimku čini samo darovnica iz Tihanya iz 1055., u kojoj je Andrija I. (1046. – 1060.), pored navedenog, naredio davanje 50 ždrijebaca iz kraljevskog krda,[4] a prema jednoj povelji iz 1148. Ladislav I. (1077. – 1095.) je darovao kaptolu u Óbudi (Stari Budim) 360 pensa godišnje iz kraljevske komore (*de sua camera*).[5] U listinama privilegija krajem 11. stoljeća pojavljuju se donacije vezane za isporuku soli, a privilegije vezane za oslobođenje od poreza ili predavanje kraljevskog poreza tek krajem 12. stoljeća. Sve to dobro pokazuje da su vladari u 11. stoljeću od svih novčanih kraljevskih prihoda jedino prihode od carina smatrali stalnim izvorom prihoda koji je omogućavao darovanje.

Legenda o svetom Gerardu (mađ. Gellért, odgajatelj sina kralja Stjepana I. Ugarskog, kanoniziran 1093.) izravno ukazuje na carine koje su se pojavile za vladavine prvoga kralja, Stjepana (1000. – 1038.), kada izvještava da je Ajtony na rijeci Maros postavio ubirače carina, koji carine čak i kraljevsku sol.[6] Carina koju je Stjepan I. ubirao posredno se, no izričito, pojavljuje i u zakonima kralja Kolomana, po kojima oni koji nešto od vlastitih i domaćih proizvoda prodaju na sajmu prema zakonima svetog Stjepana moraju platiti carinu.[7] Povrh toga, uz ime Stjepana I. tradicija veže darovanje sedamnaestog dijela carine.[8] Oslobođenje od plaćanja carina prema neautentičnoj

---

[2] *Et per hec omnia populus terre regi facit victum plenarium*. János Barta Ifj. – Gábor Barta, III. Béla jövedelmei (Megjegyzések a középkori uralkodóink bevételeiről) [Prihodi Bele III. (Bilješke o prihodima naših srednjovjekovnih vladara], *Századok*, sv. 127, Budapest 1993., str. 444.

[3] *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131)*, prir. György Györffy et al., Budapest 1992. (dalje: DHA), str. 215.

[4] DHA, str. 151.

[5] *Budapest történetének okleveles emlékei I. Monumenta diplomatica civitatis Budapest I*, Zbirku Dezse Csánkya dopunio i pripremio za tisk Albert Gárdonyi, Budapest 1936. (dalje: BTOE 1), str. 3.

[6] *Scriptores rerum Hungaricarum*, sv. 1-2, prir. Emericus Szentpétery, Budapest 1937. – 1938. (dalje: SRH), sv. 2, str. 489-490.

[7] *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary I. 1000–1301*, prir. János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney, Idyllwild, California 1999. (u nastavku: The Laws), str. 28. (ch. 34).

[8] *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes byzantini historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium*, prir. Gyula Moravcsik, Budapest 1988., str 80. Szántó (ž. Fejér); 1001: DHA, str. 41; Pozsony (ž. Pozsony); +1015.: DHA, str. 76; Pécsvárad (ž. Baranya); +1019.: DHA, str. 91; Csány (ž. Zala), Csurgó (ž. Somogy), Kolon (ž. Zala); +1037.: DHA, str. 118; Komárom (ž. Komárom), Árpás (ž. Győr), Bát (ž. Hont), Szil (ž. Sopron); 1109: DHA, str. 379; Szigetfő (ž. Fejér); 9. rujna 1261.: *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Diplomata Aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata*, prir. Erzsébet Látkóczki Kondorné, Eger 1997., str. 27-28; Lúc (ž. Zemplén), Örvény (ž. Heves), Szentmária (ž. Zemplén); +18. ožujka 1263.: *Monumenta Vaticana historiam regni hungarae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár*, sv. 1/4, Budapest 2000., str. 265; Tata (ž. Komárom); 31. kolovoza 1271.: *Codex*

povelji darovao je već i Stjepan I.,[9] kao što je oslobođenje od carine građana Stolnog Biograda tradicija također vezala za kralja Stjepana I.[10] Sajamska carina pojavila se na sajmovima u županijskim i crkvenim središtima, a prva mjesta ubiranja carine nastala su duž trgovačkih putova.[11] Ladislav I. nastojao je osigurati ubiranje sajamskih carina, što pokazuje i odredba koja je trgovačku djelatnost dopuštala samo na sajmovima. Propisivala je da se ugovor o kupoprodaji sklopi pred sucem, carinikom i svjedocima.[12] Carine su do Kolomanova doba postale sigurnim izvorom prihoda, što pokazuje i činjenica da je kralj zakonom naložio ubiranje desetine i od carina.[13] Štoviše, za njegove vladavine došlo je i do reforme carina, u kojoj je naložio da trgovci na duge relacije plaćaju dvostruku vrijednost stare carine.[14] Vladar je vanjsku trgovinu opteretio ne samo višim carinama nego je osigurao i nadzor kraljevskog dvora: oni koji su htjeli napustiti zemlju, morali su imati i kraljev pečat i pečat carinika pograničnog župana (*comes confinii*).[15] Popis prihoda Bele III. s kraja 12. stoljeća među sedam glavnih stavki prihoda vladara spominje carine, prihod od splavarenja te sajmova.[16]

Uz ubiranje carine, za vladavine svetog Stjepana pojavilo se i ubiranje poreza.[17] Sveti Gellért piše da "oni koji vladaju samo zato da imaju naslov, proždru narod, utjeraju poreze (*tributa*) […] nisu kraljevi, već razaratelji".[18] Premda Gellért u svojim djelima nije kritizirao Stjepana,[19] ta izjava nedvosmisleno ukazuje na to da je jedna od popratnih pojava vladanja bilo ubiranje poreza, to jest, da je već prvi vladar iz

---

diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, sv. 1-11, prir. Georgii Fejér, Budae 1829. – 1844. (u nastavku: CDH), 7/2, str. 151; Trencsén (ž. Trencsén); 1400.: *Zsigmondkori Oklevéltár*, 2/1, no. 10, prir. Elemér Mályusz. Budapest 1956.; Föveny (ž. Fejér).

9 +1254.: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*, prir. Stephanus Ladislaus Endlicher, Sangalli 1849., str. 484-487.

10 O privilegiji Stolnog Biograda u najnovije vrijeme vidi: Attila Zsoldos – Tibor Neumann, *Székesfehérvár középkori kiváltságai* [Srednjovjekovne povlastice Stolnog Biograda], Székesfehérvár 2010.

11 Boglárka Weisz, *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében* [Kraljevska polovina i županska trećina. Carine u Ugarskoj u prvoj polovici srednjeg vijeka], Budapest 2013. 10–14.

12 The Laws, str. 14 (ch. 7).

13 The Laws, str. 27 (ch. 25).

14 The Laws, str. 28 (ch. 33).

15 The Laws, str. 32 (ch. 82).

16 *Idem habet de pedaiis et passagiis et mercatis seu foris, que omnia sua sunt, triginta milla marcarum* (Barta – Barta, III. Béla jövedelmei, str. 444).

17 Usp. György Györffy, *István király és műve* [Kralj Stjepan i njegovo djelo], Budapest 1983., str. 340-347.

18 *Catalogus fontium historie hungaricae*, prir. Albinus Franciscus Gombos, sv. 1-3, Budapest 1937. – 1938. (u nastavku: CFHH), sv. 2, str. 1028.

19 U stručnoj literaturi pojavljuje se ime i Petra i Samuela Abe, usp. József Gerics, Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája [Kritika nekih izvora o ugarskoj povijesti u četrdesetim godinama 11. stoljeća], *Magyar Könyvszemle*, sv. 98, Budapest 1982., str. 300-306; József Gerics, A Pseudo-Isodorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája. (Válasz Kristó Gyulának) [Tekstovi Pseudo-Izodorove zbirke i ugarska društvena ideologija prve polovice 11. stoljeća. (Odgovor Gyuli Kristóu)], *Magyar Könyvszemle*, sv. 101, Budapest 1985., str. 165, 169; Gyula Kristó, Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez (Válasz Gerics Józsefnek) [O pitanju odnosa biskupa Gerarda i kraljeva Petra i Samuela Abe (odgovor Józsefu Gericsu)], *Magyar Könyvszemle*, sv. 101, Budapest 1985., str. 175-179.

obitelji Arpadovića uveo oporezivanje. Vladari nakon svetog Stjepana, Petar Orseolo (1038. – 1041. / 1044. – 1046.) i Samuel Aba (1041. – 1044.) također su ubirali poreze. Prema *Ilustriranoj kronici* (*Képes Krónika*) Samuel Aba je izbrisao odluke i namete (*exactiones*) Petra Orseola.[20] Prema Györgyju Györffyju i Józsefu Gericsu, Petar je spram Stjepana nametnuo nove poreze,[21] a prema Iloni Bolla i Gyuli Kristóu, Petar je ubirao samo poreze koje je nametnuo Stjepan, čak i ako je to činio na uređeniji način.[22]

Jedan je od tih poreza vjerojatno bio porez koji kasniji izvori nazivaju slobodnim denarima (*liberi denarii*) ili denarima slobodnjaka (*libertini denarii*),[23] koji su kolokvijalno nazivali dimnicom (*vulgo fumarii*).[24] György Györffy je daću koja se plaćala u naravi smatrao pretečom dimnice, a uvođenje dimnice smjestio je u 1020. godinu, u razdoblje nakon učvršćivanja ugarsko-bizantskih veza. Po njegovu mišljenju Stjepan I. je uveo dimnicu pod grčkim utjecajem, naime, riječ *kapnos*, to jest samostalna proizvodna jedinica, koja se pojavljuje u povelji o osnivanju iz Veszprémvölgya, služila je kao osnova oporezivanja te se na tom temelju određivao porez (*kapnikon*).[25] Mjere svetog Stjepana Koloman je modernizirao u skladu s odnosima njegova doba, ponegdje olabavivši "okov lanca zakona", a ponegdje postroživši prijašnje propise.[26] Koloman je u svom I. zakoniku odredio da se "onih 8 denara koje se ubiralo od svakog pojedinog slobodnjaka odsada neće ubirati".[27] Kako je Alberik, koji je sastavio pojedine točke, u prologu zakonika izjavio da odredba obuhvaća odluke sjednice u Tarcalu, na kojoj su okupljeni pregledali zakone svetog Stjepana,[28] moramo zaključiti da su se spomenuti denari, ubirani od slobodnjaka, čak i ako se iznos s vremenom

[20] SRH 1, str. 325-326. Zakone koje je donio Petar, odnosno njihovo brisanje za Abine vladavine spominju i *Annales Altahenses maiores*, no ne i poreze, vidi CFHH 1, str. 94.

[21] Györffy, István király és műve, str. 341; Gerics, Az 1040-es évek, str. 300-306; Gerics, A Pseudo-Isodorus-gyűjtemény, str. 169.

[22] Ilona Bolla, *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon* [Formiranje pravno ujednačene klase kmetova u Ugarskoj], Budapest 1983., str. 35; Kristó, Gellért püspök, str. 177.

[23] Porez poznat kao denar slobodnjaka izazvao je žustre rasprave među povjesničarima, koji su s jedne strane raspravljali o tome je li to kraljevski ili vlastelinski porez, a s druge strane vodili diskusije oko pojma *liberi*, vidi: László Erdélyi, *Az első állami egyenes adó elmélete* [Teorija prvog državnog izravnog poreza], Kolozsvár 1912., str. 14-25, 28-44, 51-65; Bálint Hóman, *Adó vagy földbér?*, Budapest 1913.; Ferenc Eckhart, Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete, Kolozsvár 1912., *Századok*, sv. 2, Budapest 1913., str. 439-442; Károly Tagányi, Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire [Odgovor na napomene dr. Lászla Erdélyja], *Történelmi Szemle*, sv. 3, Budapest 1914., str. 435-451; János Varga, Az Árpád-kor szabaddénárosai. Romány Pál köszöntésére [Denari slobodnjaka doba Arpadovića. U pozdrav Pálu Rományu], *Agrártörténeti Szemle*, sv. 47, Budapest 2006., str. 1-55. Ostalu literaturu vidi u potonjoj studiji.

[24] 1225.: *Dedimus igitur ipsis libertinos denarios, qui vulgo fumarii vocantur* (*Sopron vármegye története. Oklevéltár I. 1156–1411*, prir. Imre Nagy, Sopron 1889., str. 16); +1230.: *libertinos denarios, qui vulgo fumarii vocantur* (*Árpádkori új okmánytár*, sv. 1, prir. Gusztáv Wenzel, Pest 1860., str. 270).

[25] Usp. Györffy, István király és műve, str. 342. Mađarski izvori nikada ne nazivaju taj porez kapnikonom, no u stručnoj se literaturi uz kapnikon susrećemo s izrazom dima ili denara slobodnjaka, vidi: Rózsa Zsótér, Kapnikon, u: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* [Leksikon rane ugarske povijesti (9.-14. st.)], prir. Gyula Kristó et al., Budapest 1994., str. 325.

[26] The Laws, str. 24-25 (Prolog), 28. (ch. 34).

[27] *Denarii VIII, qui de liberis singulis colligebantur, amodo non accipiantur* (The Laws, str. 29 (ch. 45)).

[28] The Laws, str. 24.

promijenio, ubirali još od doba svetog Stjepana. Kako su se na temelju zakona svetog Stjepana slobodnima (*liber*) smatrali svi koji nisu bili *servi*,[29] vjerojatno se taj porez odnosio na velikaše jednako kao i na siromašne slobodne seljake. Najkasnije se za vladavine svetog Ladislava može opaziti diferencijacija pojma *liber* pojavom razlikovanja plemića (*nobiles*) i slobodnjaka (*liberi*) koji su služili Crkvama.[30] Ne znamo je li odvajanje gornjeg sloja *libera* išlo ruku pod ruku s brisanjem obveze plaćanja poreza ubiranog od slobodnih, ili se, kao što to daju naslutiti Kolomanovi zakoni, oslobođenje od poreza na plemiće odnosilo tek od Kolomanove vladavine. Međutim, odredba nije značila brisanje poreza, već je promijenila krug poreznih obveznika.

Može se pretpostaviti da su pored denara slobodnjaka postojale i druge vrste poreza, kao što su *pondus*, zvan "nehezék" (mađ. "uteg, teg"), koji se u kasnijim izvorima pojavljuje uz denar slobodnjaka, ili *census*, kojim se otplaćivala radna obveza.

Najvažniji izvor prihoda kraljevske riznice prema popisu prihoda Bele III. bila je dobit od kovanja novca. U Ugarskoj se u vrijeme Arpadovića kovanje novca smatralo kraljevskim monopolom, te su kovati novac mogli, osim vladara, samo kneževi koji su imali područnu vlast. Izdavanje prvoga ugarskog novca uglavnom je služilo samo u svrhu prestiža, no ugarsko gospodarstvo i društvo u tijeku preobrazbe ubrzo su zahtijevali masovno izdavanje samostalnoga domaćeg platežnog sredstva. Početak redovita kovanja novca možemo smjestiti u razdoblje nakon 1015.[31] Nakon pokretanja redovita kovanja novca valjalo je povesti brigu i o rasprostiranju toga novca u zemlji, što se vjerojatno odvijalo na sajmovima, u županijskim središtima. Ladislav bi svake dvije godine izdao nov novac, a u drugoj polovini vladavine kovao je već izuzetno kvalitetne kovanice. Nastojao je ugarski fiskalni sustav uklopiti u europski sustav platnog prometa, pa se prilagodio vodećoj valuti tog doba: njegovih je četrdeset težih srebrnjaka (denara) vrijedilo jedan bizantski zlatnik (*solidus*). To su nazivali *pensom* ili *bizantiusom* kralja Ladislava.[32]

U kraljevskoj kovnici novca u doba Karolinga, u novac se kovalo zlato i srebro koje su donosili pojedinci. Na kovanje novca prema zakonskim bi propisima odbili određeni postotak kovanog novca na ime troškova riznice kao zakonsku pristojbu na kovanje novca, a ostatak bi se uručio donositelju sirovine.[33] To je vjerojatno bio običaj i u Ugarskoj tijekom 11. stoljeća, smatramo li vjerodostojnim izvješće o zakonu rabina Jehude ben Meir ha-Kohena iz Mainza iz sredine 11. stoljeća, prema kojem je jedan ugarski Židov zatražio i dobio dozvolu od ugarske kraljice da mu upravitelj kovanja novca iskuje sitni novac u vrijednosti od 100 funti od njegova vlastita

[29] Ilona Bolla, *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon* [O pravno ujednačenom kmetstvu u Ugarskoj], Budapest 1998., str. 15-20.

[30] Bolla, *A jogilag egységes jobbágyságról*, str. 22-27.

[31] Usp. László Kovács, *A kora Árpád-kori pénzverésről* [O ranom kovanju novca u doba Arpadovića], Budapest 1997., str. 278-279.

[32] Györffy, A "lovagszent" uralkodása, str. 540.

[33] Bálint Hóman, *Magyar pénztörténet 1000–1325* [Povijest ugarskog novca 1000. – 1325.], Budapest 1916., str. 410-411.

srebra.[34] Dobit je od kovanja novca dvojaka: pristojba za kovanje novca i zamjena novca. Do prve se moglo doći na dva načina. Jednostavnije rješenje bilo je to da se određeni postotak kovana novca odbije na ime troškova riznice. Druga je mogućnost bila ta da se od jedinice težine iskuje ne zakonski propisani, već ponešto veći broj komada novca, čime se smanji udio plemenitog metala u novcu. Međutim, pri zamjeni se novca računalo kao da se od jedne jedinice težine iskovao propisani, to jest manji broj komada novca s većim udjelom plemenitog metala: razlika između propisanog i iskovanog novca činila je pristojbu za kovanje novca. Pristojba za kovanje novca postala je stalnim prihodom kad se pokrenulo periodično kovanje novca. Zamjena starih kovanica započela je za vrijeme Salomona (1063. – 1074.), no bila je rijetka i neredovita.[35] Periodička zamjena novca vjerojatno je započela za vladavine Ladislava I., no njezina se učestalost ne može točno odrediti, dok je u stručnoj literaturi prihvaćeno da se izdavanje novog novca odvijalo svake dvije godine.[36] Nakon izdavanja novog novca, pri stavljanju novca u promet, to jest pri zamjeni novca riznica je ostvarivala određenu dobit. No, riznica je ostvarivala dobit ne samo periodičnom zamjenom novca, već i zamjenom novca u drugim slučajevima, kao kad bi mijenjali strani novac, nekovani plemeniti metal ili novac prethodnih vladara.

Dakako, kovanje novca ne bi funkcioniralo bez rudnika plemenitih kovina, koji su također povećavali kraljevske prihode; doduše, dobit se od njih u nadolazećim stoljećima višestruko povećala otkrivanjem sve novijih rudnika i produbljivanjem iskopa. O rudnicima iz 11. stoljeća nemamo pisanih izvora, možemo se osloniti samo na arheološke nalaze i toponime. U 12. stoljeću Abu Hamid al-Garnati govoreći o bogatstvu zemlje navodi: "njihove planine skrivaju mnogo srebra i zlata".[37] Možemo pretpostaviti da se iskapanje srebra u okolici Selmecbánya (danas Banská Štiavnica, Slovačka) odvijalo već u 11. stoljeću, no tada još iskapanjem blizu površine tla,[38] kao što je ispiranje zlata u potocima i rijekama – na što među ostalim ukazuje i naziv rijeke Aranyos (mađ. "pozlaćena, zlatna", rum. Arieș) – također bilo poznat postupak.

Pored rudnika plemenitih kovina kralj je zacijelo vukao korist i iz rudnika soli u Erdelju. Legenda o svetom Gellértu, kad ukazuje na to da je knez Ajtony ubirao carinu od kraljevske soli prenošene kroz Maros,[39] ujedno dokazuje da su ti rudnici već od ranih vremena spadali pod nadležnost kralja.[40] Carina na sol jedna je od naj-

[34] Géza Komoróczy, *Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon: Szöveggyűjtemény* [Izvori i dokumenti za povijest Židova u Ugarskoj: Zbirka tekstova], Budapest 2005., no. 3.

[35] Kovács, A kora Árpád-kori pénzverésről, str. 284, 291.

[36] Hóman, Magyar pénztörténet, str. 229.

[37] *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153* [Putovanje Abu-Hamida al-Garnatija u istočnu i srednju Europu 1131.-1153.], prir. O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt, Budapest 1985., str. 58.

[38] Pouzdano možemo računati s tim da su do provale Tatara bila dva središta iskapanja srebra, u Banskoj Štiavnici (mađ. Selmecbány) i transilvanskoj Radni (mađ. Besztercevidék), no podatci o njima pojavljuju s tek od 13. stoljeća.

[39] SRH 2, str. 489-490.

[40] Podrobnije vidi Boglárka Weisz, Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és –kereskedelem történetéhez [Bilješke o povijesti carinjenja soli i trgovine u razdoblju Arpadovića]. *Acta Historica*, sv. 125, Budapest 2007., str. 43-57.

ranijih vrsta carina, što dokazuje i činjenica da su u određivanju carinskih stavki, za razliku od drugih carinskih stavki, primjenjivali decimalni sustav.[41] Trgovinu solju vezanu za doba svetog Stjepana spominje – neautentična – povelja o osnivanju opatije u Pécsváradu iz 1015., prema kojoj je opatija imala pravo vaditi sol bez ikakvih ograničenja i isporučivati je bez carinjenja.[42] Prema povelji o osnivanju opatije u Garamszentbenedeku (danas Hronský Beňadik, Slovačka) iz 1075. opatija je od Gejze I. dobila polovinu kraljevskog dijela carine soli, to jest trećinu carine u mjestu Aranyos (danas Unirea, Rumunjska) pored Torde (danas Turda, Rumunjska).[43] Prema darovnici, pak, opatiji u Bakonybélu iz doba svetog Ladislava, opatija je 1086. dobila dvadeset četiri kućanstava (*mansio*) obvezanih na proizvodnju blokova soli i rudnik soli, odnosno tri broda kojima su sol tri puta godišnje mogli otpremiti u samostan bez carinjenja.[44] Premda je u sve tri povelje nastale u 11. stoljeću dio teksta o soli naknadno dodan, one ipak dobro svjedoče o vladarskom monopolu soli.[45] Međutim, pravo na sol opatije u Bakonybélu potvrđuje i drugi izvor, po kojem je Ladislav I. 1092. dao opatiji dvadeset četiri *mansio*, koji su bili dužni isporučivati opatiji oko 3000 blokova soli godišnje.[46] Međutim, župan udvornika (*comes udvornicorum*) Opus htio je opatiji oduzeti njezine podložnike u vrijeme vladavine Stjepana II. (1116. – 1131.), no u sporu pred Stjepanom II., a potom Belom II. (1131. – 1141.) opatija je 1131. obranila svoja prava.[47] Prema Beatrix Romhányi, Opus je u tom predmetu postupio kao kraljevski dužnosnik, a u njegove zadaće spadala je provjera i revizija kraljevskih prihoda, kako nešto od njih ne bi nezakonito dospjelo u strane ruke. Stoga sudjelovanje opatija u transportu soli vjerojatno nije bilo uobičajeno u prvom desetljeću 12. stoljeća. Istodobno priznaje da je privilegij transporta soli opatija u Bakonybélu vjerojatno dobila još prije 1131.[48] Po našem mišljenju ništa ne isključuje mogućnost da je upravo Ladislav I. bio taj koji je opatiji darovao brodove za prijevoz soli, stoga iz

[41] Usp. Weisz, Királyketteje, str. 34.

[42] +1015.: DHA, str. 72-80. Isprava je nastala dvadesetih godina 13. stoljeća (DHA, str. 63-71).

[43] DHA, str. 213-217. Budući da papa Inocent III. (1198. – 1216.) u ispravi od 15. svibnja 1209., u kojoj je potvrdio dobra samostana u Garamszentbenedeku, nije spomenuo carinu (*Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, sv. 1, prir. Richard Marsina, Bratislava 1971. [dalje: CDES 1], str. 118-119) te da je nakon provale Tatara samostan doživio poteškoće glede utjerivanja carine, tekst koji ukazuje na carinu soli u Aranyosu vjerojatno je u ispravu iz 1075. umetnut između 1209. i 1256.

[44] DHA, str. 255. Ta se odredba nalazi u interpoliranom dijelu nastalom u prvoj polovici 12. stoljeća (DHA, str. 248-250).

[45] Prema mišljenju uvriježenom u stručnoj literaturi kraljevski se monopol soli počeo pojavljivati tek u 12. – 13. stoljeću. Usp. Oszkár Paulinyi, A sóregálé kialakulása Magyarországon [Formiranje regalnog prava na sol u Ugarskoj], *Századok*, sv. 57, Budapest 1924., str. 627-647; András Kubinyi, Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter, u: *Stadt und Salz*, ur. W. Rausch, Linz – Donau 1988., str. 213-294.

[46] A pannonhalmi Szent-Bendek-rend története 8 [Povijest pannonhalmskog benediktinskog reda], Sörös Pongrác, *A bakonybéli apátság története* [Povijest opatije Bakonybél], Budapest 1903., str. 272.

[47] Na ist. mj.

[48] Beatrix Romhányi, A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban [Bereški dogovor i trgovina ugarskom solju u doba Arpadovića], u: *Válság-kereskedelem* [Trgovina krize], ur. György Kövér – Ágnes Pogány – Boglárka Weisz, Budapest 2016., str. 271.

povelje nastale prije 1086., premda je interpolirana, vjerojatno samo dio o brodovima za prijevoz soli potječe iz vremena nakon doba Ladislava I.

Vladari su već od doba svetog Stjepana imali prihode i od kazni. Budući da nije stalan prihod, nije uveden u popis prihoda Bele III. U zakonima Stjepana I., prema paragrafu o umorstvu za umorstvo s namjerom mora se platiti 110 zlatnika, od kojih 50 u kraljevsku riznicu, 50 rođacima, a 10 sucima i suradnicima.[49] Novčana se kazna pojavljuje i u *sanctio* formulama povelja: *componat centum libras auri optimi medium camere nostre ac medium prefato monasterio*.[50] András Kubinyi postavio je tezu da je propisivanje novčane kazne vjerojatno bilo utjecaj carskih povelja.[51] Formula koja se pojavljuje i u mađarskim izvorima doista je bila rasprostranjena u Svetom Rimskom Carstvu,[52] no njezini korijeni zapravo sežu u rimsko doba.[53] U Ugarskom

[49] The Laws, str. 4 (ch. 14).

[50] DHA, str. 40. Vidi još primjerice 1009.: *octo millia librarum auri cocti sciat se conpositurum medietatem camere nostre et medietatem prelocuto Sancti Mychaelis Wespremiensi ecclesie* (DHA, str. 53); 1009.: *conponat centum libras auri optimi medium camere nostre ac medium prefato episcopatui* (DHA, str. 58); +1015.: *componat centum libras auri optimi mediam camere regie, medietatem vero abbati* (DHA, str. 80); +1019.: *conponat quinquaginta libras auri optimi medium camere nostre ac medium prefato monasterio* (DHA, str. 92); +1024.: *conponatque centum libras auri purissimi, medium camere nostre ac medium prefato monasterio* (DHA, str. 102); +1037.: *componat XX marcas purissimi auri, medium camere regie mediumque abbati et rectoribus sepedicti monasterii* (DHA, str. 119); 1075.: *insuper solvat purissimi auri libras mille, medietatem regie camere et medietatem predicto monasterio Sancti Benedicti* (DHA, str. 218).

[51] Andras Kubinyi, Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén [Kraljevska kancelarija i dvorska kapela u Ugarskoj u sredini 12. stoljeća], *Levéltári Közlemények*, sv. 46, Budapest 1975., str. 77, 154.

[52] Primjerice 951.: *poena multetur auri optimi librarum centum, medietatem kamere nostre et medietatem ipsi cui molestia inlata fuerit inferendam constituimus* (*Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser*, sv. 1-3, Hannover 1879. – 1903. (dalje: MGH DD KK) 1, str. 216); 962.: *sciat se compositurum auri optimi libras centum medietatem kamere nostre et medietatem pretaxato episcopo vel cui illata fuerit controversia* (MGH DD KK 1, str. 356); 983.: *sciat se compositurum auri optimi libras centum medietatem kamere nostre et medietatem predictis canonicis* (MGH DD KK 2, str. 312); 998.: *sciat se compositurum auri optimi libras mille medietatem kamere nostre et medietatem abbati ipsius monastarii qui tunc temporis fuerit* (MGH DD KK 2, str. 733); 1001.: *componat atque persolvat auri optimi libras mille medietatem kamere nostre et medietatem sepe dicto episcopo Odelrico suisque successoribus* (MGH DD KK 2, str. 826); 1013.: *senciat se compositurum centum libras obtimi auri medietatem kamere nostre et medietatem predicto archiepiscopo* (Joseph Dessaix, *La Savoie historique, pittoresque, statistique et biographique*, Genève 1980., str. 157-158); 1036.: *componat auri purissimi libras mille medietatem kamere nostre et prefato monasterio alteram* (MGH DD KK 3, str. 309); 1141.: *XXXta libras auri purissimi conponat, quarum partem dimidiam camere nostre, reliquam vero prefato Ekkeberto […] persolvat* (*Niederösterreichisches Urkundenbuch*, sv. 2/1, prir. Günter Marian et al., St. Pölten 2013., str. 259); 1174.: *Quod qui fecerit meiestatis reus centum libras auri purissimi pro pena componat, dimidium imperiali camere et reliquum Imolensi civitati* (*Annali Bolognesi* 2/2, Bassano 1789., str. 49). Usp. Edward Baumstark, *Kameralistische Enciklopediae. Handbuch der Kammeralwissenschaften und ihrer Literatur für Rechts- und Verwaltungs-Beamte, Landstaende, Gemeinde-, Raethe und Kameral-Candidaten*, Heidelberg – Leipzig 1835., str. 5; Hans Hirsch, *Aufsätze zur mittelalterlichen Urkundenforschung*, Darmstadt 1965., str. 117-120, 130-131, 142-143, 186-188.

[53] Primjerice, *qui presumpserit in ultionem sue temeritatis libras mille auri purissimi pro pena componat quotiescumque presumpserit contraire dimidium imperiali camere reliquum civitati Bononie integre persolvatur* (*Annali Bolognesi*, sv. 3/2, Bassano 1795., str. 490). Usp. Fritz Boye, Über die Poenformeln in den Urkunden des frühen Mittelalters, *Archiv für Urkundenforschung*, sv. 7, Leipzig 1918., str. 77-148, ovdje str. 109-110. Nastanak formule kažnjavanja može se dovesti u vezu s rimskim pravom, Hans Peter

Kraljevstvu formula se – ne uzimajući u obzir manje promjene – može uočiti do 13. stoljeća,[54] no na Zapadu je ostala u upotrebi i u kasnijim razdobljima.[55] Zahvaljujući tomu ona se tek za Žigmundove vladavine ponovno pojavljuje,[56] doduše, samo u slučajevima kad vladar prepisuje povelju nekoga prijašnjeg njemačko-rimskog cara, koja također sadrži navedenu formulu.[57] U mađarskim izvorima – kao i na Zapadu[58] – u navedenoj se formuli umjesto izraza *camera* povremeno javlja i *fiscus*.[59] To je bila komora iz koje je sveti Ladislav izdao 360 pensa crkvi u Óbudi (Starom Budimu).[60]

Sveti Gellért je u djelu *Deliberatio* pisao kako je "nečuvena hereza društva to da traže povrat milodara koji su po kršćanskom običaju dani za duše pokojnika", to jest "premda smo imenom biskupi, nametnuli su nam porez".[61] Sporno je pitanje je li se Gellértova opaska odnosila na Petra Orseola[62] ili Samuela Abu,[63] no u svakom se slučaju dobro uočava da su vladari nakon Stjepana tražili nove izvore prihoda za pokrivanje svojih izdataka.

Glöckner, *Cogitationis poenam nemo patitur (D. 48.19.18.): zu den Anfängen einer Versuchslehre in der Jurisprudenz der Glossatoren*, Frankfurt am Main 1989., str. 213.

54 1217.: *quinquaginta marcas fisco regio et alias quinquaginta episcopof […] persolvat* (CDH 3/1, str. 213).

55 Primjerice 1248.: *mille marcas auri pro pena se compositurum cognoscat, medietate nostre camere, reliqua passis iniuriam applicando* (*Historia diplomatica Friderici Secundi sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius Imperatoris et filiorum eius. Accedunt epistolae paparum et documenta varium*, sv. 7/2, prir. Jean-Louis-Alphonse Huillard–Bréholles, Paris 1861., str. 669); 1311.: *Si quis autem hoc violare presumpserit centum libras puri auri componat medietatem camere nostre reliquam medietatem passis iniuriam persolvat* (*Documenti illustrativi per la storia della Cittá e Campagne di Milano. Del Conte Giorgio Giulini. Dal Secolo VIII al XV*, sv. 7, Milano 1857.); 1364.: *poenam mille marcharum auri puri, quarum medietatem aerarii nostri seu fisci imperialis, reliquam vero medietatem camere episcopalis usibus applicari statuimus* (*Monumenta Aquensia ad excellentissimus et reveretissimum virum Josephum Antonium Corte primo Aquensem nunc Monregalensem episcopum*, sv. 1, prir. Joannes Baptista Moriondus, Taurini 1789., str. 331); 1513.: *poenam 50 marcharum auri puri […], quarum medietatem fisci nostri caesarei aerario, reliquam vero partem januensibus ipsis volumus applicari* (*Imperii germinici ius ac possessio in Genua Ligustica eiusque dicionibus*, prir. Heinrich Christian von Senckenberg, Hannover 1751., str. 284).

56 Primjerice 1424.: *penam mille librarum auri puri, cuius medietatem fisci nostri regalis, reliquam vero partem sepedictis Ottoni et Casmiro, ducibus Stetinensibus et heredum suorum usibus applicari decernimus* (http://www.ruegenwalde.com/literatur/heinemann/teil-9.htm, preuzeto 26. lipnja 2017.).

57 Usp. 1357.: *penam mille librarum auri puri, cuius medietatem fisci nostri imperialis, reliquam vero sepedicti ducis Stetynensis et heredum suorum usibus applicari decernimus* (http://www.ruegenwalde.com/literatur/heinemann/teil-6.htm, preuzeto 26. lipnja 2017.).

58 Uza sve navedeno upotrebljavali su i izraz *scrinium*, primjerice 1024.: *auri purissimi C libras componat et medietatem ipsis liberis hominibus, quibus iniuria facta fuerit, et medietatem scriniis imperatoris persolvat* (MGH DD KK 3, str. 689); 1115.: *auri optimi libras centum componat, medietatem scriniis nostris et medietatem prelibato Ottoni* (*Codex Chronologico-Diplomaticus episcopatus Ratisbonensis*, sv. 1, Thomas Ried, Ratisbonae 1816., str. 176).

59 1057.: *insuper pene centum librarum auri subiacet, huius pene medietas regio fisco inferatur, ac alia pars dimidia ecclesie Beati Petri […] persolvatur* (DHA, str. 162).

60 BTOE 1, str. 3.

61 Béla Karácsonyi – László Szekfű, *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi Svpra Hymnum trium Pverorum. Elmélkedés Gellért, a marosi egyház püspöke a három fiú himnuszáról*, Budapest – Szeged 1999.

62 Usp. Gerics, Az 1040-es évek, str. 300-306; Gerics, A Pseudo-Isodorus-gyűjtemény, str. 165, 169.

63 Usp. Kristó, Gellért püspök, str. 175-179.

Upitno je možemo li među navedene ubrojiti dvadesetinu i stotinu crkvene desetine. Desetinu koja se plaćala Crkvi svojim je zakonima uveo sveti Stjepan,[64] a Koloman je odredio da se desetina plaća i od kraljevskih poreza i carina (*tributum et vectigalium*).[65] Početak nametanja dvadesetine nije nam poznat, no znamo da je već Bela II. u prvoj polovini 12. stoljeća kraljevsku dvadesetinu biskupije u Vácu darovao crkvi svete Margarete u Dömösu.[66] I *Zlatna bula* iz 1231. spominje dvadesetinu kao prihod koji pripada kralju odavna (*ab antiquo*).[67] Prema jednoj povelji koju je Karlo I. (Karlo Robert, 1301. – 1342.) izdao 1319., negdašnji sveti kraljevi i prelati zemlje odredili su da dvadeseti i stoti dio crkvene desetine pripadne kralju, a preostali se dio također kraljevskom moći i ovlastima treba utjerati za Crkvu.[68] Međutim, osim vladara dvadesetinu ili stotinu desetine posebnim kraljevskim donacijama mogli su dobiti i baruni kraljevstva, župani i podžupani,[69] no u tom su slučaju morali imati toliku moć i ovlasti da mogu utjerati i preostali dio desetine.[70] Sve to, pak, ukazuje na to da su i dvadesetina i stotina, s jedne strane, bile utvrđeni dio crkvene desetine, dakle ne prihod dodan na desetinu, i, s druge strane, da se ubiranje desetine provodilo s pomoću vladara, odnosno vladareva aparata, te da se utvrđeni dio crkvene desetine vjerojatno uživao zauzvrat za potonje. Na to ukazuje povelja iz 1190., u kojoj vladar, premda zabranjuje palatinu prihod dvadesetine a županu stotine crkvene desetine, određuje i da ubirači desetine mogu zatražiti pomoć palatinovih ili županovih ljudi.[71] Intervenciju kraljevskog miljea potkrepljuju i zakoni Andrije III. (1290. – 1301.), po kojima je ubirač desetine ubiranje provodio sa županovim čovjekom (*cum homine*

[64] *Si cui deus decem dederit in anno, decimam deo det* (The Laws, str. 11. (ch. 20)).

[65] The Laws, str. 26 (ch. 25).

[66] *De episcopatu Waciensi vicesima regis ecclesie sancte Margarete data est in primo anno regni regis Bele* (CDES 1, str. 75).

[67] The Laws, str. 40 (ch. 16).

[68] *[…] olim sancti reges et progenitores nostri et prelati venerabiles regni huius sancte et provide statuerunt, ut ex decimis ecclesiasticis partem vicesimam et centesimam habeat regia magnitudo et relique partes non per ecclesiasticas sentencia, set potestate et auctoritate regia pro ecclesiis exigantur* (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. 8, prir. Tadija Smičiklas et al., Zagreb 1910. (dalje: CD 8), str. 530).

[69] Dvadesetina je vjerojatno povećavala prihode palatina a stotina župana: *Item, nec comes palatinus vicesimam, nec comes parochianus centesimam in decimis ecclesiarum omnium habere debeat, nec quisquam alius hominum praetextu alicuius adiutoriis in decimis exigendis, preexcellentiae, vel comitatus, penitus nullius fastigii nomine, aliquid de ipsis decimis ecclesiae diminuere, et sibi modo aliquo vel occasione nacta usurpare presumpmat* (CDH 2, str. 256).

[70] *[…] quod barones regni, comites, vicecomites vel quecumque alie private persone, qui ex speciali donacione regia aut ex consvetudine sui officii vel honoris ex decimis ecclesiasticis porciones percipiunt antedictas, tante debeant esse auctoritatis et potencie, quod ad solvendas partes reliquas decimarum sine sentenciis ecclesiasticis populum compellere valeant per auctoritatem regiam et potenciam temporalem* (CD 8, str. 530).

[71] *Item precipimus omnes officiales Ecclesie, qui decimatores vocantur, si voluerint, cum homine Palatini, vel Comitis Parochyani dicare decimas possint* (CDH 2, str. 255). Kada 1320. Karlo Robert osigura privilegije hospitesima koji se nastanjuju u Bártfi (slov. Bardejov) te naređuje da se jedna polovina desetine njihovih prinosa da župniku, a druga polovina kralju (CDH 8/2, str. 253), što dobro pokazuje da podjela desetine koja bi se plaćala crkvi nije nepoznata praksa ni u kasnijim razdobljima.

parochialis comitis).[72] Prema zakoniku svetog Ladislava ubiranje desetine provodio je biskupski pristav (*pristaldus episcopi*), dok su kraljevski i županov pristav (*pristaldus regis et comitis*) po pitanju desetine djelovali samo u dvojbenim slučajevima.[73] Sve to, pak, ukazuje na to da je u ubiranju desetine s vremenom došlo do promjene, a dvadesetina je uvedena vjerojatno tek poslije, nakon vladavine Ladislava I.

Popis prihoda Bele III., povrh navedenih, kao izvor prihoda spominje i darove župana, prihod koji je po svemu sudeći bio na raspolaganju vladarima već u 11. stoljeću, te je osim kralju pripadao i kraljici i hercezima. Također u ovaj izvor prihoda možemo uvrstiti i sve darove koje su vladar i njegova obitelj dobivali – preko poslanika ili osobno – od stranih vladara ili pape, ili od osoba koje su u prolasku kroz zemlju uživali i kraljevo gostoprimstvo. Kad je saski grof Vilim krenuo u Ugarsku kako bi svoju nevjestu Sofiju, kćer Bele I., poveo "razmećući se velikim bogatstvom",[74] vjerojatno je ponio i predmete velike vrijednosti koje je namijenio kralju kao dar.[75] Kad je Boleslav III. stigao u Ugarsku i pošao na hodočašće do svetog Egidija (opatija svetog Egidija u Somogyváru) i svetog Stjepana (kraljeva groba u Stolnom Biogradu), odnosno kad se susreo i s kraljem Kolomanom, prema poljskoj je kronici Boleslav III. darovao crkvama zlato i plašteve,[76] te premda ne spominje darove kralju, možemo biti sigurni u to da Boleslav ni Kolomana nije izostavio s popisa osoba kojima mora darovati.

U 11. stoljeću financijska je pozadina kraljevske vlasti u prvom redu potjecala od carina, poreza, kazni te ponajviše od kovanja novca, dok je prihod od rudnika plemenitih kovina daleko zaostajao za prihodima koji će oni donositi u kasnijim stoljećima. Suprotno tomu, rad rudnika soli vjerojatno je bio mnogo intenzivniji, te su i prihodi koji od njih potječu značajno povećavali prihode riznice. Vladari su trošili dobra koja su proizveli podložnici. Kraljevske donacije odnosile su se na te prihode u naravi, na carine i, u manjem dijelu, na rudnike soli kao najpouzdanije izvore stalnih prihoda. Povrh navedenog, vrijednost darova koje su vladari dobivali od domaćih i stranih osoba vjerojatno je bila značajna već u 11. stoljeću.

Preveli: Lea Kovács i dr. György Lukács B.

[72] The Laws, str. 64. (ch. 14).
[73] The Laws, str. 61 (ch. 40).
[74] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum* 38, str. 79.
[75] No, Vilim je na putu preminuo i nije stigao u Ugarsku.
[76] CFHH 1, str. 491.

Weisz Boglárka

The Economic Background of the Royal Rule in Hungary in the Eleventh Century

Summary

In the eleventh century, the royal finances of the Kingdom of Hungary relied on differentiated revenues. In the conditions of primarily natural economy, the income of the royal household to a significant extent came from the dues paid in kind and services of the dependent groups of people living in the court and the castle-estates.
The structure of the financial background of the eleventh century royal power was formed already during the reign of the first king, Stephen I. From the population was levied a tax, which was in later sources called by the terms of the "money of the free" (*liberi denarii*) or "money of the freemen" (*libertini denarii*), and was colloquially called as "money of a hearth" (*vulgo fumarii*). In addition to the "money of the free," the existence of other types of taxes can also be assumed, so in later sources, in addition to the "money of the free," the pondus is noted, which was called "heavy," or the census paid for the redemption of labour service. Travelers and merchants in the country were had to pay customs. The non-permanent income of the ruler included fines and gifts received from the comites/ispánok, foreign rulers, or the pope.

The main source of income of the Royal Treasury According to Béla III's income list, was a profit from minting. The first emission of money probably was made more from the reasons of prestige, but the regular minting can be traced back to 1015. The profit from minting was twofold: there was a fee on minting and a currency exchange fee. The latter became a permanent income with the start of periodic coinage, which could have started during the reign of Ladislas I. Minting would not been possible without mining of noble ore, which also increased royal incomes, though the income from this fell far short of the revenues from this item in later centuries. In addition to ore mining, the king certainly benefited also from the Transylvanian salt mining.

Key words: the Árpád dynasty, economic history, royal revenues, the eleventh-century history, taxes, tolls, minting, mining

Tamás Körmendi

PRIPREME I VOJNI POHOD KRALJA (SVETOG) LADISLAVA I. U HRVATSKU*

Tamás Körmendi
Bölcsészettudományi Kar
ELTE
Budapest

UDK 929.731Ladislav
355.48(439:497.5)"109"(091)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 9.5.2018.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/yl4okflp09

Članak pokušava prikazati precizniju (ili bar nešto objektivniju) sliku o hrvatskom vojnom pohodu ugarskog kralja (svetog) Ladislava I. 1091. i uspostavi Zagrebačke biskupije. Prvo se istražuje je li zemlja između Drave i Gvozda pripadala prije tih događaja hrvatskom ili ugarskom kraljevstvu te se pokušava utvrditi najvjerojatniji datum uspostave Zagrebačke biskupije i razlog uspostave nove biskupije u tom području. Konačno, analiziraju se i moguće vanjskopolitičke okolnosti i ciljevi spomenutog vojnog pohoda sv. Ladislava.

Ključne riječi: Ladislav I. Arpadović (sveti Ladislav); Zagrebačka biskupija; Ugarska; Hrvatska; Slavonija; povijest 11. stoljeća

U ovom bih radu želio istražiti povode i okolnosti vojnog pohoda kralja svetog Ladislava u Hrvatsku 1091., događaja koji se može smatrati najuspješnijim poglavljem njegove vanjske politike. Naravno, toliko razgranatu i izuzetno važnu temu morat ću u okvirima ovog rada prikazati samo ukratko. Naime, moj cilj i nije podrobno prikazati svaku pojedinost, što sam inače već pokušao u radovima objavljenima na mađarskom jeziku, već predstaviti i sintetizirati rezultate mađarskih istraživanja u Hrvatskoj, jer su oni možda teže dostupni hrvatskim povjesničarima.

* Rad je izrađen uz potporu Nacionalnog ureda za istraživanja, razvoj i inovacije (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, OTKA-K-115896) i istraživačke stipendije Bolyai János Kutatási Ösztöndíj. Autor je sveučilišni docent Sveučilišta Eötvös Loránd Tudományegyetem u Budimpešti i član Skupine za istraživanje mađarske srednjovjekovne gospodarske povijesti Lendület [Zamah] Centra za filozofska i humanistička istraživanja Mađarske akademije znanosti (MTA BTK).

U tom ću smislu, saževši rezultate tri moja prethodna rada objavljena na mađarskom jeziku,[1] pokušati izvesti i neke nove zaključke o tri pitanja: pripadnosti područja Slavonije (u kasnosrednjovjekovnom smislu riječi) u 11. stoljeću, osnutku Zagrebačke biskupije koji se po mom mišljenju može uvrstiti (i) u pripreme vojnog pohoda u Hrvatsku te o događajima samog pohoda – odnosno, smjestiti osvajački pohod u red vanjskopolitičkih težnji onodobnog Ugarskog Kraljevstva.

Onodobna pripadnost Slavonije

Jedna od središnjih tema povjesničarskih rasprava (katkad obojenih javnopravnim prizvukom), između Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. i prestanka državne zajednice dviju zemalja 1918., bila je pitanje je li "stara" Slavonija[2] bila pod mađarskom ili hrvatskom upravom u 11. stoljeću, prije vojnog pohoda svetog Ladislava u Hrvatsku 1091.[3] Raspadom Austro-Ugarske Monarhije ta je rasprava prekinuta, a pitanje se nije riješilo na odgovarajući način: možda prvenstveno iz toga proizlazi da znanost sve do danas nije mogla postići konsenzus oko tog problema.[4] U nastavku ću prvo ukratko sažeti rezultate kritičkog

[1] Tamás Körmendi, Szlavónia korai hovatartozása [Rana pripadnost Slavonije], *Századok*, sv. 151, Budapest 2012., str. 371-383; isti, A zágrábi püspökség alapítási éve [Godina utemeljenja Zagrebačke biskupije], u: *"Köztes-Európa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére* [Privučena srednjoistočnom Europom. Svečani zbornik radova u čast Márte Font], ur. Dániel Bagi – Tamás Fedeles – Gergely Kiss, Pécs 2012., str. 329-341; isti, Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata [O hrvatskom ratu sv. Ladislava. Kritičko ispitivanje izvora o povijesti vojnog pohoda iz 1091.], *Századok*, sv. 159, Budapest 2015., str. 443-477.

[2] Pojam Slavonije ovdje i u nastavku upotrebljavat ću u kasnosrednjovjekovnom smislu riječi, to jest pod njime podrazumijevam područje koje se prostire od zapadne polovine područja između Drave i Save te područje između Save i planine Kapela (Gvozd), uglavnom šire zagrebačko područje i njegova rubna gorja.

[3] Vidi primjerice, bez pretenzija na iscrpnost: Frigyes Pesty, *Az eltűnt régi vármegyék* [Iščezle stare županije], sv. 1-2, Budapest 1880., sv. 2, dok. 159, str. 163-171; Gyula Pauler, Horvát-Dalmátország elfoglalásáról (1091–1111) I. [O zauzimanju Kraljevine Hrvatske i Dalmacije (1091. - 1111.)], *Századok (A Magyar Történelmi Társulat közlönye)*, sv. 22, Budapest 1888., str. 198-202; isti, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* [Povijest mađarskog naroda pod kraljevima iz kuće Arpadovića], sv. 1-2, Budapest 1899.[2], sv. 1, str. 452 (bilj. 341); Vjekoslav Klaić, *Slavonien vom X. bis zum XIII. Jahrhundert*, Zagreb 1882., str. 12-14; János Karácsonyi, Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határairól [O razvoju granica naše domovine od doba sv. Stjepana], *Századok*, sv. 35, Budapest 1901., str. 1057; isti, Szent László meghódítja a régi Szlavóniát [Sv. Ladislav osvaja staru Slavoniju], u: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, sv. 24/2, Budapest 1916., str. 5-11; Bálint Hóman, A zágrábi püspökség alapítási éve [Godina utemeljenja Zagrebačke biskupije], *Turul [A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye]*, sv. 28, Budapest 1910., str. 109-112; Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije* 1/1, Zagreb 1914., str. 322-345. Kratki pregled historiografije tog pitanja vidi u: Dénes Sokcsevits, *Horvátország a 7. századtól napjainkig* [Hrvatska od 7. stoljeća do naših dana], Budapest 2011., str. 73-77, 112-115; hrvatski prijevod: Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Zagreb 2016., str. 47-51, 76-79.

[4] Iz obimne literature o tom pitanju, također bez pretenzija na iscrpnost, vidi: György Györffy, Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata [Kritičko ispitivanje isprava o postanku Slavonije], *Levéltári Közlemények*, sv. 41, Budapest 1970., str. 223-239; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975., str. 278-279, 288, 314; Gyula Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon* [Feudalna fragmentacija u Ugarskoj], Budapest 1979., str. 85; Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995., str. 352; Neven Budak – Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb 2006., str. 105. Ovdje

ispitivanja navedenih izvora o ranoj pripadnosti područja između Drave i Gvozda, potom ću u grubim crtama opisati predodžbe koje se danas smatraju odlučujućima u istraživanju tog pitanja u Mađarskoj, a na koncu ću u nekoliko riječi predstaviti i vlastito stajalište.

Poznato je da je područje Slavonije u kasnosrednjovjekovnom smislu Ferdo Šišić, na temelju pet izvora, uvrstio pod upravu hrvatske države 10./11. stoljeća.[5] Grupu izvora koje je on sabrao poslije je Nada Klaić – koja je inače bila mišljenja da je Slavonija samo u 10. stoljeću pripadala hrvatskoj državi, a u 11. stoljeću već se smatrala pograničnom zonom između Ugarskog i Hrvatskog Kraljevstva – proširila i šestim izvorom (djelom *De administrando imperio* inače pripisanim Konstantinu Porfirogenetu) govoreći o aspektima tog pitanja u 10. stoljeću.[6] U prijašnjem radu te sam izvorne tekstove i osobno ponovno stavio pod povećalo.[7]

Slijedom filološke analize po mom se mišljenju može reći da po pitanju hrvatske uprave na područjima između Drave i Gvozda nijedan od navedenih šest izvora ne izdržava kušnju kritičkog ispitivanja. Tumačenje odluka II. crkvenog sabora u Splitu održanog u pobliže nepoznatom vremenu, no sigurno prije 928.[8] problematično je i s gledišta toponomastike i s onog crkvene uprave.[9] Filološka i povijesna analiza referentnih odlomaka (to jest 13. i 30. poglavlja)[10] djela koje se tradicionalno pripisuje bizantskom caru Konstantinu Porfirogenetu, poznatog pod naslovom *De administrando imperio* – čija je povijest nastanka prema najnovijim istraživanjima veoma zamršena – prije ukazuje na to da se granica između hrvatske države i mađarskoga plemenskog saveza već i sredinom 10. stoljeća protezala negdje u gorju Gvozd.[11] Podatak iz 99. poglavlja djela *Bečka ilustrirana kronika*, koji se po mišljenju mađarske historiografije oslanja na neka starija ugarska gesta, a po kojem su se Hrvati u vrijeme kralja Zvonimira borili protiv Karantanaca,[12] vjerojatno nije spomen na karantanski napad na slavonska područja, već izvještava o sukobu koji je izbio

---

i u nastavku samo ću se veoma rijetko pozvati na hrvatsku stručnu literaturu, naime, prvenstveni je zadatak ovog rada predstaviti stajalište mađarskoga povijesnog istraživanja koje je hrvatskoj strani možda iz jezičnih razloga teže dostupno. U spomenutim radovima ponešto opsežnije ukazujem na historiografiju pojedinih pitanja, a, naravno, sigurno je i to da, unatoč svim svojim naporima, nisam mogao otkriti sve relevantne teze stručne literature (osobito hrvatske stručne članke do kojih se iz Mađarske veoma teško dolazi).

5 Šišić, *Priručnik* 1/1, str. 338-345.

6 N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 278-279.

7 Körmendi, Szlavónia, str. 371-383.

8 *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 18 sv., prir. Tadija Smičiklas et al., Zagreb 1904.-1990. (dalje: CD), sv. 1, str. 38-39.

9 Karácsonyi, Szent László, str. 7; isti, Horvát vakoskodás [Hrvatsko sljepilo], *Századok*, sv. 52, Budapest 1918., str. 344-345.

10 Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, prir. Gyula Morvacsik, Corpus fontium historiae Byzantinae, sv. 1, Dumbarton Oaks 1967., str. 64, 142.

11 Karácsonyi, Szent László, str. 6; Györffy, Szlavónia kialakulása, str. 223. Usp. npr. N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 284, 288; Lujo Margetić, Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije, u: isti, *Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku. Pravnopovijesne i povijesne studije*, Rijeka 2000., str. 300.

12 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, sv. 1-2, prir. Emeric Szentpétery, Budapest 1937.-1938. (dalje: SRH), sv. 1, str. 363-364.

na granici istarskih područja podvrgnutih pod vlast karantanskog markgrofa i zapadnih rubova primorskoga Hrvatskog Kraljevstva – o kojemu, naime, ima traga i u drugim izvorima.[13] Ispravu kralja Andrije II. izdanu Zagrebačkoj biskupiji 1217.[14] nakon kritička ispitivanja slobodno možemo smatrati patvorinom nastalom oko 1226./1227.;[15] dio njezine formule *narratio* koji se odnosi na našu temu – po kojem je sveti Ladislav bio taj koji je "zemlju iliti banovinu Slavonije, preobrativši je s krivog puta idolopoklonstva na kršćanstvo, pokorio za Ugarsku krunu i u istoj banovini osnovao i biskupiju i samostan [ili kaptol] u čast Svetog Stjepana"[16] – po pojedinim mišljenjima je optužena za svjesno krivotvorenje povijesnih događaja,[17] dok osobno ne bih isključio ni mogućnost da su je konstruirali pogrešno shvativši upravo gornji navod iz gorespomenute ugarske geste.[18] Rani podaci velikog djela Tome Arhiđakona, poznatog pod naslovom *Historia Salonitanorum atque Spalatensium pontificum* i dovršenog između 1266. i 1268.[19] također nisu oslobođeni sumnje: napomene u 15. i 17. poglavlju tog rada – da je, naime, duhovna jurisdikcija tzv. hrvatskog biskupa (*episcopus Chroatensis*) nekada dosezala sve do Drave i da je tek sveti Ladislav pripojio slavonska područja Ugarskoj[20] – kasnijeg su nastanka, nepouzdana podrijetla i stoga nisu vjerodostojne.[21] Naposljetku, povelja krivotvorena također na ime kralja Andrije II., bez datuma nastanka,[22] po kojoj je kralj Ladislav "prvi prešao rijeku

---

13 N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 378-379; *Diplomata Hungariae antiquissima*, sv. 1, prir. Georgius Györffy, Budapesti 1992. (dalje: DHA), sv. 1, str. 171.

14 CD 3, str. 147-149; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* [Kritičke bilješke o ispravama kraljeva iz kuće Arpadovića], sv. 1-2/4, prir. Imre Szentpétery – Iván Borsa, Budapest 1923.-1987. (dalje: RA), br. 323.

15 József Deér, A magyar-horvát államközösség kezdetei [O počecima ugarsko-hrvatskog državnog zajedništva], u: isti, *Királyság és nemzet. Tanulmányok 1930–1947.* [Kraljevstvo i narod. Studije 1930.-1947.], Historia Incognita, sv. 13, Máriabesnyő – Gödöllő 2005., str. 52-53, bilj. 68; Györffy, Szlavónia kialakulása, str. 230-234; Nada Klaić, Tobožnji Ladislavov "monasterium sancti Stephani regis" u Zagrebu, *Peristil*, sv. 24, Zagreb 1981., str. 39. Usp. npr. Lujo Margetić, O vjerodostojnosti isprava unesenih u potvrdnice pape Grgura IX. iz 1227. godine, u: isti, *Hrvatska i Crkva*, str. 328-333.

16 [...] *monasterium Zagrabiense a sancto Ladizlao rege sanctissime recordationis predecessore nostro constructum, qui terram Sclavonie sive banatum ab errore ydolatrie ad christianitatem convertens corone Hungarie subiugavit, qui etiam in eodem banatu episcopatum instituit et monasterium in honore sancti regis Stephani* (CD 3, str. 147).

17 Györffy, Szlavónia kialakulása, str. 234.

18 Körmendi, Szlavónia, str. 379-380.

19 Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Knjižnica hrvatske povijesti i kulture, sv. 3, Split 2002., str. 33-43.

20 *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitarum atque Spalatinorum pontificum*, prir. Olga Perić – Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney, Central European Medieval Texts, sv. 4, Budapest – New York 2006. (dalje: Thomas Spalatensis), 70, 92.

21 Pauler, Horvát-Dalmátország, str. 201; isti, *A magyar nemzet* 1, str. 446.

22 Stručna literatura na tragu Józsefa Kollera (*Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, sv. 1-7, Posonii – Pesthini 1782.-1812., sv. 1, str. 293) većinom je smješta u 1235. godinu, no u očuvanim primjercima nije naveden datum isprave (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [Budapest], Diplomatikai Levéltár; Diplomatikai Fényképgyűjtemény, no. 280274).

Dravu i pripojivši ih svojoj zemlji prvi put zauzeo slavenske strane"[23] – vjerojatno je nastala nešto prije 1343., možda upotrebom upravo rada Tome Arhiđakona ili (što se čini mnogo vjerojatnijim) Andrijine zagrebačke isprave patvorene s datumom 1217. godine.[24]

Dakle, na temelju kratkog pregleda svih šest izvora koji se inače navode za dokazivanje hrvatske uprave u 11. stoljeću nad Slavonijom u kasnosrednjovjekovnom smislu, s jedne strane moramo skrenuti pozornost na činjenicu da naši izvori najranije počinju pisati o tome kako Slavonija prije pohoda svetog Ladislava nije bila dio Ugarskog Kraljevstva tek oko 1226./1227., dakle, sa zakašnjenjem od dobrih sto pedeset godina. To da je područje pripadalo hrvatskoj državi, čak i u 13. stoljeću zapisuje samo Toma Arhiđakon – isti Toma Arhiđakon čiji su raniji podaci tijekom istraživanja na brojnim drugim mjestima pobudili vjerojatno utemeljene sumnje, te stoga opet moramo naglasiti da se hrvatska vlast između Drave i Gvozda sredinom 11. stoljeća ne može dokazati ni s pomoću ijednog od pregledanih izvora.

Ako izvori i ne dokazuju da je Slavonija u kasnosrednjovjekovnom smislu, u vremenu koje istražujemo, pripadala Hrvatskom Kraljevstvu, to samo po sebi naravno još ne mora značiti niti znači da je nužno moramo smatrati područjem pod ugarskom upravom. Brojni su znanstvenici u skladu s potonjim pretpostavili da je područje između Drave i Gvozda u velikom dijelu 11. stoljeća bila svojevrsna ničija zemlja između hrvatske i mađarske države.[25] Nasuprot tomu, György Györffy je na temelju svjedočanstva jednog dijela teksta već spomenutog djela *De administrando imperio*, odnosno talijanskih izvora smatrao vjerojatnim da su šire zagrebačko područje i njegova okolica već početkom 10. stoljeća dospjeli pod mađarsku upravu, a do vremena osnutka države svetog Stjepana bili pod čvrstom mađarskom vlašću.[26] Attila Zsoldos je argumentima upravne povijesti također tvrdio da se vlast ugarskih kraljeva vjerojatno već davno prije osvajanja svetog Ladislava protezala na Slavoniju u kasnosrednovjekovnom smislu. Kao prvo: ugarski kraljevi sve do 16. stoljeća nisu upotrebljavali naslov "kralja Slavonije" – a da je i to područje pod cijenu oružanih borbi dospjelo u ruke Arpadovića, onda bi se, slično Hrvatskoj i Dalmaciji, vjerojatno pojavilo i u vladarskim titulama. Kao drugo: na slavonskim područjima ukorijenile su se ugarske institucije kakvima u primorskoj Hrvatskoj i poglavito Dalmaciji nema ni traga – na prvom mjestu valja spomenuti županije. Ako se ugarska uprava u približno isto vrijeme učvrstila na području između Drave i Gvozda, odnosno u pri-

[23] *cum […] primus transiverit Drave fluvium, et partes sibi Sclavicas regno primum occupavit adducto, ubi et sedem fundavit episcopalem videlicet Zagrabiensem* (CD 3, str. 445).

[24] Pauler, *A magyar nemzet* 2, str. 590-593 (usp. CD 3, str. 445); Györffy, Szlavónia kialakulása, str. 234-235; Körmendi, Szlavónia, str. 381-382.

[25] Npr. Karácsonyi, Halavány vonások, str. 1057; Hóman, A zágrábi püspökség, str. 109-112; Kristó, *Feudális széttagolódás*, str. 85; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 314. Prema Nadi Klaić područje između Drave i Gvozda do druge je polovine 10. stoljeća u potpunosti bilo pod hrvatskom upravom i tek je oko prijelaza u drugo tisućljeće prestalo biti pod nadzorom primorskog kraljevstva.

[26] Györffy, Szlavónia kialakulása, str. 223-239.

morju, što bi bio povod spomenutoj razlici? I kao treće: u ispravama iz doba Arpadovića nalazimo opipljive dokaze da su županije Južnog Zadunavlja, Zala i Šomođ (Somogy) prelazile u Slavoniju u ranije doba.[27]

Argumentacija Attile Zsoldosa uvjerljiva je, no po mom mišljenju gornja slika se u manjoj mjeri može dalje nijansirati. Naime, pojedini tragovi ukazuju na to da o čvrstoj mađarskoj vlasti i poglavito o više-manje izgrađenoj područnoj upravi sredinom 11. stoljeća možemo govoriti samo vezano za područja između Drave i Save, kasnije Slavonije. O šesnaest kasnijih slavonskih županata[28] (*comitatus [castri], mađ. várispánság*) govori podatak iz 13. stoljeća, od kojih je jedanaest imalo središte, po kojem su nazvane, sjeverno od Save.[29] Osim toga, od tih jedanaest županata sedam ih se može smjestiti na području Križevačke županije (mađ. Kőrös megye) 13. stoljeća,[30] koja u to vrijeme nije čak nije ni doticala državnu granicu. Ti županati uglavnom u kasnijim vremenima nisu postali samostalnim županijama: u 12./13. stoljeću njihov je razvoj prekinut i izgubile su svoj prijašnji značaj. Izgradnju tako guste mreže utvrda najviše je moglo motivirati to da je u pretpostavljenu vremenu nastanka županija jugozapadna obrambena linija trajnije uređena između Drave i Save. Nakon osvajanja Hrvatske 1091. očigledno ne bi bilo nikakva razloga u okolici Drave i Save u širokom pojasu učvrstiti prisutnost oružanih snaga, stoga imamo osnovana razloga smjestiti nastanak većine ovdašnjih županata u 11. stoljeće. Upravu tog područja prvi su ugarski kraljevi temeljito organizirali: isprva se tu vjerojatno protezala županija Kolon, a potom, nakon njezina raspada, vjerojatno oko 1060., županije Zala i

---

[27] Attila Zsoldos, Egész Szlavónia bánja [Ban čitave Slavonije], u: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról* [Analecta mediaevalia I. Studije o srednjem vijeku], ur. Tibor Neumann, sv. 1, Piliscsaba – Budapest 2001., str. 274-277.

[28] Historiografija na mađarskom jeziku jasno razlikuje dvije vrste srednjovjekovnih teritorijalnih jedinica na koje je bio podijeljen prostor Ugarske i kasnije Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, a koje izvori razlikuju pod latinskim terminima *comitatus* (mađ. *megye*) i *comitatus castri* (mađ. *várispánság*). Hrvatska historiografija nije toj terminološkoj (i sadržajnoj) razlici između tih teritorijalnih jedinica poklonila veću pažnju te termin za potonji tip jedinice još nije jednoznačno usvojen. U ovom prijevodu odlučili smo se koristiti termin županat, na isti način na koji je korišten u knjizi Éve B. Halász i Suzane Miljan, *Diplomatarium comitum terrestrium Crisiensium (1274–1439). A körösi comes terrestrisek oklevelei (1274–1439). Isprave križevačkih zemaljskih župana (1274.–1439.)*, Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, sv. 6, Budapest – Zagreb 2014. (op. uredništva).

[29] Čazma, Garić, Garešnica, Grđevac, Kalnik, Križevci, Moravče, Rovišće i Zagreb, odnosno utvrde varaždinske i zagorske županije koje se nalaze na desnoj obali Drave, ali koje su – sjeverozapadno od nje – isprva ostale izvan granica slavonske pokrajine organizirane u 12. stoljeću (Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* [Svjetovna arhontologija Ugarske 1000.-1301.], História Könyvtár – Kronológiák, adattárak, sv. 11, Budapest 2011., str. 153-154, 164, 168, 180, 187, 221, 228, 271). Gyula Kristó ovamo ubraja i županate Glavnice, Kalnika, Vukovara i Kovazda (Kristó, *A feudális széttagolódás*, str. 131). Međutim, gradokmetovi (*iobagiones castri*) Glavnice spomenuti 1259. (CD 5, str. 151) prema ispravi iz 1275. zapravo su vjerojatno puk utvrde Moravče (CD 6, str. 122-123), *Kemnuk* koji se spominje u ispravi iz 1265. vezano uz kalničku županiju utvrde najvjerojatnije je istovjetan s Kalnikom (CD 5, str. 331; usp. RA, br. 1433), a Vukovar i danas nestali baranjski Kovazd daleko su izvan Slavonije u srednjovjekovnom smislu riječi.

[30] Čazma, Garić, Garešnica, Grđevac, Kalnik, Križevci i Rovišće (Zsoldos, *Archontológia*, str. 153-154, 164, 180, 187, 271).

Šomođ protežu se i na desnu obalu Drave,[31] te su zadaću pogranične obrane obavljali županati podređeni tim dvjema zadunavskim županijama. Pojas između Save i Gvozda sredinom 11. stoljeća najvjerojatnije je još pripadao rijetko naseljenoj zoni pogranične obrane onodobne mađarske države (lat. *indagines*, mađ. *gyepű*). Naime, o većim, ali vjerojatno rijetko naseljenim područjima prekosavske Slavonije podataka na raspologanju imamo bitno manje, a na tom području spominje se kasnije ukupno pet županata.[32] To možda pokazuje da se ugarska vlast tu vjerojatno uspostavila mnogo kasnije nego na području sjeverno od Save. Nije nemoguće da je slabo naseljeno područje između Save i Gvozda koje je prije bilo pod labavom mađarskom upravom sveti Ladislav stavio pod stroži nadzor malo prije 1091., kao pripremu za pohod u Hrvatsku – no, u nedostatku izvora to razmišljanje nije ništa više od izuzetno nepouzdane pretpostavke.

Osnutak Zagrebačke biskupije

Do druge polovine 19. stoljeća znanost je smatrala jasnim da je Zagrebačku biskupiju, koja gotovo točno pokriva područje kasnosrednjovjekovne Slavonije, sveti Ladislav osnovao vjerojatno nakon osvajanja primorske Hrvatske 1091.[33] Kada je Bálint Hóman raskinuo s tom predodžbom,[34] Ferdo Šišić je s hrvatske strane stupio s njim u raspravu,[35] ali kako je stručni dijalog i tu prekinut izbijanjem Prvoga svjetskog rata, otvoreno pitanje o okolnostima osnutka Zagrebačke biskupije također je skrenulo hrvatsku i mađarsku znanost na posve drugi kolosijek, premda rezultati obiju strana ni u tom razdoblju nisu bili posve nepoznati znanstvenicima.[36] U nastavku bih prvenstveno želio predstaviti svoje stajalište o godini osnutka[37] – i to u prvom redu zato što je nastanak Zagrebačke biskupije po mom mišljenju u uskoj vezi s pripremama svetog Ladislava za pohod u Hrvatsku.

Bálint Hóman je bio prvi istraživač koji je moguću godinu osnutka prekodravske biskupije pokušao odrediti ne polazeći od općepovijesnih obrazloženja, već na temelju zabilješke iz 1134. (poznate pod uobičajenim, no netočnim nazivom: *Presuda*

[31] Attila Zsoldos, Somogy vármegye kialakulásáról [O postanku šomođke županije], u: *Szent István és az államalapítás* [Sv. Stjepan i izgradnja države], ur. László Veszprémy, Budapest 2002., str. 437.

[32] Dubica, Gora, Gorica, Oklić i Podgorja – no, moramo napomenuti da s područja županije Vrbasa i Sane nije sačuvan nijedan podatak o županatu (Zsoldos, *Archontológia*, str. 148, 155, 177-178, 181, 201). Potrebna su daljnja istraživanja da bi se moglo utvrditi radi li se o drukčijem modelu organiziranja županija ili samo o iskrivljenoj slici zbog očuvanja samo nekih izvora.

[33] Pauler, Horvát-Dalmátország, str. 200; isti, *A magyar nemzet* 1, 170, 451-452 (bilj. 341).

[34] Hóman, A zágrábi püspökség, str. 100-113.

[35] Šišić, *Priručnik*, str. 358-369.

[36] N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 499-500; Josip Buturac – Antun Ivandija, *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb 1973., str. 67; Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7–20. st.)*, Zagreb 1991., str. 65; Mile Vidović, *Povijest crkve u Hrvata*, Split 1996., str. 107. Osnutak prije 1091. pretpostavlja: Lelja Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1991., str. 11.

[37] Podrobnije vidi u: Körmendi, A zágrábi püspökség, str. 329-341.

ostrogonskog nadbiskupa Felicijana)[38] o osnivanju biskupije.[39] Kao što je poznato, isprava ne spominje vrijeme osnutka koje se zbilo desetljećima prije, no spominje imena kraljevskih kapelana koji su surađivali u izgradnji nove dijeceze, kao i dvorjanike od kojih je kralj tražio savjet. Hóman je usporedbom ostalih podataka o osobama navedenima u zabilješci pronašao da je do osnutka Zagrebačke biskupije vjerojatnije došlo prije pohoda svetog Ladislava u Hrvatsku nego poslije njega: to je zaključio prvenstveno iz činjenice da – u tekstu spomenutog – palatina Gyulu, osim ovdje, naši izvori spominju samo 1075. i oko 1089./1090., dok 1091. palatinsku čast obnaša izvjesni Petar. To su stajalište s hrvatske strane, među ostalima i Ferdo Šišić,[40] Miljenko Pandžić[41] te Lujo Margetić[42] ozbiljno kritizirali, jer Hóman zapravo nije uspio dokazati da nakon pohoda svetog Ladislava u Hrvatsku palatin imenom Gyula nije mogao opet stupiti u službu. No, arhontološke podatke o karijeri palatina Gyule spomenutog u zabilješci iz 1134. svejedno držim značajnim argumentom koji potvrđuje raniji osnutak. Naravno, u načelu je zamislivo da Gyula, spomenut 1075., nije istovjetan s velikodostojnikom slična imena koji je igrao ulogu u osnutku Zagrebačke biskupije ili da je isti palatin Gyula nakon 1091. ponovno došao na položaj na kraljevskom dvoru, no, uopće ne raspolažemo podatkom koji bi potkrijepio takvo mišljenje.

Hóman je smatrao da su osobe spomenute u ispravi iz 1134. u vezi s nastankom prekodravskoga crkvenog sjedišta vjerojatno djelovale između 1077. i 1091.: *terminus post quem* možemo odrediti samo na temelju stupanja na prijestolje kralja svetog Ladislava (jer upravo iz zabilješke vezane za ime nadbiskupa Felicijana znamo da se osnivanje biskupije veže za njegovo ime).[43] Osobno, međutim, smatram da je moguća i točnija datacija. Fabijan koji je pri osnutku Zagrebačke biskupije surađivao kao nadbiskup u Bácsu vjerojatno je istovjetan s prepoštom slična imena koji je prema legendi o svetom Emeriku[44] 1083. još bio na čelu stolnobiogradske crkve. To samo po sebi ukazuje na to da Fabijan prije 1083. nije mogao biti nadbiskup. Osim toga, nebeski patron Zagrebačke biskupije kroz cijeli je srednji vijek bio kralj sveti Stjepan, a očigledno mu u čast ne bi bili posvetili crkvu prije nego što je kanoniziran 1083. Nema traga ni tomu da se patrocinij biskupije promijenio bilo koncem 11. stoljeća, bilo u kasnijim razdobljima. Dakle, možemo biti sigurni u to da Zagrebačku biskupiju sveti Ladislav nikako nije mogao uspostaviti prije 1083.: vrijeme osnutka moramo smjestiti u razdoblje između 1083. i 1091.

[38] DHA 1, str. 261.
[39] Hóman, A zágrábi püspökség, str. 100-107, 113.
[40] Šišić, *Priručnik*, str. 358-369.
[41] Pandžić, Godina osnutka, str. 161-170.
[42] *Margetić*, Pitanja, str. 254-256.
[43] Hóman, A zágrábi püspökség, str. 107.
[44] SRH 2, str. 459.

Uže razdoblje osnutka Hóman je odredio polazeći od toga da je Zagrebačka biskupija po njemu imala važnu ulogu u pripremama ekspanzije u smjeru hrvatskih područja. Na odnos između dva događaja želio bih se osvrnuti i u ovom radu, no vrijedi nam napomenuti da se, prema Hómanu, sveti Ladislav počeo baviti mišlju o pohodu na primorje tek nakon smrti svoga šogora, kralja Zvonimira.[45] Mađarski je povjesničar u skladu s tim uže razdoblje odredio između 1087. i 1090. Njegov je tijek misli nedvojbeno logičan, no ima i nekih materijalnih pogrešaka: Zvonimir nije preminuo 1087., već tek 1089. S tim u skladu, vjerojatno razdoblje osnutka Zagrebačke biskupije po mom mišljenju moramo smjestiti ne između 1087. i 1090., već u godinu 1089. ili 1090.

Okolnosti vojnog pohoda svetog Ladislava u Hrvatsku

O pohodu svetog Ladislava u Hrvatsku imamo nažalost veoma malo jasnih podataka. Ugarski je vladar u ljeto 1091. uputio pismo opatu Oderiziju u Montecassino – u kojem se nalazi slavna opaska po kojoj je "već osvojio zamalo cijelu Slavoniju"[46] – koje je vjerodostojno i pouzdano, no o pohodu taj izvor, nažalost, ne govori. Slično možemo vrednovati i ispravu zadarskog priora Drage, izdanu također 1091., u kojoj datacija ukazuje na to da je ugarski vladar u toj godini osvojio Hrvatsku i ondje za kralja postavio svog nećaka Almoša.[47] Pripovjedni su izvori opsežniji, no teže se mogu smatrati pouzdanima. Prema svjedočanstvu 132. poglavlja spomenute *Bečke ilustrirane kronike* najvjerojatnije je nastala u najmanje dvije faze;[48] povrh toga nije sastavljena na temelju činjeničnih podataka, već je konstruirana na fiktivnim osnovama desetljećima poslije samih događaja, na temelju 99. poglavlja kronike.[49] Također, 137. poglavlje iste kronike samo u dijelu rečenice ukazuje na to da je u trenutku napada Kumana na tamiško pograničje Ugarske 1091. kralj Ladislav upravo bio u "Slavoniji".[50] Izvještaj Tome Arhiđakona – koji možemo pročitati u 17. poglavlju njegova djela[51] – većinom se po svemu sudeći temelji na preuzimanju podataka neke

[45] Hóman, A zágrábi püspökség, str. 113.

[46] *Sclavoniam iam fere totam acquisivi* (DHA 1, str. 272). Moramo napomenuti da ovdje naziv "Slavonija" po svemu sudeći znači samo "zemlju Slavena (ili u našem slučaju Hrvata)", a ne posavsku pokrajinu u kasnosrednjovjekovnom smislu riječi (usp. Kristó, *Feudális széttagolódás*, str. 92; Zsoldos, Egész Szlavónia, str. 273).

[47] DHA 1, str. 273.

[48] SRH 1, str. 406. Kronika se u dva rukopisa na malo mjesta razlikuje.

[49] Johannes de Thurócz, *Chronica Hungarorum*, sv. 2: *Commentarii*, 1-2. prir. Elemér Mályusz – Julius Kristó, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Budapest 1988., sv. 2/1, str. 395; Körmendi, Szent László, str. 447-451.

[50] SRH 1, str. 412. Tekst ovdje po svemu sudeći pojam "Slavonije" upotrebljava u sličnom značenju (dakle primorskih hrvatskih područja) kao Oderizijev list, a to omogućuje zaključak da je riječ vjerojatno o zabilješci nastaloj približno istodobno s događajima.

[51] Thomas Spalatensis, str. 92-94.

mađarske kronike upitne pouzdanosti,[52] a djelo splitskog anonima[53] ponešto varira i proširuje podatke Tome Arhiđakona pojedinostima bez temelja.[54]

Na temelju kritičkog ispitivanja izvora o pohodu svetog Ladislava u Hrvatsku, sljedeći se podaci čine vjerodostojnima i dokazivima: 1) pohod se nedvojbeno dogodio 1091. (to znamo prvenstveno iz Dragine isprave); 2) u ljeto 1091. kralj Ladislav još nije smatrao da je osvajački pohod završen (jer je opatu iz Montecassina napisao da je osvojio "gotovo cijelu" Slavoniju, to jest, ostalo je neosvojenih područja); 3) od daljnjeg prodora ugarski je vladar vjerojatno morao odustati zbog provale Kumana u istočnu Ugarsku (podatak Tome Arhiđakona koji o tome govori možemo pročitati u 137. poglavlju *Bečke ilustrirane kronike*, za koje se smatra da se zasniva na nekom predlošku gotovo suvremenom događajima); 4) nakon vojnog pohoda kralj Ladislav je svog nećaka Almoša postavio na čelo osvojenih područja kao hrvatskog kralja (što se vidi i iz isprave priora Drage).

Samo tih nekoliko činjenica o jednom od najvažnijih vanjskopolitičkih događaja ugarske povijesti 11. stoljeća možemo smatrati manje-više pouzdanima. Oko njih nam valja izvesti zaključke povijesnom rekonstrukcijom.

Postupimo li tako, vrijeme vojnog pohoda možemo najprije smjestiti u proljeće ili rano ljeto 1091.: s jedne strane zato što je sveti Ladislav gore navedeno pismo opatu Oderiziju najvjerojatnije pisao u ljeto 1091.,[55] a s druge strane zato što, kad je iste godine – vjerojatno 1. rujna – posvećena opatija u Somogyváru, Ladislav ne samo da je već izvršio pohod u Hrvatsku nego je i očitao lekciju Kumanima koji su mu napali zemlju.[56] Nakon Zvonimirove smrti 1089., što je omogućilo poduzimanje toga vojnog pohoda, Hrvatsko Kraljevstvo zapalo je u duboku unutarnjopolitičku krizu, koju je još više otežavala činjenica da je kruna dospjela Stjepanu II., koji se tada već činio potpuno nesposobnim za vladanje. Ne samo da taj stari i bolešću iscrpljen čovjek[57] nije mogao nastaviti uspješnu politiku svog prethodnika nego nije bio sposo-

[52] János Karácsonyi, A horvát történetírás zátonyai I. [Grebeni hrvatske historiografije I.], *Századok*, sv. 47, Budapest 1912., str. 2-3; Isidor Kršnjavi, *Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato*, Zagreb 1900., str. 22-24; Šišić, *Priručnik*, str. 308-309, 564-565. Usp. József Deér, *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája* [Vanjska politika mađarskog plemenskog saveza i patrimonijalnog kraljevstva], Kaposvár 1928., str. 87; Körmendi, Szent László, str. 454-458.

[53] Šišić, *Priručnik*, str. 321.

[54] Deér, *A magyar törzsszövetség*, str. 84-85 (bilj. 211). O svemu detaljnije vidi: Körmendi, Szent László, str. 444-460.

[55] DHA 1, str. 272.

[56] Moje je mišljenje u biti istovjetno s onim Gyule Paulera, premda sam do istog rezultata došao drugim putem. Pauler je vojni pohod smjestio u prvu polovinu 1091. jer je, po njemu, Dragina isprava vjerojatno izdana u srpnju dotične godine (Horvát-Dalmátország, str. 207-208; isti, A magyar nemzet, str. 446 [bilj. 313]). Osobno smatram da je Dragina isprava najvjerojatnije nastala zapravo između 25. i 31. prosinca 1091. (Körmendi, Szent László, str. 445-447).

[57] Stjepan se već 1078. povukao u samostan pozivajući se na narušeno zdravstveno stanje (CD 1, str. 164), no budući da se ne čini nemogućim da knez kao jedini Zvonimirov takmac vrijedan spomena nije samoinicijativno odabrao samoću splitskog samostana svetog Stjepana Prvomučenika, vjerodostojnost tog podatka po mom mišljenju nije oslobođena sumnje.

ban ni očuvati jedinstvo svoje zemlje. Tijekom njegove kratke vladavine kraljevska je vlast u Hrvatskoj po svemu sudeći postala nominalnom: vjerojatno se osamostalila okolica Neretve i okolica Knina (Tennen), koji se prije smatrao vladarskim središtem.[58] Iz naših se izvora ne vidi čak ni do kada je Stjepan II. nosio kraljevski naslov. Vjerojatno je preminuo još 1090. (eventualno početkom 1091.),[59] premda načelno nije nezamislivo ni to da su ga otjerale upravo postrojbe svetog Ladislava.

Prema 132. poglavlju *Bečke ilustrirane kronike* vladara je pozvala u pomoć njegova sestra Jelena, Zvonimirova udovica. Toma Arhiđakon, pak, izvještava da su hrvatski velikaši zamolili kralja Ladislava da uspostavi red. U biti se nijedan podatak ne može potvrditi, štoviše, uzevši u obzir kritičke probleme koje sam već spomenuo vezano za ta dva izvora, osobno smatram veoma spornim da je sveti Ladislav imao ikakvu drugu motivaciju osim osvajačke namjere – no, u nedostatku vjerodostojnih izvora danas je teško jasno odgovoriti na to pitanje. Suprotno tomu, nedvojbeno je da je ugarski kralj s najvećom mogućom pažnjom odabrao vrijeme napada. Naime, Ladislav nije pokrenuo svoju vojsku u boj neposredno nakon Zvonimirove smrti, već tek dvije godine poslije, kada su gotovo svi uvjeti pogodovali njegovim planovima kako na hrvatskim područjima, tako i u njihovoj široj okolici. U Hrvatskoj se do tog trenutka zbog unutarnjopolitičke krize središnja vlast potpuno raspala,[60] pa za borbu protiv ugarske vojske pod jedinstvenim vodstvom nije bilo značajne domaće vojne sile sposobne za usklađenu vojnu akciju. Prema našim saznanjima, vanjskopolitički odnosi područja sjevernog Jadrana također su se upravo do početka 1091. razvili tako da nijedna od ostalih sila koje su gajile ambicije prema hrvatskim područjima i dalmatinskim lučkim gradovima nije mogla poduzeti mjere protiv ugarskog osvajanja. Venecija je možda još patila od posljedica teškog poraza na moru koji su im 1084. nanijeli Normani.[61] Papinstvo je između 1090. i 1092. prolazilo kroz jedno od najkriznijih razdoblja borbe za investiture,[62] a Bizant je u proljeće 1091. bio

[58] Budak – Raukar, *Hrvatska povijest*, str. 140-141.

[59] Posljednji spomen iz isprave koji se može datirati potječe iz 1089.: CD 1, str. 190.

[60] N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 489-491.

[61] Brodovlje Republike Normani su praktički potpuno razorili u blizini Krfa u jesen 1084., što je možda bio dotad najteži poraz mletačke flote (Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, sv. 1-2, Gotha 1905., sv. 1, str. 165). Ana Komnena, doduše, izvještava da su Mlečani još iste godine opremili novu ratnu flotu i uzvratili pobjedom pored Butrinta (Anne Comnène, *Alexiade*, sv. 1-4, prir. Bernard Leib, Paris 1967.-1989., sv. 2, str. 54), no taj podatak znanost odbacuje jer je, s jedne strane, nevjerojatno da je u takvim odnosima tog razdoblja doista bilo moguće izgraditi jaku ratnu flotu u nekoliko kratkih mjeseci, a s druge strane, u inače veoma podrobnim mletačkim zabilješkama nema ni spomena o toj navodnoj drugoj pomorskoj bitci (John Julius Norwych, *Venice: The Rise to Empire*, sv. 1-2, London 1977., sv. 1, str. 96).

[62] Pred napadom njemačko-rimskog cara Henrika IV. papa Urban II. je 1090. iz Rima pobjegao k savezničkim Normanima u južnoj Italiji i u svoju se prijestolnicu mogao vratiti tek 1093., nakon careva poraza kod Canosse 1092. (Bruno Gebhard – Karl Jordan, *Investiturstreit und frühe Stauferzeit 1056–1197*., Handbuch der deutschen Geschichte, sv. 4, München 1971.[6], str. 55-56).

zaokupljen borbama protiv Pečenega.[63] Te sile, dakle, također nisu bile u situaciji da stanu na put ugarskoj ekspanziji.[64] Ladislav je vjerojatno isprva planirao i pokoravanje dalmatinskih gradova: nije isključeno da je opasku o nedovršenosti osvajanja u pismu upućenu opatu Oderiziju potaknula činjenica da zbog napada Kumana nije bio u mogućnosti osvojiti priobalje.

Događaji i trase vojnog pohoda ne mogu se, nažalost, rekonstruirati.[65] O opsegu osvojenog područja naši izvori ne govore, možda je vojska svetog Ladislava zauzela prvenstveno područje Gvozda i Velebita.[66] U prijašnjem je mađarskom povijesnom istraživanju postojalo gledište koje je jednoznačno pripisivalo i osvajanje Biograda na Moru svetom Ladislavu.[67] Međutim, nikakav izvor ne ukazuje na osvajanje te jadranske luke, prijestolnice Hrvatskog Kraljevstva. No, možemo biti sigurni u to da dalmatinski gradovi 1091. još nisu dospjeli pod mađarsku upravu. To prvenstveno dokazuje isprava priora Drage. Svjedočanstvo diplome koju je izdao zadarski čelnik osobito je vrijedno jer je diploma izdana u jednom od najvažnijih dalmatinskih gradova u godini vojnog pohoda, dakle izvor je nastao gotovo istodobno s događajem. U datumu je na prvom mjestu godina vladanja bizantskog cara Aleksija, što samo po sebi jasno potvrđuje da je mjesto izdavanja isprave pod upravom bazileja, a ne ugarskog kralja. Uz to, ista isprava spominje samo pohod ugarskog kralja u Hrvatsku *(Croatię invadens regnum)*, ne spominje osvajanja u Dalmaciji.[68] Osim toga znamo da je u drugoj polovini 1091. Bizant proširio vlast na primorske lučke gradove.[69]

Iz isprave zadarskog priora Drage također znamo da, nakon što je osvojio Hrvatsku, sveti Ladislav "ondje je postavio za kralja svoga nećaka, gospodina Almoša."[70]

---

[63] Pečenezi koji su duž dunavske granice carstva godinama predstavljali veliku opasnost, u proljeće 1091. sklopili su savez s Cahasom, Emirom Čakom od Smirne i prodrli gotovo do Konstantinopola. Vidi: Louis Bréhier, *Bizánc tündöklése és hanyatlása* [Uspon i pad Bizanta], Varia Byzantina – Bizánc világa, sv. 1, Budapest 1999.[2], str. 283-284.

[64] Körmendi, Szent László, str. 462-466. Usp. Deér, A magyar–horvát, str. 35-36.

[65] Prema Gyuli Pauleru Ladislavova vojska vjerojatno je išla ratnom trasom koja je i u kasnije doba Arpadovića povezivala središnja područja Ugarske i jadransku obalu. Tu je trasu Pauler rekonstruirao na temelju podataka pretežno iz 13. stoljeća (Pauler, Horvát-Dalmátország, str. 212; isti, *A magyar nemzet*, sv. 1, str. 156-157). Međutim, ozbiljan nedostatak njegove privlačne pretpostavke jest da je ne potkrepljuje nikakav onodobni izvor – a koliko se god logičnom idejom čini poći od relativne nepromjenjivosti srednjovjekovne mreže prometnih putova, koja se prilagođava reljefu i hidrografskim značajkama, kasnija su istraživanja kod nemalo pojedinosti doveli u pitanje Paulerovu rekonstrukciju. Vidi: Lajos Glaser, Dunántúl középkori úthálózata I. [Srednjovjekovna mreža puteva u Transdanubiji], *Századok*, sv. 113, Budapest 1929., str. 143-145. György Györffy (vjerojatno se uglavnom oslanjajući na Paulerovu spomenutu pretpostavku) već je smatrao vjerojatnim da je glavnina ugarske vojske koja je krenula na Hrvatsku napredovala sve do jadranskih obala, ondje zauzela Biograd na Moru, a pomoćne su postrojbe dijelom osvojile hrvatsko gorsko područje i Knin, a dijelom istočni dio Bosne. Vidi: György Györffy, A "lovagszent" uralkodása (1077–1095) [Vladavina "viteškog sveca" (1077.-1095.)], *Történelmi Szemle*, sv. 20, Budapest 1977., str. 558. Međutim, naši izvori ne potvrđuju nijedan element te ideje.

[66] Pauler, Horvát-Dalmátország, str. 208; isti, *A magyar nemzet*, sv. 1, str. 157.

[67] Györffy, A "lovagszent", str. 558.

[68] DHA 1, str. 273.

[69] Deér, A magyar–horvát, str. 39.

[70] [...] *domnum Almum, suum nepotem in illo statuit regem* (DHA 1, str. 273).

Krenemo li od samih događaja, čini se logičnim misliti da je Almoševa krunidba održana vjerojatno u trenutku kada se Ladislav na vijest o napadu Kumana morao vratiti u Ugarsku.[71] No, vlast se kralja Almoša u svjetlu izvora čini iznenađujuće ograničenom. Ladislav u pismu upućenu Oderiziju govori o osvajanjima u Hrvatskoj, no ni jednom riječju ne spominje svog nećaka, a ni često citirana opaska po kojoj "sam već osvojio gotovo cijelu Slavoniju" ne ukazuje pretjerano na ugarskog kralja koji je voljan dijeliti vlast s nekim.[72] Povrh toga, Ladislav u istom pismu isključivo u vlastito ime obećaje nova darovanja koja namjerava učiniti u čast svetog Egidija u "Slavoniji", a pritom uopće ne spominje eventualnu suradnju svoga nećaka. Ako je doista točno da je Almoš nosio naslov hrvatskog kralja već i u vrijeme nastanka pisma Oderiziju, onda mu je stric ostavio uistinu malo slobodnog političkog prostora, čak i u odnosu na razinu vazalnih kraljevstava.[73]

Mjesto vojnog pohoda svetog Ladislava u Hrvatsku u vanjskoj politici onodobne ugarske države

U prvim godinama vladavine vanjska politika kralja Ladislava bila je pod pritiskom. Stalnu opasnost za legitimaciju njegove vlasti predstavljao je Salomon kojeg je knez Gejza upravo s Ladislavovom pomoći zbacio s prijestolja 1074. i koji do kraja života nije odustao od preuzimanja vlasti nad zemljom. Salomon je do početka osamdesetih godina 11. stoljeća u sukobu papinstva i carstva – koji je u to vrijeme temeljito odredio političke odnose moći u tom području – uživao podršku rimskonjemačkog kralja (od 1084. cara) Henrika IV., pa se Ladislav i unatoč tomu vjerojatno orijentirao samo prema papi, iako mu je, kako to svjedoče njegovi postupci i mjere, idejni sustav gregorijanizma bio izuzetno dalek. No, Salomon je 1087. preminuo, čime je odjednom nestao i izvor opasnosti koji je Ladislava doveo u sukob s Henrikom IV. i tako ga nužno natjerao u tabor Urbana II. Ugarski vladar od tada vjerojatno više nije nastojao osigurati pozicije svoje zemlje uz obvezujuću podršku reformiranog svećenstva, već se trudio provoditi uravnoteženu vanjsku politiku koja bi omogućila mirne odnose i s carem i s papom.[74]

Naspram te oprezne vanjske politike pohod u Hrvatsku je nedvojbeno nosio ozbiljne opasnosti. Naime, godine 1076. kralj Zvonimir je prisegnuo na vjernost papi,[75] pa je ugarsko osvajanje 1091. u načelu kršilo i prava Svete Stolice.[76] Povrh toga, papa

[71] Ferenc Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)* [Ugarska vanjska politika], Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, sv. 2, Szeged 1996.², str. 131.

[72] DHA 1, str. 272.

[73] O svemu podrobnije vidi u: Körmendi, Szent László, str. 443-477.

[74] Deér, *A magyar törzsszövetség*, str. 88-91; Makk, *Magyar külpolitika*, str. 123-124.

[75] CD 1, str. 139-140. O točnoj dataciji Zvonimirove krunidbe i zakletve vidi: Jakov Stipišić, Pitanje godine krunidbe kralja Zvonimira, u: *Zvonimir, kralj hrvatski*, ur. Ivo Goldstein, Zagreb 1997., str. 57-66.

[76] Deér, *A magyar törzsszövetség*, str. 90; Györffy, A "lovagszent", str. 556; Makk, *Magyar külpolitika*, str. 133.

Urban II. je od samog stupanja u službu želio urediti odnose Rima i Bizanta[77] – dakle, po svemu sudeći sve je u jadranskoj regiji bilo pogodno za sklapanje saveza koji bi Urbana II., čija su seniorska prava u Hrvatskoj prekršena, ujedinio s carem Aleksijem I. koji je provodio nominalnu vlast nad dalmatinskim područjima (i Mlečanima koji su mu saveznici) protiv kralja Ladislava i Ugarske koji provaljuju u primorje. No, nakon pohoda u Hrvatsku ne samo da opisani savez nije sklopljen nego, dapače, ni diplomatski odnosi između Urbana II. i svetog Ladislava nisu prekinuti (ili barem ne odmah). Naši podaci jasno pokazuju da je u mjesecima nakon vojnog pohoda između Ugarske i Svete Stolice tekao živ diplomatski promet.[78] Za tu naizgled proturječnu situaciju pružaju se tri moguća objašnjenja.

Kao prvo, prema stajalištu Ferenca Makka, kralj Ladislav je poslao poslanika k Svetoj Stolici kako bi zatražio naknadnu suglasnost za osvajanje Hrvatske – a poslanstvu kardinala Teuzona, koje je poslano u Ugarsku upravo 1091. (radi posvete opatije u Somogyváru), vjerojatno je pravi cilj bio da Ladislav prizna papinsko pravo u Hrvatskoj. Ugarski vladar to nije bio voljan učiniti, pa je odnos između papinstva i Ugarske zahladio.[79]

Kao drugo, moguće je da Urban II. na pohod kralja Ladislava u Hrvatsku nije reagirao agresivnije možda zbog toga što u dotičnom trenutku nije raspolagao potrebnom silom. Godine 1090. (dakle, u godini koja je prethodila pohodu) Car je izgnao papu, koji je potom potražio utočište kod Normana, čak i iz Rima te se u svoju prijestolnicu mogao vratiti tek kad su njegovi sjeverno-talijanski saveznici 1092. kod Canosse porazili Henrika IV. Samoj ugarskoj ekspanziji papinstvo se možda nije ni protivilo, jer teško da je moglo stvarno ostvarivati svoja seniorska prava u političkom kaosu koji je vladao u Hrvatskoj dovedenoj na rub raspada. Dakle, diplomacija Svete Stolice eventualno je i podržavala ugarski prodor koji stvara uređenije unutarnjopolitičke odnose, a potom je radi ostvarivanja svojih seniorskih prava preko kardinala Teuza pokušalo navesti kralja Ladislava da kao gospodar hrvatskih područja on ili Almoš prisegnu na vazalstvo Urbanu II.[80] Ladislav naravno nije pristao na vazalstvo. Slijedom toga odnosi su između Svete Stolice i Ugarske vjerojatno olabavjeli (no, teško da su se prekinuli), a Ladislav se u vanjskoj politici okrenuo prema carstvu intenzivnije nego prije.[81]

[77] Bréhier, *Bizánc tündöklése*, str. 287-289.
[78] DHA 1, str. 268-269, 272.
[79] Makk, *Magyar külpolitika*, str. 134.
[80] Makk, *Magyar külpolitika*, str. 134.
[81] Prema Gáboru Vargi papinstvo nije zamjeralo izostanak vazalske prisege, nego pohod ugarskog kralja u Hrvatsku nisu priznali zato što bi time ugrozili odnos – koji je pod pontifikatom pape Urbana II. krenuo nabolje – između Svete Stolice i Bizanta. Vidi: Gábor Varga, *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation*, Studia Hungarica, sv. 49, München 2003., str. 147.

I kao treće, po mom mišljenju ne možemo biti posve sigurni ni u to da je papinsko vazalstvo, nedvojbeno prihvaćeno 1076.,[82] doista i bilo na snazi u Hrvatskoj u godinama neposredno prije pohoda kralja Ladislava. Godine 1089. ili 1090. na splitskom saboru nazočili su hrvatski kralj Stjepan II. i više svjetovnih velikodostojnika,[83] što je u suprotnosti s principima gregorijanske reforme koja općenito nije podržavala sudjelovanje laika na crkvenim saborima. Ako se, međutim, u onodobnoj Hrvatskoj vladar i viši kler nisu nužno pridržavali ideja reformiranog svećenstva ni u pitanjima crkvene uprave, možda s razlogom možemo dovesti u pitanje bi li u političkim pitanjima i stvarno prihvatili nadležnost Svete Stolice. Ako je, pak, papinstvo bilo vezano za Hrvatsku možda ionako samo nominalnim interesima, savršeno je razumljivo da zbog istih nisu željeli ući u novi vanjskopolitički konflikt u jeku oštrih borbi za investituru. U tom slučaju razlog sukoba koji se između Ugarske i Svete Stolice kasnije stvarno i odigrao možda je činjenica da je Ladislav izgrađivao sve bolje veze s carom Henrikom IV.

Koje od gore navedenih objašnjenja stoji (ako uopće ijedno od njih stoji), u nedostatku jasnih izvornih podataka nemoguće je utvrditi. Međutim, sigurno je da je sveti Ladislav mogao hrvatska područja osvojena oružjem zadržati i diplomatskim sredstvima – što opet pokazuje da je ugarski kralj savršeno odabrao pravo vrijeme za napad i nepogrešivo odmjerio odnose moći u regiji.

Kako se pohod u Hrvatsku, nakon svega navedenoga, može smjestiti u vanjsku politiku onodobne ugarske države? Sveti Ladislav je u godinama nakon Salomonove smrti provodio izuzetno aktivnu, štoviše, jasno ekspanzijsku vanjsku politiku. U drugoj polovini osamdesetih godina, možda oko 1089., središte je Kaločke nadbiskupije smjestio u mnogo južniji Bač,[84] i ne čini se nevjerojatnim mišljenje da je time možda želio utrti put ekspanzije u donjem Podunavlju.[85] Nakon prodora u Hrvatsku, prvo je godine 1092. vodio pohod protiv kneza Vasilka od Terebovlja,[86] 1094. s oružjem se upleo u borbe za prijestolje u Krakovu,[87] a 1095. se pripremao za sličan

[82] CD 1, str. 139-140.

[83] CD 1, str. 191. O tom saboru, vidi više u: Lothar Waldmüller, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn von der Völkerwanderung bis zum Ende der Árpáden* (Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen), Paderborn – Wien – Zürich – Schöningh 1987., str. 95-96.

[84] Gábor Thoroczkay, A kalocsai érsekség első évszázadáról [O prvom stoljeću Kaločke nadbiskupije], u: isti, *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok* [Spisi o arpadovskom razdoblju. Studije iz povijesti i historiografije], Budapest 2009., str. 61-64.

[85] Ferenc Makk, A kalocsai érsekség bácsi székhelyének létesítéséről [O uspostavi bačkog sjedišta kaločke nadbiskupije], u: *Kalocsa történetéből* [Iz povijesti Kaloče], ur. László Koszta, Kalocsa 2000., str. 21-27. Istodobno, prema drugim mišljenjima razlog je premještaja prijestolnice jednostavno bio taj da je vladar želio učvrstiti upravu u rubnim dijelovima kraljevstva (László Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban* [Crkvena topografija južne Ugarske u srednjem vijeku], u: *A középkori Dél-Alföld és Szer* [Srednjovjekovni Južni Alföld i Szer], ur. Tibor Kollár, Dél-alföldi évszázadok, sv. 13, Szeged 2000., str. 44-45).

[86] Márta Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek* [Kraljevi iz kuće Arpadovića i kneževi Rjurikovići], Szegedi középkortörténeti könyvtár, sv. 21, Szeged 2005., str. 99.

[87] Makk, *Magyar külpolitika*, str. 137.

pothvat na bojištu Češke opterećene unutarnjim sukobima, no zbog njegove smrti taj se posljednji pohod nije dogodio.[88] Dakle, smrt kralja Salomona 1087. otvorila je posve nove perspektive pred svetim Ladislavom i ugarskom vanjskom politikom,[89] a pohod u Hrvatsku bio je najznačajniji i najuspješniji pothvat tog, s vanjskopolitičkog gledišta, izuzetno aktivnog razdoblja. No, postavlja se pitanje koliko ga možemo smatrati modelom pri proučavanju onodobne mađarske vanjske politike, koje nije uzaludno postaviti već i zbog razloga što bi nam odgovor, po mom mišljenju, pomogao bolje razumjeti poveznice između osnutka Zagrebačke biskupije i priprema za ekspanziju u Hrvatsku.

Na temelju rezultata njemačke medievistike, Njemačko Carstvo u nastajanju, a potom oblikovano i učvršćeno Sveto Rimsko Carstvo svoje je ekspanzijske težnje prema istočnim (dakle, poglavito poljskim, češkim i ugarskim) područjima uglavnom pokušalo ostvariti u četiri koraka: 1) slanje svećenika misionara na tada još poganska područja; 2) izgradnju crkvene organizacije podređene carstvu na dotičnom području; 3) vojni prodor; 4) izgradnju političke organizacije i svjetovne uprave.

Pohod svetog Ladislava u Hrvatsku i njegovi neposredni povodi strahovito podsjećaju na taj ekspanzijski model, koji se izvorno naziva otonskim. Prvi je korak u tom slučaju, naravno, bio nepotreban jer se kršćanstvo na hrvatskim područjima duboko ukorijenilo stoljećima prije ugarskog osvajanja. Iz istog razloga nije bilo povoda ni za korjenitu preobrazbu hrvatske crkvene organizacije – istodobno, izgradnja Zagrebačke biskupije na ugarskoj strani nenaseljenog područja pospješila je pripreme za vanjskopolitičku ekspanziju. Vojni prodor bio je sam pohod 1091., a izgradnja političke strukture na čelu koje je ugarski kralj dogodila se iste godine, naime, isprava zadarskog priora Drage iz 1091. naziva Ladislavova nećaka Almoša hrvatskim kraljem. Dakle, pohod svetog Ladislava u Hrvatsku zaslužuje osobitu pozornost ne samo kao daleko najuspješniji pothvat onodobne ugarske vanjske politike i kao početak hrvatsko-ugarske državne zajednice koja je opstala daljnjih osam stoljeća – već i kao iznimno uspješno ostvarenje međunarodno uvriježenoga ekspanzijskog modela toga doba.

Preveli: Lea Kovács i dr. György Lukács B.

[88] Makk, *Magyar külpolitika*, str. 137; usp. Dániel Bagi, Der angebliche Böhmenfeldzug von Ladislaus I. dem Heiligen im Kapitel 140 der Ungarischen Chronikkomposition des 14. Jahrhunderts, *Specimina Nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis*, sv. 8 (2015.), str. 44.

[89] Pauler, *A magyar nemzet* 1, str. 160-161; Makk, *Magyar külpolitika*, str. 123.

Tamás Körmendi

Preparations and Military Campaign of King (St) Ladislas I in Croatia

Summary

The paper aims to draw a more precise (or at least more precise) picture about the Croatian campaign of King (St) Ladislas I of Hungary and the establishment of the dioecese of Zagreb. After examinig relevant sources, the author cames to the conclusion that most of the territory situated between the river Drava and the Gvozd mountain could belong, at least loosely, to the Kingdom of Hungary even before the Hungarian conquest of the Kingdom of Croatia. He sets the date of the foundation of the dioecese of Zagreb to 1089/1090, and thinks that the newly established bishopric had to help in some way the preparations for the conquest of Croatia. There are no trustworthy clues or data that could prove that St Ladislas really acted in order to support the widowed queen Helena or to restore the inner peace and order in the country at the request of Croatian noblemen — this is to say, the author rejects on the basis of critical arguments the testimony of Thomas Spalatensis and of the *Chronica picta Vindobonensis*. Contemporary charters from Dalmatian cities seem not to support the hypothesis that the Kingdom of Croatia was really a vassal of the Holy See in the years around 1089/1090, so the author does not think that the conquest could cause any serious troubles in the relations between the Hungarian royal court and the Papacy. The author concludes that the most probable purpose of the campaign of 1091 was simply wish for territorial gains.

Ključne riječi: Ladislas I (St Ladislas); the bishopric of Zagreb; Hungary; Croatia; Slavonia; history of the eleventh century

Marijan Lipovac

ČEH DUH, PRVI ZAGREBAČKI BISKUP

Marijan Lipovac
Ured za odnose s javnošću i medije
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zagreb

UDK 272-722.52Duh(497.521.2Zagreb)"10/11"
272-722(497.521.2Zagreb)"10/11"(091)
327(497.5:437.3)
Izlaganje sa skupa
Primljeno: 9.5.2018.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/mjrl3u75q9

O prvom zagrebačkom biskupu, Čehu Duhu, u povijesnim izvorima postoje vrlo oskudni podaci. Ne zna se kada i gdje je rođen i umro i koliko dugo je u Zagrebu obnašao biskupsku službu, no povjesničari i filolozi ipak su pokušali rekonstruirati njegovo podrijetlo. Tako su stvorene hipoteze da je Duh bio češki benediktinac, iz glagoljaškog samostana u Sázavi ili latinskog samostana u Břevnovu kraj Praga, ili pak redovnik nekog glagoljaškog samostana na području panonske Hrvatske, rodom iz sela Čehi kraj Zagreba. Biskupu Duhu u zasluge se ubraja početak izgradnje zagrebačke katedrale, donošenje najstarijih do danas sačuvanih knjiga u Zagreb te nastanak glosa na hrvatskom jeziku u *Radonovoj Bibliji*. Iako je u povijesnom sjećanju dugo bio potisnut i imao drugorazrednu ulogu u odnosu na osnivača Zagrebačke biskupije kralja Ladislava, u posljednjih desetak godina biskup Duh kao osoba s kojom počinju hrvatsko-češki odnosi i nazočnost Čeha na području Hrvatske postaje sve poznatiji zahvaljujući češkoj manjini i Hrvatsko-češkom društvu. U Zagrebu je 2005. dobio stube sa svojim imenom, a 2014. spomenik u Dubravi kraj Vrbovca.

Ključne riječi: biskup Duh, kralj Ladislav, Zagrebačka biskupija, hrvatsko-češki odnosi, povijest Zagreba

Za razliku od osnivača Zagrebačke biskupije kralja Ladislava koji je u povijesti stekao neizbrisivo ime te je čak proglašen i svetim, prvi zagrebački biskup koji je nosio neobično ime Duh ostao je uglavnom potisnut u povijesnom pamćenju, iako se radi o važnoj osobi s kojom počinje pisana povijest Zagreba i njegove biskupije, kao i povijest hrvatsko-čeških odnosa. Razlog su prije svega oskudni povijesni izvori jer jedini pouzdani podatak koji nam o prvom zagrebačkom biskupu donosi povelja ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. je taj da se zvao Duh (u latinskom obliku Duch), da je po narodnosti bio Čeh i da je bio sposoban muž časna života.

Nije poznato kada i gdje je Duh rođen ni gdje i kada je umro, odnosno do kada je obnašao dužnost zagrebačkog biskupa, kao niti tko ga je i gdje zaredio za biskupa. Nepoznata je i godina osnutka biskupije, no povjesničari ju smještaju u razdoblje između 1090. i 1094. Duh vjerojatno nije dugo obnašao biskupsku službu jer prvi kaptolski kroničar, gorički arhiđakon Ivan, 1334. kao drugog biskupa spominje Bartolomeja za kojeg kaže da je biskupovao još za života kralja Ladislava, a on je umro 1095.[1]

Iako se ne zna ništa o Duhovu podrijetlu, osim da je bio Čeh, povjesničari su ga ipak pokušali rekonstruirati stvorivši nekoliko teorija o tome zašto je baš jedan Čeh došao za biskupa na hrvatsko područje. Glavni motiv tih teorija bilo je pitanje je li liturgijski jezik Zagrebačke biskupije bio latinski ili slavenski pa slijedom toga je li Duh bio pripadnik latinskog ili slavenskog obreda. Istraživači su prihvatili nepotvrđenu tezu da je Duh bio benediktinac pa su s obzirom na pripadnost jednom od dvaju bogoslužja pokušali otkriti iz kojeg je samostana potjecao.

Prave rasprave o tome je li liturgija Zagrebačke biskupije u početku bila latinska ili slavenska, odnosno je li Duh bio glagoljaš ili latinaš počele su sredinom 19. stoljeća. Slavensku teoriju najsustavnije je razradio Ivan Tkalčić koji se prvi pozabavio i pitanjem podrijetla biskupa Duha. O toj temi pisao je u više prigoda, a najopsežnije 1904. u djelu *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*. On spominje mišljenje mađarskog povjesničara Viktora Récseija da je Duh bio redovnik najstarijeg mađarskog benediktinskog samostana Pannonhalme, a zatim postavlja tezu da je Duh onamo došao iz glagoljaškog samostana u Sázavi kraj Praga. Samostan je 1036. utemeljio češki knez Břetislav I., kao sjedište slavenskog bogoslužja koje je time obnovljeno u češkim zemljama stoljeće i pol nakon progona učenika svetih Ćirila i Metoda. Kad je Břetislav I. umro, njegov nasljednik Spytyhněv II. 1056. progoni benediktince-glagoljaše iz Sázave te oni odlaze u Ugarsku. Kad je knez Spytyhněv 1061. umro, njegov nasljednik Vratislav II. pozvao je opata Vida i glagoljaše iz Ugarske koji su se vratili u Sázavu, gdje su ostali do 1096. (prema starijim podacima do 1092.) kad je Břetislav II. ukinuo samostan i definitivno prognao posljednje češke glagoljaše. Tkalčić je smatrao da je Duh bio jedan od redovnika iz Sázave koji su nakon progona 1056. našli utočište u Ugarskoj, a ako ne tada onda 1092., te da je stoga bio glagoljaš, a prva liturgija zagrebačke biskupije slavenska.[2]

Tkalčić je smatrao da su razlozi da se uvede slavensko bogoslužje u novoj biskupiji i za biskupa postavi glagoljaš bili političke naravi. On tvrdi da je Ladislav znao da je njegov šogor Zvonimir bio ubijen "što je nehajan bio da zapriječi progon slavenskog bogoslužja". Stoga je, smatra Tkalčić, radi učvršćenja nećaka Almoša kao nametnutog hrvatskog kralja za zagrebačkog biskupa imenovao svećenika koji se služio slavenskim jezikom u bogoslužju. U prilog svojoj tezi Tkalčić ističe podatak iz Felicijanove isprave da su Duhu za pomoćnike dodijeljeni svećenici iz zaladske i

[1] Andrija Lukinović, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, Zagreb 1995., str. 20.
[2] Marijan Lipovac, *Biskup Duh*, Zagreb 2006., str. 18-19.

somođske županije, gdje se sredinom 9. stoljeća nalazio centar kneževine slavenskog kneza Kocelja.[3]

Istu argumentaciju koristi i publicist Juraj Ćuk 1932. koji kaže da je u 11. stoljeću u panonskoj Hrvatskoj bilo raširenо slavensko bogoslužje, a da Ladislavu nije bila namjera izmijeniti liturgijski jezik jer se to ne bi uklapalo u njegovu politiku da na miran način dođe do hrvatskog prijestolja. Ćuk donosi svoju argumentaciju zašto je upravo jedan Čeh imenovan prvim zagrebačkim biskupom, a za pomoćnike svećenici iz mađarskih županija. Po njegovu mišljenju, Ladislav nije imao povjerenja u domaće svećenstvo pa je morao dovesti strance. Ćuk daje i dodatnu argumentaciju, a to je postojanje sela Čehi nadomak Zagreba koje su očito osnovali neki češki doseljenici.[4]

S njim je u vezi i druga teorija o Duhovu porijeklu, koju je 1994. postavio lingvist Valentin Putanec, a prema kojoj je Duh bio glagoljaš i Čeh, ali ne iz Češke nego iz sela Čehi koje su možda osnovali glagoljaši prognani iz Velike Moravske. Prema toj teoriji Duh bi bio pripadnik nekog glagoljaškog samostana na području panonske Hrvatske. Putanec spominje i još jedan argument u prilog tezi da je Duh bio glagoljaš – tvrdi da je običaj na ugarskom dvoru bio da dvorski kapelani budu imenovani za biskupe, pa je tako bio slučaj s kasnijim zagrebačkim biskupima Francikom i Singidinom. Budući da se u izvorima ne spominje nikakav dvorski kapelan imenom Duh, ili Spiritus, to je prema Putanecu dokaz da Duh nije bio svećenik latinskog nego slavenskog obreda.[5]

Danas u historiografiji prevladava mišljenje da je liturgijski jezik u Zagrebačkoj biskupiji od početka bio latinski i da je sukladno tome i Duh bio svećenik latinskog obreda. Prvi je tu tezu sustavno obradio 1910. Svetozar Ritig istaknuvši da je Ladislav Zagrebačku biskupiju osnovao kako bi bila dio ugarske crkve koja je od početaka liturgijom bila latinska, a da mu osnivanje biskupije sa slavenskim jezikom nikako nije moglo ulaziti u političke planove jer bi ona bila strana crkvenom organizmu njegove države. Ritig navodi praktičan razlog zašto je Duh postavljen za biskupa: kao Čeh lakše se mogao sporazumijevati sa svojim vjernicima.[6]

Slavensku tezu najbolje je 1925. pobio Franjo Fancev, istodobno dokazujući latinsku tezu analizom najstarijih zagrebačkih liturgijskih knjiga. Fancev se slaže s mišljenjem da je na području Zagrebačke biskupije bilo slavenskog bogoslužja, no upravo to smatra i glavnim crkvenim razlogom njenog osnutka. Naime, u Felicijanovoj povelji kaže se da je Ladislav biskupiju osnovao kako bi biskupova briga na put istine privela one koje je bludnja idolopoklonstva otuđila od štovanja Boga. Takva

[3] Ivan Tkalčić, *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*, Zagreb 1904., str. 72.
[4] Juraj Ćuk, *Povijest Zagreba do 1350*, Garešnica 1932., str. 22-23.
[5] Valentin Putanec, Tri priloga za proučavanje prvog doba postanka zagrebačke biskupije, *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994.*, str. 122.
[6] Svetozar Ritig, *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*, Zagreb 1910., str 64.

formulacija mogla bi značiti da je područje nove biskupije bilo vjerski zapušteno i s tragovima poganstva, no Fancev podsjeća da se u 10. i 11. stoljeću slavensko bogoslužje nazivalo heretičnim kako bi se našao i dogmatski razlog za njegovu zabranu. Stoga zaključuje da je Zagrebačka biskupija od početka imala latinsko bogoslužje kako bi se time suzbilo slavensko te da Duh nikako nije mogao biti glagoljaš jer bi to značilo da širi tobožnju herezu koju je trebalo suzbiti. Osim toga, Ladislavov cilj bio je Slavoniju politički vezati uz Ugarsku pa je i crkvena hijerarhija morala biti pouzdana i zavisna od ugarske, što u slučaju da je Duh glagoljaš ne bi bio slučaj.

Fancev se doduše ne protivi mišljenju da je Duh potjecao iz Sázave, ali smatra da se u tom slučaju morao odreći glagoljaštva i prihvatiti latinski obred jer u suprotnom ne bi postao zagrebački biskup.

No Fancev postavlja svoju teoriju o Duhovu podrijetlu i nagađa da je on mogao biti član najstarijeg češkog samostana, u Břevnovu kraj Praga (danas dio grada), kojeg je 993. osnovao praški biskup sveti Vojtjeh.

Ladislav je naime s tim samostanom održavao veze pa je jednom o njemu izjavio da je "prebivalište izuzetne svetosti u Češkoj, u kojem brojno mnoštvo redovnika živi životom svetaca". Argument svojoj tezi o Duhovu podrijetlu iz Břevnova Fancev nalazi i u analizi benediktinskog sakramentara iz Metropolitanske knjižnice, za koji utvrđuje da je pisan krajem 11. stoljeća za neki samostan posvećen svetoj Margareti. Danas se smatra da se radi o samostanu svete Margarete de Hahót kod Samogyvara, no Fancev smatra da bi to mogao biti i samostan u Břevnovu jer je i on bio, i danas je, posvećen svetoj Margareti. U tom slučaju moguće je da je Duh iz Břevnova došao u Hahót, a od tamo u Zagreb.[7]

Ovdje je zanimljivo istaknuti svetu Margaretu, kojoj su posvećena dva moguća Duhova samostana, budući da je i župna crkva u Dubravi kod Vrbovca, koju je Duh dobio kao svoj posjed, posvećena toj svetici pa ne treba isključiti da je Duh donio njen kult. Možda je s Duhom vezana i nekadašnja crkva svete Margarete u Zagrebu, današnja pravoslavna crkva, po kojoj ime nosi Margaretska ulica.

Teza o Duhovom porijeklu iz Břevnova bi mogla biti točna ne samo stoga jer je Ladislav s tim samostanom održavao veze, nego stoga jer su iz Břevnova potjecali redovnici prvog ugarskog benediktinskog samostana Pannonhalme osnovanog 997., a Anastazije, prvi opat tog samostana, ranije je bio opat samostana u Břevnovu, da bi 998. postao prvi ugarski nadbiskup, sa sjedištem u Kalocsi ili Ostrogonu. Ne bi stoga trebalo biti neobično da je kralj Ladislav i za prvog zagrebačkog biskupa doveo redovnika iz češkog samostana koji je već stotinjak godina ranije odigrao važnu ulogu u uvođenju kršćanstva u Ugarskoj.[8]

[7] Franjo Fancev, O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj, *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb 1925., str. 513-536.

[8] Lipovac, *Biskup Duh*, str. 37.

Kao prvom zagrebačkom biskupu, Duhu su u zasluge pripisivana mnoga djela i prvenstvo u mnogo toga, međutim uvijek se radi o pretpostavkama za koje nema čvrstih dokaza u povijesnim izvorima. No u svakom slučaju dolazak prvog biskupa u Zagreb morao je imati velik utjecaj na razvoj ne samo vjerskog nego i kulturnog života tako da te pretpostavke nisu neutemeljene. Osnovno što se pripisuje Duhu je početak gradnje katedrale, koja je posvećena tek 1217., jer je kao biskup morao u svom sjedištu imati svoju stolnu crkvu, bilo neku postojeću ili sagraditi novu.[9]

Smatra se da je Duh donio sa sobom u Zagreb najstarije kodekse koji se čuvaju u Metropolitanskoj knjižnici – već spomenuti *Sakramentarij svete Margarete*, pisan između 1082. do 1092. za benediktinsku opatiju Sv. Margarete de Hahòt kod Samogyvara, *Pontifikalni obrednik* pisan za đurskog biskupa Chartwirga u 11. stoljeću te *Benedikcional*, pisan za Ostrogonsku nadbiskupiju.[10]

Međutim, za hrvatsku kulturu i pismenost najznačajnije djelo koje se pripisuje Duhu jesu glose u *Radonovoj Bibliji* koje bi mogle biti najstariji spomenik hrvatskog jezika. Spomenuta *Biblija* pisana je krajem 8. ili početkom 9. stoljeća za opatiju Saint Vaast u Arrasu u Francuskoj, nakon čega su ju benediktinci u 11. stoljeću donijeli u Ugarsku, zatim je došla u Zagreb, a od 1576. nalazi se u Beču. Njen dolazak u Zagreb također se veže uz biskupa Duha, kao i za ranije spomenute knjige. *Biblija* je za slavistiku zanimljiva stoga što je iznad latinskih riječi, između redaka i sa strane, zabilježena 71 glosa, tj. zabilješka, pisana latinicom na nekom od slavenskih jezika. Vatroslav Jagić je 1903. ustvrdio da je to češki sa staroslavenskim elementima, ali da ima i hrvatskih utjecaja te da je stoga autor Hrvat-glagoljaš koji je živio u Češkoj. Dragutin Kniewald je 1940. prvi postavio teoriju da je autor glosa sam biskup Duh, a njegovu teoriju prihvatio je i detaljno razradio Josip Hamm 1952. On je najprije ustvrdio da su glose napisane na hrvatskom tlu, a da je osnovni fond riječi hrvatski, dok su bohemizmi (prefiks *roz-* umjesto *raz-*, *modlit* umjesto *moliti*) usputni, što dokazuje da je glose pisao Čeh. Ako je autor glosa Duh, vjerojatno mu je netko od domaćih ljudi diktirao, odnosno prevodio s latinskog, a kod pisanja nehotično je Duhu tu i tamo umjesto hrvatskog pobjegao češki oblik.[11] Budući da se najstariji spomenik hrvatskog jezika, *Baščanska ploča*, uobičajeno datira s godinom 1100., u slučaju da je autor glosa upravo Duh, one bi bile starije od Baščanske ploče za nekoliko godina i bile bi najstariji spomenik hrvatskog jezika uopće.

Ni navedene hipoteze nisu bile dovoljne da se biskup Duh u 19. ili 20. stoljeću pretvori u povijesni mit, kao što je primjerice bio slučaj s Grgurom Ninskim o kojem također nema odviše podataka. U historiografiji se Duh uglavnom spominje usputno, a nešto detaljnije u znanstvenim i stručnim radovima. Ponekad se pogrešno navodi da je bio Slovak, iako Felicijanova povelja jasno kaže da je Duh bio "boemus", tj.

[9] Isto, str. 43.
[10] Isto, str. 29.
[11] Josip Hamm, Glose u Radonovoj bibliji, *Slovo*, br. 1, Zagreb 1952, str. 19-31.

Čeh. Na starom i današnjem oltaru svetog Ladislava u katedrali prikazan je i biskup Duh, ali u odnosu na sveca kojem je oltar posvećen ipak ima drugorazrednu ulogu.

U svojoj domovini Češkoj Duh je ostao nepoznat, no zanimljivo je da ga pjesnik Jan Kollár spominje u svom spjevu *Kći Slave* iz 1832., smjestivši ga u raj u društvo svetih Ćirila i Metoda i drugih osoba značajnih za pokrštenje slavenskih naroda koji su "vodili naš narod Gospodinu u krilo". U popratnim objašnjenjima Kollár je za Duha napisao da je bio "rodom Čeh, apostol Hrvata" (*rozený Čech, blahozvěst Kroatů*).[12] Sintagma "apostol Hrvata" međutim kod Hrvata nije nikad zaživjela kao atribut za biskupa Duha.

U zadnjih desetak godina biskup Duh je poznatiji u javnosti jer ga popularizira češka manjina, koja ga smatra svojim rodonačelnikom, i Hrvatsko-češko društvo na čiji prijedlog je Duh 2005. dobio stube sa svojim imenom, između Opatovine i Tkalčićeve ulice. To je bio poticaj da se stube između Dolca i Tkalčićeve ulice 2007. imenuju po kralju Ladislavu. U Dubravi kraj Vrbovca Duh je 2014. dobio i svoj spomenik, tako da ta zagonetna osoba iz najranije zagrebačke povijesti ipak polako dobiva zasluženo mjesto u općoj kulturi i kolektivnom pamćenju, barem u Zagrebu i okolici.

[12] Marijan Lipovac, "Apostol Hrvata" imat će prvi spomenik u Dubravi, *Susreti – glasilo Hrvatsko-češkog društva*, br. 32, 2014., str. 18-19.

Marijan Lipovac

A Czech called Duh, the First Bishop of Zagreb

Summary

On the first bishop of Zagreb, there are only meagre historical data. The charter of Archbishop Felician of 1134 mentions that he was called Duh, that he was Czech by origin and that he was capable man of honourable life. It is not known where Duh was born nor where and when he died, that is, until when he held the duty of the bishop of Zagreb. Historians and philologists tried go reconstruct what was his origin and constructed Povjesničari i filolozi su ipak pokušali rekonstruirati njegovo porijeklo pa su stvtheories that he was a Benedictine monk of the Czech Glagolytic monastery of Sázava or from the Latin monastery of Břevnovu near Prague, or that he was a monk of some Glagolytic monastery from the area of Northern Croatia, who was by origin from the village of Čehi near Zagreb.
The reason why the king of Hungary brought exactly a Czech for the bishop of the newly established diocese in the conquered Croatian area was probably linguistic proximity with the congregation. According to the tradition, exactly Duh brought in Zagreb the oldest extant ecclesiastical books, and the glossa in the Radon's Bible which may be the oldest monument of Croatian language are also attributed to him, as well as merits for beginning of the construction of the Zagreb cathedral. In his native homeland, Bohemia, Duh remained mostly unknown, but poet Jan Kollár mentioned him in his poem *Slávy Dcera* [The daughter of Sláva] of 1832, placing him in the Paradise among men important for the Christianisation of Slavonic peoples, and in an explanation, he called Duh "the Apostle of the Croats". Members of the Czech minority consider Bishop Duh as their founder. In Zagreb, one public stairs were named upon Bishop Duh, and in 2014 a monument to him was erected in Dubrava near Vrbovec.

Key words: Bishop Duh, King Ladislas, the bishopric of Zagreb, Croato-Czech relations, history of Zagreb

Maja Cepetić Rogić

LEGENDA O SV. LADISLAVU U ZIDNOM SLIKARSTVU SREDNJOVJEKOVNE SLAVONIJE

Maja Cepetić Rogić
Centar za kulturu
Gradski muzej Čazma
Čazma

UDK 27-36LAD
75.052(497.54)"13"(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13.6.2018.
Prihvaćeno: 1.6.2020.
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/moxpjhwpkm

U radu se donosi pregled dosadašnjih spoznaja o nastanku i formiranju narativnog zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu na prostoru Ugarsko Hrvatskog Kraljevstva, ujedno i srednjovjekovne Slavonije. U tom kontekstu obrađuju se dva hrvatska primjera: u kapeli sv. Petra u Novom Mestu Zelinskom te manji fragment ciklusa pronađen na župnoj crkvi sv. Augustina u Velikoj kod Požege. Oba primjera nastaju u 14. stoljeću, što ujedno i odgovara vremenu intenzivnijeg širenja i popularizacije legende u vidu zidnog narativnog ciklusa.

Ključne riječi: srednji vijek, Slavonija, Sv. Ladislav, legenda, zidno slikarstvo, narativni ciklus, Novo Mesto Zelinsko, Velika

Sv. Ladislav, jedan od triju svetih ugarskih kraljeva, već je niz desetljeća u središtu zanimanja mnogih istraživača koji su njegov lik promatrali kroz istraživanja srednjovjekovnog svetačkog kulta i ikonografije, odnosno kroz istraživanje nastanka i formiranja narativnog zidnog ciklusa prisutnog isključivo na području srednjovjekovnog Ugarsko Hrvatskog Kraljevstva. Primjeri, njih oko 50, datiraju se od prve polovine 14. do u drugu polovinu 15. stoljeća.[1] Velik doprinos istraživanju ove teme dali su prvenstveno mađarski kolege Ernő Marosi, Gyula László, Terézia Kerny, Gábor Klaniczay, Béla Zsolt Szakács te recentno Zsombor Jékely. Svakako treba spomenuti i slovačkog povjesničara umjetnosti Ivana Geráta koji je u zadnjem radu na

[1] Edit Madas i Zoltán György Horváth, *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról / San Ladislao d'Ungheria nella predicazione e nei dipinti murali*, Budapest 2008., donose dobro ilustrirani pregled svih do tada evidentirnih zidnih narativnih ciklusa s temom legende o sv. Ladislavu.

temu Sv. Ladislava, među ostalim, otvorio i zanimljivo pitanje opravdane interpretacije ovog slikanog narativnog ciklusa kao "legende".[2]

Hrvatski primjeri fragmenata zidnog narativnog ciklusa legende o sv. Ladislavu poznati su iz radova Ivana Srše koji je radio na njihovoj restauraciji, odnosno iz radova kolegice Rosane Ratkovčić koja se bavi temama srednjovjekovnog zidnog slikarstva kontinentalne Hrvatske. Većim dijelom na primjeru zidnog ciklusa iz Novog Mesta Zelinskog obrađena je i tema kulta sv. Ladislava na prostoru srednjovjekovne Slavonije.[3] Cilj ovog rada jest dati pregled dosadašnjih spoznaja o nastanku i formiranju narativnog zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu, odnosno vremenski, društveno i kulturno-povijesno kontekstualizirati domaće primjere u Novom Mestu Zelinskom i Velikoj pokraj Požege.

Politički i kulturni okvir. Nastanak i formiranje narativnog ciklusa legende

I prije smrti posljednjeg kralja iz loze Arpadovića, kralja Andrije III. zvanog Mlečanin (1290. – 1301.) pojavili su se pretendenti na kraljevsko prijestolje. To je dodatno potaklo širenje političke nestabilnosti prvenstveno uzrokovane nezadovoljstvom dijela plemstva i osporavanjem legitimne vlasti Andriji III.; time slabi centralizirana kraljevska moći i jača plemstvo. U konačnici sve je rezultiralo unutarnjim nemirima i svojevrsnom feudalnom anarhijom.[4] Važno je istaknuti da je Karlo Robert iz loze na-

[2] Ernő Marosi, Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14-15. Jh., *Acta Historiae Artium*, sv. 33, Budapest 1987. – 1988., str. 211-255; Gyula László, *A Szent László-legenda középkori falképei*, Budapest 1993.; Terézia Kerny, Patronage of St. Ladislas Fresco Cycles during the Sigismund Period in connection with a contract of inheritance, u: *Bonum et pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*, ur. Livia Varga et al., Budapest 2010., str. 259-272; Gábor Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge 2002.; Béla Zsolt Szakács, Between Chronicle and Legend: Image Cycles of St. Ladislas in Fourteenth-Century Hungarian Manuscripts, u: *The Medieval Chronicle*, sv. 4, ur. Erik Kooper, Amsterdam 2006., str. 147-157; Zsombor Jékely, Narrative Structure of the Painted Cycle of a Hungarian Holy Ruler: The Legend of St. Ladislas, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 21, Zagreb – Motovun 2015., str. 62-74; Zsombor Jékely, Transylvanian Fresco Cycles of St. Ladislas in a New Light, *Hungarian Review*, sv. 5, Budapest 2014., str. 95-107; Ivan Gerát, *Svätí bojovníci v stredoveku. Úvahy o obrazových legendách sv. Juraja a sv. Ladislava na Slovensku*, Bratislava 2011.; Ivan Gerát, Pictorial Cycles of St. Ladislas – Some Problems of Interpretation, u: *Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780)*, ur. Martin Homza – Ján Lukačka – Neven Budak, Bratislava – Zagreb 2013., str. 293-307. Literatura na temu srednjovjekovnog zidnog ciklusa sv. Ladislava uistinu je opsežna, posebice u mađarskoj historiografiji. Ovdje sam izdvojila samo neke od radova, a za ostalu literaturu, u najvećoj mjeri recentnu i na zapadnoeuropskim jezicima, upućujem na Jékely, *Narrative Structure*, str. 62-74.

[3] Ivan Srša, Zidni oslici u lađi crkve Sv. Petra u Novom Mjestu, u: *Templari i njihovo nasljeđe. 800 godina od dolaska templara na Zemlju sv. Martina,* ur. Mladen Houška, Sv. Ivan Zelina 2009., str. 40-45; Rosana Ratkovčić, Prilozi istraživanju zidnih slika u kapeli sv. Petra u Novom Mjestu, *Peristil*, sv. 52, Zagreb 2009., str. 113-124; Rosana Ratkovčić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2014.; Maja Cepetić, The Cult of St. Ladislas in Medieval Continental Croatia – Its Political and Cultural Context, u: *Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections*, str. 308-315.

[4] Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London – New York 2001., str. 107-111, 128-130. Oponenti koji su između 1301. i 1310. čak i bili privremeno okrunjeni kao ugarsko hrvatski kraljevi: Vjenceslav III. Přemysl i Otona III., donjobavarski vojvoda.

puljskih Anžuvinaca imao pravo pretendirati na ugarsko hrvatsko prijestolje zbog toga što mu je baka, Marija, udana za Karla II. Anžuvinca, bila iz roda Arpadovića. Nakon smrti brata, kralja Ladislava IV. Kumanca (1272. – 1290.), ona je istakla svoje legitimno pravo na prijestolje u korist svoga sina, Karla Martela. Kako je isti umro mlad, pravo je preneseno na njenog unuka, Karla Roberta. On je uživao snažnu potporu pape Bonifacija VIII., ponajviše zbog interesa za jačanjem papinskog utjecaja na prostoru Ugarske, oslabljenog za vladavine Ladislava IV. koji se okrenuo poganskom načinu života i obitavao među Kumanima. U tom kontekstu treba istaknuti i potporu hrvatskog plemstva predvođenog Šubićima koji 1300. dovode Karla Roberta u Hrvatsku, odnosno Ugarsku; potpora nije izostala ni od moćnih slavonskih plemenitaških obitelji, Babonića i Gisingovaca. Iako je Karlo Robert prvi put za ugarsko hrvatskog kralja okrunjen 1301., njegovo legitimno krunjenje koje je ispunjavalo sve zadane uvjete bilo je tek 1310. godine; još mu je trebalo desetak godina da potpuno učvrsti svoju vlast i zemlju dovede u red.[5]

Kult svetog ugarskog kralja Ladislava (1077. – 1095.), kanoniziranog 1192. za vladavine Bele III. (1172. – 1196.), započeo se širiti Kraljevstvom tijekom 13. stoljeća. Izrazitije jačanje kulta očituje se od 14. stoljeća, od kada na tron Ugarsko Hrvatskog Kraljevstva stupaju Anžuvinci.[6] Lik sv. Ladislava uspješno je predstavljao idealnog srednjovjekovnog kršćanskog viteza i hrabrog ratnika što su Anžuvinci iskoristili u procesu oblikovanja svoje dvorske kulture temeljene na srednjovjekovnom idealu viteštva. Ta svojevrsna transformacija povijesne osobe, ujedno svetog vladara, u idealnog kršćanskog viteza, nije bila rijetka pojava u europskoj dvorskoj kulturi srednjovjekovlja.[7] Sv. Ladislav bio je i izvrsna podloga za nastanak ideološkog okvira koji opravdava legitimnost dolaska Karla Roberta na ugarski tron ženskom linijom; to je potonjem poslužilo kao važno propagandno oruđe. Popularnost sv. Ladislava zadržala se i u vremenu njegovih nasljednika: Ludovika I. Velikog (1342. – 1382.), odnosno Žigmunda Luksemburškog (1387. – 1437.).[8]

O životu sv. Ladislava saznajemo iz dva glavna izvora: (1) legenda (poznata iz *Zlatne legende*, odnosno lokalnih legendi) nastala za vrijeme vladavine Bele III. te (2) *Ugarska kronika*, tekst nastao u 11. stoljeću koji je preživio u verzijama kompiliranim u 14. i 15. stoljeću.[9] Najpoznatija priča iz života sv. Ladislava je njegova bitka s Kumanima (povijesno gledano bitka kod Kerlésa 1068.). Osim što je pobijedio kumansku vojsku spašava i ugarsku djevojku koju je oteo kumanski ratnik. Na tim temeljima poznatih nam izvora, kao svojevrsna anžuvinska promocija svetih predaka, ujedno i nasljednih prava na ugarski tron, nastaju i slikovni prikazi

[5] Engel, *The Realm*, str. 124-130; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976., str. 340-342.
[6] Klaniczay, *Holy Rulers*, str. 322-326, 356-366.
[7] Klaniczay, *Holy Rulers*, str. 161-173; Gerát, Pictorial Cycles of St. Ladislas, str. 294-295.
[8] Szakács, Between Chronicle and Legend, str. 153; Jékely, Narrative Structure, str. 62, 74.
[9] Szakács, Between Chronicle and Legend, str. 148.

koje nalazimo u *Anžuvinskom legendariju* (oko 1330.), odnosno u *Iluminiranoj kronici* (oko 1360.).[10] Uspoređujući scene dvaju slikovnih prikaza legende u navedenim kodeksima moguće je vidjeti koliko odstupaju od pisanog teksta legende međusobno stremeći kreiranju lika idealnog kršćanskog viteza i ratnika. Naime, šturi opis bitke s Kumanima i spašavanje otete djevojke koje nalazimo kao dio službene legende, u *Anžuvinskom legendariju* dobiva dimenziju priče prikazane u šest scena: Ladislav jaše za kumanskim ratnikom nakon čega slijedi međusobna borba. U trećoj sceni oteta djevojka pomaže Ladislavu udarajući sjekirom noge Kumanca da bi ga potom obezglavili. Priča završava scenom odmora kralja u naručju djevojke te kraljevim čudesnim ozdravljenjem.[11]

Tako proširena priča koja naglašava svečeve viteške manire će se zadržati i kroz legendu prikazanu kao narativni zidni ciklus koji, s obzirom da je sv. Ladislav nacionalni svetac, nalazimo isključivo na zidovima crkva ili kapela na području srednjovjekovnih zemalja krune sv. Stjepana. Pri tome je borbu između Ladislava i kumanskog ratnika moguće interpretirati kao borbu između kršćana i pogana, odnosno kao posljednju borbu protiv istočnih poganski korijena Mađara aktualiziranih u vrijeme kralja Ladislava IV. Kumanca.

Zidni ciklusi u većini slučajeva obuhvaćaju šest scena sa sv. Ladislavom kao glavnim protagonistom koji se pojavljuje iz scene u scenu oblikujući tako narativ. Prva scena legende najčešće odgovara prizoru Ladislava i njegove vojske koja napušta utvrđeni Várad (Oradea, RU) i pod blagoslovom biskupa odlazi u borbu protiv nadolazećih Kumana. Susretom dviju vojski započinje bitka tijekom koje Ladislav zamjećuje otetu ugarsku djevojku na konju kumanskog ratnika. Kako bi je spasio, s kopljem u ruci kreće u potjeru za kumanskim ratnikom koji se pokušava obraniti lukom i strijelom. Na vrhuncu priče glavni junaci stoje na zemlji i hrvaju se, a dvoboj završava djevojka koja mačem ili sjekirom presijeca tetivu kumanskog ratnika da bi ga potom zajednički obezglavili. U završnoj sceni Ladislav odmara ispod drveta s glavom položenom u krilu djevojke koja mu miluje kosu. U nekim ciklusima nalazimo samo tri scene legende: Potjera kumanskog vojnika, Hrvanje na zemlji kao centralni prikaz, te Obezglavljivanje kumanskog ratnika. Velik broj scena zahtijevao je veću neprekinutu plohu zbog čega je legenda najčešće smještena na sjeverni zid broda crkve ili kapele.[12]

Točne godine nastanka većine evidentiranih zidnih ciklusa nisu poznate, no kao najraniji datira ciklus u Velkoj Lomnici (SK) koji nastaje oko 1317. Jedan od ranijih,

[10] Klaniczay, *Holy Rulers*, str. 191, 356-366.

[11] Szakács, Between Chronicle and Legend, str. 148-152. U *Anžuvinskom legendariju* život sv. Ladislava prikazuje 24 scene, dok je u *Iluminiranoj kronici* to svedeno na 17 scena, od kojih je bitka prikazana u samo jednoj od njih. Također, *Anžuvinski legendarij* nema tekstualni dio već se prizori života sv. Ladislava formiraju većim dijelom na temelju teksta *Zlatne legende*, dok u *Iluminiranoj kronici* postoji tekstualni dio, no slikovni prikazi ga ne prate u potpunosti.

[12] Jékely, Narrative Structure, str. 69. Iznimno ciklus se smješta u svetište (Ócsa), na južni zid (Türje, Laskod, Košice), parapet zida zapadne galerije (Palad' Komarivtsi) ili na vanjski zid (Atel).

vjerojatno nastao u prvoj polovini 14. stoljeća, jest i hrvatski primjer iz Novog Mesta Zelinskog. U Ponikyima (SK) nalazi se jedan od najmlađih primjera, datiran u 1478.[13] S obzirom na geografsku distribuciju lokaliteta i vrijeme nastanka pojedinih primjera evidentno je da se narativni zidni ciklus legende o sv. Ladislavu, ubrzo po formiranju njene strukture na anžuvinskom dvoru početkom 14. stoljeća, našao na nizu kapela i crkava u Kraljevstvu. Za potvrdu zaključka dovoljno je pogledati geografski razmještaj samo nekolicine primjera iz prve polovine 14. stoljeća: Velka Lomnica, Vítkovce (SK); Ocsa, Türje, Laskod (HU); Palad' Komarivtsi (UA); Mugeni, Circău, Ghelinta (RO); Novo Mesto Zelinsko (HR).

Kada se spomene likovni prikaz svetačke legende svatko od nas očekivao bi scenu (ili više njih) koja slavi svetost, poistovjećuje dotičnog sveca s Kristom ili pak prikazuje neko od njegovih svetačkih čuda. Međutim, u slučaju narativnog zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu nailazimo na ratnički raspoloženog sveca koji kopljem probada protivnika, hrva se te u konačnici sudjeluje u brutalnom obezglavljivanju već ranjenog kumanskog ratnika.[14] Odabir tih tema, koje čak ni nemaju uporište u službenoj svetačkoj legendi, rezultat su zapadnoeuropskih kulturnih utjecaja u formiranju lika sv. Ladislava kao idealnog viteza i ratnika koji posredstvom dvora napuljskih Anžuvinaca početkom 14. stoljeća ulaze u kulturno-umjetnički prostor Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva.[15] Dodatno valja istaknuti kako je tema Ladislavove bitke s poganim narodom Kumana, temeljena na stvarnom povijesnom događaju, ono što tzv. svetačkoj legendi daje dimenziju svjetovnog te je čini vremenski i društveno aktualnom (s obzirom na dolazak nove loze vladara na ugarski tron i daljnjeg učvršćivanja kršćanstva). Upravo je taj aspekt utjecao na njenu popularnost među plemstvom koje se prepoznalo u liku idealnog kršćanskog viteza Ladislava i njegovoj borbi protiv "zla". U tom kontekstu treba tražiti odgovor na pitanje zašto se većina evidentiranih primjera narativnih zidnih ciklusa legende o sv. Ladislavu nalazi u crkvama/kapelama smještenima na srednjovjekovnim plemićkim posjedima.[16]

* * *

[13] Edit Madas, György Horváth Zoltán, *Középkori prédikációk*, Budapest 2008.; Gerát, Pictorial Cycles of St. Ladislas, str. 293-294; Jékely, Narrative Structure, str. 63-67 s ekstenzivnim referencama na stariju literaturu.

[14] U tom kontekstu Gerát, Pictorial Cycles of St. Ladislas, str. 296 se s pravom pita možemo li taj niz scena nazivati svetačkom legendom, odnosno zašto potencijalni donatori nisu odabrali neku od čudotvornih scena iz svečevog života ukazujući tako na njegovu svetost. Dodatno Gerát, *Svätí bojovníci v stredoveku*, str. 15-34.

[15] Ishodište vizualnih obrazaca scena narativnog ciklusa prepoznato je u kulturi srednjovjekovnog zapadnoeuropskog viteštva, odnosno ikonografski gledano u herojskim ličnostima Starog Zavjeta kreiranima u duhu francuske križarske umjetnosti 13. stoljeća. Za detaljniju elaboraciju kompozicijskih i ikonografskih motiva vidjeti Jékely, Narrative Structure, str. 72-74 koji se posebice osvrće na primjere bogatih starozavjetnih ciklusa nastankom vezanih uz dvor francuskog kralja Luja IX.

[16] Terézia Kerny, Patronage of St. Ladislas, str. 259-292; Gerát, Pictorial Cycles of St. Ladislas, str. 303-306; Jékely, Narrative Structure, str. 74, bilješka 68; Jékely, Transylvanian Fresco Cycles, str. 105-106.

Na prostoru srednjovjekovne Slavonije Ladislav je također bio iznimno štovan svetac, a svoju popularnost dijelom duguje činu osnivanja Zagrebačke biskupije u posljednjem desetljeću 11. stoljeća. U vrijeme intenzivnih dinastičkih previranja za ugarsko hrvatski tron na čelu Zagrebačke biskupije bio je Augustin Kažotić (1303. – 1322.). Otvorenu potporu Karlu Robertu nad drugim kandidatima dao je u svojem govoru (*Oratio*) na Rakoševom polju 1307., gdje se obraćao okupljenom plemstvu koje je odlučivalo o novom ugarsko-hrvatskom kralju.[17] U kontekstu popularnosti kulta sv. Ladislava na prostoru srednjovjekovne Slavonije treba istaknuti kako 1334., u prvom popisu župa Zagrebačke biskupije, nalazimo pet župnih crkava posvećenih sv. Ladislavu (kod Novske, Daruvara, Novigrada Podravskog, Zlatara i Sokolovca). Njihova najviša koncentracija očituje se u zapadnom dijelu biskupije čime se može prepoznati značajniji utjecaj domicilnog ugarskog prostora u širenju i popularizaciji kulta.[18]

Kao najznačajnija umjetnička središta tijekom 14. i ranog 15. stoljeća, oko kojih se grupiraju ostvarenja zidnog slikarstva na području srednjovjekovne Slavonije, formiraju se Zagreb i Požega.[19] Upravo se na relativno geografski bliskom prostoru tih centara pojavljuju oba fragmentarno sačuvana hrvatska primjera narativnog zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu: u Novom Mestu Zelinskom (četrdesetak kilometara sjeverozapadno od Zagreba) i Velikoj (dvadesetak kilometara sjeverno od Požege).

Novo Mesto Zelinsko, kapela sv. Petra

Kapela sv. Petra u Novom Mestu Zelinskom pravilno je orijentirana građevina, manjih dimenzija, s pravokutnim svetištem na istoku (sl. 1, 2). Zidana je u opeci, naglašenih romaničkih stilskih odlika naglašenih ugaonim lezenama i polukružno zaključenim prozorskim otvorima na istočnom i južnom zidu svetišta, odnosno na južnom zidu broda. Za razliku od kamenih okvira prozora svetišta, prozorski okviri

[17] Tekst je sačuvan u djelu iz 17. stoljeća Život blaženog Augustina (…) kojeg potpisuje Ivan Tomko Mrnavić (Joannes Tomcus Marnavitius), hrvatski književnik i povjesničar. Vidjeti Oration S. Augustini Gazotti. Dicta in Campo Rakos pro Carolo, u *Historiarum cathedralis Ecclesiae Zagrabiensis I*, prir. Baltazar Adam Krčelić, pretisak, Zagreb 1994., str. 111-114; Klaniczay, *Holy Rulers*, str. 324-325. Neki autori sumnjaju da je Mrnavićev tekst plagijat (vidjeti Klaniczay, *Holy Rulers*, str. 325, bilješka 96). Za novovjekovnu revitalizaciju kulta Sv. Ladislava na hrvatskom prostoru vidjeti Zrinka Blažević, The Natales Divo Ladislavo Restituti: "Nationalization" of St. Ladislas in the Seventeenth-Century Croatia, u: *Cuius Patrocinio Tota Gaudet Regio. Saint's Cults and the Dynamics of Regional* Cohesion, ur. Stanislava Kuzmová – Ana Marinković – Trpimir Vedriš, Zagreb 2014., str. 411-424 i Dubravka Botica, Iconography of the Holy King Ladislaus in Zagreb Diocese in Late 17th and Early 18th Century. New Reading of the Past in Central European Context, *IKON*, sv. 5, Rijeka 2012., str. 263-272.

[18] Cepetić, The Cult of St. Ladislas, str. 312-315. Temeljeno na Josip Buturac, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501., *Starine*, knj. 59, Zagreb 1984., str. 43-107; András Mező, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*, Budapest 2003., str. 211-221; Anđelko Badurina, *Hagiotopografija Hrvatske*, Zagreb 2006., CD izdanje.

[19] Ratkovčić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, str. 116-119.

broda oblikovani su opekom što nije rijetkost u arhitekturi tog materijala na prostoru srednjovjekovne Slavonije.[20] Najzapadniji od četiriju prozora južnog zida broda dimenzijama je kraći i odmaknut je od ostalih što odgovara tezi postojanja empore, vjerojatno drvene, oslonjene na zapadni zid lađe. Upravo je postojanje empore glavni argument da je kapela bila dvorska crkva nekog plemića.[21] U unutrašnjosti kapele romanika se očituje u polustupovima trijumfalnog luka koji imaju bogato florealno ukrašene polukapitele (južni polustup je rekonstruiran), oblikovno povezane s djelovanjem dvorskih radionica iz kruga zagrebačkog biskupa Stjepana II. i hercega Kolomana. Formalnu sličnost pokazuju tričetvrt konzole i zaglavni kamen križnorebrastog svoda svetišta.[22] Uz blago šiljato zaključen trijumfalni luk i križno-rebrasti svod svetišta, gotičke forme prepoznaju se i u šiljato zaključenom ulazu u sakristiju. Zbog navedenih stilskih odlika, u dosadašnjoj literaturi kapela sv. Petra prepoznata je kao kasnoromanička, odnosno ranogotička građevina s datacijom u 13. stoljeće.[23]

---

[20] Ivan Srša, Kapela sv. Petra u Novom Mjestu, *Kaj*, sv. 31, Zagreb 1998., str. 69 zamjećuje da je južni prozor svetišta (danas rekonstruiran) naknadno probijen u ziđu.

[21] Josip Stošić, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o Zagrebačkoj biskupiji, u: *Sveti trag, devetsto godina umjetnosti Zagrebačke biskupije 1094-1994*, Zagreb 1994., str. 121-122; Srša, Kapela sv. Petra, str. 72-73, 77; Ana Azinović, Novo Mjesto – kapela Sv. Petra, *Obavijesti*, sv. 3, god. 34, Zagreb 2002., str. 130, 135 navodi nalaz temelja "starih stupova prijašnjeg pjevališta" zbog čega bi se moglo tvrditi "da je od samog početka kapela imala pjevalište čiji su stupovi vjerojatno bili baš na mjestu pronađenih temelja". U tri profila sonde spominje i otisak drvene gradnje. Usp. Ana Azinović Bebek, Tajana Pleše, Arheološko istraživanje unutrašnjosti kapele sv. Petra u Novom Mjestu, *Cris*, sv. 11/1, Križevci 2009., str. 6-16. Ističem i mišljenje Krešimira Karla, *Prostorna organizacija i graditeljska baština Kalničkog, Komarničkog i Čazmanskog arhiđakonata od 13. do 16. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb 2016., str. 210-212 koji odbacuje tezu o postojanju izvorne empore (na temelju Azinović Bebek i Pleše, Arheološko istraživanje, str. 6-16), dodatno tumačeći zapadni prozor južnog zida broda skraćenim u razdoblju baroka postavljanjem pjevališta.

[22] Vladimir P. Goss, Templari i kulturni pejsaž zelinskog Prigorja, u: *Templari i njihovo nasljeđe; 800 godina od dolaska templara na zemlju Sv. Martina,* katalog izložbe, Sveti Ivan Zelina 2009., str. 35; Vladimir P. Goss, Četiri stoljeća europske umjetnosti 800.-1200. Pogled s jugoistoka, Zagreb 2010., str. 206-207; Vjekoslav Jukić, Danko Dujmović, The "Koloman Renascence" in North Western Croatia – an Unfinished Project, *Starohrvatska prosvjeta*, sv. III/37, Split 2010., str. 171-182. U tom kontekstu treba naglasiti kako je predij Zelina u drugoj četvrtini 13. stoljeća ponovo u vlasništvu zagrebačkog biskupa (Stjepan II. 1237. u zamjenu za Zelinu i Vugrovec zagrebačkim kanonicima daje posjed Podgorje). Vidi Lelja Dobronić, Zelina i Moravče u srednjem vijeku, u: *Sv. Ivan Zelina i zelinski kraj u prošlosti*, ur. Ante Gulin, Sv. Ivan Zelina 2003., str. 7-8. Ovdje je zanimljivo istaknuti kako je u drugoj četvrtini 13. stoljeća posjed Rakovec, smješten južno od Novog Mesta, u vlasništvu hercega Kolomana. Vidi bilješku 33.

[23] Anđela Horvat, Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije, *Peristil* 18-19, Zagreb 1975. – 1976., str. 13 definira je kao građevinu prijelaznog, romaničko-gotičkog stila; Dobronić, *Po starom Moravču*, str. 59 zaključuje da bi "nastanak ove crkve trebalo tražiti vrlo rano, vjerojatno prije 13. stoljeća"; Stošić, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva, str. 123 datira je u kasno 13. stoljeće; I. Srša, Kapela sv. Petra, str. 77, 80 smješta je u prva desetljeća druge polovine 13. stoljeća, dok sakristiju uz sjeverni zid svetišta dobiva u trenutku kada postaje župna crkva; A. Azinović, Novo Mjesto – kapela, str. 130, sredina 13. stoljeća (prema Srši); Vladimir P. Goss, Nina Šepić, A Note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil*, sv. 50, Zagreb 2007., str. 28 datiraju je u (ranije) 13. stoljeće; Goss, Templari i kulturni pejsaž, str. 35 definira je kao križarsku kapelu ranijeg 13. stoljeća; na to mišljenje se nastavljaju Maja Cepetić, Danko Dujmović, St Peter in Novo Mesto Zelinsko – New Iconography for Claiming Political Continuity, *IKON*, sv. 5, Rijeka 2012., str. 323-330; Maja Cepetić,

Kapela se prvi put u pisanim izvorima spominje 1409., posredno, spomenom župnika Luke iz Novog Mesta (*Novus Locus*). Prema tome se može zaključiti da je kapela postala župna crkva između 1334. i 1409. te je taj status zadržala i tijekom kasnog srednjeg vijeka.[24]

Unutrašnji zidni plašt kapele bio je potpuno oslikan: svetište, zid trijumfalnog luka prema brodu te zid sjevernog, odnosno južnog broda. Jedino nije bio oslikan zapadni zid što bi također govorilo u prilog postojanju empore.[25] Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova utvrđene su četiri vremenske faze nastanka zidnog oslika kapele: prvi slikani sloj nastaje u drugoj četvrtini 14. stoljeća (zidovi broda i trijumfalnog luka), drugom sloju iz posljednje četvrtine 14. stoljeća odgovara manji fragment na južnoj strani trijumfalnog luka, u trećoj četvrtini 15. stoljeća oslikano je svetište, a najmlađi slikani sloj s početka 16. stoljeća nalazimo na sjevernom zidu broda i trijumfalnog luka.[26] Prema utvrđenom kronološkom okviru zidni narativni ciklus legende o sv. Ladislavu, smješten na sjeverni zid kapele, datiran je u drugu četvrtinu 14. stoljeća.

Scene legende kreću sa zapadne strane sjevernog zida, tj. od izvorne empore, i teku prema istoku, tj. trijumfalnom luku. Prikazi su raspoređeni u dva horizontalna pojasa; gornji pojas smješten je netom ispod tabulata broda, dok se drugi pojas proteže središtem plohe sjevernog zida broda. Narativni zidni ciklus legende o sv. Ladislavu najčešće se prikazuje u jednom horizontalnom pojasu, čime je ovaj primjer iz Novog Mesta Zelinskog svojevrsni raritet kojem paralelu možemo naći u dvo-

Chapel of St Peter in Novo Mesto Zelinsko: Proposal for the Reconstruction of the Romanesque Rose Window, u: *Art History – the Future is Now. Studies in Honor of Professor Vladimir P. Goss*, ur. Maja Cepetić et al., Rijeka 2012., str. 346-352 predlaže dvije graditeljske faze u 13. stoljeću: neposredno prije, odnosno nakon Tatara.

[24] Dobronić, *Po starom Moravču*, str. 59-60. Crkva se spominje u popisu župa Zagrebačke biskupije 1501. Vidi Josip Buturac, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501., str. 90.

[25] Stošić, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva, str. 121 navodi da je upravo iz tog razloga scena Posljednjeg suda koja se tradicionalno prikazuje na zapadnom zidu, smještena na južni zid kapele.

[26] Prema Ivan Srša, Zidni oslici u lađi crkve Sv. Petra u Novom Mestu, u *Templari i njihovo nasljeđe; 800 godina od dolaska templara na zemlju Sv. Martina,* katalog izložbe, Sveti Ivan Zelina 2009., str. 40. Usp. Srša, Kapela sv. Petra, str. 80-84. Ratkovčić, Prilozi istraživanju zidnih slika, 113-124; *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, str. 184 korigira zaključkom da pojedine prostorne segmente prvog sloja zidnog oslika kapele (svetište, trijumfalni luk, zidovi broda) karakteriziraju različita koloristička obilježja, no "prisutan je i niz zajedničkih morfoloških i stilskih detalja, koje pokazuju da cjelokupni ciklus prvog sloja zidnih slika [...] najvjerojatnije nastaje istovremeno, djelovanjem jedne radionice koja je u vezi s majstorom Johannesom Aquilom iz Radgone". Prema tome nastanak prvog sloja zidnog oslika smješta na kraj 14. ili početak 15. stoljeća, a ciklus legende o Sv. Ladislavu pripisuje jednome od suradnika radionice majstora Johannesa Aquile što je moglo rezultirati različitim kompozicijskim obilježjima ciklusa u Turnišču i Novom Mestu. Jékely, Narrative Structure, str. 63, 68, 70 spominje narativni zidni ciklus legende Johannesa Aquile u Turnišču (1389.) kao primjer proširenog ciklusa sa scenom odmora kumanskog ratnika u krilu otete djevojke, odnosno sa scenama iz života sv. Ladislava. Ciklus u Turnišču jedan je od rijetkih čije su scene smještene u zasebne okvire, registre. Slikovni materijal vidjeti u Madas i Horváth, *Kőzépkori prédikációk*, str. 377-379. Za sada su tek na prostoru današnje Rumunjske uspješno utvrđene tri srednjovjekovne slikarske radionice "specijalizirane" za temu legende o sv. Ladislavu. Vidjeti Jékely, Transylvanian Fresco Cycles, str. 105-106.

zonskim primjerima iz Biborţenija (15. st., RO) i Hamuliakova (15. st., SK).[27] Prema očuvanim fragmentima moguće je zaključiti da su scene u nizu slijedile jedna drugu bez upotrebe vertikalnih traka koje bi ih dijelile u registre, što je karakteristično za najveći broj očuvanih zidnih ciklusa legende.

S obzirom na očuvane fragmente narativnog fresko ciklusa u kapeli sv. Petra na zapadnom dijelu gornjeg horizontalnog pojasa vidljivi su mahom osedlani konji, odnosno njihove noge (sl. 3). To upućuje na prikaz formirane konjice koja pod blagoslovom varadskog biskupa napušta utvrđeni grad i odlazi u bitku kao prve scene narativnog zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu. U nastavku, u donjem istočnom dijelu gornjeg horizontalnog pojasa, vidljivi su fragmenti konjskih kopita i odsječene glave kumanskih ratnika što bi upućivalo na scenu koja prikazuje bitku dviju vojski (sl. 4). Ciklus se potom nastavlja u donjem horizontalnom pojasu gdje kao prvu scenu (gledano sa zapada) prepoznajemo prikaz Sv. Ladislava koji progoni kumanskog ratnika na čijem se konju nalazi oteta ugarska djevojka. Prema očuvanim fragmentima jasno se uočavaju tijela dvaju konja, od kojih na desnom sjedi djevojka i jahač s napetim lukom i strijelom (sl. 5). Scenu hrvanja Ladislava i kumanskog ratnika na tlu, koja slijedi nakon scene potjere, možemo prepoznati na malom fragmentu koji djelomice prikazuje dio konja uz kojeg se prepoznaje stojeći muški lik odjeven u zagasito crvenu tuniku, s mačem zataknutim o pojas (sl. 6). Iako scena hrvanja ovdje nije eksplicitno vidljiva, na ostalim zidnim ciklusima legende možemo prepoznati konja, ili češće konje boraca koji figuriraju upravo u toj sceni, neovisno o vremenu nastanka (npr. Mugeni, Ghelinta, Chilieni, Dirjiu, Crăciunel, RO; Tereske, HU; Kraskovo, Rimavská Baňa, Michal na Ostrove, SK; Turnišče, SLO).[28] U nastavku narativnog zidnog ciklusa nakon scene hrvanja predstoje još scene obezglavljivanja kumanskog ratnika i scena Ladislavova odmora u krilu djevojke, no njihovi prikazi, čak ni fragmentarno, nisu sačuvani. S obzirom na to da nakon prepoznate scene hrvanja preostaje dovoljno mjesta za njihov prikaz, treba ih pretpostaviti u tom istočnom dijelu drugog horizontalnog pojasa. To daje mogućnost zaključiti kako je narativni zidni ciklus legende o sv. Ladislavu u kapeli sv. Petra vjerojatno bio sastavljen od šest scena raspoređenih u dva horizontalna pojasa. Zanimljivo je primijetiti da su u gornjem pojasu dominantne bile grupne scene (Odlazak vojske iz utvrđenog grada, Bitka), dok su u donjem pojasu prevladavale scene s tri, odnosno dva ljudska lika (Potjera, Hrvanje, Obezglavljivanje i Odmor).

Rosana Ratkovčić u okrunjenom mladolikom muškom liku s aureolom smještenom u trolisnu nišu oslikanu na sjevernoj strani trijumfalnog luka, pretpostavlja lik sv. Ladislava (sl. 7), a u podnožju tog fragmentarno očuvanog prikaza, nastankom istodobnog s legendom o sv. Ladislavu, prepoznaje klečeći lik muškarca koji

[27] Jékely, Narrative Structure, str. 70.
[28] Za fotografije navedenih komparativnih primjera vidjeti http://www.szentlaszlo.com/index_en.php (zadnje pregledano 7. lipnja 2018.).

u rukama drži lanac. Pretpostavlja da se s obzirom na scenu Krunidbe Bogorodice na sjevernoj strani trijumfalnog luka kao simboličkog prikaza Raja, na južnoj strani vjerojatno simbolički prikazuje scena Pakla.[29] Smatram da u širem kontekstu prikaza na sjevernoj strani broda ovdje možda treba razmotriti i mogući prikaz donatora.[30]

U radovima mađarskih i slovačkih kolega na temu narativnog zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu naglašava se velika uloga plemstva u njegovom širenju i popularizaciji.[31] S obzirom da za kapelu sv. Petra u Novom Mestu Zelinskom nemamo pisanih podataka do početka 15. stoljeća, razvile su se dvije teze o pripadnosti kapele temeljene na formalno-stilskim karakteristikama arhitekture i arhitektonske dekoracije: da se radi o privatnoj, dvorskoj kapeli nekog plemića, odnosno da se radi o templarskoj, kasnije ivanovačkoj kapeli.[32] U svijetlu recentnih radova i proizašlih zaključaka na temu zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu vjerojatnije je da se i u slučaju sv. Petra radi o privatnoj kapeli koja postaje župna crkva između 1334. i 1409. Tomu u prilog govorili bi i novi zaključci povijesnih istraživanja južno smještenog srednjovjekovnog posjeda Rakovec.[33] Za povijest Novog Mesta važna nam je darovnica Bele IV. iz 1245. kojom posjed Rakovec poklanja sinovima župana Nikole i Tome, Abrahamu i Nikoli, odnosno Tomi i Bartolu, za iznimne zasluge u borbi protiv Tatara. U reambuliranim granicama posjeda prostor sjeverno, na kojem je smješteno Novo Mesto, definiran je kao teritorij kalničkog kastruma.[34] Za dotičnog Nikolu i Abrahama utvrđeno je da su obnašali funkciju moravečkog, kasnije i kalničkog župana uz što su, s obzirom na darovnicu, upravljali i sjevernim dijelom rakovečkog posjeda. Župan Abraham je svojim dijelom posjeda očito upravljao iz Novog Mesta jer se u ispravi 1430. navodi kao *comitis Abrahae de Zenthpeter alias de Chehy*. Na tom širem prostoru postupno se formiralo kasnosrednjovjekovno vlastelinstvo Bisag, pri čemu

[29] Ratkovčić, Prilozi istraživanju zidnih slika, str. 116-117.

[30] Klečeće donatore nalazimo u Martinisu, Ghelinti i Crăciunelu (RO), no u dodanoj sceni koja prethodi standardnom ciklusu. Vidjeti Jékely, Narrative Structure, str. 68.

[31] Vidjeti bilješku 16.

[32] Stošić, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva, str. 121 određuje sv. Petra kao "dvorsku crkvu" zbog postojanja empore, na što se nadovezuje Srša, Kapela sv. Petra, str. 77-79. Tezu o prisutnosti križara (templara, i kasnije ivanovaca) koja se oslanja na arhitektonske elemente, ali i na prisutnost lika Ladislava u kojem se prepoznaje kršćanski vitez i ratnik (prema legendi, scena u *Iluminiranoj kronici*, Ladislav je bio pozvan voditi Prvi križarski rat) donosi Goss, Templari i kulturni pejsaž, str. 35; Goss, Četiri stoljeća, str. 206-207. U kontekstu legende o sv. Ladislavu tezu detaljnije je elaboriraju Cepetić i Dujmović, St Peter in Novo Mesto, str. 323-330, odnosno Cepetić, The Cult of St. Ladislas, str. 310-312. Prisutnost križara svakako treba uzeti u obzir.

[33] Danko Dujmović, *Elementi kulturnog krajolika u pisanim izvorima od 11. do kraja 13. stoljeća u međuriječju Save i Drave na području Zagrebačke biskupije*, doktorska disertacija, Zagreb 2015., str. 159-160 i karta 9; Franjo Pajur, Rakovec (Rokonuk) kao središnji posjed okolice, *Kaj*, sv. XLIX, br. 3-4, Zagreb 2016., str. 87-116. Posjed Rakovec je do sredine 13. stoljeća bio u rukama najvišeg društvenog sloja: ban Martin, Robert, vesprimski biskup, tj. kasniji ostrogonski nadbiskup (poč. 13. st.), ban Poša (oko 1216.), ban Okuz (dvadesete godine 13. st.) i herceg Koloman (!) koji ga u vlasništvu ima do svoje smrti 1241. nakon čega se vraća u kraljevske ruke.

[34] *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD), prir. Tadija Smičiklas et al., 18 sv., Zagreb 1904. – 1990., sv. 4, str. 284-286.

se pripadnici tog roda (*de Bykzaad*) određuju kao Abrahamovi potomci.[35] Kapela sv. Petra datirana je oko sredine 13. stoljeća, što ujedno odgovara godinama intenzivne aktivnosti župana Abrahama, kojeg Bela IV. 1245. opisuje kao vjernog prijatelja i poslanika na raznim dvorovima. Ako je župan Abraham upravljao tim prostorom tijekom sredine 13. stoljeća smatram da je u njemu moguće vidjeti potencijalnog privatnog vlasnika kapele sv. Petra tim više što ga se 185 godina poslije određuje s *de Zenthpeter*, tj. iz Novog Mesta. Prisutnost križara ne treba potpuno isključiti s obzirom na relativno prostorno blizak smještaj templarskog posjeda Sv. Martin (oko današnjeg Dugog Sela). Iako između 1334. i 1409. kapela sv. Petra postaje župna crkva, smatram da je donatora narativnog zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu, datiranog u drugu četvrtinu 14. stoljeća, moguće vidjeti u nekome od Abrahamovih potomaka koji je na taj način, među ostalim, mogao istaknuti i podsjetiti na viteške manire svojih predaka koji su se stotinjak godina ranije hrabro borili protiv Tatara.

Velika, župna crkva sv. Augustina

Drugi primjer fragmentarno očuvanog zidnog oslika s prikazom narativnog ciklusa legende o sv. Ladislavu na području srednjovjekovne Slavonije nalazi se na župnoj crkvi sv. Augustina u Velikoj pokraj Požege.[36] Izvorno jednobrodna građevina s kvadratnim svetištem građena je u drugoj polovini 14. stoljeća, dok je u novovjekovnom periodu proširena prema zapadu tako da srednjovjekovni brod svojim istočnim dijelom odgovara današnjem svetištu. Na svetište gotičke kapele u smjeru istoka dodan je i monumentalni zvonik (sl. 8).[37] Zidni oslik otkriven je na vanjskom južnom zidu izvornog broda, smješten lijevo, odnosno desno od izvornog gotičkog prozorskog otvora, dodatno proširenog u razdoblju baroka. Dok se u fragmentarno očuvanom svetačkom liku s desne strane prozora može pretpostaviti tradicionalno monumentalni prikaz sv. Kristofora, očuvani prizori s lijeve strane podijeljeni su u tri pojasa (sl. 9).[38]

Sadržaj fragmentarno očuvanog prikaza gornjeg polja nije jasan. Desno je prikazano poprsje lika ogrnutog crvenkastim plaštem (?) koji ima podignutu lijevu ruku zatvorene šake. Na očuvanom dijelu glave vidljiv je bijeli obrub iznad razine čela

[35] CD 4, str. 343-344; detaljno Pajur, Rakovec (Rokonuk), str. 110-112 s referentnom literaturom. Novo Mesto je i u zadnjoj četvrtini 15. stoljeća pripadalo vlastelinstvu Bisag (Srša, Kapela sv. Petra, str. 72, bilj. 11).

[36] Ratkovčić, Prilozi istraživanju zidnih slika, str. 117; Ratkovčić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, str. 226-227. Autorica se poziva na podatke iz Ivan Srša, *Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima u kapeli sv. Petra u Novom Mjestu od 1999. do 2001.*, sv. 3/1, Arhiv HRZ, Zagreb, str. 75.

[37] Diana Vukičević-Samaržija, Katarina Horvat Levaj, Davorin Stepinac, *Velika. Župna crkva sv. Augustina. Povijesno građevni razvoj i valorizacija. Prijedlog konzervatorskih smjernica*, Zagreb 2013., str. 7. Na južnom zidu izvornog svetišta nalazi se gotička sedija, a utvrđeni su i fragmenti gotičkih lukova, ostaci okvira gotičkog prozora u potkrovlju iznad izvornog trijumfalnog luka, kameni sokl te ugaoni klesanci.

[38] Ratkovčić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, str. 226-227.

(dio krune, mitre?), a u fragmentu crvene zakrivljene linije koja kreće od zatvorene šake možda se može prepoznati rub aureole slikane žućkastom bojom. Lijevo od glave očuvan je ženski lik anđela ili svetice prikazan u punoj visini, odjeven u haljinu crvenkastih tonova. Blago nagnut, svoje obje ruke pruža prema gornjem dijelu glave.

Dok je oslik donjeg polja potpuno izblijedio, u središnjem polju prepoznaju se konji u galopu na kojima jašu ratnici u rukama držeći napeti luk i strijelu (sl. 10). Ivan Srša smatra da se radi o prikazu bitke Ladislava s Kumanima s čime se valja složiti, a prizor, kao i ostali očuvani fragmenti oslika vjerojatno nastaje krajem 14. ili u prvoj polovini 15. stoljeća, povezano sa skupinom zidnih slika koje nastaju na požeškom području.[39] Prema očuvanoj sceni bitke dviju vojski moguće je isključiti prikaz ciklusa u tri osnovne scene (Potjera, Hrvanje, Obezglavljivanje) i pretpostaviti prikaz šest scena narativnog zidnog ciklusa. Južni zid broda "nezahvalna" je ploha za smještanje zidnog ciklusa, jer je najčešće isprekidan prozorskim otvorima. Smještaj scene bitke, druge u ciklusu, na istočnom dijelu južnog zida broda, lijevo uz prozor, postavlja pitanje gdje su bile smještene preostale četiri scene s obzirom na to da je desno od prozora prikazan sv. Kristofor. To bi moglo upućivati da se i u ovom primjeru vjerojatno radi o dvozonskom prikazu kao i u Novom Mestu Zelinskom. Dodatno, postavlja se i pitanje je li utvrđeno središnje polje možda bio vertikalno podijeljeno u dva "registra" s obzirom na liniju tla (ili trake?) koju dodatno naglašavaju linijski postavljena konjska kopita. Na to bi upućivale dimenzije vidljivih konja i kumanskih ratnika, odnosno njihova prostorna dispozicija. Ovdje treba skrenuti pažnju na ne tako uobičajeni smještaj narativnog ciklusa legende o Sv. Ladislavu na vanjski zidni plašt čemu analogiju nalazimo jedino na transilvanijskoj saksonskoj crkvi u Ațelu (14. st.(?), RO).[40]

Recentna povijesna istraživanja detaljno su obuhvatila pisane povijesne izvore šireg požeškog područja što omogućava utvrditi kako se rod Veličkih, nazivan tako od prve polovine 14. stoljeća, na području Velike pojavljuje stotinjak godina ranije u osobi Ivanka Abrahamova od roda Sudan (mađ. Zsadány) kojem se pripisuje i izgradnja utvrde iznad današnjeg naselja. Od sredine 13. stoljeća posjed Velika može se smatrati centralnim posjedom ove loze roda Zsadány, a prema prvom poznatom opisu međa, 1250., prostor na kojem se nalazi današnja crkva sv. Augustina moguće je smjestiti u njegove okvire.[41] Velički se održavaju sve do osmanskih osvajanja tridesetih godina 16. stoljeća, što omogućuje zaključak da gotička kapela sredinom 13. stoljeća nastaje na plemićkom posjedu Velika. Ona se za sada ne može prepoznati ni u jednoj od poznatih srednjovjekovnih crkava: župnoj Bl. Dj. Marije, odnosno sv. Pavla ispod utvrde, već se s obzirom na smještaj vezuje za samostan koji se prvi put spominje 1435. kada dolazi do obiteljske podijele srednjovjekovnog posjeda Veli-

[39] Ratkovčić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, str. 226 s referencom na Srša, *Izvještaj*, str. 75.
[40] Jékely, Narrative Structure, str. 69.
[41] Stanko Andrić, Podgorje Papuka i Krnije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (drugi dio), *Scrinia Slavonica*, sv. 9, Slavonski Brod 2009., str. 70-75.

ke.[42] Tek 1575. kada papa Grgur XIII. dopušta franjevcima Provincije Bosne Srebrene dolazak u Veliku saznajemo da je titular tada napuštenog samostana (*domus*) sv. Augustin, pri čemu većina istraživača zaključuje da je uz srednjovjekovnu kapelu sa sjeverne strane stajao samostan augustinaca.[43]

S obzirom na navedeno moguće je pretpostaviti da augustinci na plemićki posjed Velika dolaze u 14. stoljeću, a moguće je da i u bogatim vlastodršcima nalaze patrone koji grade i kapelu i samostan, posebice ako se radi o redu pustinjaka sv. Augustina. U tom kontekstu teško je utvrditi je li prvo građena kapela, kao privatni sakralni prostor Veličkih, ili obje građevine nastaju istodobno s dolaskom augustinaca. Nadalje, u rodu Veličkih tijekom 14. stoljeća nalazimo gotovo u svakoj generaciji potomka koji nosi ime Ladislav što ukazuje na štovanje i popularnost svetog ugarskog kralja u okviru te plemićke obitelji.[44] Smatram da je na osnovu toga opravdano zaključiti kako se upravo u nekom od članova obitelji Veličkih, živućih u drugoj polovini 14. stoljeća, može tražiti potencijalni donator izvedenog ciklus narativne legende o sv. Ladislavu na južnom brodu izvorne gotičke kapele.

* * *

Sveti ugarski kralj Ladislav vrhunac svoje popularnosti doživio je tijekom kasnog srednjeg vijeka zahvaljujući prvenstveno onome što je simbolizirao: hrabrog kršćanskog viteza i ratnika. Uspješno je predstavljao ideale i Kraljevstva i Crkve, ali i onodobnog plemstva, što je omogućilo relativno brzo širenje narativnog zidnog ciklusa legende diljem Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Fragmentarno očuvani narativni zidni ciklus legende o sv. Ladislavu na sjevernom zidu kapele sv. Petra u Novom Mestu Zelinskom (druga četvrtina 14. stoljeća) okarakteriziran je kao dvozonski prikaz ciklusa u šest scena od kojih je danas moguće prepoznati četiri: Odlazak u

[42] Dezsö Csánki, *Magyarország. történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, sv. 2, Budapest 1894., str. 394, 398, 399, 401, 406, 408, 416-418, 420, 423-425, 427, 431, 434-435; Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910., str. 128-129. Za crkve dodatno vidjeti Vukičević-Samaržija, Horvat Levaj, Stepinac, *Velika. Župna crkva*, str. 5-6; Vladimir P. Goss, Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave, Zagreb 2012., str, 145 navodi da srednjovjekovna župna crkva BDM odgovara položaju današnjeg groblja s kapelom sv. Marka. Autor spominje usmeni podatak Dubravke Sokač Štimac kako je "na tragu još jednoj ranijoj srednjovjekovnoj crkvi ispod grada" što bi možda moglo odgovarati crkvi sv. Pavla .

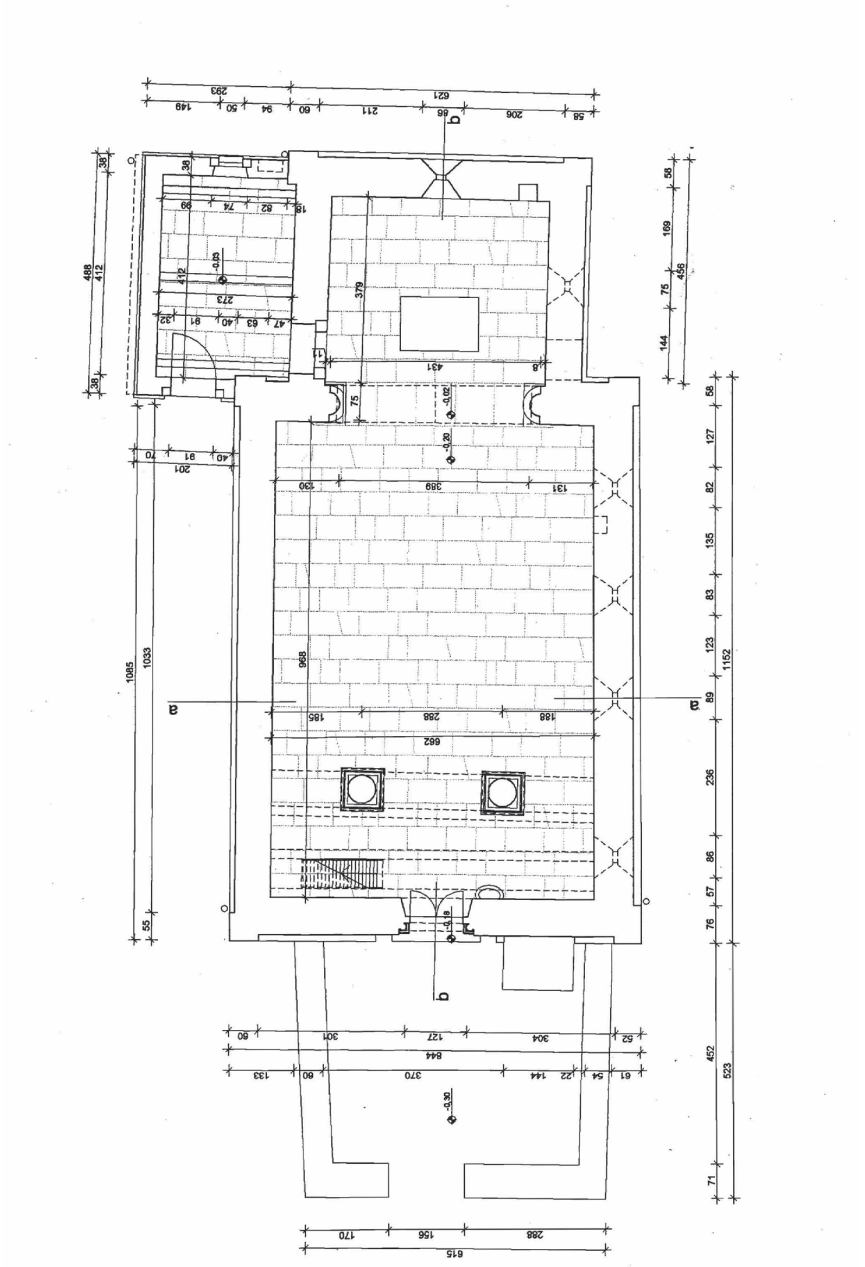
[43] Luka Wadding, *Annales Minorum*, knj. 21, Ad claras Aquas, Firenze 1932., str. 502-503. Taj podatak je dodatno zakomplicirao (danas nepoznat) pečat veličkog samostana s godinom 1339. koji u 19. stoljeću spominje franjevački historiograf Grgur Čevapović što vidi kao dokaz osnivanju franjevačkog samostana, te iste godine, u Velikoj. Paškal Cvekan, *Velika i njena bogata prošlost*, Velika 1982., str. 31, 67 pečat smatra kasnijim franjevačkim, ali godinu 1339. tumači kao godinu osnivanja franjevačke vikarije Bosne. Smatra da je velička crkva u srednjem vijeku pripadala augustincima. Lelja Dobronić, Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj, *Croatica Christiana Periodica*, god. 11, br. 20, Zagreb 1987., str. 23 smatra da je to najvjerojatnije pečat samostana u Velikoj koji je mogao biti osnovan 1339. te je vjerojatno pripadao augustincima. Recentno, Vukičević-Samaržija, Horvat Levaj, Stepinac, *Velika. Župna crkva*, str. 6 i Andrić, Podgorje Papuka i Krndije, str. 70 zastupaju mišljenje da je srednjovjekovna kapela pripadala augustincima, s time da ih Andrić određuje kao "vjerojatno augustinske pustinjake".

[44] Andrić, Podgorje Papuka i Krndije, str. 76-80.

bitku, Bitka, Progon i Hrvanje. Iako je na južnom pročelju župne crkve sv. Augustina očuvan samo jedan fragment scene legende, tj. dio prikaza scene bitke (kraj 14., početak 15. stoljeća), prema njemu je moguće pretpostaviti da se i u tom primjeru radi o prikazu ciklusa legende u šest scena koji je vjerojatno također bio dvozonski. Još jedna zajednička karakteristika ogleda se u njihovu smještaju u prostor kapela koje se nalaze na teritoriju kojim upravlja plemstvo, a povijesne prilike vidljive iz očuvanih pisanih izvora ukazuju na plemiće kao potencijalne donatore tih narativnih zidnih ciklusa, što je slučaj u većini evidentiranih primjera zidnog ciklusa na području Kraljevstva. U primjeru Novog Mesta Zelinskog to je vjerojatno bio neko od potomaka župana Abrahama, iz kasnijeg roda Bisačkih, odnosno u primjeru Velike netko iz roda Veličkih. Primjeri narativnog zidnog ciklusa legende o sv. Ladislavu s područja srednjovjekovne Slavonije dokazuju uključenost tog prostora u aktualna strujanja kulturno-umjetničkog, ali i društveno-političkog okruženja u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu tijekom kasnog srednjovjekovlja.[45]

[45] Ovaj rad nastao je na temelju izlaganja u okviru znanstvenog skupa *Kralj Ladislav I. Sveti i njegovo doba* (Zagreb 2017.) te ovdje koristim priliku zahvaliti Mađarskom institutu u Zagrebu, odnosno kolegi Dinku Šokčeviću na pozivu za sudjelovanje, kao i kolegici Suzani Miljan (ZPDZ HAZU) koja je usmeno predstavila rad. Za konzultacije u vezi literature zahvaljujem Ivanu Srši i Rosani Ratkovčić, a za fotografije Muzeju Sv. Ivan Zelina i Vjekoslavu Jukiću.

Popis ilustracija

Sl. 1. Kapela sv. Petra, Novo Mesto Zelinsko, tlocrt, mjerilo 1:100, 2006. (Muzej Sv. Ivan Zelina)

Sl. 2. Kapela sv. Petra, Novo Mesto Zelinsko, pogled sa sjeveroistoka

Sl. 3. Kapela sv. Petra, Novo Mesto Zelinsko, sjeverni zid broda, legenda o sv. Ladislavu, fragmenti *Odlaska u bitku* (foto: Muzej Sv. Ivan Zelina)

Sl. 4. Kapela sv. Petra, Novo Mesto Zelinsko, sjeverni zid broda, legenda o sv. Ladislavu, fragmenti *Bitke* (foto: Muzej Sv. Ivan Zelina)

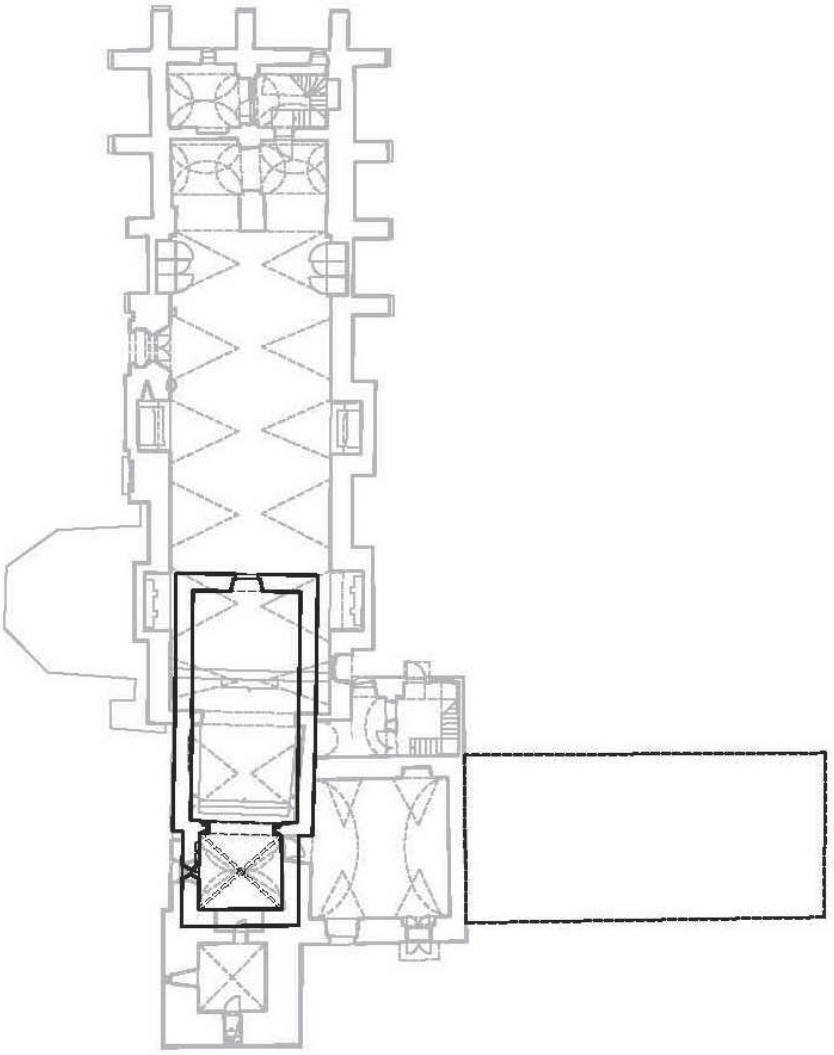
Sl. 5. Kapela sv. Petra, Novo Mesto Zelinsko, sjeverni zid broda, legenda o Sv. Ladislavu, fragmenti *Potjere* (foto: Muzej Sv. Ivan Zelina)

Sl. 6. Kapela sv. Petra, Novo Mesto Zelinsko, sjeverni zid broda, legenda o sv. Ladislavu, fragmenti *Hrvanja* (foto: Muzej Sv. Ivan Zelina)

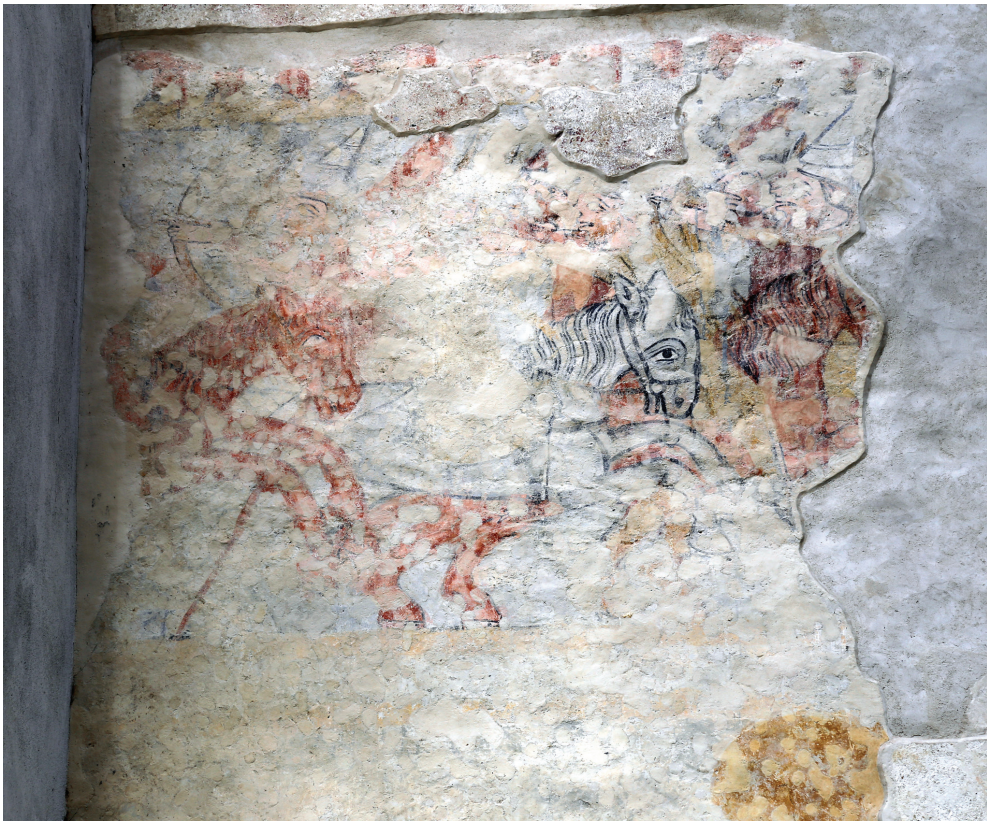
Sl. 7. Kapela sv. Petra, Novo Mesto Zelinsko, sjeverna strana trijumfalnog luka, fragmenti sv. Ladislava (foto: Muzej Sv. Ivan Zelina)

Sl. 8. Župna crkva sv. Augustina, Velika, tlocrt 14. – 16. stoljeća na tlocrtnoj podlozi postojećeg stanja, mjerilo 1:500 (Diana Vukičević-Samaržija, Katarina Horvat Levaj, Davorin Stepinac, *Velika. Župna crkva sv. Augustina. Povijesno građevni razvoj i valorizacija. Prijedlog konzervatorskih smjernica*, Zagreb 2013., str. 51)

Sl. 9. Župna crkva sv. Augustina, Velika, južni zid izvornog broda gotičke kapele (današnje svetište), fragmenti zidnog oslika

Sl. 10. Župna crkva sv. Augustina, Velika, južni zid izvornog broda gotičke kapele (današnje svetište), legenda o Sv. Ladislavu, fragmenti *Bitke* (foto: Vjekoslav Jukić)

Maja Cepetić Rogić

The Legend of St Ladislas in the Wall Paintings of Medieval Slavonia

Summary

St Ladislas was a successful paragon for ideal medieval knight and brave warrior, which was recognised and used by the Angevines during the process of formation of their courtly culture based on the medieval knightly ideals. In this context, at the beginning of the fourteenth century when the Angevines came to the throne of Hungary-Croatia, narrative wall painting cycle of the legend of St Ladislas was established. The article surveys previous scholarship on the creation and formation of that wall painting cycle in the territory of the Kingdom of Hungary-Croatia, and among other areas also in the area of medieval Slavonia. Two Croatian examples of extant fragments of the legend are analysed with particular attention awarded to additional discussion of temporal and spatial determinants which might influence their creation since recent research confirmed that there was a great number of examples of such wall paintings with the narrative cycle of the legend existing in the churches and chapels on noble estates.

Fragmentary extant narrative wall painting cycle of the legend of St Ladislas on the northern wall of the Chapel of St Peter in Novo Mesto Zelinsko (the second half of the fourteenth century) is characterised as a two-zoned depiction of the cycle in six scenes, out of which now is possible to recognise four: Going into battle, Battle, Pursuit and Wrestling combat. Even though on the south portal of the parish church of St Augustine in Velika is extant only one fragment of the scene belonging to the legend, i.e. a part of the scene depicting battle (the end of the fourteenth and the beginning of the fifteenth century), according to this is possible to suppose that also in this case it was depiction of the legendary cycle in six scenes which were most probably also arranged in two zones. Another common characteristic of these two depictions may be seen in the positioning of the frescoes in the chapels situated in the territories governed by the nobility, and historical circumstances visible from extant written sources allow us to suppose noblemen as potential donors of these narrative wall painting cycles. In the case of Novo Mesto Zelinsko, it was probably some of the descendants of *comes* Abraham, from the later kindred of the Bisački, and in the case of Velika, someone from the kindred of the Velički.

Examples of the narrative wall painting cycle of the legend of St Ladislas from the area of medieval Slavonia prove belonging of that area in the contemporary cultural-artistic currents, but also of social and political surrounding of Kingdom of Hungary-Croatia in the late Middle Ages.

Key words: the Middle Ages, Slavonia, St Ladislas, legends, wall paintings, narrative cycle, Novo Mesto Zelinsko, Velika

OCJENE I PRIKAZI

Dubinske strukture staroga Grada kroz metodu "reprezentativne kapi" (Nenad Vekarić, ***Vlastela grada Dubrovnika***, sv. 1-11, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Dubrovnik – Zagreb, 2011.- 2019.)

Malo je znanstvenika u polju humanističkih znanosti koji tijekom cjelokupnog znanstvenog radnog vijeka napišu više od 10 znanstvenih monografskih izdanja, a još je manje takvih koji takav "rezultat" ostvare u manje od 10 godina. Naime, priroda je humanističkih znanosti, a onda i povijesne znanosti kao jedne od njih, takva da se do značajnih rezultata gotovo nikad ne dolazi slučajno i "skokovito" nego iza svakog spoznajnog pomaka stoje godine iscrpnog arhivskog istraživanja, klasificiranja pronađenih podataka i poredbenih analiza tih podataka s dotadašnjim spoznajnim dosezima ne samo povijesne nego i drugih znanosti. Susljedno tome, za svaku novu spoznaju potrebno je vrijeme – puno vremena – te se svaka historiografska monografija "rađa" dugi niz godina, a "porođajne muke" ne počinju tek trenutkom pisanja nego već u vrijeme promišljanja istraživačkog pitanja. Imajući navedeno na umu, činjenica da je akademik Nenad Vekarić u vremenskom luku od osam godina "porodio" 11 monografskih izdanja predstavlja izniman i hvalevrijedan historiografski pothvat. Ako k tome dodamo činjenicu da spomenutih 11 knjiga, s ukupno preko 4500 tiskanih stranica, predstavlja manje od polovice od ukupnog broja monografskih izdanja koja je potpisao akademik Vekarić, tada znamo da govorimo o čovjeku nezaustavljiva istraživačkog elana.

Njegova istraživanja unutar povijesne demografije započela su još tijekom sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Monografski niz povijesno-demografskih tema s područja Dubrovačke Republike započeo je već početkom devedesetih i do posljednjeg daha njegov znanstveno-istraživački genij nije stao, te nam je svima podario historiografsku baštinu na kojoj nam može pozavidjeti bilo koja "svjetska" historiografija.

Ovih, na početku spomenutih, 11 knjiga u biti čine monografski niz, objedinjen pod naslovom *Vlastela grada Dubrovnika*, i dio su serije *Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice*. Ustvari, strogo bibliografski gledano, svih 11 svezaka predstavlja 17. knjigu navedene serije. Prvi od navedenih svezaka nosi podnaslov *Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva* i zapravo sadrži analitički sažetak glavnine preostalih svezaka. Taj prvi svezak podijeljen je u tri veće cjeline: *Korijeni dubrovačkog plemstva* (15-98), *Struktura vlasteoskog staleža* (99-204), *Dubrovačka vlastela kroz stoljeća* (205-334), kroz koje Vekarić kao da piše (novu) povjesnicu dubrovačke općine i Republike kroz prizmu vlasteoskih rodova. Ta dubrovačka vlastela, kako čitava studija zorno pokazuje, temeljna su okosnica stabilnosti dubrovačkog društva tijekom dugih stoljeća od srednjega vijeka do modernih vremena. Cjelokupna rasprava popraćena je minucioznom analizom razvoja pojedinih vlasteoskih rodova, što je potkrijepljeno i tabličnim prikazima i grafikonima koji ukazuju na rodovski raspored *casata*, njihovu brojnost i političku opredijeljenost, a sve to popraćeno jasnim komentarima o povijesnim i drugim okolnostima koje su uvjetovale i utjecale na takav razvoj vlasteoskog sloja staroga Dubrovnika.

U pozadini ove monumentalne studije stoji višegodišnje genealoško i historiografsko istraživanje, a jedan od objavljenih rezultata na koji se i ova studija naslanja je monografija *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi* iz 2005. godine koju je akademik Vekarić objavio u suradnji sa Stjepanom Ćosićem. Ova monografija iz 2005. godine po prvi put u historiografiji je ukazala na dubinsku klanovsku podijeljenost dubrovačkog plemstva; podjelu koja je stubokom određivala politička usmjeravanja cjelokupne dubrovačke povijesti i to ne samo od kraja 16. stoljeća kada se javljaju *sorbonezi* i *salamankezi*, nego još od vremena gotovo mitskog

kneza Damjana Jude. Ova teza dodatno se potvrđuje i kroz detaljan genealoški pregled kojeg Vekarić donosi u svescima 7. i 8. svoje monumentalne studije o dubrovačkom plemstvu.

Drugi i treći svezak (2012.) donose popise dubrovačkih vlasteoskih rodova (od A do L i od M do Z) i njihovih pučkih ogranaka. Svaka natuknica sadrži osnovne podatke o prezimenu roda, promjenama prezimena i nadimcima, te legendu o podrijetlu roda, kao i podatke o najstarijim pronađenim arhivskim spomenima roda, odnosno podatke vezane uz genealoški razvoj i ugasnuće pojedinog vlasteoskog roda. Nadalje, čitatelj može tu pronaći i osobito važne podatke o klanovskoj pripadnosti pojedinog roda te podatke o pojedinim *casatama,* što su iznimno vrijedni podaci za dubinsko razumijevanje političkih odnosa unutar višestoljetne povijesti Dubrovnika tijekom srednjega i ranoga novoga vijeka – sve do 1800. godine. Osim toga, akademik Vekarić donosi obavijesti o članovima pojedinog roda koji su obnašali kneževu funkciju, sudjelovali u diplomatskim aktivnostima Republike, te druge različite podatke sačuvane u arhivskim vrelima poput sudskih registara i oporuka. Na samom kraju trećega sveska nalaze se i dva kratka, ali iznimno važna poglavlja naslovljena *Dubrovački vlasteoski rodovi koji nisu konzumirali plemićke povlastice* (369-376) i *Pučani s vlasteoskim prezimenima* (377-382). U tim poglavljima Vekarić čitatelju objašnjava kuriozum na koji se način moglo steći dubrovačko plemstvo nakon 1332. kada se Veliko vijeće formalno zatvorilo. Razlozi za takve postupke uglavnom su bili praktične prirode s ciljem "kupovine" naklonosti lokalnih moćnika ili pak prevladavanja "biološke krize" nakon Velike trešnje. Jednako tako, Vekarić objašnjava i razloge zašto su pojedini pučanski rodovi nosili ista prezimena kao i njihovi vlasteoski sugrađani.

Sljedeća tri sveska (4. iz 2013; 5. iz 2014.; 6. iz 2015.) sadrže odabrane biografije članova dubrovačkih vlasteoskih rodova. Kao što autor s punim pravom ističe, vrijednost ovih svezaka nadovezuje se na dugu tradiciju leksikografije koja je pojedine ličnosti dubrovačke prošlosti i njihove biografije istražila gotovo do najsitnijih detalja. Međutim, neki uistinu bitni akteri dubrovačke prošlosti "igrom sudbine" ostali su zapostavljeni poput (omrznutog) dubrovačkog kneza Damjana Jude ili pak Marina Klemetova iz roda Gučetića. Stoga 464 biografije sadržane u ova tri sveska nastoje bar donekle "ispraviti nepravdu", te historiografskoj javnosti dostojno predstaviti značajne plemiće koji su stvarali prošlost dubrovačke općine i Republike, ali jednako tako i potaknuti buduće istraživače i njihovu znatiželju da produbе historiografsku spoznaju o tim davnim vremenima. Biografski podaci koje čitatelj u ove 464 biografije može pronaći mogu se grupirati u četiri skupine: a) genealoški podaci i rodbinski krug; b) karijera; c) djela tj. pisani tragovi osoba čije su biografije donesene; d) recepcija tj. svjedočanstva kako su suvremenici doživljavali biografijom opisane osobe, te općenita ocjena stanja istraženosti. Osim toga, na kraju 6. sveska akademik Vekarić donosi i poglavlje s popisom svih dubrovačkih knezova od 1358. godine do kraja Republike, nadopunjujući taj popis objašnjenjem specifičnosti razvoja funkcije dubrovačkog poglavara.

Svesci 7. (2016.) i 8. (2017.) donose genealogije dubrovačkih vlasteoskih rodova (A-L i M-Z) što je značajna nadopuna rada Irmgard Mahnken iz 1960. godine, poglavito jer Vekarić osim ispravaka donosi i genealogije dubrovačkih patricijskih obitelji sve do početka 20. stoljeća, dok se Mahnken u svojim istraživanjima zaustavila na 15. stoljeću. Štoviše, Vekarić prati genealogije pojedinih vlasteoskih rodova do suvremenosti, čime jasno sugerira važnost svojeg istraživanja, ne samo za povijesnu znanost nego i u suvremenosti jer dubrovačko plemstvo ima svoje još uvijek živuće odvjetke, iako oni više nemaju nikakav politički upliv na život suvremenog Dubrovnika. Ono što će fascinirati svakog pozornijeg čitatelja jest opseg arhivske građe i relevantne literature koju je autor konzultirao, te potom sistematizirao u vidu

genealoške analize, a sve to rezultat je ne samo višegodišnjeg rada, nego dubinskog promišljanja i historiografsko-genealoških analiza tijekom nekoliko posljednjih desetljeća. Povrh toga, Vekarić u uvodnoj studiji objavljenih genealogija daje svojevrstan "road map" na koji je način i analizom kojih sve izvora došao do podataka za slaganje ovog opsežnog i vrlo detaljnog mozaika genealoških (s)veza dubrovačkog plemstva koje su tekle tijekom dugih stoljeća srednjega i ranoga novoga vijeka. Pri tome autor ne zaboravlja osvrnuti se i na pučanske odvjetke analiziranih rodova. Nadalje, znanstveno neprikosnoven, Vekarić objašnjava sve kratice koje koristi u genealoškim pregledima, te pazeći da ništa ne izostavi u maniri vrhunskog humaniste donosi čak i podatke tko mu je od suradnika i kolega prenio (gotovo svaki) uporabljeni podatak u mozaiku što ga je podastro čitateljstvu.

Budući da u klanovskoj i rodovskoj pripadnosti i osobna imena svakog pojedinog člana imaju nemalo značenje za pozicioniranje unutar zajednice, Vekarić je 9. svezak (2018.) posvetio osobnim imenima dubrovačke vlastele. Naime kroz onomastički sustav i kroz imenski fond ogledaju se stavovi društva kao cjeline, a imenski fond i izbor imena u vlasteoskom krugu – smatra Vekarić – otkriva neke procese koji su se u vrlo dugom trajanju događali u Dubrovniku: od "borbe" romanstva i slavenstva do pitanja procesa dubinske kristijanizacije dubrovačkog područja, kao i klanovske podjele dubrovačkih vlasteoskih rodova.

Sljedeći, 10. svezak (2019.) na preko 600 stranica donosi kazala za sve sveske izdavačke serije *Vlastela grada Dubrovnika*, a sadrži Kazalo vlastele, Kazalo ostalih osoba, Kazalo imena i Kazalo geografskih pojmova. Autor je sam koncipirao kazala i većim dijelom prikupio materijal, a svezak su nakon njegove smrti uredile akademkinja Alicia Wertheimer-Baletić i dr. Ivana Lazarević.

Posljednji 11. svezak (2019.) proširena je engleska inačica prvoga sveska u koju je uključeno i poglavlje s popisom dubrovačkih kneževa, koje se u Hrvatskoj inačici nalazi u 6. svesku, kao i poglavlje o osobnim imenima što je u biti sažetak istraživanja donesenog u 9. svesku. Osim toga, na kraju 11. sveska čitatelj iza zaključka (*Conclusion*) može pronaći popis rabljenih arhivskih neobjavljenih izvora (*Sources*), te objavljenih izvora i literature (*Published sources and literature*). Jednako tako, na kraju ovoga 11. sveska kao pomoć čitateljima na engleskom donijeta su kazala imena, geografskih pojmova i etnonima, kao i predmetno kazalo.

Svih 11 svezaka tiskano je, kao što i priliči značajnim monografijama, u luksuznom tvrdo ukoričenom kolor izdanju, opremljenim svim potrebnim znanstvenim aparatom (bibliografske i opisne bilješke, kao i iscrpni popisi rabljene literature te objavljenih i neobjavljenih izvora) i grafičkim prilozima koji se sastoje u prvom redu od detaljnih genealoških i drugih tablica, kao i grafikona koji pomažu čitatelju pratiti osnovni tekst, te pružaju budućim istraživačima jasne pokazatelje minucioznih kvantitativnih analiza kojima se odlikuje cjelokupni opus akademika Vekarića.

Ovo posljednje djelo prerano preminuloga akademika Nenada Verkarića na neki je način kruna svih njegovih višedesetljetnih istraživanja, sinteza njegova istraživačkog napora. Podario nam je uistinu monumentalnu sintezu o društvenom, gospodarskom i demografskom razvoju Dubrovnika iz kuta razvoja dubrovačkog elitnog sloja – njegove vlastele. No, osim sintetskog prikaza Vekarić je u ovoj knjizi u potpunosti "otvorio karte" i svakom budućem istraživaču pokazao put gdje i na koji način nastaviti ovo putovanje u dubrovačku prošlost stopama i putevima koje nam je raskrčio. Stoga, još jednom hvala Ti dragi Neno.

Gordan Ravančić

Éva B. Halász – Ferenc Piti, ***Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001-1387*** **[Regesta srednjovjekovnih isprava bečkog arhiva obitelji Erdődy, 1001.-1387.]**, A Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest – Szeged 2019., 495 str.

Nastavljajući se na dugu tradiciju objavljivanja izvornog gradiva za srednjovjekovnu povijest u detaljnim regestima, mađarska historiografija objavila je novu zbirku od velike važnosti i za hrvatsku povijest. Autori Éva B. Halász i Ferenc Piti, oboje članovi Mađarske medievističke istraživačke grupe (Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) Mađarske akademije znanosti, Sveučilišta u Segedinu, Mađarskog nacionalnog arhiva i Vojnopovijesnog instituta u Budimpešti, ovaj su put mađarsku, ali i međunarodnu znanstvenu javnost, posebice onu hrvatsku, slovačku i rumunjsku, koje zbog duge zajedničke povijesti dijele i zajedničke povijesne izvore, zadužili izdanjem regesta isprava obitelji Erdődy, koje se od kraja Drugog svjetskog rata čuvaju kao poseban depozit u bečkom Austrijskom državnom arhivu (Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv).

Navedena zbirka je daleko od toga da bi bila nepoznata znanstvenoj javnosti, uključivo hrvatskoj, ali je njezino korištenje također bilo i vrlo limitirano. S mađarske strane, situacija je bila olakšana činjenicom da je o zbirci vodio brigu i mađarski delegat u Austrijskom državnom arhivu (mađarski arhivist ili povjesničar koji je na temelju međudržavnog ugovora između Austrije i Mađarske predstavnik Mađarskog nacionalnog odnosno državnog arhiva u Beču). Delegati Lajos Gecsényi i István Fazekas znatno su pridonijeli i sređivanju same zbirke, ali se unatoč tome katalog mogao koristiti isključivo *in situ* u bečkom arhivu. Mađarski nacionalni arhiv također je godinama pokušavao dobiti pravo da izradi i stavi u javnu znanstvenu uporabu digitalne kopije isprava, ali to sve do najnovijeg vremena vlasnik, grof István Erdődy, nije bio sklon dozvoliti, iako je vrlo susretljivo davao dozvolu za istraživanje. Posljednjih godina pregovori o tome se nastavljaju te ima dobrih izgleda da će se uspješno i okončati, na koji bi način isprave postale dostupne u kopijama i putem internetske platforme Hungaricana (ili barem za korištenje unutar Mađarskog nacionalnog arhiva). No, to za sada još uvijek nije moguće, pa je postojeća zbirka regesta ogromno proširenje našeg znanja o toj važnoj zbirci srednjovjekovnih isprava za ugarsku povijest (a velikim dijelom i hrvatsku, slovačku i rumunjsku povijest).

Arhiv o čijim se ispravama radi u knjizi nalazio se do kraja Drugog svjetskog rata u dvorcu Hlohovec (mađ. Galgóc) u Slovačkoj, koji je došao u posjed jednog od ogranaka obitelji Erdődy tijekom dvadesetih godina 18. stoljeća. Tadašnja glava tog ogranka, grof György Erdődy, predsjednik Ugarske kraljevske komore, u dvorcu je počeo stvarati obiteljski arhiv te je u njega prenio isprave iz arhiva različitih ogranaka obitelji te arhive nekih drugih obitelji (poput obitelji Bánffy i Losonczi) koje su u međuvremenu došle u posjed Erdődyja. Arhiv se tijekom 19. stoljeća počeo i znanstveno koristiti, a određenu znanstvenu brigu o njemu vodilo je Mađarsko povijesno društvo (*Magyar Történelmi Társulat*), koje je i objavilo dio tih dokumenata u svojoj već klasičnoj seriji *Hazai okmánytár* (*Codex diplomaticus patrius*). Prvi svjetski rat i uspostava Čehoslovačke dovela je i do nacionalizacije dvorca, ali je arhiv ostao u njemu kao vlasništvo obitelji Erdődy sve do početka 1945., kada ga je, zbog približavanja bojišnice i opasnosti od uništenja, grof Vilmós Erdődy uz potporu tadašnjih slovačkih vlasti prenio u Beč, gdje se od tada nalazi. Manji broj dokumenata, koji je tom prilikom ostao u Hlohovcu,

prenesen je u Bratislavu te se sada kao poseban fond (*Listiny Erdődy, 1216-1805*) čuva u Slovačkom nacionalnom arhivu (*Slovenský národný archív*).

Iako se velik dio isprava hrvatskog ogranka obitelji Erdődy nije nalazio u Hlohovcu, nego je najveći dio u 18. i 19. stoljeću prenesen u njihov dvorac u Vörösváru u Gradišću (danas Rotenturm u Austriji), odakle je u najvećem dijelu došao u Mađarski nacionalni arhiv, a dijelovi se nalaze u Hrvatskoj u Hrvatskom državnom arhivu, velik dio Hlohovečkih odnosno Bečkih isprava odnosi se na hrvatsku povijest te nam je objavljivanje njihovih regesta izrazito korisno. Jednim dijelom radi se i o kopijama koje je obitelj u cilju dokumentiranja obiteljske povijesti dala međusobno kopirati još od 18. stoljeća, a jednim dijelom i o dokumentima koji su prilikom različitih dioba prelazili iz jedne grane u drugu te bili pohranjeni u njihovim različitim sjedištima. Isprave su se tako odnosile na široko područje gotovo čitavog srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva od srednjovjekovne Slavonije preko Transdanubije do današnje Slovačke i Transilvanije te Banata.

Samo izdanje uzorno je priređeno i sastoji se od nekoliko cjelina. Nakon kraćeg predgovora u kojem je ukratko predstavljena povijest obitelji grofova Erdődy, njezine zbirke i arhiva te principi sastavljanja djela (*Előszó*, 7-13), donosi se popis kratica (*Rövidítések*) arhivskih fondova, izdanja izvora i češće citirane literature (15-18) te popis općenitih kratica (19-20) korištenih u knjizi. Glavni dio knjige predstavlja cjelina *Oklevélregesztak* (Regesti isprava, 21-302), koja sadrži 643 regesta. Svaki regest opremljen je kritičkim aparatom u kojem se donosi razriješena datacija i objašnjava u kakvoj je formi dokument došao do nas (kao original, transumpt ili kopija) te pod kojom se signaturom u arhivu čuva i, ukoliko je original, fizički opis isprave, podatak postoji li jedno ili više izdanja, čije se bibliografske reference donose u kraticama, te podatak da li postoje dosad objavljena regesta, kao i različite manje napomene. Naravno, svi ti podaci kao i sam regest donose se na mađarskom jeziku, što sigurno otežava šire korištenje djela izvan mađarske historiografije, ali ga ne onemogućava, jer je za njegovo korištenje ipak potrebno samo relativno ograničeno znanje mađarskog jezika, a pojedini tehnički termini korišteni su dosljedno i jednoznačno.

Na ovu glavnu skupinu regesta nastavlja se cjelina *Függelék: A galgóci Erdődy-levéltár Szlovák Nemzeti Levéltárban (SNA) őrzött oklevelei* (Dodatak: Regesti isprava hlohovečkog arhiva obitelji Erdődy koje se čuvaju u Slovačkom nacionalnom arhivu, 303-317), koja sadrži 59 regesta izrađenih i popraćenih kritičkim aparatom na istovjetan način, čime su na jednom mjestu barem virtualno objedinjene sve sačuvane isprave hlohovečkog arhiva obitelji, koje su danas, kako je već rečeno, sačuvane na više lokacija (Beč, Bratislava, Budimpešta). Taj je zadatak korisno upotpunjen s tri vrijedna kazala signatura (*Jelzetmutatók*, 319-368), složena po redoslijedu čuvanja u pojedinim arhivima. Prva tablica pod naslovom *1. HHStA* (319-345) donosi konkordanciju signatura bečkog arhiva s regestima objavljenim u knjizi te starim signaturama hlohovečkog arhiva, druga pod naslovom *2. DL-DF* (345) konkordanciju signatura budimpeštanskog Diplomatičkog arhiva (DL) Mađarskog nacionalnog arhiva s regestima objavljenim u knjizi i Zbirke diplomatičkih fotokopija (DF) istog arhiva s regestima Slovačkog nacionalnog arhiva objavljenim u cjelini *Függelék*, a treća pod naslovom *3. Régi jelzetek* (347-368) donosi konkordanciju izvornih starih signatura iz Hlohovca s regestima iz Beča i Bratislave te bečkim signaturama, čime je omogućena gotovo potpuna rekonstrukcija tog dijela ovog važnog obiteljskog arhiva.

Knjiga završava s detaljnim kazalom osobnih i geografskih imena i predmeta (*Név- és tárgymutató*, 369-495). U svom topografskom segmentu kazalo uz osnovne odrednice na ma-

đarskom sadrži i uputnice na te odrednice iz toponimije drugih jezika (slovačkog, hrvatskog, njemačkog i rumunjskog) te objašnjenja ubikacije prema srednjovjekovnim županijama i današnjim državama u kojima se nalaze, što ga čini izuzetno uporabljivim i instruktivnim.

Na kraju ovog kratkog prikaza, možemo zaključiti kako su autori objavom ove uzorno priređene zbirke regesta omogućili zainteresiranim istraživačima dobar uvid u ovu važnu skupinu srednjovjekovnih izvora za povijest čitavog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, ali, u hrvatskom slučaju, i posebice važnu zbirku dokumenata za povijest srednjovjekovne Slavonije, te se možemo nadati kako će postati jedan od nezaobilaznih priručnika i za hrvatske istraživače, obogaćujući na taj način i hrvatsku historiografiju.

Damir Karbić

Inventari fonda Veličajne općine zadarske Državnoga arhiva u Zadru godine 1385. – 1493., sv. 2, prir. Robert Leljak, Državni arhiv u Zadru, Zadar 2019., 350 str.

Državni arhiv u Zadru je 2019. objavio drugi svezak serije *Zadarski inventari i oporuke. Inventaria et testamenta Iaderensia*, u kojoj se ovaj puta objavljuju preostali srednjovjekovni inventari iz fonda Inventari zadarskih građana (signatura fonda HR-DAZD-19), poznatijeg pod svojim kolokvijalnim nazivom Veličajna općina zadarska/Magnifica Comunità di Zara. Gradivo je prepisao i priredio Robert Leljak, autor prvog sveska serije (*Inventari fonda Veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru godine 1325.–1385.*), a recenzenti tog izrazito vrijednog i multidiscplinarnog izdanja bili su priznati hrvatski paleografi Mirjana Matijević Sokol i Damir Karbić. Grafički je knjigu uredila Ines Bralić. Nastavljajući se na prvi svezak serije, prikazani svezak obuhvaća impresivnu količinu od pedeset i devet prijepisa privatno pravnih dokumenata zadarskih građana nastalih u razdoblju između 1385. i 1493. Kako je to navedeno u predgovoru knjizi autor, recenzenti i nakladnik Državni arhiv u Zadru (koji zastupa njegov ravnatelj dr. sc. Ante Gverić) ističu svoje očekivanje da će knjiga poslužiti kao polazište za buduća interdisciplinarna istraživanja u humanističkim znanostima, s obzirom na to da nam privatno-pravni dokumenti kao povijesni izvor, pružaju niz važnih podataka o svakodnevnom životu srednjovjekovne zadarske komune i njenim interakcijama s mediteranskim prostorom.

Navedeni drugi svezak je, kao i prvi, opremljen vrhunski pripremljenim kritičkim aparatom, nužnim za korištenje ovakve knjige povijenih izvora. Na početku nalazimo *Uvod* (7-8) koji je napisao Robert Leljak, a u kojem navodi kako se slično kao i u prvom svesku, po pitanju jezika nastojalo u najvećoj mjeri ostati vjeran izvorniku, poštujući sve jezične i paleografske osobitosti sastavljača svakog inventara. Jedina intervencija u tekst odnosi se na ortografiju odnosno pisanje interpunkcija prema logičkom smislu, kako bi se čitatelju olakšalo razumijevanje teksta. Nadalje, kako bi se korisnicima omogućilo lakše snalaženje u izvornom arhivskom fondu, donosi se *Tablica konkordanca prema broju u izdanju i rednom broju u izvorniku* (9-12), a slijedi mu vrijedan prilog s objašnjenjem *Znakova i kratica* (13) u svrhu lakšeg korištenje tog vrijednog izdanja.

Glavni dio knjige čine *Transkripti inventara* (15-262), u kojem nalazimo prijepis inventara i oporuka izrađenih u Zadru od 3. travnja 1385. do inventara sastavljenog krajem 1493., a predstavljenog 9. studenoga 1494. Na kraju knjige nalazimo cjelinu u kojoj Robert Leljak donosi

vrijedna i precizna kazala osoba (*Index personarum*, 265-301) i mjesta (*Index locorum*, 303-310), a naposljetku i *Index rerum* (311-350). Potrebno je spomenuti kako priređivač u bilješci na početku kazala navodi da su navedeni pojmovi označeni prema broju dokumenta u kojem se nalaze, a ne stranice.

Ovo najnovije izdanje Roberta Leljaka i Državnog arhiva u Zadru nastavlja s prvorazrednom obradom i priređivanjem privatno-pravnih izvora s prostora zadarske komune na prijelazu 14. u 15. stoljeće. Preciznim i detaljnim radom, autor nam prikazuje novi niz dokumenata koji još jednom svjedoče o visokoj pravnoj razini funkcioniranja jedne dalmatinske komune, ali i o visokoj razini svakodnevnog života koji Zadar čini jadranskom, a time i mediteranskom metropolom. Izdanje je prvensteno namijenjeno znanstvenoj publici šireg humanističkoig spektra, ali je uz pomoć izvrsne opremljenosti uredničkog aparata, pogodno i za korištenje široj čitateljskoj publici. S obzirom na količinu, opseg i vrijednost gradiva pohranjenog u zadarskom arhivu, te vrhunskog rada te ustanove, možemo se, s velikim zadovoljstvom i iščekivanjem, nadati nastavku izvrsnog rada Roberta Leljaka na priređivanju te vrste dokumenata, kojima već odavno služi kao istraživački uzor i predložak podjednako radu znanstvenika kao i obrazovanju studenata.

Goran Budeč

Codex diplomaticus Regni Bosnae – povelje i pisma stare bosanske države, prir. Esad Kurtović – Lejla Nakaš – Drago Župarić – Ana Lalić – Dženan Dautović, Mladinska knjiga, Sarajevo 2018., 877 str.

U Sarajevu je krajem 2018. objavljena knjiga *Codex diplomaticus regni Bosnae – povelje i pisma stare bosanske države*. Riječ je o enciklopedijskom zborniku diplomatičkih dokumenata srednjovjekovne Bosne, koji po prvi put široj znanstvenoj javnosti, ali i svima zainteresiranim za pitanja iz povijesti srednjeg vijeka predstavlja na jedinstven način obilje pisanoga gradiva srednjovjekovne bosanske države.

Za razdoblje srednjovjekovne Bosne nije sačuvana nijedna kronika u formi *historia sui temporis*. Povjesničari, analizom različitih dokumenata u formi povelja, ugovora, pisama, već dugi niz godina od mnoštva sitnih fragmenata vrše rekonstrukciju mozaika državnopravnog i kulturnog razvoja. Taj proces posebno je otežan budući da je bosansko pisano gradivo iz srednjovjekovnog perioda skoro u potpunosti uništena. Imajući to u vidu, proučavanja se najčešće vrše analizom dokumenata sačuvanih u susjednim zemljama s kojima je Bosna ostvarivala intenzivnu ekonomsku suradnju ili neku vrstu političkog savezništva.

Razasutost i fragmentacija gradiva po različitim arhivima zasigurno je jedan od razloga što se do sada nitko nije upustio u ovako složen posao. U Bosni i Hercegovini u kontinuitetu nije sačuvan nijedan pisani dokument bosanskog srednjovjekovlja. Danas se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu čuvaju svega tri povelje i predstavljaju vlasništvo institucija koje su ih dobile kroz razmjenu i poklon. Zbirku *Codex diplomaticus regni Bosnae* čini skoro 400 povelja, pisama i notarskih zapisa koje su autori prikupili iz različitih dijelova Europe. Na prvom mjestu iz arhiva istočnojadranskih gradova kao što su Dubrovnik, Kotor, Split i Zadar, s kojima je Bosna kroz povijest i imala najintenzivniju suradnju, ali i Venecije, Svete Stolice, Napulja, Budimpešte i drugih.

Najveći dio gradiva sačuvan je u Državnom arhivu u Dubrovniku. Šire promatrajući tome pridonose dva razloga – vrlo intenzivna suradnje Bosne i Dubrovnika još od Kulinova doba i osobito poštovanje Dubrovčana prema čuvanju pisane građe. Za Bosnu je Dubrovnik bio prirodan izlaz na more i mediteranski svijet, dok je za Dubrovnik Bosna bila važan partner u neposrednom zaleđu. Kad je riječ o dubrovačkoj brizi za čuvanje dokumenata, u predgovoru zbornika ističe se jedan od argumenata. Naime, zabilježeno je kako su poslije kupoprodaje Konavala, negdje početkom 1427., dubrovački poslanici nosili kopiju povelje Radoslavu Pavloviću nad kojom je trebao izvršiti zakletvu i potvrdu. Imali su uputu, ukoliko Radoslav postavi pitanje vezano za originalni dokument, naznačiti kako im vremenske prilike nisu dozvolile da je ponesu iz straha da je "ne bi izgubili ili pokvasili pri prelasku rijeka ili pod kišom, imajući u vidu da original čuvaju kao blago".

Monumentalne povelje i pisma često su nastajali i na bosanskim dvorovima, ali u vremenima koja su uslijedila na prostoru Bosne nisu sačuvana. Neke primjerke su još bosanski vlastelini u vihorima nemira ponijeli u različite europske države kako bi njima dokazali svoja staleška prava. Važno je imati na umu da Bosna u srednjem vijeku nije imala notarijat, već su nositelji pismenosti bili pisari u okviru bosanskog dvora i vlasteoskih kuća – *dijaci*. Oni su za tu djelatnost često osposobljavani u različitim dijelovima Europe, a proučavanjem dokumenata koje su napisali često se mogu uočiti značajni utjecaji različitih europskih kancelarija. Njihovo obrazovanje i pravnička znanja uskoro bi trebala postati predmetom ozbiljnijih znanstvenih analiza u procesu proučavanja interne pravne kulture u srednjovjekovnoj Bosni.

Promatrajući pisano gradivo kroz prizmu društvene strukture srednjovjekovne Bosne, jasno se uočava kako je najviše pisanoga gradiva proizveo vlasteoski sloj. Zbirka svjedoči o različitim pravnim poslovima u koje su vlastelini ulazili, od prodaje zemlje do ulaganja novca na dobit, depozitarnih poslova, sve do raspolaganja *mortis causa*. Dio gradiva nastao je u okviru evidencija vjerskih institucija, posebno Crkve bosanske koja se često javljala kao medijator u odnosima vladara i vlastelina, dok dio dokumentacije prikazuje različite pravne poslove u koje su trgovci i zanatlije ulazili.

Posebno bogatstvo ove zbirke jesu dokumenti o pravnim poslovima svakodnevice. O poznatim dokumentima poput povelje Kulina bana iz 1189. ili povelje Stjepana II. Kotromanića iz 1333. pisalo se vrlo usko s pogledima iz različitih struka. I upravo zbog toga za buduće istraživače vrijednost u okviru zbirke imaju manje poznati pisani dokumenti, poput jednostavnih ugovora, pisama i drugih akata koji svjedoče o različitim pravnim poslovima. Objava i prijevod takvih dokumenata trebala bi predstavljati veliki poticaj pravnicima da pristupe ozbiljnijim analizama bosanskog srednjovjekovlja.

Listajući ovaj zbornik znatiželjni čitatelj može štošta pročitati u okviru srednjovjekovnih dokumenata: kako je Milić Bogetić Križanović iz Vidova polja iznajmio sebe i svoju imovinu zlataru Mihoču Miloševiću, što se dogodilo s depozitom Sandalja Hranića, koja su se pitanja otvarala u procesu ustupanja Konavala, kako su majstor Antonije i njegov sin Vinko gradili cisternu na tvrđavi Sokol, kako je u roblje prodana bosanska djevojčica Djevena, što su sve mudri Dubrovčani pisali svojim poslanicima u Bosni itd.

Zbornik koji se ovdje prikazuje uz fotografije izvornih dokumenata, sadrži dvije vrlo važne komponente – prijevod i kontekstualizaciju dokumenata. Prijevod s latinskog, starotalijanskog i staroslavenskog jezika, uz sveobuhvatnost akata, čini ovu zbirku jedinstvenom u odnosu na prethodne. To je komponenta koja olakšava budućim istraživačima analizu dokumenata, osobito ukoliko uzmemo u obzir vrlo složen, arhaičan i modificiran jezik srednjeg vi-

jeka. Kontekstualizacija je s druge strane namijenjena široj čitateljskoj publici. Ona omogućuje svima koji pokazuju interes za teme iz srednjovjekovlja da shvate kontekst i proces nastanka dokumenata koji predstavljaju predmet analize.

Ovim izdanjem otvara se i mogućnost za učenjem povijesti na poseban i jedinstven način. Dokumenti iz ove zbirke mogu biti izvrstan materijal za podučavanje studenata prava. Saznanja koja studenti dobijaju iz udžbenika predstavljaju samo interpretaciju pravnog sustava. Cjelovitost pogleda najbolje se dobija upoznavanjem sa supstancom prava, a to se prvenstveno postiže radom na pravnim dokumentima. To omogućuje studentima neposredan susret s osnovnim principima pravne dijalektike, pridonoseći razvijanju pravničkog *rationes decidendi* i *ratio distinguendi*, sposobnosti kvantifikacije činjeničnih argumenata, usvajanje metoda logičkog zaključivanja itd.

Objava ovog zbornika snažan je poticaj znanstvenicima da intenzivnije pristupe analizi državnopravnog razvoja i povijesti prava srednjovjekovne Bosne, posebno njegovih karakteristika i različitih faktora koji su ga determinirali. Šire promatrajući, zbornik pridonosi očuvanju višestoljetnog povijesnog iskustva i potiče svijest ljudi o potrebi očuvanja povijesnog nasljeđa. Predmetni zbornik time predstavlja jedinstveni *thesaurus documentorum historiae et iuris*.

Mirza Hebib

Izvori za povijest grada Varaždina, I. svezak, 1527. – 1600., prir. Karmen Levanić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Državni arhiv u Varaždinu, Zagreb – Varaždin, 2019., 613 str.

U izdanju Zavoda za znanstveni rad u Varaždinu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Državnog arhiva u Varaždinu 2019. objavljen je prvi svezak u seriji *Izvori za povijest Varaždina – Radikalni arhiv*, pod naslovom *Izvori za povijest grada Varaždina*, koji pokriva razdoblje od 1527. do 1600. godine. Izdanje je plod rada Karmen Levanić, koja je izvore pripremila za tisak, pri čemu je imala pomoć Ivane Burnać, Sanje Miljan i Lane Pavlaković, koje su bile suradnice na prijepisu spisa i izradi regesta. Riječ je o izdanju dokumenata koji se čuvaju u Državnom arhivu u Varaždinu, odnosno njegovom Radikalnom arhivu, u kojem se nalazi izvorno gradivo za razdoblje od 13. do sredine 19. stoljeća, kroz čije će objavljivanje biti dostupno cjelokupnoj javnosti. Takav napor zapravo je nastavak rada na izdavanju izvornog gradiva koji je započeo Zlatko Tanodi, a koji je 1942. objavio djelo *Poviestni spomenici Slobodnog i kraljevskog grada Varaždina*, u kojem su objavljeni dokumenti za razdoblje do 1527., te djela koje je 1944. objavio zajedno s Adolfom Wissertom, *Poviestni spomenici Slobodnog i kraljevskog grada Varaždina: Gradski zapisnici iz g. 1454. – 1464. i 1467. – 1469*. I dok je rad na objavljivanju gradskih zapisnika nastavljen, pa je do danas objavljeno 11 svezaka koji pokrivaju period do 18. stoljeća, posao koji je izdavanjem dokumenata Tanodi započeo 1942. čekao je svog nastavljača sve do danas.

U poglavlju *Kratki pregled povijesti radikalnog arhiva* dana je geneza oblikovanja Radikalnog arhiva, još od načina čuvanja isprava u kasnom srednjem vijeku pa do napora pojedinaca poput Josipa Kereszturyja, Pavla Kovača i Mirka Petrovića koji su sređivali arhivski sadržaj te radili popise isprava, što je predstavljalo temelj za posljednje sređivanje gradiva, čiji se principi detaljno opisuju.

Za razdoblje od 1527. do 1600. sačuvano je ukupno 305 dokumenata, većina kojih je pisana latinskim (uz nekoliko pisanih njemačkim i hrvatskim). Većina tih dokumenata, uz tek nekoliko njih napisanih na pergameni, pisana je na papiru. Najviše je isprava koje su izdavali ugarsko-hrvatski kraljevi iz dinastije Habsburg, potom slijede dokumenti koje su izdavali banovi te uz njih vezane isprave zagrebačkog kaptola, potom dokumenti Ugarske komore te oni o isplati miholjščice, koji govore o poreznim opterećenjima grada Varaždina. Osim njih, izdavači sačuvanih isprava su i sam grad Varaždin, potom dužnosnici i službenici Varaždinske županije te zagrebački biskup.

Kako bi se čitatelji lakše snalazili u bogatom gradivu koje se objavljuje priređivač je donio dva priloga, *Prilog I*, s popisom dokumenata prema izdavačima, te *Prilog II*, s popisom dokumenata prema signaturama. Pored toga, izdanje je opremljeno i kazalom osoba, kazalom zemljopisnih naziva te vrlo korisnim predmetnim kazalom.

Od srca se nadam kako neće proći puno vremena dok posao započet ovim izvrsno priređenim sveskom ne dobije svoj nastavak!

Antun Nekić

Poljički statut, Društvo Poljičana Sveti Jure Priko – Književni krug Split, Omiš 2019., 156 str.

Poljički statut zbornik je starohrvatskog običajnog prava kodificiran u prvoj polovini 15. stoljeća zbog novih političkih okolnosti (u preambuli stoji 1440., no s pozivom na stariji pravni sloj – "iz staroga novi činimo", a to može biti 14. stoljeće). Zna se nazivati i *Poljički zakonik* ili *zakon*. Tako, primjerice, hrvatsko-ćirilični rukopis iz 1665./1670. koji se danas čuva u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (sign. R 5253) nosi naslov: *Zakon privilegirane provincie od Pogliz*. Statut je pisan (staro)hrvatskim jezikom na hrvatskoćiriličnom pismu. Inače od nekoliko poznatih, najstariji sačuvani tekst Poljičkog statuta čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu (sign. I c 65), a datira iz 1515. Statutom se reguliraju odnosi između društvenih skupina u Poljicama među kojima posebno mjesto zauzima sitno plemstvo, tzv. didići i ugrićići.

Poljički statut odnosio se i važio je u srednjovjekovnim i novovjekovnim Poljicama te je bio osnovicom lokalne autonomije Poljičke kneževine. Poljica su geografski i povijesno-politički pojam koji pod sobom objedinjuje dvadesetak sela koja su raspoređena kroz Donja Poljica (Primorska Poljica), Srednja Poljica (Završka Poljica) i Gornja Poljica (Zamosorska Poljica). Pojedinačno gledajući to su sljedeća naselja: Dugi Rat, Jesenice (prije Krilo Jesenice), Duće, Srinjine, Tugare, Kostanje, Gata, Gornje Sitno, Donje Sitno, Donji Dolac, Čisla (Čičla), Dubrava, Podgrađe, Srijane, Naklice, Ostrovica (Ostrvica), Trnbusi, Zakučac, Seoca (Seoce), Gornji Dolac i Smolonje. Dobar dio tih naselja spominje se još u Sumpetarskom kartularu / Kartularu benediktinskog samostana sv. Petra u Selu – našem najstarijem izvorno sačuvanom kartularu (sastavljenom početkom 12. stoljeća), a uz to i jednom od najvrjednijih i najznačajnijih kartulara iz razdoblja hrvatskoga srednjovjekovlja.

Napomenimo da je Poljički statut – uostalom kao i Sumpetarski kartular – još u prošlom stoljeću doživio čak i izdanje na engleskom jeziku zahvaljujući Edi Pivčeviću koji je prvo

u *British–Croatian Review* (br. 11–12, sv. 4, 1977.) objavio engleski prijevod Poljičkog statuta od Alana Fergusona – *The Statute of Poljica* s komentarom J. H. Farrara i P. Bowdena ("A Legal Commentary on the Poljica Statute") i svojom popratnom studijom ("The Autonomous Principality of Poljica") te uz nekoliko primjera hrvatsko-ćiriličnih dokumenata u faksimilu i transliteraciji B. Zelić-Bučan ("A Few Samples of Old Croatian Cyrillic Writing"). E. Pivčević je potom uredio i englesko izdanje *Sumpetarskog kartulara*: *The Cartulary of the Benedictine Abbey of St Peter of Gumay (Croatia) 1080–1187* (Bristol, 1984.), u prijevodu S. J. Testera. To izdanje sadrži još i uvodne studije, faksimil kartulara te kazala.

Međutim, i puno prije toga Poljički je statut bio predmetom istraživanja stručnjaka različitih znanstvenih usmjerenja, a čemu je ponajviše pridonijelo Akademijino izdanje: *Statuta lingua Croatica conscripta – Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, Poljički, Vrbanski, a donekle i svega krčkoga otoka, Kastavski, Veprinački i Trsatski*, prir. Franjo Rački, Vatroslav Jagić i Ivan Črnčić (Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, sv. 4) iz 1890. U istraživanjima su dakako prednjačili povjesničari, pravni povjesničari i filolozi te je bio preveden i na njemački, ruski i španjolski jezik. Spomenimo zanimljiv podatak da je u školskoj/akademskoj godini 1946./1947. Miho Barada, profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i tada predstojnik Seminara za narodnu historiju i pomoćne historijske nauke držao predavanja o "Hrvatima u XII. i XIII. stoljeću", a na seminaru obrađivao "Poljički statut i rodovno uređenje". Iduće godine temu seminara je opet ponovio.

Za bolje poznavanje i tumačenje Poljičkog statuta važno je bilo izdanje teksta Zvonimira Junkovića na suvremenom/standardnom književnom hrvatskom jeziku koji je objavljen u drugom svesku *Poljičkog zbornika* iz 1968. godine, a potom i u knjizi Miroslava Pere *Poljički statut* u izdanju splitskog Književnog kruga (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 9) 1988. Junkovićev je suvremeni tekst nanovo publiciran i u časopisu *Poljica* /Gata/ (br. 20/1995, str. 13-54). U istom je časopisu (br. 32/2007, str. 332-440) objavljen i "Poljički statut (Prijevod s pojašnjenjima manje poznatih riječi i pojmova)" Joze Novakovića Bepa. U pravno-povijesnom pak pogledu nezaobilazni su radovi Luje Margetića i Antuna Cvitanića. U vrlo korisnom priručniku o rukopisima i izdanjima statutarnog i hrvatskog običajnog prava koji su priredili Damir Karbić i Marija Karbić pod naslovom *The Laws and Customs of Medieval Croatia and Slavonia: A Guide to the Extant Sources*, a publiciran je u Londonu 2013. (University College London, School of Slavonic and East European Studies – Studies in Russia and Eastern Europe, sv. 10), Poljički statut, tj. zakonik ("The Law Code of Poljica") predstavljan je inozemnoj znanstvenoj i stručnoj javnosti kao iznimno važan spomenik hrvatskog običajnog prava. Tu se nalazi i osnovni pregled stare, ali i recentne literature među kojima se ističu radovi Ante Laušića, Ante Nazora, Damira Karbića i dr.

Međutim, već duže vremena Poljički statut nije dostupan širem čitateljstvu u knjižnom izdanju pa su stoga Društvo Poljičana Sveti Jure iz Prika i Književni krug Split odlučili objaviti 2019. novo izdanje Poljičkog statuta (*Riječ Uredništva*, 7). Zapravo se radi o pretisku teksta Poljičkog statuta u prijevodu na suvremeni hrvatski književni jezik Z. Junkovića (*Prijevod Poljičkog statuta*, 37-95) i preuzetom izvornom tekstu statuta iz knjige M. Pere (*Izvorni tekst Poljičkoga statuta*, 97-152), ali u novom prijelomu i novom tiskarskom ruhu. Kartu Poljica koja se nalazi u ovom izdanju priredio je Vlade Zemunik. Novost je u ovom izdanju instruktivni uvod pod naslovom *Uz novo izdanje Poljičkog statuta* (9-30) koji je napisao Željko Radić, profesor pravno-povijesnih predmeta na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Splitu. U njemu se rekapituliraju osnove spoznaje o Poljičkom statutu i nanovo ukazuje na njegovu vrijednost,

ali i autentičnost. Spomenimo da je Ž. Radić obradio Poljički statut i iz vizure antikorupcijskih odredbi (u zborniku-knjizi *Suzbijanje korupcije u Hrvatskoj u srednjem vijeku*, knj. 2, ur. Zorislav Antun Petrović, Institut za kulturu i etiku i Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2016., 122-132) te i tako ukazao na važnost i aktualnost Poljičkog statuta.

Izdanje koje je pred nama – objavljeno pod uredničkim vijećem u sastavu Nenad Cambi, Radoslav Tomić, Željko Radić, Darijo Radović, Petar Rodić i Nediljko Mišerda – svakako je dobrodošlo i opravdano jer stoljetnu pisanu pravnu riječ ponovno približava svima onima koje zanima – iz bilo kojega razloga – dugotrajnost i običajnost poljičkoga kraja i njegovih ljudi te specifične pravne norme koje su u njemu regulirale svakodnevni život pojedinca i njegove ruralne zajednice.

Tomislav Galović

Pavao Ritter Vitezović, ***Dva stoljeća uplakane Hrvatske / Plorantis Croatiae saecula duo***, prir. Zrinka Blažević – Bojan Marotti, Matica hrvatska, Zagreb 2019., 350 str.

Matica hrvatska u sklopu nakladničkog niza "Posebna izdanja" objavila je 2019. prijevod Vitezovićeva epa *Dva stoljeća uplakane Hrvatske* (*Plorantis Croatiae saecula duo*). Djelo je s latinskog prevela te uvodnom studijom i bilješkama popratila Zrinka Blažević, dok je Bojan Marotti redigirao hrvatski prijevod, obilježio naglaske i napisao tekstološki pogovor. Kritičko izdanje latinskoga izvornika priredili su zajedničkim snagama. Riječ je o vizualno atraktivnom, čvrsto ukoričenom izdanju koje uz tekst donosi i deset reprodukcija bakroreza.

Uvodna studija, naslovljena Rađanje nacionalnoga epa: *Dva stoljeća uplakane Hrvatske* (5-21), očekivano je sadržajna i teorijski potkrijepljena. Studiju priređivačica, inače renomirana ritterologinja, započinje kontekstualizacijom nastanka djela te kratkim razmatranjem dvaju otisaka (starijeg [A] i mlađeg [B]). Stranice koje slijede donose analizu strukture spjeva te njegovih sadržajnih i poetičkih obilježja. U studiji je istaknuto da Vitezovićev odabir epa kao forme nije bio slučajan: oslanjajući se na tekovine suvremene historiografije, priređivačica ep prepoznaje kao književni oblik neupitnog naciotvornog i mobilizacijskog potencijala. Uspoređujući *Dva stoljeća uplakane Hrvatske* s poljskom vernakularnom književnošću, Zrinka Blažević *Uplakanu Hrvatsku* vidi kao reprezentativan i prepoznatljiv model povijesnoga pamćenja, jasne političke funkcije i praktične namjere. Konačno, priređivačica otvoreno razlaže i vlastitu namjeru: prijevodom ispraviti recepcijsku nepravdu koju je *Uplakana Hrvatska* pretrpjela.

Djelo se sastoji od naslovnice (22-23), posvete grofu Ivanu Ferdinandu Josipu Herbersteinu (24-29), predgovora čitatelju (30-33), samog spjeva (34-201), čija dva pjevanja ("Prvo stoljeće uplakane Hrvatske" i "Drugo stoljeće uplakane Hrvatske") broje 2768 stihova, prigodne pjesme grofu Marsigliju, koju priređivači donose u izvornom [A] (214-217) i redigiranom [B] obliku (202-205), te prigodnih pjesama koje su autoru u čast napisali zagrebački kanonici Petar Črnković (206-207) i Franjo Josip Vernić (208-209) te plemeniti gospodin Franjo Kralj (210-213). Izdanje izvornik i prijevod donosi usporedo: latinski izvornik tiskan je na lijevoj, a hrvatski prijevod na desnoj strani. Tekst spjeva popraćen je i godinama zbivanja, nalik kronici, a potkrijepljen je i fusnotama koje bilježe Vitezovićeve izmjene i intervencije te opsežnim bilješkama u kojima priređivačica donosi pojašnjenja zbivanja i ličnosti spomenutih u epu (219-293).

Konačno, velik prinos ovom Matičinom izdanju dao je i uvaženi filolog Bojan Marotti, koji je u članku *O priređivanju latinskoga izvornika i o nekim osobitostima hrvatskoga prijevoda* (295-329) donio tekstološku analizu djela. Marotti je ovim pogovorom ne samo ukazao na jezične i stilske osobitosti Vitezovićeva spjeva, već i usporedio otiske te objasnio jezične odluke priređivača, kao i postupak akcentuacije hrvatskoga prijevoda. Izdanje završava zahvalama (331-332), a posljednje stranice donose *Kazalo imena i mjesta* (333-349), koje uvelike olakšava snalaženje u tekstu.

Zrinka Blažević i Bojan Marotti svojom su erudicijom široj i znanstvenoj javnosti ponudili vrstan prijevod vrsnoga književnoga ostvarenja. Ipak, kao struka ne smijemo s uma smetnuti historicitet *Uplakane Hrvatske*: pomni rad priređivača najbolje ćemo honorirati novim istraživanjima Vitezovićeva opusa.

Marta Jurković

Hrvatski sabor 1861.: zaključci i drugi važniji spisi, prir. Arijana Kolak Bošnjak – Tomislav Markus – Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 361 str.

U 2018. godini Hrvatski institut za povijest je tiskao knjigu *Hrvatski sabor 1861.: zaključci i drugi važniji spisi* koju su priredili preminuli Tomislav Markus, Arijana Kolak Bošnjak i Stjepan Matković. Radi se o sabranim dokumentima vezanim za, u hrvatskoj historiografiji poznati, "Veliki Sabor", onaj održan 1861. Premda uvelike ograničen od vladara Franje Josipa, ipak nakon neoapsolutizma značio je oživljavanje parlamentarnog života, a pridjev "veliki" možemo opravdati činjenicom da je utjecaj izrečenog na saborskim sjednicama osjetan kroz daljnja desetljeća. Na tom se zasjedanju osim državno-pravnih pitanja i određivanja pozicije prema Austriji i Ugarskoj, također raspravljalo o raznim temama s područja kulture, gospodarstva, školstva, javnih financija, prometa, uprave i sudstva. Te se teme razmatralo u duhu modernizacije i s intencijom stvaranja moderne hrvatske nacije. Izostanak kraljevih sankcija predloženih zakona i raspust Sabora nije umanjio njegov značaj za proučavanje hrvatske parlamentarne povijesti.

Nakon *Predgovora* (1-2) nalazimo kratak osvrt na Hrvatski sabor iz 1861. u poglavlju *Hrvatski sabor 1861.: borba za prilagođavanje ustavnih, narodnih i državnih prava novom duhu javne uprave* (3-12) te *Popis saborskih zastupnika po abecednom redu i izbornim jedinicama* (13-22). Zatim slijedi dio knjige *Dokumenti* koji čine *Zaključci i važniji spisi Sabora Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 1861.* Prvo su izneseni transkribirani *Zaključci Hrvatskog sabora iz 1861. godine* (25-194). Radi se o sto i trinaest zaključaka iz širokog tematskog spektra. Potom je doneseno trideset izabranih saborskih spisa u zasebnim poglavljima. Redom su to: *Hrvatski sabor moli kralja da mu se dostave abdikacijski spisi Ferdinanda V.* (194-196); *Hrvatski sabor traži priključenje Dalmacije, Senja i kvarnerskih otoka Trojednoj Kraljevini* (196-200); *Hrvatski sabor moli da se amnestiraju politički okrivljenici u Dalmaciji* (200-201); *Hrvatski sabor moli kralja da se Petrovaradinska regimenta sjedini sa Slavonskom vojnom granicom* (201-202); *Hrvatski sabor moli kralja da se Senj i Dalmacija pridruže Hrvatskoj i Slavoniji* (203-204); *Prijedlog grupe zagrebačkih zastupnika o uređenju odnosa Hrvatske s Ugarskom* (205-206); *Prijedlog Eugena Kvaternika o uređenju odnosa Trojedne Kraljevine s Ugarskom i Austrijom* (206-223); *Prijedlog manjine Osrednjeg odbora o uređenju odnosa Trojedne*

Kraljevine prema Ugarskoj i Austriji (224-233); *Hrvatski sabor moli kralja da obustavi prisilno pobiranje poreza i povrati ustavna prava* (233-237); *Graničarski zastupnici podnose Saboru predstavku za ukidanje vojnog sustava u Granici* (238-240); *Graničarski zastupnici mole kralja da ne ukine vojni sustav u Vojnoj granici* (240-251); *Hrvatski sabor moli kralja da mu dopusti biranje državnog liječnika* (252); *Graničarski zastupnici opraštaju se od Sabora* (253-254); *Ban Šokčević objašnjava razloge otpuštanja graničarskih zastupnika* (255-256); *Osnova adrese Ante Stojanovića o odbijanju slanja hrvatskih zastupnika u Carevinsko vijeće* (256-268); *Hrvatski sabor moli kralja da se prošire granice slobodnih luka u Hrvatskom primorju* (268-269); *Hrvatski sabor moli kralja da dopusti povratak graničarskih zastupnika* (269-270); *Hrvatski sabor moli kralja da ukine kaznu Đuri Jelačiću* (271-272); *Osnova adrese Franje Račkog o državnoj autonomiji i teritorijalnoj cjelovitosti Trojedne Kraljevine* (273-286); *Hrvatski sabor moli kralja da se I. Erdödy i J. Janković odstrane s položaja velikih župana* (286-287); *Hrvatski sabor moli kralja da se u drugim pokrajinama primaju službeni dopisi na hrvatskom jeziku* (287-288); *Hrvatski sabor objašnjava razloge odbijanja slanja zastupnika u Carevinsko vijeće* (288-302); *Hrvatski sabor moli kralja da potvrdi članak o zaštiti Zbora sv. Jerolima u Rimu* (303-305); *Hrvatski sabor moli kralja da potvrdi pravila gospodarske i ratarske škole u Križevcima* (306-309); *Hrvatski sabor moli kralja da potvrdi zakonsku osnovu o Jugoslavenskom sveučilištu* (309-311); *Hrvatski sabor moli kralja da potvrdi članke o narodnom jeziku, odnosu prema Ugarskoj i uvođenju ustavnosti u Vojnu granicu* (311-312); *Hrvatski sabor moli kralja da potvrdi članak o nepovredivosti saborskih zastupnika* (312-313); *Hrvatski sabor donosi zakonsku osnovu o uređenju Sabora Trojedne Kraljevine* (314-327); *Kralj Franjo Josip I. objavljuje raspuštanje Hrvatskog sabora* (327-336) i *Hrvatski sabor moli kralja da potvrdi zaključke o uređenju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji* (336-337).

Nakon saborskih zaključaka i izabranih dokumenata slijedi *Zaključak* (339) iz pera Tomislava Markusa, zatim *Popis saborskih sjednica* (341-342), *Izvori i literatura* (343-348), *Kratice* (349), *Bilješke o priređivačima* (351-352) te *Kazala imena* (353-361).

Ana Biočić

Norbert C. Tóth, ***A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*** [Srednjovjekovna arhontologija kaptola Kaločko-bačke nadbiskupije], Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, sv. 15, Subsidia ad historia medii aevi Hungariae inquirendam, sv. 11, Kalocsa 2019., 191 str.

Mađarski povjesničar Norbert C. Tóth objavio je u posljednje vrijeme više crkvenih arhontologija, među ostalima i ovu o kaptolima Kaločko-bačke nadbiskupije. Knjiga sadrži podatke o četiri crkvene ustanove: katedralnim kaptolima Bača i Kaloče (Kalocsa) te zbornim kaptolima u Háju i Titelu.

Svezak je podijeljen u tri veće cjeline. U prvoj od njih, autor sažima podatke o osnutku, veličini i važnim častima unutar svakog od tih kaptola. Svi oni osnovani su krajem 12. stoljeća i prestali su s radom u ljeto 1526., kao posljedica osmanskog osvojanja. Kaptoli u Kaloči, Baču i Titelu djelovali su kao vjerodostojna mjesta (*locus credibilis*) sve do 1526., a kaptol u Háju prestao je s takvim radom 1353., u skladu sa zakonom kralja Ludovika I. Anžuvinca.

Katedralni kaptol u Baču počeo je svoju djelatnost kao vjerodostojno mjesto u dvadesetim godinama 13. stoljeća. Čelnik kaptola bio je prepošt (*prepositus*), koji se od šezdesetih godina

15. stoljeća nazivao veliki prepošt (*maior prepositus*). Tri glavna kanonika – lektor, kantor i kustos – bili su sljedeća hijerarhijska razina. Od sedamdesetih godina 15. stoljeća član katedralnog kaptola bio je i prepošt crkve Blažene Djevice Marije u Baču. Koliko se može reći, do sredine 15. stoljeća bilo je u kaptolu sedam, a nakon toga osam dužnosnika. Ime dekana, koji se bavio gospodarskim poslovima kaptola, zapisivalo se u popisima dužnosnika regularno samo do sredine 14. stoljeća, iako je najvjerovatnije taj položaj postojao i nakon tog vremena. U knjizi se donose vrlo instruktivni grafikoni o broju dužnosnika i kanonika izrađeni prema podacima iz četiri vremenska odsječka: između 1329. i 1340., 1454. i 1456., 1473. i 1484., 1515. i 1526. Najvažnija informacija koju pokazuju je kako je broj poimence poznatih dužnosnika i kanonika uglavnom niži od njihova ukupnog broja. Neki kanonici su još nepoznati, unatoč činjenici da suvremeni istraživači imaju puno bolje mogućnosti za prikupljanje svih ili gotovo svih podataka za teme koje istražuju u vezi srednjovjekovne Ugarske: digitalizirane zbirke isprava (primjerice on-line baze podataka hungaricana.hu i monasterium.net), serije regesta (poput zbirki *Anjou-kori oklevéltár* i *Zsigmondkori okmánytár*) te brojne zbirke objavljenih izvora. U slučaju katedralnog kaptola u Baču, broj kanonika bio je najviši početkom 16. stoljeća, kada je identificirano 18 kanonika.

Katedralni kaptol u Kaloči bio je posvećen sv. Pavlu, a njegov prepošt spominje se prvi put 1203. Glavni dužnosnici bili su prepošt, lektor, kantor, kustos i dva arhiđakona: katedralni arhiđakon i arhiđakon Bodroga. Posljednji podaci o dekanu navode se u prva dva desetljeća 14. stoljeća, a nakon tog vremena taj položaj se najvjerovatnije više ne popunjava. Kako se vidi na grafikonima (izrađenim za četiri vremenska odsječka: 1330. – 1341., 1352. – 1363., 1421. – 1432., 1512. – 1523.) broj kanonika bio je niži od onog u Baču, najvjerovatnije oko dvanaest.

Dva gore spomenuta kaptola pripadali su srednjem sloju među crkvenim ustanovama, broj kanonika u njima bio je niži od onog u glavnim kaptolima poput Ostrogona (Esztergom, 40 članova), Pečuha (Pécs, također 40 članova), Vesprima (Veszprém, 36 članova) ili Zagreba (32 člana).

Kaptol u Háju osnovala je kraljica Ana, supruga kralja Bele III. prije 1184. To je bilo vjerodostojno mjesto od sredine 13. stoljeća do 1353. Čelnik kaptola bio je prepošt, koji je između 1233. i zadnje trećine 14. stoljeća ujedno bio arhiđakon Bodroga u kaločkom katedralnom kaptolu. Čast lektora nije postojala u kaptolu u Háju, a njegove dokumente pisao je prepošt. Ime kustosa pisalo se nakon prepoštovog u popisu dužnosnika, potom kantora (jedino jednom prilikom u 1280.), kustosa i obično arhiđakonā, dekana i kanonikā. Točan broj kanonika je nepoznat, ali je najvjerovatnije kolegij imao šest članova. Broj kanonika vidi se na dva grafikona (u vremenskim odsječcima: 1287. – 1289., 1332. – 1343.).

Titelski kaptol osnovali su kralj Ladislav I. i herceg Lampert. Od 13. stoljeća do osmanlijskog osvajanja Beograda (Nándorfehérvár) u jesen 1521. djelovao je kao vjerodostojno mjesto. Čelnik kaptola bio je prepošt. Lektor, kantor i kustos su bili sljedeći u hijerarhijskom slijedu. Dekan se posljednji put spominje 1406. Točan broj članova kaptola nije poznat, ali je vjerovatno da je čitav kolegij sadržavao trinaest članova u kasnom 15. stoljeću. U anžuvinskom razdoblju njihov broj bio je niži, samo oko sedam. I tu ima opet četiri grafikona o broju kanonika kroz sljedeće vremenske odsječke: 1330. – 1341., 1371. – 1382., 1451. – 1462. i 1478. – 1489.

Sljedeća cjelina sveska sadrži detaljni popis personala svakog kaptola. Svi dužnosnici navode se u hijerarhijskom slijedu (prepošti odnosno veliki prepošti, lektori, kantori, kustosi, arhiđakoni, dekani i vikari) s navođenjem početka i kraja njihova obnašanja dužnosti. Svi drugi podaci i nužne napomene navode se u bilješkama. Nakon dužnosnika, ostali ka-

nonici navode se alfabetskim redom, sa svim nužnim podacima. Potom slijede popis oltara i njihovih meštara te alfabetski popis zbornih svećenika. Notara je imao samo katedralni kaptol u Baču, pa su njihova imena navedena samo u tom odjeljku, također u kronološkom slijedu. Autor na početku svakog odjeljka daje i sažetak ranije literature o problemu koji se u njemu razrađuje.

Posljednja cjelina knjige sadrži detaljnu bibliografiju i kazalo.

Na kraju se može reći da će ova, kao i ranije autorove crkvene arhontologije, predstavljati vrlo važno i vrijedno pomagalo za sve istraživače koji se bave različitim poljima srednjovjekovne povijesti te mu možemo samo čestitati na trudu i poželjeti djelu uspješan put do zainteresiranih korisnika.

Éva B. Halász

Csaba Szabó, ***Sanctuaries in Roman Dacia: Materiality and Religious Experience***, Archaeopress Roman Archaeology, sv. 49, Oxford 2018., viii + 242 str., 78 slika/tabli.

Csaba Szabó donosi monografsko djelo o svetištima rimske Dacije, odnosno o materijalnosti (značaju) i religijskom iskustvu, i to u skladu s metodološkim načelima 'Lived Ancient Religion' (LAR) koju je promovirao Jörg Rüpke. Temu otvara personaliziranim pristupom, kroz dvojicu Delmata, Daza (Dasas) i Dazurija (Dazurius) koji su u Daciji, u Alburni Maior, podigli zavjetni spomenik Melantoniju (Maelantonius), bogu iz zemlje svojeg podrijetla. Takvim personaliziranim pristupom omogućuje čitatelju da zavjetni spomenik sagleda cjelovito, ne gubeći iz vida podrijetlo osobe ili osoba koji su podigli spomenik, kao ni prostor u kojem su se posvetitelji zatekli. Prostorno-vremenski okvir je, dakle, rimska provincija Dacija u razdoblju od 106. do 271. godine. To je razdoblje u kojemu domorodačko stanovništvo ostvaruje suživot s mnogim pridošlicama iz različitih krajeva Carstva, te kroz ekonomski i politički motivirano djelovanje sjedinjuje novonastalu provinciju s ostatkom Carstva. U ovoj knjizi, autor napušta model prema kojemu se rimska religija promatra kao sastavni dio 'romanizacije Dacije', posvećujući se odgovoriti na pitanje: koja je uloga prostorne sakralizacije prema LAR metodologiji.

LAR metodologija se u svojoj osnovi fokusira na kritičkom pristupu prethodnih (postojećih) pretpostavki koje se fokusiraju na *polis* religiji, kultovima i religijama koje se smatraju religijskim posrednicima, te kontrastnom prikazivanju 'drevne rimske religije' i 'orijentalnih religija'. Nadalje LAR pristup također kritizira staru pretpostavku da su svi stanovnici drevnih društava religiozni na jednak način (*homo religiosus* zabluda). Konačno, projekt ujedinjuje kršćanstvo, judaizam, magiju, poganske religije, pod jednaki i jedinstveni istraživački fokus, u točno određenom zemljopisnom području skupnog naziva 'Mediteranska religija'. LAR pristup i metodologija potječe iz suvremene američke škole religijskih studija, ali se njeno izvorno značenje promijenilo u posljednjem desetljeću, tako da sada opisuje većinom svakodnevna religijska iskustva. Analizirajući alate religijske komunikacije, projekt LAR se od činitelja preusmjerio na religijsku instancijaciju (utjelovljenje), definiranu kao naglašavanje oblika i sadržaja religijskih činitelja, pretežno u materijalnoj sferi, ali i na narativne (pripovijedane) religije kao što je utjelovljenje, ili na narativni korpus kao religijsku instancijaciju (utjelovljenje).

Trajanje i prostornost su tako imali drugotnu ulogu u LAR projektu, a tek im se u posljednjim istraživanjima posvećuje određena pozornost. LAR projekt je sukladno vlastitoj metodologiji stvorio prostornu taksonomiju, fokusirajući se na primarne, sekundarne, i dijeljene prostore u vjerskoj komunikaciji, umjesto da se fokusira na lažnu/pogrešnu dihotomiju javnog i privatnog, urbanog i ruralnog, vojnog i civilnog, malenog i monumentalnog. Ovakva prostorna taksonomija analizira vidljivost, pristupačnost i moguću povezanost sakraliziranih (posvećenih) prostora s njihovim ljudskim posrednicima odnosno s ljudskim djelovanjem, te jednako tako i s drugim sličnim prostorima i širim okolišem. Sakralizacija je definirana, dakle, kao prostorna strategija religijske komunikacije između čovjeka i onog nadljudskog, odnosno božanskog činitelja. Rezultat sakralizacije su prema tome tri različite vrste prostora koje variraju u veličini, položaju, pristupačnosti, i međusobnoj povezanosti. Iz teksta možemo shvatiti da je primarni prostor samo tijelo hodočasnika, kućno svetište ili prenosivi oltar (žrtvenik), ili pak minijaturni prostor koji se odnosi npr. na geme i amulete. Što se tiče sekundarnih prostora, njih vjerojatno koriste male zajednice za razliku od dijeljenih (zajedničkih) prostora koji vjerojatno odgovaraju javnim svetištima. Autor nažalost nije dao definiciju dijeljenih, tj. zajedničkih prostora, ali sudeći prema zaključku na 176. stranici čini se da je mislio upravo na javna mjesta štovanja božanstava.

U ovoj knjizi autor LAR metodologijom obrađuje 142 sakralizirana prostora, bilo da su oni arheološki potvrđeni ili je njihovo postojanje pretpostavljeno na osnovu nalaza i/ili antičkih izvora. Najveći dio odnosi se na Apulum i Sarmizegetusu, te se većina primjera fokusira na reinterpretaciju već objavljenog materijala. Većina *case-studies* sakraliziranih prostora (njih 30) zasniva se na analizi sustavnih arheoloških istraživanja, od kojih neka još uvijek čekaju da budu objavljena (Apulum, dosada najkvalitetnije istražen religijski lokalitet u Rumunjskoj, tj. Daciji). Bitno je, također, primijetiti da se mjesta štovanja Sarmizegetuse razmatraju najčešće samo u slučaju usporedbe s Apulumom. U svakom slučaju, bez obzira na metodologiju, epigrafski zavjetni spomenici i figuralni spomenici i dalje su najvrjedniji materijal analiza. Autor ne definira sakralne prostore kao svetišta i hramove, već kao primjere ritualne i religijske materijalnosti, koji su uvećani drugim prostornim zadanostima kao što su gradske zidine, utvrde, krajolik, te kao suvremene, umjetno stvorene, ideološke prostore.

Drugo poglavlje je ujedno i najopsežnije (11-121), a govori o sakralizaciji u urbanom kontekstu. U tom smislu autor daje kratki uvod u kojem nas upoznaje da su gotovo sve konurbacije u Daciji povezane uz prisustvo vojske, ali izuzev Romule, svi gradovi imaju autohtona dačanska imena. Sljedeća posebnost urbanizacije Dacije odnosi se na sveprisutnost Sarmizegetuze i Apuluma, dva najveća grada, iz kojih ujedno potječe gotovo polovina svih kamenih spomenika, natpisa, religijskih grupa itd., iz čitave provincije Dacije. Nadalje, velika većina gradova ili ruralnih središta nalazi se u zapadnom dijelu provincije, a manja središta su, naravno, vezana za veće gradove, dok je na istoku provincije situacija bitno drukčija, većih gradova je manje, a naselja su u pravilu rasla u blizini vojnih instalacija.

Slijedeći misao dalje, autor predstavlja grad kao religijski čimbenik i grad kao religijski čimbenik u Daciji. Napuštajući koncept '*polis* religije' prema kojemu gradska infrastruktura, ekonomija te društveni uvjeti stvaraju vjerojatnu mogućnost za monumentalne religijske komunikacije, prostornu sakralizaciju i monopolizirajući religijske komunikacije (svećeništvo, hramovi, sveti zakoni), sada se više pozornosti posvećuje aspektu tzv. 'citification' – koji ispituje posredničku ulogu grada (gradskog krajolika) u religijskim komunikacijama u puno široj i kompleksnijoj dimenziji. Tako grad kao religijski činitelj izravno utječe na religijske

komunikacije i njene oblike, osobito stvarajući velike monumentalne sakralizirane prostore, arhitektonsku i društvenu infrastrukturu za intenzivniju religijsku interakciju te veći prostor za ljudske aktivne činitelje. Uz sve to, i samo ekonomsko natjecanje unutar gradova definiralo je ne samo materijalne religijske čimbenike, već i različitost ljudskog djelovanja. Što se Dacije tiče, vjerojatno je stanje istraživanja, a ne realno stanje, rezultat što se većina religijskih grupa nalazi unutar gradova (većih ili manjih). Lokalna specifičnost urbanizacije kao religijskog čimbenika u Daciji je dominantna prisutnost malih religijskih skupina iz Male Azije i Sirije, koje su privučene ne vojskom, već urbanim faktorom.

Dalje, u ovom poglavlju razmatra se i uloga rimske utvrde, u ovom slučaju Apuluma, topografija utvrde i nalaza, *principia* kao sakralizirani prostor, sveprisutnost Jupitera, svetišta uz amfiteatar, kao i sam amfiteatar kao mjesto religijske komunikacije, svetište Asklepija, zatim sekundarni prostori kao svetište Libera Patera, Mitrino svetište kroz različite faze postojanja te napokon i kršćanstvo te njegova pojava u Apulumu. Čini se važnim istaknuti da, iako se na samom početku knjige odrekao tzv. 'lažne dihotomije privatnog i javnog, urbanog i ruralnog, vojnog i civilnog, malenog i monumentalnog', autor sakralizirane prostore obrađuje upravo po ovom principu, što je autor i sam primijetio. Sukladno tome možemo i zaključiti da tradicionalni pristup ne bismo smjeli tako olako odbaciti budući da prati glavne specifičnosti uređenosti provincije, kako Dacije, tako i drugih rimskih provincija. Ono što ovom dijelu nedostaje, svakako je ukupni plan Apuluma za lakše snalaženje i lokaciju nalaza koje autor obrađuje.

Sljedeće poglavlje obrađuje svetišta u vojnim naseljima, odnosno svetišta Dolihena na dvama lokalitetima: Porolissum i Praetorium (Mehadia), koja jasno potvrđuju iznimnu mobilnost pripadnika kulta, trgovaca i vojnika, u i izvan provincije. U četvrtom poglavlju autor obrađuje sakralizirane prostore izvan gradova, u ruralnim naseljima, uzimajući u obzir predrimska sveta mjesta (Ad Mediam, Germisara), sakralizaciju rudarskog područja Ampelum, te konačno religijsku aproprijaciju u ruralnom kontekstu (Mitra u ruralnoj Daciji). Sudeći prema nedavno objavljenim studijama i istraživanjima koji dokazuju postojanje indigene populacije u ruralnom okruženju, njihovu interakciju s brojnim grupama pridošlicama, kao ni njihovu razinu 'postajanja Rimljaninom' jednostavno nije moguće potvrditi. Prema autoru, 'dačanska civilizacija' kao takva nije postojala već je riječ o brojnim grupama neprestano mijenjajuće i fluidne kulture, bez postojećeg kontinuiteta. U istom, četvrtom poglavlju, autor smatra da su prirodni elementi postali alatima u stvaranju i održavanju sekundarnih ili dijeljenih sakralnih prostora.

U *Dodatku* na kraju knjige nalazi se popis 140 svetišta koja su analizirana kao posebni, sakralizirani prostori, u kojima je religiozna komunikacija bila intenzivna i uspješna. Zbog nedovoljno dobro dokumentiranih primarnih prostora, ova je kategorija ispuštena, a u *Katalogu* se nalazi popis sekundarnih i dijeljenih (javnih) sakraliziranih prostora, podijeljenih u arheološki potvrđene, epigrafski potvrđene i one čije je postojanje pretpostavljeno (nalazima i/ili tekstovima). Umjesto anakronih starih kategorija 'Grčko-rimskih' i 'Orijentalnih' božanstava, u ovom su katalogu svetišta navedena abecednim redom prema lokalitetu gdje su se nalazila.

Autor zaključuje da je posebnost Dacije u tome što je formirana kao provincija u vrijeme kada je infrastruktura Carstva i povezanost već izgrađena te da je na taj način kroz Daciju omogućen vrlo brzi prijenos religijskih tradicija koje su potom aproprirane (posvojene) u društvu šarolikijem nego je to slučaj u drugim provincijama. Sva vidljiva materijalnost rimske religijske komunikacije bila je u rukama nekoliko stotina ljudi, elite tada nastalog društva. Religijski život ostalih stotina tisuća, prema autoru, nestao je bez materijalnih tragova. Ono

što i ova knjiga pokazuje jest kronični nedostatak tradicionalno i sveobuhvatno obrađenih tema. Jedan od razloga je svakako suvremeni ustroj humanističkih znanosti (ili znanosti *per se*) koji zahtijeva rezultate u kratkom roku, te na taj način praktički ne dopušta dugoročno bavljenje određenom temom. Ovdje korišten 'novi, radikalni, pristup', prema riječima autora, je pokazao određena ograničenja, ali je jednako tako pokazao i nove perspektive u potrazi za što boljim razumijevanjem religijske komunikacije toga razdoblja. Knjiga je vrijedni prinos poznavanju Dacije i religijskog života provincije i svakako će biti korisna svima onima koji su zainteresirani za povijest Dacije i rimsku religiju.

Ljubica Perinić

Gerhard Jaritz, ***The Beauty Is in the Details. Patterns and Contexts in the Middle Ages***, ur. Judit Majorossy – Katalin Szende – Suzana Miljan – Teodora C. Artimon, Trivent Publishing, Budapest 2019., 343 str.

Knjiga koja se ovdje ukratko predstavlja nastala je u povodu sedamdesete godišnjice rođenja uglednog austrijskog i srednjoeuropskog povjesničara Gerharda Jaritza. Pripremajući knjigu za tisak, u naslovu spomenuti urednici su se odlučili za pomalo drukčiji način od dosadašnjih obilježavanja sličnih obljetnica. Naime, knjiga ne sadrži priloge medievista koji su tijekom više desetljeća njegova rada surađivali s G. Jaritzem. Nasuprot tome, urednici knjige koncipirali su je kao još jedno prisjećanje na pisani opus, znanstvene interese te znanstvene aktivnosti G. Jaritza prisjetivši nas da je bio voditelj ili suradnik na više međunarodnih projekata, urednik ili član uredništava vrlo uglednih medievističkih izdanja (primjerice za srednju Europu nezaobilazne serijske publikacije *Medium Aevum Quotidianum* ili pak među medievistima cijelog svijeta utjecajnog izdanja *Studies in the History of Daily Life* (800–1600) u izdanju ugledne izdavačke kuće Brepols). Pored toga, o njegovom ugledu kazuje i činjenica da je bio organizator niza radionica, okruglih stolova i međunarodnih znanstvenih skupova te tijekom više godina član organizacijskih odbora godišnjih susreta medievista iz cijelog svijeta na znamenitim skupovima u Leedsu i Kalamazoou.

Već gore spomenuto kazuje nam o potpunoj znanstvenoj prepuštenosti G. Jaritza svome poslu, ako ga u njegovu slučaju možemo tako uopće nazvati. Zapravo, on nas više podsjeća na osobu kojemu je posao predmet igre i zabave, pri čemu to ne isključuje ni osjećaj za obvezu i realnost. Zato i ne čudi da je, kao vrlo organizirana osoba, ukupnu europsku medievistiku zadužio s velikim brojem znanstvenih radova, knjiga i uredničkih knjiga te vođenjem značajnih međunarodnih projekata. Ipak, čini mi se da je igra i zabava u njegovu radu dostigla potpuno osvježenje u trenutku kada se, nakon samog utemeljenja Medieval Studies Department pri Central European University, pridružio nekolicini drugih, također jednako uglednih medievista – entuzijasta. Bilo je to početkom devedesetih godina prošlog stoljeća. Zajedno s ostalim profesorima i asistentima započeo je do tada nezamislivi projekt – promatranje srednjovjekovne povijesti srednje Europe, a ubrzo potom i mediteranske, baltičke, bizantske, slavenske i crnomorske iz neiscrpnog broja raznolikih aspekata. Srednjovjekovni studiji pri CEU brzo su rasli u očima intelektualaca diljem svijeta, a posljedica toga je bio i sve veći ugled koji su Srednjovjekovni studiji stjecali prvo diljem srednje, zatim cijele Europe, a sada su nezaobila-

zni znanstveni čimbenik svjetske medievistike. Nevjerojatan entuzijazam, neiscrpna radna energija i radne navike svih zaposlenih, a time i G. Jaritza, kao i izbor ponajboljih studenata za postdiplomsko studiranje, ustoličili su Srednjovjekovne studije kao središnju historiografsku instituciju srednje Europe koju simbolizira kreativnost, praćenje novih medievističkih strujanja, predavačka mobilnost kojoj pridonosi kontinuirani priljev nekih od najboljih medievista današnjice. Svi koji su ovdje studirali mogu potvrditi spomenute riječi. No, u mijenama vremena dolazilo je i do kadrovskih promjena, jakih potresa uvjetovanih drugim, vanjskim, razlozima. Pojedini ugledni predavači krenuli su dalje u potrazi za ispunjenjem svojih znanstvenih i životnih potreba. No, pilari su ostali. A jedan od njih bio je upravo G. Jaritz kod kojeg sam i sam imao zadovoljstvo i čast studirati, učiti, te magistrirati i doktorirati. G. Jaritz već je onda bio enciklopedija znanja za područje kojim sam se bavio, a danas se njegovo znanje beskrajno nadopunilo. Imam dojam da razlog njegovim sve širim interesima na području medievistike, a koju je započeo kvantitativnom analizom austrijskih oporuka, nije samo posljedica njegova truda. Ona je jednako i posljedica slušanja i preuzimanja znanja gotovo trideset generacija studenata na Srednjovjekovnim studijima kojima je ili nije bio mentor. Njegove povijesne spoznaje vezane uz srednju Europu širile su se zajedno sa šarolikošću nacionalnog podrijetla njegovih vrijednih studenata koji su s njim surađivali na projektima ili su kod njega dovršavali svoje magistarske i doktorske radove. Vjerujem da nikada to ni sam ne bi zanijekao jer je takva duša. Koliko je dao svojim studentima, a dao je izuzetno mnogo, toliko je i primao. I u skladu sa svojim racionalnim pristupom raspoređivao u svoje znanstvene ladice koristeći takve podatke u cilju što cjelovitije spoznaje medievističkih tema na golemom prostoru srednje Europe. Zato je upravo komparativnost kao jedna od metoda uvijek krasila njegov znanstveni pristup. Mogli bismo reći da je G. Jaritz, osobnim trudom, dijeljenjem zamisli i ideja te suradnjom sa znanstvenicima i postdiplomantima iz cijele srednje Europe i šire, postao znalac velikog dijapazona medievističkih tema. Jednim dijelom ih je, kao sljedbenik znamenite škole *Annales*, osmislio sam, a drugim su njegova tumačenja raznih aspekata srednjovjekovne srednjoeuropske povijesti posljedica spomenute suradnje. Pri tome treba naglasiti da G. Jaritz velikodušno "nagrađuje" svoje brojne studente i mlade suradnike uvijek pružajući ruku znanstvenih savjeta, preporuka ili unošenja pojedinih radova spomenutih osoba u vrlo cijenjene svjetske i europske publikacije, a o čemu svjedočim iz vlastitog iskustva, a o tome svjedoči, konačno, i činjenica da se popis onih koji G. Jaritzu čestitaju i zahvaljuju iz samo njima poznatih znanstvenih razloga sastoji od više od sto povjesničara i drugih znanstvenika, uglavnom iz gotovo svih europskih zemalja, ali i iz SAD-a i Rusije (*Tabula Gratulatoria*, str. I-II).

I sada dolazimo do sadržajne koncepcije knjige, odnosno niza Jaritzevih znanstvenih radova, koje su urednice ove knjige – Judit Majorossy, Katalin Szende, Suzana Miljan i Teodora C. Artimon – odabrale kao reprezentativne u prikazu znanstvenog opusa G. Jaritza na ograničenom broju stranica. U uvodnom poglavlju knjige (*Introduction*, str. III-VII) urednice donose sažete, ali vrlo promišljeno napisane, podatke iz biografije G. Jartza, njegove bibliografije, prikazuju historiografske metode kojima se služi u znanstvenom radu, utjecaj kojim svojim svestranim znanstvenim aktivnostima daje prinos svjetskoj medievistici te ulogu koju ima kao jedan od nositelja studijskog programa medievistike na Medieval Studies Department pri Central European Universityju. I same su urednice istaknule u uvodu da je znanstveni opus G. Jaritza toliko velik i raznolik da je nemoguće predstaviti njegov znanstveni rad u jednoj knjizi. S obzirom na to da su vrlo dobro upućene u njegov znanstveni opus, četiri urednice odabrale su tek nekoliko opširnijih tema koje su bile ili jesu u središtu istraživanja G. Jaritza.

Pri tome su imale u vidu kako znanstveni utjecaj ovdje tiskanih tekstova unutar svjetske medievistike tako i želju da ukažu na šarolikost medievističkih tema kojima se G. Jaritz bavi.

Pošavši od te osnovne postavke, urednice su znanstveni sadržaj knjige podijelili u pet tematskih cjelina koje su u kontinuitetu, od mladih dana, u srži znanstvenog interesa G. Jaritza. Prva cjelina nosi naslov *Mentality, Human Behaviour, Emotions* (3-61), a u njoj su urednice predstavile četiri važna rada čije su zajedničke osobine istraživanje srednjovjekovnog mentaliteta, ponašanja ljudi i njihove emocije. Nekada su te teme bile na rubovima historiografije, a danas su neke od njih, primjerice teme emocija i emotivnosti, dominantne i pomalo pomodne istraživačke teme ukupne historiografije. Treba naglasiti da je u tom poglavlju objelodanjen i njegov prvi znanstveni rad o cistercitima i njihovim migracijama u kasnom srednjem vijeku, nastao iz njegove doktorske disertacije (1975.) i tiskan 1985. Istaknuvši svoju privrženost cistercitskoj duhovnosti koja je ugrađena u njegove opće svjetonazorske stavove, G. Jaritz je ipak promjenio područja istraživanja, posebice se usmjerivši na problematiku materijalne kulture i ponašanja stanovništva kasnosrednjovjekovnih germanskih državnih tvorevina. Posebno je zanimljivo njegovo razmatranje Božjeg gnjeva, a koji je zapravo prožimao sve strukture tadašnjeg društva, ljude iz svih staleža i imao golemi utjecaj na kreiranje moralnog ponašanja i religioznosti. Nadalje razmatra odnos svih vrsta srednjovjekovnih slika (i sakralnih i svjetovnih) i govorne komunikacije koje su kao poruka napisane na samim slikama. Istodobno razmatra, donoseći više slikovnih priloga, i sliku kao informaciju bez teksta, ali razumljivu po svom sakralnom programu. Ističe da su ponekad pisane poruke na slikama razumljive tek uskom krugu svećenika koji su bili medijatori u objašnjenju značenja takve slike latinski nepismenom ili slabo pismenom puku. Većini medievista doista bi promaknule vrlo zanimljive teme kao ona kojoj je G. Jaritz posvetio dosta prostora i razradio je u tekstu o uništavanju stvari u srednjem vijeku, tragajući za razlozima uništavanja, njihovim začetnicima, osobama koje su regulirale nekaotično uništavanje i slično. Uostalom, uništavanje predmeta (knjiga, slika i kipova svetaca u vrijeme protestantizma, predmeta loše kvalitete u slučaju obrtničkih bratovština) nije isključivo fenomen nastao u specifičnim uvjetima srednjeg vijeka na Zapadu, već se zamjećuje i u Bizantu, u vrijeme nakon pojave protestanizma, u vrijeme nacizma i u drugim povijesnim okolnostima. U okviru toga važnu ulogu igrale su emocije koje su nerijetko bile nametane od strane autoritativne elite prema nižim staležima, ali i one nastale u potpuno kaotičnim vremenima.

U sljedećoj cjelini naslovljenoj *Social Order* (65-145) sadržana su također četiri teksta u kojima autor razmatra, ne samo društvenu uvjetovanost socijalne nejednakosti već "društveni red" ili "uređenje društva" promatra kroz motive životne dobi, materijalnog statusa, ljepote, načina odijevanja pojedinih društvenih skupina i slično. U dva teksta ovog poglavlja autor govori o materijalnoj kulturi seljaštva u srednjem vijeku, pri čemu se nastoji približiti što stvarnijoj slici svakodnevnog života seljaka, upozoravajući da osobito važnu ulogu u razmatranju te problematike imaju vrste izvora, odnosno njihovo tumačenje. Razlog tome je u činjenici da su informacije o seljacima uglavnom pružali pismeni ljudi koji su bili pripadnici srednjovjekovnih elita. Njihov je odnos prema seljaštvu bio dvostran – s jedne strane oni su često šturim riječima prikazivali svakodnevni život seljaštva kao da su taj stalež doživljavali gotovo potpuno nevažnim, a s druge strane opširniji opisi ukazuju na primitivizam, prljavštinu, sklonost neradu i drugim negativnim aspektima seljačkog života. Doživljavajući vrijeme kao nepokretnu konstantu, elitni pismeni ljudi nisu niti smatrali da bi seljaci trebali drukčije živjeti. Samo u slučajevima kada se o nekim individualnim seljacima pročulo nešto izuzetno,

bilo dobro ili loše, pisci pokazuju zanimanje za takve pojedince. U svim ostalim slučajevima seljaštvo je nezanimljiva društvena skupina, strana, koja služi piscima u didaktičke i satiričke svrhe i to uglavnom kao "loši primjeri". Prve pojave drukčijeg pristupa nalazimo u vrijeme humanizma kada se i seljak počinje doživljavati kao ljudsko biće. Tek u vrijeme prvih religioznih drama u 15. stoljeću seljaci, kao najniži društveni stalež, postaju primjer i dobrog i lošeg upravo zbog svog jednostavnog i skromnog života. G. Jaritz s pravom ističe da su tendencije pojedinih seljaka koji su se nastojali uzdignuti iznad svog staleža, na slikama i u propovijedima najčešće ismijavani i bili predmet izrugivanja. Jer, društvo mora ostati statično i nitko nema pravo preskakati u više društvene staleže.

Treća cjelina objedinjuje sljedeća četiri rada G. Jaritza slične historiografske tematike i naslovljena je *Minorities and Marginal Groups* (149-203). Radi se, dakle, o problematici koja je u fokusu interesa medievista već stotinjak godina tijekom kojih se iz usko obrađivane teme prelila u istraživanje velikog broja teoretskih i idejnih tema, pri čemu se u velikoj mjeri oslanjala na interdisciplinarni pristup, osobito se okrenuvši sociologiji koja se bavi istraživanjem siromaštva u zapadnim velegradovima 19. i 20. stoljeća. No, kasnosrednjovjekovno siromaštvo imalo je vrlo osebujne osobine koje se nisu mogle uklopiti ni u jednu istraživačku shemu siromaštva. Od 13. do 15. stoljeća siromaštvo i siromašni kao društveno marginalna skupina nisu nužno promatrani kao nešto loše i isključeno iz društva. Tako G. Jaritz ističe kako su stanovnici počeli razlikovati "dobre" i "loše" siromahe, a što je bila posljedica silovitog širenja siromašnih redova, pojave kultova siromašnih svetaca i svetica. Kao posljedica toga dolazi do resocijalizacije siromaha jer stanovnici prema njima iskazuju pozitivne ili negativne emocije, brigu, pa čak i korist vezanu za spas duše. To je rezultiralo dobrovoljnim siromaštvom i pustinjaštvom izvan redova koje je u Europi bilo osobito popularno u spomenutom razdoblju (hermiti i rekluze), pri čemu treba istaknuti da veliki broj rekluza i hermita nisu dolazili iz siromašnih već bogatih, elitnih obitelji u gradovima i među velikašima. G. Jaritz pojašnjava vanjske znakove siromaštva kao što su gotovo uništena odjeća i vrlo skromna hrana te napominje da su pojedinci, osobito lopovi, pa makar bili bogati, bili kažnjavani zabranom nošenja lijepe odjeće, krzna i uživanja u dobroj hrani. Sljedeći problem koji G. Jaritz razmatra u tom poglavlju odnosi se na vizualnu prezentaciju i doživljaj stranaca ili "drugih" u kasnosrednjovjekovnim urbanim sredinama. U istraživanju te problematike, a kojom su se bavili i drugi medievisti, G. Jaritz ponovno donosi originalan pristup – promatranje i analiza "drugih" kroz njihove prikaze u vizualnim izvorima. Na primjeru brojnih slika nastalih u kasnom srednjem vijeku, on pronalazi prikaze "drugih" te nas upoznaje s raznolikom slikarskom simbolikom (proizašlom iz teološkog, mentalitetskog i emotivnog pristupa) kojom se na slici označavao "drugi" odnosno "strani". U svom istraživanju te problematike mogao se osloniti na izrazito bogatu bazu slika poznatu pod kraticom IMAREAL, a koja je nastajala tijekom nekoliko desetljeća i sadrži slikovne priloge s pojašnjenjima određenih ikonografskih i simboličkih elemenata iz cijele srednje Europe. Zanimljivo je da G. Jaritz, zahvaljujući inovativnom pristupu komparacije pisanih i vizualnih vrela, u "druge" svrstava i prosjake i siromašne iz samog odnosnog grada, ali i siromašne svećenike, zatvorenike, studente-lutalice iz dalekih zemalja, heretike, pa čak i monstruozna ljudska bića i životinje nerijetko prikazivana na vizualnim izvorima. Vrlo zanimljivu i rijetko proučavanu temu G. Jaritz je razmotrio u radu o jednom kradljivcu za kojeg se sačuvala obimno pisano gradivo, a na temelju kojeg je razmotrio pitanje srednjovjekovne "memorije" odnosno pamćenja. Koliko su vizualni izvori srednje Europe značajni u istraživanju nekih, dosada zaobiđenih ili zapostavljenih tema, pokazuje i rad u kojem G. Jaritz pojašnjava prikaze

i značenja mentalnih neuravnoteženosti (opsjednutost đavolom, slaboumnost, prikaz bolesnih osoba kao budala i luđaka i sl.) u srednjovjekovnim vizualnim izvorima. Kao osnovni lijek takvim bolestima na vizualnim su izvorima prikazani Krist i drugi sveci čija je specijalnost bila liječenje mentalnih bolesti.

Predzadnju cjelinu urednice su naslovile *Animals and Other Creatures* (207-260), a ona uključuje tri rada G. Jaritza. Još jednom sam naslov ukazuje na doista inovativne teme kojima se G. Jaritz bavi u medievističkim istraživanjima. No, važno je pri tome istaknuti da on uvijek uspijeva staviti te, nazovimo rubne, teme u širi povijesni kontekst cijelog srednjovjekovnog društva. Ponovno se oslanjajući na bazu IMAREAL, ali i druge slikovne izvore, autor u jednom radu razmatra doživljaj poznatih i nepoznatih životinja u zapadnom srednjovjekovnom društvu, njihovo simboličko, pa i religijsko značenje. U tumačenju istraživanja likova životinja kao što su one u Europi domaće (svinje) i druge, ali europskom klimatskom okruženju strane životinje (majmuni, papige i druge životinje) autor koristi i pisane narativne izvore u nastojanju da pojasni psihološki učinak takvih egzotičnih životinja na tadašnje Europljane, ali i donosi niz podataka o promišljanju u Europi udomaćenih životinja kao što su svinje, goveda ili konji koje su najčešće doživljavane kao radno blago ili hrana. Pri tome ukazuje na vezu pojedinih životinja (primjerice majmuna) i ljudskih osobina (u slučaju majmuna nerijetko zloba, nepromišljenost, budala, ali povremeno, u slučaju ženki majmuna pozitivne ljudske osobine kao što su učenje o kreativnosti kod djevojaka). Na temelju srednjoeuropskih vizualnih izvora G. Jaritz napisao je važan rad o jednoj vrsti zmija (koje su odavno nosile negativne osobine), a koja se u izvorima naziva *draconcopes.* Na vizualnim prikazima ova se imaginarna životinja sastoji od zmijskog ili zmajskog tijela i ljudske glave, često glave djevice koja ustvari svojom facijalnom fizičkom zavodljivošću predstavlja vraga odnosno zlo koje uvijek nastoji ukrasti ljudsku dušu. Inače, primjeri tog monstruma mogu se pronaći na slikovnim prikazima diljem srednjovjekovne Europe. Primjerice, da bi postala još zavodljivija, *draconcopes* je povremeno prikazana s krunom na glavi Eve. Time kao da se pokušava opravdati golemo Evino iskušenje, ali to je predmet drugih istraživanja. Pas je uvijek smatran najvjernijim čovjekovim životnim suputnikom pa je G. Jaritz napisao i jedan rad, utemeljen na komparaciji pisanih i brojnih vizualnih srednjoeuropskih izvora, o ulozi psa u Crkvi.

Konačno, posljednje poglavlje urednice su naslovile *Objects* (263-312), a koji sadrži tri rada. U prvom radu G. Jaritz donosi kritički pregled medievističke historiografije sedamdesetih i osamdesetih godina, kada je produkcija medievističkih radova i sinteza, osobito u njemačkom govornom području, bila na vrhuncu. Autor je istaknuo važnost proučavanja svakodnevnog života zbog interdisciplinarnog pristupa (pisani, vizualni i arheološki izvori) koji je uvjetovao i nove metodološke pristupe – komparativne, kvalitativne i kvantitativne. Svoj pristup proučavanju svakodnevnog života G. Jaritz detaljno pojašnjava na raščlambi vizualnih izvora vezanih za odijevanje i odjeću te ističe da je proučavanje srednjovjekovnog svakodnevnog života samo dio proučavanja društvene, kulturne i povijesti mentaliteta. Kao jedan od zanimljivih i zanemarenih objekata materijalne kulture vezane za svakodnevni život, osobito onaj svećenstva, u sljedećem radu G. Jaritz analizira tzv. nož za kruh ili objed, odnosno dozvole i zabrane njegova nošenja (jer je mogao biti i oružje) i to od strane pripadnika klera. Nošenje tog objekta imalo je i teološko značenje, osobito u vrijeme reformacije, jer su neki teolozi isticali kako Krist nije zabranio nošenje oružja, pa tako ni tog noža. Kao argument za nošenje takvog noža od strane klera navodi i činjenicu da je takav nož služio kao dio pribora za jelo. Ipak, taj mali predmet postao je objekt rasprava zabilježenih u *Corpus Iuris Cannonici*,

papinskim ispravama i drugim onodobnim vrelima. U svojim istraživanjima srednjovjekovnog svakodnevnog života, kao što smo vidjeli i iz već predstavljenih radova, G. Jaritz se ne libi istraživati teme koje mnogi medievisti smatraju, da li zbog lažnog morala ili osobnog gađenja, nevrijednima ozbiljnog istraživanja. No, G. Jaritz, u svojim beskrajnim istraživanjima raznih vrsta srednjovjekovnih izvora, nailazi i na takve teme, ali za razliku od drugih on ih prihvaća kao, ako ne jednako važne, onda barem vrijedne razmatranja jednostavno zato što su bile dio srednjovjekovne svakodnevice, dio ritma života svakog čovjeka, baš kao što su to i danas. One su toliko intimne da se rijetko predstavljaju u umjetnosti, a kamoli u ozbiljnoj znanosti. Urednice su nas doista iznenadile kada su kao zadnji njegov rad objavile onaj o izmetu, prljavštini ili otpadu kao motivu tadašnje svakodnevnice. Tako nas G. Jaritz upoznaje s odnosom ljudi prema otpadu koji su sami stvarali, prema kulturi nužnika ili toaleta (a jedan se spominje i u četrnaestostoljetnom Zadru). U svojim sjajnim promišljanjima takvih tema, G. Jaritz se ne libi istražiti ni elemente teologije izmeta koristeći citate iz Danteove *Božanske komedije* pa čak i one iz Novog zavjeta vezane uz izmete pasa. Naravno, u ovom vrlo zabavnom, ali istovremeno znanstvenom prilogu, G. Jaritz se ne libi priložiti vizualne izvore vezane za tu tematiku koju završava citatom kako izmet "nije za oči i noseve pobožnih ljudi". I danas bismo se složili s time te dodali da se to odnosi i na one koji ne vjeruju. Time završava izbor radova iz znanstvenog opusa G. Jaritza, a slijedi popis svih ilustracija korištenih u svakom radu, njih 132 iz raznih arhiva, muzeja, ali ponajviše iz baze IMAREAL koja je nastala u povijesnom institutu Austrijske akademije znanosti u Kremsu u Austriji, a sada je smještena pri Sveučilištu u Salzburgu.

Kao jedan od studenata (na magisteriju i doktoratu) prof. Gerharda Jaritza, osobno svjedočim da se radi o čovjeku izuzetnog slobodnog duha, istovremeno vrlo moralnog, radišnog do beskraja, vrlo humane i neuobičajeno obrazovane osobe izuzetne intelektualne snage. Svim tim sve svoje studente, bivše i sadašnje, doista nadahnjuje i vodi prema kvalitetnijem istraživanju već razmatranih i analizi dosada potpuno zapostavljenih medievističkih tema. Naravno, to potvrđuju i društvena priznanja, nagrade, zahvale, počasne titule koje je stekao tijekom dosadašnjeg života. Uz još nekoliko profesora doista sjajnog Odjela za srednjovjekovne studije pri CEU u Budimpešti prof. G. Jaritz podario nam je, svojim trudom, objavljenim i uredničkim radovima, zbornicima i knjigama diljem svijeta jednu novu, znanstveno utemeljenu, viziju srednjeg vijeka. Je li potrebno isticati koliko su njegova uvijek uredno pripremljena predavanja (nerijetko pripremljena na putu vlakom iz Beča u Budimpeštu) nama studentima otvarala vrata boljeg razumijevanja tajnovitog srednjeg vijeka, a njegove kratke, znalačke i fokusirane primjedbe (izrečene u kancelariji, u dormitoriju ili u nekom malom restoranu) pomogle u izradi naših magistarskih i doktorskih radova. Treba svakako zahvaliti urednicama ove knjige, njegovim vjernim pratiteljicama i suradnicama, što su nam podarile ovako dobro koncipiranu knjigu koju bi doista svaki medievist trebao pročitati i koristiti. Hvala, Gerhard! I, kako kažu Rusi, "neka bude 120 godina i više"!

Zoran Ladić

Trpimir Vedriš, ***Hagiografija i rani kult sv. Anastazije i sv. Krizogona u Zadru***, Leykam international, Zagreb 2019., 387 str.

Nakon uvodnog dijela o općem razmatranju načina pripreme teme i svrsishodnosti takvog istraživanja (*Pristupna razmatranja, Temeljni izvori i literatura* te *Struktura i sadržaj*, 1-24) slijedi glavni dio knjige podijeljen u tri dijela i ukupno osam poglavlja. Prvi dio usporedno obrađuje *Kult sv. Anastazije i sv. Krizogona u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku (304. – o. 900.)* (25-127). U tom dijelu autor kronološki prati nastanak i razvoj oblikovanja kulta i prijenosa oba sveca, oslonivši se pri tomu i na pisana vrela i na arheološke nalaze. Stoga se prvo poglavlje naziva *Izvorišta kulta: Sirmij i Akvileja (304. – o. 450.)* (27-56). Povijesnim i arheološkim pristupom prikazani su nastanak kulta sv. Anastazije na mjestu njezina pogubljenja u današnjoj Srijemskoj Mitrovici (Sirmij) te način na koji je razvoj kulta povezan uz način oblikovan u Carigradu i Rimu. Najstarije svjedočanstvo o mučenici nalazi se u *Jerolimskom martirologiju*, kompilaciji različitih izvora s kraja 3. i početka 4. stoljeća, dok su začeci kulta vezani za prijenos moći svetice u Carigrad u 5. stoljeću, u razdoblju kada je Sirmij uništen navalom Huna. Dalje se u tekstu razmatra način širenja kulta. Na sličan način se obrađuje nastanak kulta sv. Krizogona u okolici Akvileje gdje je bio i pogubljen, s prvim svjedočanstvom i dalje u *Jeronimskom martirologiju*. Razvoj njegova kulta tijekom 5. i 6. stoljeća vezan je za rimsku predaju, ali se sv. Krizogon u ranokršćanskoj hagiografiji prikazuje drukčije od njegova povijesnog identiteta, tako što se potencijalni originalni svetac mijenja pod utjecajem predaje o više drugih biskupa. Drugo poglavlje, *Oblikovanje kulta: Carigrad i Rim (o. 400.-o. 900.)* (57-93) vremenski se nastavlja s razvijanjem kulta u Carigradu i u Rimu, opisujući pojedine osobitosti, način prijenosa relikvija sv. Anastazije prema spomenu Teodora Lektora u crkvu koja je već nosila to ime, ali radi potrebe različitih vjerskih struja, sve do trenutka kada s prijenosom moći ta crkva postaje simbol pravovjerja. U Rimu je pak Anastazijino ime već nazočno u 3. stoljeću i moglo bi se povezati s mitraističkim krugovima, ma da je sam kult u Rimu krenuo kasnije, u 6. stoljeću, kada se i gradi crkva njoj posvećena. U tekstu se nadalje razmatra kult sv. Krizogona u Rimu, koji je utemeljen u 4. stoljeću, dok se u Zadru vjerojatno pojavljuje sredinom 7. stoljeća, ali i to isključivo kao popratni kult kultu sv. Anastazije. Treće poglavlje *Passio Anastasiae*: *podrijetlo i rano širenje legende* (95-127) osvrće se podrobnije na neka pisana svjedočanstva, legend i rukopisne srednjovjekovne tradicije prenošenja priča o Anastaziji.

Drugi dio knjige posvećen je kultu tih svetaca posebice u zadarskom slučaju te se naziva *Začetci kulta i univerzalni sloj zadarske hagiografije:* Passio (129-236). Četvrto poglavlje, kao što i sam njegov naslov naznačuje, obrađuje temu *Podrijetlo i početci kulta sv. Anastazije i sv. Krizogona u Zadru* (131-167). Autor nastoji dokučiti kada su uspostavljeni najraniji kultovi te kako oni nadoknađuju nedostatak mjesne mučeničke tradicije. Pretpostavlja se da lokalna zadarska elita prilikom uspostave teme Dalmacije u 9. stoljeću zamjenjuje nedostatak vlastitih mučenika s nabavom što uglednijih tuđih mučeničkih moći. Uz to, smještaj Zadra na razmeđu trokuta vjerskih središta (Ravena, Carigrad i Rim) igra važnu ulogu za razumijevanje toga kako i zašto su relikvije svetaca prenošene baš u njega. Peto je poglavlje (169-203) posebice posvećeno jednom rukopisu, tj. Filippijevom *Kodeksu o Pasiji Anastazije* te se iznose poteškoće koje sa sobom nosi njegovo tumačenje (različiti rukopisi, jezici, oblici, i sl.). U šestom poglavlju, *Cod. Filippi i mlađe zadarske redakcije Passio Anastasiae* (205-236) se raspravlja o nasljeđu kodeksa i novijim verzijama Pasije sv. Anastazije koje su napisane tijekom 18. i 19. stoljeća. Autor prikazuje postojeće prijepise samog *Kodeksa* iz zbirke obitelji Filippi, ali i drugih redakcija, te

preispituje moguće bizantinsko podrijetlo zadarske hagiografske tradicije da bi se u konačnici ipak priklonio tezi o pretežitom utjecaju rimske predaje.

Treći, završni dio, pobliže se pozabavio s proučavanjem legenda koje se vežu uz prijenos relikvija sv. Krizogona i sv. Anastazije, a nosi naslov: *Mjesni sloj zadarske hagiografije: translationes* (237-327). Sedmo poglavlje, *Translatio beati Chrysogoni* (239-300) proučava različite zadarske predaje o tome tko je i kako prenosio relikvije sv. Krizogona, s time da najstariji rukopis vjerojatno datira iz kasnoga 13. stoljeća. Autor iznosi sadržaj i strukturu tekstova o prijenosu, prikazuje kakva je njihova rukopisna tradicija, njezin sadržaj i struktura. Nastoji se doprijeti do jezgre legende kroz razne povijesti i pripovijesti koje se vremenom prenose da bi se došlo do srednjovjekovnog oblika svojstvenog zadarskoj tradiciji, te zaključuje kako su svi prijepisi u biti potekli iz već predstavljenog *Kodeksa Filippi*. U konačnici se pita o sudbini ruke sv. Krizogona, "*Furtum sacrum*: kamo je odnesena ruka sv. Krizgona?", s obzirom na to da su kradljivci ruke izvjesni "Mirmidonci" o čijem identitetu autor vodi istragu, kao što je u potrazi i za prvim mjestom sahrane sveca. Na sličan način se vodi i osmo poglavlje: *Translatio sanctae Anastasiae* (301-337), ali se analiza tu može osloniti samo na jednu mjesno sačuvanu predaju. Podsjeća se na postojeću tekstualnu predaju i rukopisne tradicije, da bi se postavilo pitanje o podrijetlu i starosti legende te dalo tumačenje sadržaja i svrhe legende o prijenosu relikvija sv. Anastazije. Posljednje razmatranje upućuje na vidljive i manje vidljive poruke koje legenda sa sobom nosi. Knjiga završava bogatom bibliografijom u kojoj su, naravno, prisutna izvorna dijela, ali se također autor može pohvaliti i korištenjem brojnih suvremenih znanstvenih djela na brojnim jezicima, njemačkom, talijanskom, francuskom i engleskom, što mu znatno povećava mogućnosti proširenja vidokruga istraživanja. Tako vrlo sadržajnim, a istovremeno pitkim načinom, autor Trpimir Vedriš vodi čitatelja kroz stručnu i uzbudljivu istragu o jednom vidu vjerskih običaja srednjovjekovlja na primjeru zadarskih svetih zaštitnika.

Sabine Florence Fabijanec

Bruno Škreblin, ***Urbana elita zagrebačkog Gradeca***, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 491 str.

Djelo Brune Škreblina prva je sustavna sinteza o jednoj društvenoj urbanoj skupini s prostora srednjovjekovne Slavonije. Time ona nadopunjava dosadašnje publikacije o elitama koje su do sada gotovo u potpunosti usredotočene na priobalne dijelove srednjovjekovne Hrvatske (posebice Istre i Dalmacije). Knjiga je podijeljena na sedam tematskih cjelina. Nakon uvodnog poglavlja koje sažima korištenu metodologiju i konzultirano izvorno gradivo, autor kreće sa sažetim pregledom gradečke povijesti od osnutka do početka 16. stoljeća (19-28). Već je to poglavlje usko vezano za glavnu temu, jer je sažeta kronologija povijesti grada usmjerena na prisutnost stranih doseljenika, uspostavu trgovačkih prometnica i komunikacija te utjecaj političkih zbivanja na formiranje slojevitog urbanog društva. Sljedeće je poglavlje posvećeno imenovanju i opisivanju položaja i djelokruga gradskih dužnosnika (29-77), poput gradskog magistrata, suca, prisežnika, vijećnika i ostalih službenika. Posebno se osvrće na podjelu magistrata na četiri jezika, kao jednu od glavnih specifičnosti gradečke organizacije gradske vlasti, a na posljetku autor prilaže popis dosad identificiranih gradskih sudaca. U sljedećem

poglavlju se razmatraju rodbinski odnosi (81-120). Autor je prikupio i analizirao obavijesti za deset obiteljskih imena i njihovu rodbinsku povezanost te potom detaljno rekonstruira nekoliko obiteljskih veza među članovima magistrata (sudaca i prisežnika). Slijedi razmatranje o tome kako se brakovi sklapaju prema društvenoj pripadnosti, s nastavkom o integraciji došljaka preko ženidbenih veza. Rodbinski se odnosi prikazuju i preko obiteljske strukture, doba u kojem netko stupa na gradsku dužnost, uz pokušaj nagovješćivanja stvaranja pojedinih obiteljskih dinastija putem prijelaza funkcija s oca na sina.

Meni najzanimljivije poglavlje je nažalost i najkraće, a u njemu se obrađuje struktura gradske elite po zanimanjima (123-138). Vodeće zanimanje gradske elite čine trgovci, a poduzetnici talijanskog podrijetla ("Latini" općenito, Firentinci posebno) glavni su pokretači gradskog međunarodnog trgovačkog poslovanja. Nastanak gospodarske elite u Gradecu autor prethodno postavlja u opći kontekst društveno-privrednog razvitka hanzeatskih gradova i onih u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, što pomaže boljem razumijevanju razvoja Zagreba u cjelini te, kako sam autor piše, "razvoj trgovine od sredine 14. stoljeća uzrokuje i promjenu u strukturi građanstva". Pomoću šturih izvora autor uspijeva iznijeti na vidjelo međunarodnu trgovačku mrežu koju strani trgovci nastanjeni u trgovačkim kolonijama u urbanim sredinama uspostavljaju tijekom 14. stoljeća zahvaljujući svojoj međusobnoj povezanosti. U tom trgovačkom poslovanju prednjače Firentinci te se navode pojedine njihove djelatnosti. Također se prikazuje i doprinos trgovaca njemačke etničke skupine u privrednom razvoju Gradeca. Nakon prikaza glavnih djelatnika, vrlo sažeto se opisuju značajke zagrebačke trgovine na kraju 15. i početkom 16. stoljeća, tj. promet stokom i rudama. Poglavlje se nastavlja osvrtom na članove magistrata iz redova obrtnika, ponajprije zlatare i krojače, te se navode podaci o osnivanju prvih strukovnih cehova i o načinu njihovog rukovođenja. Unatoč želji da se sažimajući prikaže što više oblika privrednog gradskog života, čudno je što autor nije posvetio niti redka radu gradečke kovnice – koja je djelovala još od 1260., te posljedično tomu ni o igrama utjecaja i moći preko nje između kraljevske vlasti, građana i lokalnog plemstva. Povoda bi za to ipak bilo, jer se na 253. str. spominju dva novčara plemićkog i stranog podrijetla, a na 192. str. kao upravitelj kovnice Petar Ligerije – zar on nije bio pripadnik elite?

Sljedeća, šesta, velika cjelina zove se *Zemljišni posjedi* (141-170). U tom se opsežnom poglavlju sažimaju opće značajke urbanističkog plana Gradeca prema popisu iz 1368. te razmještaj privatnih posjeda unutar zidina u tzv. "otocima" (*insula*), potom uz gradski zid i napokon u drugim dijelovima grada. Slijedi opis pojedinih gradskih palača i opći raspored soba i namjena po kućanskom prostoru. Na planu gradečkih parcela autor je identificirao i označio smještaj posjeda za 30 gradskih sudaca, s time što planu prema kartografskim pravilima nedostaje oznaka mjerne skale i smjera sjevera. O dućanima je vrlo malo riječ, tek povremeno se spomen pojedinih vlasnika spaja s nekim prostorom i brojem dućana s kojima raspolažu, a isto tako samo kratko se opisuju i vlasnici gradskih kula koje su u privatnom vlasništvu, dok se autor poduže bavi zemljišnim posjedima. U tom istom poglavlju ukratko se prikazuje prisutnost radne snage, tj. seljaka, sluga i kmetova na rečenim zemljišnim česticama.

Cijelo sljedeće poglavlje (173-200), originalni je osvrt na ostale čimbenike koji pridonose ugledu gradske elite, kao što su financijska snaga (rukovođenje poreza), službe sakupljača knežije i tridesetnice, načini izražavanja pobožnosti i aktivno karitativno djelovanje održavanjem raznih hospitala. Najživopisniji dio se odnosi na moralne postavke, ugled gradske elite preko njihovog tituliranja, a posebice se navode pojedini sukobi, vrijeđanja i umorstva u kojim su počinitelji bili pripadnici rečene elite. Poglavlje završava s kratkim pregledom

obrazovanja elite te raspravlja mogući plemićki status pojedinih građana, a priložena mu je tabela o podrijetlu, potencijalnom plemićkom statusu i zanimanju 94 gradečka suca. Makar je knjiga prvenstveno posvećena članovima gradečkog magistrata, autor je sliku o eliti nadopunio prikazujući ukratko i druge predstavnike elite u gradu (203-214), to jest pripadnike plemićko-vojne elite, osobe u službi grofova Celjskih, predstavnike crkvene elite te žene, odnosno građanke Gradeca, naročito s obzirom na to što su one, unatoč činjenici da nisu sudjelovale u radu gradske uprave, s muškarcima bile izjednačene u imovinskim pravima, gospodarskim aktivnostima i sudjelovanju u parničenju. Štoviše, ženidbenim vezama su pomagale svojim muževima u uspješnoj karijeri.

Nakon zaključnih riječi u kojima sažima prikazana istraživanja, knjiga sadrži još dva opsežna priloga: prozopografske podatke za sva 94 gradečka suca, pri čemu su tekstovi za pojedine od njih različite duljine (227-338), te cjeloviti sastav magistrata zagrebačkog Gradeca od 1377. do 1525., tj. popis osoba koje se spominju s naslovima *iudex*, *iuratus* i *consiliarius*, s oznakama kojoj jezičnoj skupini pripadaju i u kojem se izvoru mogu pronaći.

Sabine Florence Fabijanec

Tonija Andrić, ***Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću***, Hrvatski institut za povijest – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb – Split 2018., 329.str.

U izdanju Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, objavljena je odlična studija o svakodnevnom životu srednjovjekovnih splitskih obrtnika koju je na temelju izvornog arhivskog gradiva pripremila dr. sc. Tonija Andrić. Sama knjiga je nastala iz njezinog doktorskog rada, a riječ je o vrhunskom izdanju opremljenom detaljnim uređivačkim aparatom. Knjiga je podijeljena na šest poglavlja, a na kraju se nalaze *Zaključak* (271-274), *Summary* (275-277), *Neobjavljeni izvori* (279), *Objavljeni izvori* (280), *Literatura* (281-303), *Popis priloga* (304-305), *Kazalo osobnih imena* (306-319), *Kazalo geografskih pojmova* (320-323) i *Autorsko kazalo* (324-328), završno s *Bilješkom o autorici* (329). Potrebno je navesti kako nam je autorica u knjizi donijela čak 11 dijagrama, 16 tablica, te sedam slika u svrhu bolje i preglednije percepcije studije. Recenzenti izdanja su poznata medievistica, istraživačica i vrhunska profesorica Irena Benyovsky Latin, te Tomislav Popić, a kazala je izradila Jasminka Maljković Radić.

U *Predgovoru* (1) autorica nas upoznaje sa činjenicom kako je knjiga nastala kao rezultat višegodišnjeg rada u arhivima i proučavanja dokumenata koji se odnose na privatni život i poslovne djelatnosti obrtnika u srednjovjekovnom Splitu.

Uvod (3-4) nas upoznaje sa samom koncepcijom studije te se autorica osvrće na uzajamnost i izravnu povezanost društvenog i ekonomskog razvoja, ističući kao cilj istraživanje socijalnog oblikovanja i staleškog izdvajanja te ekonomske aktivnosti i svakodnevnog života splitskih pučana u razdoblju 13. i 14. stoljeća. Potrebno je navesti kako je Tonija Andrić, uz korištenje recentne znanstvene literature i objavljenih izvora, primarno koristila notarske spise bilježnika Ivana pok. Çoue i Albertola Bassanege za 14. stoljeće te Dominika de Manfredis za 15. stoljeće.

Urbanizam srednjovjekovnog Splita (5-17) je naslov svojevrsnog uvodnog poglavlja u studiju, u kojem nas autorica svježe, precizno i inventivno upoznaje s posebnostima splitske komune od ranog srednjovjekovnog razdoblja do kraja 14. stoljeća koristeći prvorazredne povijesne izvore uz korištenje radova najboljih hrvatskih povjesničara, povjesničara umjetnosti i arheologa. Vješto koristeći gradivo, Tonija Andrić analizirala je kroz dva potpoglavlja teme *Urbanistička slika Splita u 14. i 15. st.* (6-12) te *Ekonomska topografija grada* (13-17), u kojima je ubicirala prostore komune u kojima su živjeli i najviše se kretali pripadnici obrtničkog sloja.

U poglavlju naslovljenom *Društvena struktura srednjovjekovnog Splita* (19-83), autorica na samom početku navodi kako Grad ne čini samo prostor nego prvenstveno ljudi, odnosno da gradsku zajednicu treba promatrati i vertikalno, te je u ovom poglavlju kao i u samoj knjizi naglasak na socijalnim skupinama nižeg ranga, njihovim imovinskim dosezima, te opsegu društvenog djelovanja i njihova međusobnog odnosa.

Ekonomska djelatnost splitskih obrtnika u 14. i 15. st. (85-149) je naslov poglavlja u kojem autorica, na pregledan način promatra sloj splitskih obrtnika, odnosno njihov utjecaj na cjelokupni ekonomski sustav Splita. U odvojenim potpoglavljima Tonija Andrić je detaljno analizirala agrarnu privredu, posebno se osvrćući na zemljoposjede splitskih obrtnika, njihove akvizicije, zakupe i načine održavanja. Autorica se, nadalje, osvrnula i na obrtnički udio u stočarstvu, s posebnim naglaskom na vlasništvo nad stokom, opskrbu mesom te, ne manje važnim, stočarskim proizvodima potrebnim za obrtnu proizvodnju. Nadalje, Tonija Andrić je prikazala i aktivnosti obrtničkog sloja u srednjovjekovnoj trgovini, pomorstvu i brodogradnji splitske komune.

U poglavlju naslovljenom *Splitski obrtnici u 14. i 15.stoljeću* (151-202), autorica je vrlo analitički i precizno predstavila splitske obrtnike kao iznimno važnu pokretačku snagu splitske komune. Kao što sama autorica navodi, obrti su uz agrarnu privredu, trgovinu i brodogradnju, jedina privredna grana koja može namiriti lokalnu potražnju za robom široke potrošnje. Navodeći kako je sloj obrtnika jedna od temeljnih sastavnica srednjovjekovnog društva, autorica je najprije analizirala vrste zanata koje je ubicirala u izvorima koje je proučavala. Tako, Tonija Andrić navodi i analizira drvodjeljsku, građevinarsku, kožarsku, metalsku i tekstilnu struku. Poseban naglasak autorica je stavila i na umjetnički obrt, posebno analizirajući zlatarstvo, drvorezbarstvo i slikarstvo. Nadalje, Tonija Andrić je prikazala organizaciju obrtničke proizvodnje s posebnim naglaskom na djelovanje obrtnih bratovština. Jednako važan segment u proučavanju obrtničke proizvodnje u komunalnom društvu, čini i školovanje obrtničkih naučnika. Tako je autorica pregledno analizirala obveze naučnika i majstora, dob i podrijetlo naučnika, duljinu njihova naukovanja, naknade za rad u vrijeme naukovanja. Potrebno je navesti kako se u tom poglavlju autorica osvrnula i na pomoćnu radnu snagu koju su uz kolege majstore i mlade naučnike, obrtnici zapošljavali ovisno o opsegu posla.

Posljednje poglavlje, naslovljeno *Svakodnevica splitskih obrtnika u 14 . i 15. st.* (203-270), donosi nam pregršt novih spoznaja o svakodnevnom životu kasnosrednjovjekovnog splitskog stanovništva koje je autorica predstavila koristeći se ranije spomenutim bilježničkim fondovima i relevantnom literaturom. Na početku tog poglavlja, Tonija Andrić nam daje preglednu analizu obitelji, točnije, samog braka i bračnih odnosa i djece te rodbinskih veza. Nadalje, autorica je vrlo pregledno analizirala kulturu stanovanja obrtničkog sloja gdje se najprije referirala na smještaj kuća u kojima su živjeli, ali i njihov vanjski i unutarnji izgled. Jednako precizno autorica se pozabavila i odijevanjem u navedenom razdoblju s naglaskom na vrste odjeće i obuće te nakit i ukrase koje je stanovništvo posjedovalo. To dosta opsežno i preci-

zno poglavlje autorica završava s potpoglavljem u kojem predstavlja onodobnu prehranu. Uz samu analizu srednjovjekovne percepcije hrane, Tonija Andrić je podjednako lijepo analizirala i načine pripreme hrane i pića te posuđe i pribor za jelo.

Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću autorice Tonije Andrić izvrsna je knjiga nastala kao plod višegodišnjeg rada na bilježničkoj građi pod mentorstvom Irene Benyovsky Latin. Metodološki precizna i pregledna, ova knjiga, uz nezaobilaznu vrijednost za znanstvenu publiku možda predstavlja i prvi veliki sveučilišni udžbenik za povijest svakodnevice urbanih nižih slojeva, čije će korištenje svakako znatno unaprijediti i obogatiti studentske poglede na proučavanje povijesti.

Goran Budeč

Emir O. Filipović, ***Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)***, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019., 556 str.

Knjiga dr. sc. Emira O. Filipovića, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, predstavlja djelomično dopunjenu doktorsku disertaciju koja je obranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2014. Akademsko polazište obrane, prošavši kroz plodnu diskusiju, uspješno je izvršeno, izrečene su pohvale i preporuke za objavljivanje. Meritorna procjena je bila jednoglasna da delegirani tematski okvir i njegova realizacija predstavljaju hvalevrijedan rezultat, zavidnu elaboraciju, dobru znanstvenu osnovu i u konačnici, predviđalo se da će uspješno popuniti prazninu pred kojom dugo vremena stoji historiografija.

Tematski okvir osjetljivih i kompleksnih međususjedskih odnosa u bosansko-osmanskom primjeru već u startu podrazumijeva dugotrajniju istraživačku analizu, pokretanje šireg mehanizma izvorne podloge i slojevitih naslaga historiografskih postavki kojima se ideologija gradila, branila, naslađivala i poigravala od 19. stoljeća do danas. U tom tematskom pravcu prizor raznolikih ćirilićnih, latinskih i talijanskih vrela je obujan, ali postaje dodatno otežan kada progovara samo iskričavim fragmentima i zahtijeva dodatnu pažnju koju rijetki istraživači imaju. Manjak relevantnih narativnih vrela ostavlja malo manevarskog prostora za rekonstrukciju teme. Takvom polazištu Emir O. Filipović suprotstavio je akribičnost i strpljivost ispravno se nadajući, a prikazanim i uspijevajući izvući maksimum iz prikupljene građe i ogromne literature. Da bi započeo raspravu autor se našao pred dvostrukim zadacima upoznavanja suštine i temeljnih značajki povijesti dvije zemlje, a kada ih je otvorio shvatio je da se nalazi u velikom središtu, odnosno, da je povijest bosansko-osmanskih odnosa zapravo povijest odnosa ondašnjih političkih sila kojima se čitava kršćanska Europa predstavljala, s jedne i Osmansko Carstvo u narastanju, s druge strane. To saznanje, kojim se dobivena tema, kao mikro-odnos u zadatku pretvorio u praćenje općih kretanja, zahtijevalo je širenje polaznih osnova i konceptualizaciju promatranja konteksta bosanske povijesti i domena bosanskog učinka u širim okvirima, posebno u ogledalu onih prostora koji su prolazili istu sudbinu kao i Bosna. Ogroman je to posao koji autora nije uplašio. Autor je u tom pravcu imao ispravnu znanstvenu orijentaciju, jasnu viziju i dovoljno snage da predoči sintetski okvir kojim je teška domaća zadaća uspješno postavljena. Na mjestu na kojem je odredio konkretne ciljeve u bosansko-osmanskim odnosima opredijelio se za definiranje vojnopolitičkog segmenta kojim se predstavila i suština tadašnjih odnosa Europe s Osmanskim Carstvom.

Praćenje teme podrazumijeva osamdesetak godina konkretnog i zacrtanog okvira međusobnih odnosa, ali autorova prezentacija, postavljena kroz osam osnovnih cjelina, u svoj svojoj širini, prethistoriji koja je sastavnicom općeg odnosa Europe i Osmanlija, kronološki prati mjesto i ulogu dvaju faktora kroz povijest čitavog razvijenog srednjega vijeka. Iscrpni prikazi izrastanja i kretanja osmanske sile prema rastresito postavljenom feudalnom Zapadu pokazuju autorov detaljni prolaz kroz mnogobrojne i raznovrsne izvore i naraslu literaturnu podlogu. Opći kontekst je konstelacija koja određuje i parametre konkretnih dodira. Nekad je Bosna u žarištu, epicentar je narativa o osmanskom prodoru i prisustvu, a ponekad je u zakutku istog, ali pod istim naglaskom u Bosni i pod temeljnom pažnjom autora koji jednakom mjerom prati svaku situaciju. Usputni kontakti imaju smisao, dobivaju kontekst i postaju jasniji. Autor se prilično potrudio da to ne budu suhoparna nabrajanja, već elaborirana praćenja konkretnih i općih događanja. Brojni su pojedinci kao faktori domaćeg, regionalnog i općeg događanja našli svoje obrise na tom mjestu. Njihovo smiještanje je osmišljena vizura izvorne postavke, a najistaknutiji vladari i velmože dodatno i s osobnim i karakternim osobinama. Silne su epizode konkretnih kretanja koje pratimo složene u mozaiku opće slike, a čije prezentiranje zahtijeva detaljnije iščitavanje i veliki prostor za prezentaciju.

Pažljivim odabirom suštine upoznajemo se s historijom i historiografijom različitih sredina i zemalja dok ne kročimo na bosanske povijesne prostore. Izabrana poglavlja mogu biti pojedinačni sintetski vodiči kroz autorove napore. Istaknutim se čine događanja do 1391., do kada su se oba razmatrana faktora upoznala u potpunosti sa svim manama i vrlinama, ali se nisu uspjeli ni odbaciti ni prilagoditi. Od vremena pojave Osmanlija na bosanskim granicama 1386. bilo je jasno da oni tu žele trajnije ostati. Prijelomna događanja u međusobnoj komunikaciji pripadaju sredini drugog desetljeća 15. stoljeća kada Bosna postaje poprište općeg sukoba kršćanskog Zapada s Osmanlijama i kada rezultat toga sudara konačno definira Bosnu osmanskom interesnom sferom. A onda je put prema padu Bosne svojevrsna trakavica koja se završava rezom 1463. godine. Prednosti Osmanske države nad Bosnom bile su očite. Osmanski osvajački koncept, vojnopolitička taktika kraćih i dužih, užih i širih vojnih operacija, političkih pritisaka, zaštite pojedine vlastele i ovladavanje bosanskim resursima imala je jasne pojavnosti sistematskog podrivanja protivničkog prostora. Autor je primjereno istaknuo da se radi o kombiniranim metodama. Na kraju slijedi konačno osvajanje poput branja čuvane i uzgojene zrele jabuke. Agonija nije bila uobičajena. Definira je dugotrajnost. Jak pritisak s elementima upada i razaranja, pa periodi mira, predaha i iščekivanja do narednih nasrtaja. Bosanski slučaj je jedinstven primjer u dotadašnjem odnosu kršćanskog Zapada i Osmanlija. Otpor je trajao i potrajao. Autor pronalazi elemente te opstojnosti u solidno postavljenim temeljima bosanske države i društva te konstatira da je Osmanlijama trebalo dugo vremena da razbiju jedinstvo vladara i vlastele u zaštiti izgrađenih i održavanih feudalnih sloboda. Bosanska epizoda postala je i posljednji primjer tadašnje zapadnjačke neučinkovitosti. U tako postavljenoj poziciji posljednjeg bosanskog kralja nije se ni moglo spasiti pa sav kasniji literaturni angažman i vapaj prije su besmisleno traženje izgovora nego realna konstatacija. Odnos Bosanskog Kraljevstva i Osmanskog Carstva doživio je vrhunac padom srednjovjekovne bosanske države 1463. U historiji Bosne i Hercegovine, riječima autora: "bio je to početak drame nedovršenog suvereniteta koja traje sve do danas". Odnosno: "Nikada se poslije osmanskog osvojenja Bosna više nije definitivno i trajno uspjela etablirati kao samostalna država i riješiti se okova stranog protektorata".

Prošavši linijom odnosa Bosanskog Kraljevstva i Osmanskog Carstva autor je dodirnuo brojna pitanja povijesti 14. i 15. stoljeća ispoljavajući se potrebnom dubinom i okvirima kojima se relevantnost teme odražava. Višak informacija autoru nije potreban, a stroga kontrola izlaganja je opća karakteristika cjeline njegova teksta. U tehničkom smislu knjiga je primjerena. Uvršteni slikovni prilozi su učinkoviti dodaci tekstu. Knjiga je opskrbljena preglednim dodacima koji ga delegiraju stručnim postavljanjem, pregledima korištenih izvora i literature i korisnim registrima imena i mjesta.

Opće karakteristike autorova prinosa predstavljene su stručnom kompetentnošću u osmišljavanju sintetskog izraza, razumijevanju izvora različitih provenijencija i adekvatnim kritičkim odnosom prema pozitivnim i negativnim stavovima u dosadašnjoj literaturi. Ostvarena kontrola nad tekstom ukazuje na ozbiljnost u radu i želju da se prezentirano kao odmjerena definicija nađe u budućem opticaju historiografskih promišljanja. Autorov stil izražavanja je precizan, pitak i milozvučan, bogatog rječnika i jasne kontrole predstavljenih informacija i izvršenih elaboracija. Pored struke koja će dobiti novu sintezu i koja će se oslanjati na njene vrijednosti, u javnom obliku knjiga će naći svoje mjesto i pred širom čitalačkom publikom. Razloga je više za čitalački interes jer nalazimo se pred originalnim djelom znanosti koje pripada najznačajnijim ostvarenjima medievistike u Bosni i Hercegovini učinjenim u posljednje vrijeme. Stručna razina prezentacije, snažan istraživački napor, pedantan odnos prema izvorima i literaturi i iskazana pristojnost prema kontekstu javnih i historiografskih razmatranja i ostvarena saznanja kojima se obogaćuje historiografija omogućuje da se ova knjiga u potpunosti delegira pozitivnim stvaralačkim ostvarenjem i toplo preporuči struci i široj čitalačkoj publici.

Esad Kurtović

Goran Bilogrivić – Kosana Jovanović – Robert Kurelić – Barbara Španjol-Pandelo, ***Ceremonije i ceremonijalna komunikacija***, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka 2019., 107 str.

Ceremonije i ceremonijalna komunikacija sveučilišni je priručnik nastao 2019. kao rezultat istoimenog projekta financiranog od strane Sveučilišta u Rijeci u sklopu UNIRI Inicijalnih potpora za mlade istraživače. Priručnik prikazuje nastanak i razvitak ceremonija i ceremonijalne komunikacije te važnost koje su navedene pojavnosti ostvarivale u srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom razdoblju. Članovi istraživačkog tima koji su ujedno i autori priručnika su doc. dr. sc. Kosana Jovanović, voditeljica projekta, doc. dr. sc. Barbara Španjol-Pandelo, doc. dr. sc. Goran Bilogrivić te doc. dr. sc. Robert Kurelić.

Znanstveni se priručnik sastoji od uvodnog dijela te četiri glavna poglavlja u kojima se svaki autor bavi nekim specifičnim segmentom sukladnim području interesa vezanim za glavnu temu, a svako poglavlje završava izabranim izvorima i literaturom koju su autori koristili. Voditeljica projekta, doc. dr. sc. Kosana Jovanović, u uvodnom dijelu (5-13) upoznaje čitatelje sa svrhom istraživanja, istraživačkim postupcima, pojmovima ceremonija i rituala, pojavnostima koje se vežu za istraživanja kao što su pokrštavanje vladara, krunidba i ceremonije ustoličenja, pogrebni ceremonijali i popratni rituali, svečani ulasci vladara u grado-

ve, uzdizanje u red viteza te davanje vazalske prisege. Osim toga, predstavljena su glavna istraživanja i istraživači vezani za rituale i ceremonije koji postavljaju temelje za izučavanje problematike tih pojava. Priručnik je interdisciplinarnom metodom komparativne analize povezao povijesne, antropološke, arheološke te ikonografske i ikonološke istraživačke pristupe. Autorica predstavlja raznovrsnu historiografiju koja se isto tako bavi ceremonijama i ritualima počevši od najranijih razdoblja njihova izučavanja pa do suvremene historiografije koja se opširno posvetila proučavanju ceremonija i rituala i njihovih utjecaja na oblikovanje identiteta srednjovjekovnog društva.

Prvo poglavlje priručnika *Ranosrednjovjekovna ceremonijalna komunikacija, s naglaskom na ulogu oružja* (15-35) napisao je Goran Bilogrivić koji je poglavlje podijelio u tri dijela: *Seniori i vazali*, *Ratnici i kraljevi*, *Pokojnici i nasljednici*. U prvom dijelu *Seniori i vazali* autor prikazuje ceremonijalne detalje navedene u poemi akvitanskog pisca Ermolda Nigela. Opisi prikazuju krštenje danskog kralja Haralda Klaka i polaganje zakletve prilikom stupanja u vazalni odnos s carem Ludovikom Pobožnim te čin darivanja prisutan u obje ceremonije. Autor ističe važnost i opisuje problematiku čina darivanja koji je korišten kao obrazac očuvanja društvenih odnosa među subjektima ranosrednjovjekovnih elita. Važnu ulogu u činu darivanja i različitim oblicima ceremonijalne komunikacije imalo je oružje, odnosno mačevi, koje prikazuje kroz opise prisutne u različitim dijelima vezanim za karolinški svijet i norveške kraljeve. U drugom dijelu, *Ratnici i kraljevi*, autor prikazuje druge uloge mačeva u ceremonijama i ostalim različitim aspektima ranosrednjovjekovnog života. Tako ističe srednjoeuropske literarne izvore iz kojih se saznaju imena mačeva koje su koristili različiti ratnici kao što su Beowulf, Sigurd, Hakon i Roland. Svi su ratnici u 6. i 7. stoljeću koristili specifičan tip mačeva s prstenom na balčaku koje su dobili od svojih gospodara zbog čega su mačevi smatrani oružjem elitne ratničke pratnje vladara. Autor naglašava i važnost uporabe mačeva kod vladara kao sastavni dio njihova osobnog identiteta te jedno od ključnih kraljevskih insignija. *Pokojnici i nasljednici*, treći je dio prvog poglavlja priručnika. U tom dijelu opisuje se važnost korištenja mača u pogrebima vladara, lokalnog poglavara, moćnika i glave obitelji, kao vrsti ranosrednjovjekovnih ceremonija putem opisa i arheoloških istraživanja grobova. Autor naglašava kako kontekst smrti predstavlja kontekst ritualnih radnji i komunikacije, dok uloge prikazane u posmrtnim ritualima prikazuju status koji se odnosi na društveni položaj. Tako se prikazuje arheološki primjer jednog od najraskošnijih vikinških ukopa iz 9. stoljeća, ukopa pripadnika najvišeg društvenog sloja gdje su uz brod pronađeni i drugi bogati prilozi, te primjer pisanog izvora iz 10. stoljeća o desetodnevnom pogrebu u nordijskom svijetu koji opisuje arapski pisac Ibn Fadlan kao vanjski promatrač. Još je jedan zanimljiv prikaz vikinškog ukopa danske elite onaj pokojnika s brodom i bogatom ratničkom opremom te karolinškim mačevima i drugim predmetima karolinške provenijencije na nekadašnjoj granici Danske i Karolinškog Carstva. Slični se obrasci primjećuju i na drugim rubnim područjima Karolinškog Carstva, poput Moravske, Češke i Dalmacije. Autor zaključuje kako je mač bitno obilježje ranosrednjovjekovnog ratnika, ali postojao je čitav niz ratničkih identiteta.

Drugo poglavlje priručnika, čija je autorica Kosana Jovanović, nosi naslov *Smrt vladara i pogrebna ceremonija u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* (37-72), a sastoji se od tri dijela: *Memento mori – pogledi na smrt u srednjem vijeku*, *Pogrebne ceremonije i rituali u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* i *Kralj ne umire nikada*. U prvom dijelu rada autorica uvodi čitatelje u percepciju smrti u srednjovjekovnom razdoblju kroz opise Philippea Arièsa, književna i teološka djela, skolastička učenja i dogme te naglašava njihovu manifestaciju u pristupu prema smrti

u navedenom razdoblju. Isto tako, predstavlja ritual umiranja kojeg Ariès slikovito opisuje te naglašava njegovo mijenjanje krajem srednjeg vijeka kao rezultat promjene u vjerovanju u zagrobni život. Drugi dio, *Pogrebne ceremonije i rituali u razvijenom i kasnom srednjem vijeku*, autorica započinje prikazom smrti srednjovjekovnih engleskih i francuskih vladara prema srednjovjekovnim kroničarima. Tako saznajemo o smrti franačkog vladara Karla Velikog zahvaljujući njegovu biografu Einhardu, a saznajemo i o smrti engleskih kraljeva Harolda, Vilima Riđeg te Henrika Mladog Kralja. Zanimljiva je činjenica da su kraljevi mogli umrijeti dobrom smrću ili onom lošom, kao što su i za života bili stigmatizirani kao dobri ili loši vladari. Dobra smrt podrazumijevala je pripremu vladara da još za svojega života pripremi dušu i svoje svjetovne poslove za ono što dolazi nakon što umre, a kraljevi koji su umrli takvom smrću bili su Henrik I., Henrik IV. i Henrik Mladi Kralj. S druge strane, loša smrt bila je ona koja je umirućeg kralja zatekla nespremnog u pripremi za prelazak duše u vječnost, odnosno nagla i nasilna smrt (*biothanatus*), kako je naziva Orderic Vitalis. Primjeri takvih smrti bile su one kralja Harolda, Vilima Riđeg i Rikarda I. Lavljeg Srca, koji su umrli od posljedica pogotka strijelom. Autorica također prikazuje smrti srednjovjekovnih vladara s različitih moralizirajućih aspekata, kao što je smrt kao posljedica božanske kazne, raznih bolesti, neumjerenosti u jelu i piću francuskih kraljeva Filipa I., Louisa VI. i norveškog kralja Fjolnira, te ubojstva engleskih kraljeva Edvarda II., Rikarda II., Henrika VI. i Edvarda V. Na tragu toga, iz rada saznajemo i o nastanku bajki o uspavanim kraljevima kao posljedici nerazjašnjenih okolnosti oko smrti kralja. Autorica nadalje obrađuje teme vezane za pogrebne ceremonije i ukope. Tako se opisuje proces balzamiranja tijela kralja Henrika I. i Karla Ćelavog čija su tijela bila sklona propadanju kao znak slabog i lošeg kralja, te dobrih kraljeva čija tijela unatoč smrti nisu bila podložna raspadanju. Autorica upoznaje čitatelje i s praksom ukopa različitih dijelova tijela kraljeva na različitim mjestima kao simboličkog znaka kralja o prostiranju njegove vlasti i moći. Ističe se i značaj Biblije i običaja starih Židova kao preteče pogrebnih ceremonija iz kojih srednjovjekovno razdoblje preuzima uzore. Vladarsku pogrebnu ceremoniju autorica opisuje kroz tri primjera i to one engleskog kralja Henrika II., francuskog kralja Karla VI. i burgundskog vojvode Filipa Dobrog. Autorica donosi i opis pogrebne ceremonije supruga kraljeva, koje su također bile ritualne s ciljem predstavljanja javnosti prestiža i značaja položaja kraljice u srednjem vijeku. Trećim dijelom rada, *Kralj ne umire nikada*, autorica predstavlja ideju Ernsta H. Kantorowicza utemeljenu u knjizi *The King's Two Bodies* koja govori da su pokojni kralj i njegov nasljednik predstavljeni kao jedno u odnosu na Krunu te objašnjava kako eksklamacija *Kralj je mrtav, živio Kralj!* predstavlja ideju vječnog kraljevstva. Sukladno tome, autorica predstavlja Kantorowiczeve odrednice koje dovode do zaključka da kralj nikad ne umire.

Naslov trećeg poglavlja priručnika jest *Deditio, ritual mirenja u društveno-političkom kontekstu ranog i razvijenog srednjeg vijeka* (75-92) čiji je autor Robert Kurelić. Na početku poglavlja autor upoznaje čitatelje s važnošću neverbalne komunikacije koja je dominirala u srednjem vijeku, politikom i gospodarstvom istog perioda, srednjovjekovnim elitama u feudalnom sustavu i usporedbom njihova položaja u odnosu na politički položaj osoba u današnje vrijeme. Isto tako, autor naglašava važnost razumijevanja odnosa između političkih subjekata srednjovjekovnog društva koji je bio ugovorne prirode, objašnjava pitanje časti vezane za potonji odnos te način donošenja političkih odluka. Odnos moći i autoriteta objašnjava se putem hijerarhijskog karaktera srednjovjekovnog društva, odnosno feudalne piramide, a pojmove *consilium* i *auxilium*, koji se odnose na savjet te vojnu i novčanu pomoć koju bi vladar tražio i primio od svojih vazala, autor razjašnjava na primjerima kraljeva Ludovika Pobožnog, Karla

Ćelavog i Edvarda II. U drugom dijelu poglavlja autor stavlja fokus na pojam *deditio*, što bi u prijevodu značilo molba za milost, završetak sukoba i povratak u političku i društvenu hijerarhiju koji se u pravilu odvijao između vladara i njegovih podanika, a mogao se realizirati i prema osobama koje nisu neposredno nadređene u hijerarhiji. Potom se objašnjava pojam koncepta *fajde*, stanja oružanog sukoba među subjektima srednjovjekovne vlasti zbog uvrede časti te razlozi i situacije takvog sukoba. Autor se nadalje okreće pojmu prostracija koji je usko vezan uz ritual *deditio* jer predstavlja čin poniznosti, iskaza malenkosti i traženja vladareve milosti te se naglašava korištenje rituala mirenja, koji je postojao još od vremena barbarskih država, ali koji je zaživio tek u vrijeme Ludovika Pobožnog. Autor predstavlja podrijetlo rituala *deditio* iz merovinškog vremena, *deditio* Karlomana ocu Karlu Ćelavom te Ludovika Mlađeg ocu Ludoviku Njemačkom, kao i velik broj primjera istog rituala u ranom i razvijenom srednjem vijeku na temelju studija Zbigniewa Dalewskog i Gerda Althoffa. Na kraju tog poglavlja istaknuta su dva ključna faktora koji dovode do postupnog zamiranja ritual *deditio*: Canossa i gubitak povjerenja u ritual.

Barbara Španjol-Pandelo autorica je rada *Srednjovjekovne ceremonije i obredi u kršćanstvu* (95-107), ujedno i zadnjeg poglavlja ovog priručnika. U radu je fokus stavljen na koncept liturgije koja je utjecala na oblikovanje ceremonije, odnosno na definiranje gesti, obreda i ceremonija kojima subjekt izražava svoj odnos prema svetom. Autorica upoznaje čitatelje s bitnim komponentama liturgije kao što su liturgijska godina i njezin ciklus, liturgijsko ruho koje odijevaju pripadnici klera prilikom obreda, bojama liturgijskog ruha koje prenose važnu simboliku te liturgijskim gestama koje objedinjuju molitvene stavove, kretanje i držanje tijela za vrijeme različitih dijelova liturgije i obreda. Objašnjene su sakramentalne geste kao što je križanje, odnosno znak križa kao najpoznatija gesta kršćanstva, zatim molitvena gesta *orans* koja se odnosi na uspravan stav osobe s raširenim rukama i dlanovima okrenutim prema gore, potom sadržajna konvencionalna gesta porekcija i konvencionalna gesta procesije, odnosno vjerske povorke. Kao važan dio liturgije, autorica naglašava slavljenje sedam svetih sakramenata: krštenje, sakrament pomirenja ili ispovijed, sveta pričest, odnosno euharistija, sveta potvrda, bolesničko pomazanje, svećenički red i vjenčanje, kao i korištenje različitog liturgijskog posuđa. Isto tako, stavljen je naglasak i na likovne prikaze različitih liturgijskih gesta i ceremonija od kojih je najčešći prikaz raznih procesija povezan s kultom hostije, relikvije ili štovanja nekog sveca. Tijekom kasnog srednjeg vijeka likovni su se prikazi najčešće vezali za kristološku i marijansku tematiku, ali i svetačku ikonografiju, te su pridonijeli razumijevanju razvoja različitih liturgijskih elemenata. Kao i kod proučavanja likovnih prikaza, važnost je pridodana i analizi crkvene arhitekture i prostora koji su nastali tijekom kasnosrednjovjekovnog razdoblja. Tako se spominje primjer kapele Sainte Chapelle u Parizu gdje je cijeli prostor svetišta bio podređen obilasku oko relikvija Kristove trnove krune te Gospine kapele u Engleskoj koja je služila za ceremonije štovanja Bogorodice. Razvoj takve arhitekture ukazivao je na važnost koju su liturgija i ceremonijalni obredi imali na promišljenu izgradnju arhitekture.

Priručnikom *Ceremonije i ceremonijalna komunikacija* autori su dali izniman prinos razvoju i razumijevanju važnosti ceremonija te verbalne i neverbalne komunikacije u srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom društvu. Radovi sadržani u ovom priručniku predstavljaju uspješno interdisciplinarno istraživanje koje će zasigurno koristiti znanstvenoj zajednici u budućim istraživanjima, potaknuti na neka nova, ali i potaknuti interes kod čitalačke publike koja pokazuje strast prema srednjem vijeku.

Leona Posavec

Carla Casagrande – Silvana Vecchio, ***Passioni dell'anima: Teorie e usi degli affetti nella cultura medievale*** **[Strasti duše: teorije i uporaba afekata u srednjovjekovnoj kulturi]**, SISMEL Edizioni del Galluzzo, Firenze 2015., vi + 438 str.

Bogati kompendij patrističkih i skolastičkih pogleda na *Strasti duše* Carle Casagrande i Silvane Vecchio, zahvaljujući prirodi predmeta i intelektualne kulture koja ga okružuje, odgovara na brojna zemaljska i nezemaljska pitanja. Čitatelj tako može, primjerice, naučiti što su Adam i Eva iskusili počinivši istočni grijeh i koji se od naših praotaca pri tome ponio lošije; kakva zadovoljstva ljudi dijele sa životinjama i zašto; mogu li se kršćani u potpunosti uzdržati od strasti; što bi intelektualac trebao osjećati u oluji i kako potresi jačaju njegovo ili njezino rezoniranje; zašto je Isus Krist na križu "maestro in cathedra" za vjernike; zašto je *delectatio morosa* (užitak koji proizlazi iz promatranja nečijih promašaja) smrtni grijeh i slično.

Takva će pitanja kad su odgovorena ispuniti zadovoljstvom svakoga koji voli intelektualne slagalice bez obzira na njegove ili njezine istraživačke interese, ali ih ja ovdje ostavljam neodgovorenima kako bih potaknuo daljnje čitanje. Ovdje se namjeravam usredotočiti na opću strukturu *Passioni dell'anima*/*Strasti duše* prikazujući njihov prinos povijesti srednjovjekovnih emocija.

Knjiga se sastoji od četiri tematska bloka: (I) *Počela kršćanske rasprave o strastima*, (II) *Teorije strasti*, (III) *Strasti, poroci, vrline* i (IV) *Dobra uporaba strasti*. Po broju stranica, posljednja dva bloka su srce studije, koji nam govore kako strasti moraju raditi za odnosno u vjernicima. Ipak, "srednjovjekovno promišljanje o afektivnosti" je također istraženo u dubinu kako bi prilagodilo pragmatičnu komponentu, posebice posvećujući pažnju pitanju kako su strasti "kršćanski intelektualci" razumjeli kao "moćan i nužan instrument spasa" (8). Jedinstvo teoretskog i pedagoškog nivoa u srednjovjekovnoj raspravi o strastima postojalo je i u raspravama te predstavljalo neizbježivu potrebu teologa da stave svoje sustave u dobru uporabu.

(I) "Augustin: Strasti i spasenje." Građani Države Božje koju je stvorio sv. Augustin (354-430) boje se grijeha i čeznu za krijepostima. Oni iskušavaju velik broj strasti – veći od broja vlasi na njihovim glavama – jer su njihove strasti u neredu zbog istočnog grijeha. Njihova volja je sada žudnja (*concupiscentia*) koja predstavlja kaznu čitavog ljudskog roda. Je li moguće onda pronaći pravi put i rehabilitirati žudnju? Jedino ako bi potonjom vladala prava ljubav, Božja ljubav. Tako bi afekti mogli postati "noge" ili "krila" duše. Krist je došao na svijet kako bi naučio ljude ispravnu upotrebu strasti svojim vlastitim primjerom. "Strah, tuga, žudnja, radost postale su u Kristu i njegovim sljedbenicima izrazi ljubavi prema Bogu" (37).

"Ivan Kasijan: od ravnodušnosti do strpljivosti." Ivan Kasijan (oko 360. – oko 435.) tvrdi, pak, da srce vjernika mora biti izolirano od napada strasti kao citadel u pustinji. Njegov koncept "čistoće srca" uvodi pojam *apatheia* u istočnu monastičku tradiciju, tako da on postaje njezina istaknuta karakteristika zajedno s općim prezirom prema strastima. Apatija će klijati u pustinjačkom životu kao "cvijet" moralne i religiozne *practiké* za borbu protiv iskušenja, kako je vjerovao Euagrije Pontski (345. – 399.). Ipak, nasuprot stoicima, istočni monasi vide apatiju kao nužni uvjet za vrline, molitvu, jedinstvo s Bogom i poraz grijeha. Stoga je razredba strasti moguća jedino unutar sustava glavnih grijeha, a ne obratno. Savršeni monah je poput Joba koji strpljivošću konačno nadigrava sve svoje strasti.

"Grgur Veliki: bol koja spašava." Grgur Veliki (oko 540. – 604.) je fasciniran s Jobovim podnošenjem boli koja se progresivno širi od tijela na njegovo srce, dušu i um. Tako, Jobova bol postaje "znak Božje slave i instrument posvećenja" (55). U tom kontekstu, Grgur se referi-

ra i na Krista, čije strasti su ultimativne i, od tada nadalje, paradigmatske za kršćanski diskurs o emocijama. Iz Kristovog tijela, strasti se protežu na njegovo "mistično tijelo", to jest Crkvu.

"Meso je tijelo grijeha" jer ono izaziva duhovnu bolest (58). Stoga, Grgur i Kasijan smatraju tjelesne strasti opakima. Jedini lijek je zamijeniti ih duhovnim strastima.

(II) "Adamove strasti." Budući besmrtan, Adam je iskusio sve dobre strasti, misli Toma Akvinski (1225. – 1274.). Osjetio je ljubav, radost, žudnju, nadu i upotrebljavao sve vrline; nije bilo boli, pohote, ni straha. Ipak, nakon pada, harmonija je bila uništena, i Adamov razum počeo je gubiti pri upravljanju njegovim senzualnim apetitima. Složivši se u posljednjem s Augustinom, Akvinski vidi strasti kao generirane od tijela (ne od duše / volje), dakle predmoralne. Ako je, za Augustina, prvi grijeh "otkrio" strasti, za Akvinskog je jedino povećao njihov broj. Posebna pažnja tome kako tijelo generira strasti u interakciji s dušom njeguje kasniji razvoj srednjovjekovne afektivnosti. Zahvaljujući ponovnom uvođenju aristotelovskog učenja, razum prima izazov impulsa nižih tjelesnih dijelova. Volja za užicima (prirodni, urođeni ili protuprirodni) postaju prvi pokretač života.

"Vilim iz Auvergne: strasti, vrline, i afekti." Ponovno promišljeni odnosi tijela i duše izazivaju i sofisticiranije odnose strasti prema vrlinama i porocima. Za Vilima iz Auvergne (1180./90. – 1249.) u djelu *De virtutibus* termin *passio* postaje opći pojam za partikularne *affectiones*: "duša trpi strasti i generira afekte" (99). Vilim gradi na Aviceninom tripartitnom modelu duše (razumske, čulne i vegetativne sposobnosti), od kojih je svaki domaćin grupi afekata koje aktiviraju partikularni objekti. Birajući neke afekte i strasti, osoba stječe svoj osobni stav ili *habitus*. Dobar *habitus* realizira vrline, dok nasuprot tome loši reproducira poruke. Izgleda da je aristotelovska neutralnost ljudske prirode upitna budući da je "tijelo zatvor duše ili zemlja gdje vrag sadi kao sjeme čulne i vegetativne mogućnosti" (104).

"Promišljanja o strastima u komentarima na Nikomahovu etiku." Aristotelovska paradigma srednjovjekovne afektivnosti zaista je kulminirala s Albertom Velikim i Akvinskim. Za njih su strasti pokreti (uključujući u to i modifikacije) senzitivnih apetita koje okida potencijalno dobro ili zlo. Čulne strasti, poput ljubavi i mržnje, reagiraju – ovdje i sada – na intenzivno dobro i zlo, dok vegetativne, poput nade ili očaja, izbjegavaju složeno neizravno zlo ili teže prema kompleksnom dobru. Vrline djeluju po razumu / volji i tako naređuju strastima (no ne mogu ih potpuno ugasiti).

Užitak i bol su središnji pojmovi aristotelovskog diskursa o emocijama, bilo u vezi s moralnom edukacijom ili s ljudskom psihologijom. Biti moralan je izuzetno zadovoljstvo, koje onda, pak, ometa ona tjelesna.

"Toma Akvinski i sustav strasti." Sustav strasti kod Akvinskog je posebno zanimljiv kada analizira interakciju tijela i duše, kao i razuma i volje. On se može općenito karakterizirati kao "pred-moralni psihološki diskurs" gdje strasti imaju "čisto fizičku dinamiku" (151). Akvinski dijeli 11 strasti na čulne (ljubav / mržnja, žudnja / odbojnost, radost / žalost) i vegetativne (nada / očaj, strah / smionost, bijes) te analizira njihovu isprepletenost u *Prima secundae* svog djela *Summa Theologiae*. Negativne strasti su "strasnije" jer mijenjaju jedinstvo tijela i duše na protuprirodan način.

(III) "Strasti i sedam glavnih grijeha." Promišljanja o strastima "čine se mnogo marginalnijima, gotovo odsutnima iz srednjovjekovnih tekstova" u usporedbi s temom grijeha (165). Krećući od Augustina i Kasijana, strasti postoje isključivo u moralnoj perspektivi spasenja. Konačno, Grgur Veliki uvodi jednostavnu i djelotvornu klasifikaciju glavnih grijeha (oholost, zavist, lijenost, srdžba, lakomost, proždrljivost, pohota), koja je usmjerena prema duhovnoj praksi.

Obnova 12. stoljeća izaziva u srednjovjekovnoj afektivnosti ponovno promišljanje grijeha. Ako su ranije tijelo i duša bili suparnici, s prihvaćanjem njihovog jedinstva i uvođenjem različitih sposobnosti duše postaje lakše razviti kompleksnu duhovnu etiku. U tom smjeru, Petar Abelard razlikuje porok, prirodnu sklonost prema grijehu ili opaku žudnju od grijeha, koja namjerno vrijeđa Boga. Neke strasti, poput srdžbe ili zavisti, nisu grešne *per se* i mogu se ispraviti. Kasnije je "teološko-moralni problem" strasti bio razriješen odvajanjem afektivnih sposobnosti od onih viših koje određuju krivnju. Tako uzdržljivost i hrabrost postaju aktivne vrline koje reguliraju čulne odnosno vegetativne strasti. Poroci, s druge strane, dolaze iz odsutnosti tih vrlina.

"Pokreti srca i grijesi." Domenico Cavalca (oko 1270. – 1342.) piše *Speccio de' pecati*, dobar priručnik na narodnom jeziku i za ispovijed i "samoanalizu" koji nabraja brojne grijehe. Za sve njih se smatra da potiču iz pokreta srca i, uglavnom, iz "dezorijentirane ljubavi". Ti "pokreti" ili "afekti/strasti" zamjenjuju sustav smrtnih grijeha, integrirajući njegove elemente. Štoviše, poveznica između afekata i grijeha je osporena: afekti se mogu promijeniti u dobro ili zlo, a uz to, neki zli (poput straha od smrti) ne postaju grijesi ako se s njima ispravno postupa.

"Strah: filozof u oluji." *Exemplum* o filozofu u oluji koji je ispričao stoik Aulo Gelije (oko 125. – nakon 180.) razjašnjava koncept apatije (*apatheia*) koji su kritizirali kršćanski intelektualci. Mudrac, koji se boji oluje u duši, još vježba apatiju jer namjerno potiskuje zastrašujuće slike od infiltriranja u njegovo iskustvo. "Ukratko, mudrac osjeća pokrete [u njegovoj duši] koje, ipak, nisu strasti" (204). Za Augustina, pak, priča pokazuje kako pokušavajući biti bez strasti "poput nekog boga ili kamena," stoik podbacuje. Pravi mudrac bi trebao sebi dozvoliti da se boji kako bi izradio samilost (*misericordia*) prema drugima na brodu. Kasnije, Ivan iz Salisburyja (oko 1120. – 1180.) brani mudraca, koji, kako on smatra, osjeća "razumni strah" temeljan za poniznost i očekuje da Bog intervenira i spasi ga. Za Alberta Velikog mudračeva strast razlikuje se od onih ostalih putnika, budući da on trpi više u strahu od gubitka svog vrlog života.

"Užitak od Abelarda do Tome Akvinskog." Ako su užici u skladu s prirodom, Petar Abelard (1079. – 1142.) drži ih nužnim dijelom naše "psihofizičke strukture" i ne vidi u njima nikakav grijeh. Stoga on raskida poveznicu seksa i grijeha, uspostavljenu od Augustina i uzbunjuje monastičku kulturu koja neumorno apstinira od tjelesnih užitaka. Petar Lombard (oko 1096. – 1160.) ponovno utvrđuje augustinsku ideju griješnosti užitka. Ipak, kasnije Albert Veliki i Toma Akvinski, gledajući na to iz aristotelovskog kuta, odvajaju dobar užitak koji proizlazi iz vrlog ponašanja od onog koji slijedi strasti.

"Vrla bol: strpljivost." Za kršćane je strpljivost jedna od vrlina povezanih sa snagom; najvidljivije djeluje kad kontrolira strasti. Njezin prvenstveni cilj, prema Akvinskom, je sačuvati razum od tuge. Za kršćane, strpljivost bi trebalo osjećati kao ugodnu i laku, onu koja jamči ljubav i radost, jer ih ona priprema za budućnost. Teološki i propovjednički diskursi razlažu da je na taj način Krist podnio bol, a njegov primjer se mora slijediti.

"Sram: između strasti i vrline." Sram je podvrsta straha. Iako posljedica grijeha, ta strast nije zla *per se* i kad je ispravno postavljena dubokim kajanjem, može prerasti u vrlinu. Stoga, pokora uključuje različite stupnjeve i vrste srama.

(IV) "*Sermo affectuosus*: Strasti i kršćanska elokvencija." Srednjovjekovni *sermo affectuosus* (strastvena propovijed) teži pokrenuti ljudske afekte moćnim teološkim i moralnim instrumentom – "afektivnom retorikom". Augustin i Grgur Veliki slažu se da bi dobar misionar trebao "slomiti kamena srca" i raspaliti ih svojim, ispravnim strastima (*flectere*). Nadalje, Gr-

gur Veliki vjeruje da propovjednik treba naučiti dominirati strastima ljudi i održati svoj govor tako da ih popravi. Primjeri iz Svetog pisma i hagiografije pomažu kad se pričaju, jer oni *per se* mogu izazvati ispravne strasti. Vilim iz Auvergne predviđa *ars predicandi*: glas koji opisuje prljave stvari treba biti nizak, za strašne stvari drhtav i sl.; dok propovijedajući o boli geste moraju izgledati kao da netko plače.

"Emocije i sakrament pokore." U 12. i 13. stoljeću, sakrament pokore razvio se u skladu s općim intelektualnim kontekstom, u kojem se instrumenti za analizu afektivnosti umnožavaju. Individualizacija, introspekcija i otpuštanje krivnje uvedeni u pokoru institucionalizirali su sustav "sentimentalnog odgoja" za kršćane. U jezgri zapadne srednjovjekovne emocionalne paradigme postoji konstantan i voljan bol posebnog intenziteta, *contritio*. On je sposoban smrviti grijehe u prah. Nakon što mu se podvrgne, osoba se ispovijeda i potom osjeća olakšanje.

"Vilim iz Auvergne and Dobra uporaba strasti za pokoru." Vilim iz Auvergne uvodi preliminarni stupanj pojmu *contritio*, to jest *attritio*. To posebno psihološko stanje razvija se u duši s više afekata, poput straha, bijesa ili bola. Tada započinje uništavanje grijeha i prerasta u *contritio*, stvarajući širok i otvoren prostor vrlini. Najvažniji element ipak je intervencija božanske milosti. S kataliziraućom pomoći svećenika, ona prosvjetljuje dušu te osoba ostavlja za sobom sram i crvenilo (*erubescentia*, tjelesna manifestacija srama) postajući miran i strpljiv.

"Strasti, misticizam, molitva: slučaj Jeana Gersona." Individualni misticizam Jeana Gersona (1363. – 1429.) također se uklapa u emocionalnu paradigmu razdoblja. Njegov sustav temelji se na sofisticiranom pogledu na ljudsku dušu i tijelo i njihove afekte, koji proizlaze i iz platonističke i iz peripatetičke tradicije. Gersonova mistična teologija djeluje božanskom milošću, afektima i pomoću *synderesis*, posebnom sposobnošću duše da prije svega ima afektivne mogućnosti i intuitivno poznavanje morala.

"*Specchio di croce*: Domenico Cavalca i red afekata." Trpeći Krist je drugi prominentni model za sentimentalni odgoj i imitaciju. Kako Domenico Cavalca pokazuje, to je u prvom redu realizacija augustinskog plana o povezivanju strasti sa spasenjem. Za Cavalcu, slika raspeća je teološki kompendij sposoban educirati kršćane i o temeljima njihova vjerovanja i o ispravnom životnom putu. Raspeće je također najviši primjer za to kako se strasti moraju reorganizirati. Nadvladavši ih sve, Krist je uspostavio ispravnu hijerarhiju njihovih objekata: "Bog, naša duša, duše ostalih, naše tijelo, tijela drugih, naše stvari" (394).

Cavalcin emotivni ezotericizam još jednom potvrđuje postojanje obilja "plodne zemlje" za istraživanje srednjovjekovne afektivnosti, kako ju je istražila knjiga *Passioni dell'anima* Carle Casagrande i Silvane Vecchio. Pod krovnim terminom kršćanske povijesti strasti, nalaze se teme iz povijesti filozofije, teologije i misticizma, kao i one društvene i kulturne povijesti. Jedina povijest koju bih još želio tu naći je povijest medicine, koja bi mogla razložiti tjelesne manifestacije strasti. Sveprisutna teorija o tjelesnim tekućinama očito je pridonosila diskursu o afektivnosti, i to bi zahtjevalo dalje proučavanje. No, moja pretjerana žudnja može biti u potpunosti ukroćena drugim intelektualnim užicima koje ova divna knjiga pruža znanstvenom čitateljstvu.

Yuri Rudnev

Robert Kurelić, ***Daily Life on the Istrian Frontier: Living on a Borderland in the Sixteenth Century***, Brepols Publishers, Turnhout 2019., 230 str.

Robert Kurelić docent je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli. Njegovi istraživački interesi uključuju povijest svakodnevice, simbole i ceremonije u srednjem vijeku, Istru na prijelazu iz srednjeg u rani novi vijek, srednjovjekovno plemstvo te vojnu povijest kasne antike i srednjega vijeka. Njegova knjiga *Daily Life on the Istrian Frontier: Living on a Borderland in the Sixteenth Century* predstavlja velik prinos povijesti svakodnevice na austrijsko-mletačkoj granici u Istri u 16. stoljeću. Autor otvara nove povijesne perspektive sagledavajući na temelju opsežne bibliografije i različitih izvora život ruralnog svijeta, migracije, kolonizaciju, dolazak Morlaka u Istru te susret i suživot različitog načina života domicilnog i morlačkog stanovništva.

Nakon sadržaja, popisa priloga i kratica te zahvala autor u *Uvodu* (1-27) predstavlja teme o kojima govori u svojoj knjizi. Istra je u 16. stoljeću bila podijeljena na mletačku i austrijsku Istru. Mletačka Republika i Habsburgovci sukobljavali su se na području Istre, a 16. stoljeće predstavljalo je i vrijeme najveće osmanske opasnosti. U Istri su stanovnici obolijevali od malarije i kuge, a depopulacija je bila problem od ranog srednjeg vijeka. Autor objašnjava da je korištenje šuma i pašnjaka na granici bilo nejasno definirano pa su zbog toga izbijali sukobi. Pred Osmanlijama bježe Morlaci koji dolaze iz unutrašnjosti Balkana na istarsku mletačko-austrijsku granicu i rado ih primaju obje strane jer time dobivaju radnu snagu. Morlaci su bili polunomadski stočari koji su sa sobom donijeli i drukčiji način života, sklonost iskorištavanju slabosti vlasti, krađi i krijumčarenju. Smjestili su se u velikim grupama čime vlasti nisu bile zadovoljne, a neki su u Istri potražili sklonište dok ne prestane osmanska opasnost. Autor nadalje daje *Pregled istarske povijesti* (11-20) u kojem govori o istarskoj prošlosti od razdoblja kada je poluotok naseljavalo antičko pleme Histri po kojem je Istra dobila ime, do ranog novog vijeka. Istrom su vladali Rimljani, Ostrogoti, Bizant, Franačka, akvilejski patrijarsi, Mletačka Republika, grofovi Gorički, Habsburgovci. Nakon što su Habsburgovci 1374. od grofova Goričkih preuzeli Pazinsku knežiju i nakon što je akvilejski patrijarh prepustio svoje posjede Veneciji 1420. Istra je u 16. stoljeće ušla podijeljena između habsburškog imperija i Mletačke Republike. Nakon Tridentske arbitražne odluke 1535. uspostavljena je granica uz koju je bilo mnogo diferencija, nepodijeljenih parcela koje su uzrokovale velik broj sporova. U potpoglavlju *Gospodarstvo Istre u 16. stoljeću – šume i pašnjaci* (21-25) autor objašnjava da je istarsko gospodarstvo u 16. stoljeću počivalo na dva stupa: šumarstvu i stočarstvu. Šume su predstavljale građevni materijal i ogrjev, a glede stočarstva između mletačke i austrijske Istre razvila se gospodarska simbioza: stoka iz austrijskog dijela mogla je u proljeće i jesen pasti u južnom dijelu mletačke Istre, a stoka iz mletačkog dijela mogla je ljeti boraviti na planinama austrijskog dijela Istre. Uvodni dio knjige završava *Napomenom uz terminologiju* (26-27) gdje autor objašnjava termine koji su u uporabi u ovoj knjizi, posebice one termine koji označavaju granicu i granično područje.

U prvom poglavlju knjige *Spone koje vežu* (28-70) autor naglašava da mu je zadaća bila istražiti koje su sličnosti na ruralnim područjima postojale s obje strane granice i dati odgovor na pitanja je li za stanovnike graničnog područja bilo teško prijeći granicu i započeti život na drugoj strani te postoje li primjeri za suradnju i integraciju u zajednicama na graničnom području. Ukoliko stanovnici govore istim jezikom, dijele ista praznovjerja i običaje, lakše će – kako tvrdi autor – doći na graničnom području do usustavljanja saveza, društvenih spona i

integracije iako one nužno ne omogućavaju automatsko prihvaćanje i integraciju pridošlica. U potpoglavlju *Podijeljen jezik* (31-34) autor objašnjava da je talijanski bio zastupljen u priobalnim gradovima, a hrvatski u zaleđu, pri čemu se lingvistička i politička granica nisu poklapale. *Lokalna administracija* (34-40) sljedeće je potpoglavlje u kojem je predstavljena uloga župana pri čemu se dolazi do zaključka da je lokalna administrativna struktura bila skoro identična s obje strane granice. Pod *Popularna vjerovanja* (41-47) ubraja se rasprostranjenost različitih praznovjerja pri čemu je integracija u novu zajednicu bila lakša i brža ukoliko se radilo o jezičnoj i kulturološkoj sličnosti. Autor navodi primjere vjerovanja u vampire, vukodlake, vještice i druga praznovjerja u mletačkoj i austrijskoj Istri. U potpoglavlju *Boljun – studija slučaja 'austro-mletačke' suradnje* (47-70) autor je istraživanjem sklapanja brakova došao do zaključka da su stanovnici Boljuna koji je predstavljao dio Pazinske knežije, sklapali brakove bez obzira na političku granicu i granične sporove. Supružnici su bili i iz mletačke Istre (Roč, Buzet, Lanišće, Marčana). Boljun je samo jedna od mnogih ruralnih zajednica na istarskom pograničnom području čiji stanovnici su održavali veze sa svojim susjedima što pokazuje da je granica bila porozna. Istarske ruralne zajednice su – kako tvrdi autor – prihvaćale migrante prihvaćajući ih u svoju zajednicu putem braka, duhovnog srodstva i članstva u bratstvu.

U drugom poglavlju *Nova krv* (71-131) autor objašnjava da su migracije u Istri u 16. stoljeću imale ozbiljne implikacije za vlasti i stanovništvo na obje strane granice. Poluotok je trebao nove stanovnike, a problemi koji su nastali dolaskom Morlaka nisu se mogli lako riješiti. U potpoglavlju pod naslovom *Morlaci i Istra* (77-108) autor tumači značenje naziva Morlak što znači Crni Vlah. Morlake ili Ćiće željeli su Mlečani i Habsburgovci naseliti u Istri nakon krvavog rata koji su vodili početkom 16. stoljeća. Smatralo se da će Morlaci zbog svoje robusne prirode biti dobri vojnici kao i posada na galijama. Također su vlasti željele riješiti problem depopulacije i gospodarske krize, ali s Morlacima je došlo krijumčarenje, nerazumijevanje, korupcija, pohlepa, oportunizam i njihovo razumijevanje časti. *Čast, zločin i pravda na graničnom području* (109-127) sljedeće je potpoglavlje u kojem autor daje odgovor na pitanje je li morlačko društvo bilo časno te tvrdi da postoje dokazi koji mogu ispitati tu hipotezu: morlački čin kamenovanja kao napad na autoritet, pobratimi kao najpredaniji prijatelji te morlačka osveta. Sinovi su uvijek trebali osvetiti svoje očeve, a često su ih majke na to podsjećale. Morlaci se u drugoj polovini 16. stoljeća više ne javljaju u izvorima pod optužbama za kriminalne radnje jer su se postepeno integrirali i asimilirali u ruralne zajednice. *Ekonomski migranti na kraju stoljeća* (127-131) tema je potpoglavlja u kojem autor objašnjava da je u prvoj polovini 16. stoljeća većina migracija unutar Istre bila posljedica protjerivanja od strane mletačkih vlasti, a u drugoj polovici 16. stoljeća sve veći nameti u habsburškoj Istri preokrenuli su trend tako da su migracije uslijedile iz tog dijela Istre uglavnom prema Puli. Mletački Morlaci bi migrirali u Pazinsku knežiju kada bi prekršili zakon i bili prognani, a i austrijske vlasti bi ih iz istog razloga tjerale preko granice.

U trećem poglavlju knjige pod naslovom Što razdvaja (132-195) autor ističe da su sporovi na granici bili kompleksni zbog odnosa između dviju sila te složenih obiteljskih i dinastičkih politika i interesa. Svaki od tih sukoba jedinstven je – navodi autor – po svojim sudionicima, vremenu i mjestu na kojem se odvio te po čimbenicima koji su utjecali na rješenje ili spremnost da ga se riješi. *Granični sporovi u Istri prije i poslije Rata Cambraiske lige* (160-178) naslov je potpoglavlja u kojem autor objašnjava da su diferencije postojale i prije Rata Cambraiske lige, ali ih je nakon tridentske arbitražne odluke bilo znatno više. To su bila područja stalnih konflikata i velike nestabilnosti. U potpoglavlju *Rituali na graničnom području – anatomija gra-*

ničnih sporova u 16. stoljeću u Istri (178-190) autor naglašava da je neprijateljstvo između sila, naoružavanje seljaka te generalna nevoljkost pri rješavanju sporova dovelo do neprekidnog dovođenja trupa na granicu kako bi se pokazala spremnost za obranom granice. Okupljanje stotine naoružanih ljudi na granici 1604. predstavlja vrhunac novog rituala na granici kojim je nastupio novi pretežito vojnički način rješenja konflikta. *Spor oko Valbone* (190-195) naslov je sljedećeg potpoglavlja u kojem autor objašnjava krizu i napetosti između mletačkih i austrijskih vlasti koju je uzrokovao spor oko doline Valbone smještene na planini Ćićariji koja je predstavljala nepresušne ljetne pašnjake za stoku. Dolina je toliko bila važna rašporskom kapetanu u vrijeme Rata Cambraiske lige da je prepustio sedam sela Frani Krsti Frankopanu 1509. kako bi obranio dolinu koju su prisvajali ljudi iz Podgrada. Najveći izazov je za mletačke vlasti – kako tvrdi autor – predstavljao spor oko doline s Veprincem koji je započeo 1571., a prerastao je u ozbiljan međunarodni skandal. Spor je bio ispunjen dugom korespondencijom, batinanjem, napadajima, paljenjem šuma te krađom stoke.

U *Zaključku* knjige (196-199) autor sažima iznimno zanimljivu temu knjige rečenicom da je "istarska granica bila svijet malih paradoksa i znatne složenosti." Na kraju knjige slijedi *Popis citiranih djela* (200-218), *Rječnik pojmova* (219-221), *Rječnik geografskih imena u Istri i blizu Istre* (222-223) na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku, *Kazalo* (224-230) i popis izdanja međunarodne kuće Brepols Publishers *Studije o povijesti svakodnevice (800-1600)* (231).

Autor u ovoj hvalevrijednoj knjizi sagledava povijest svakodnevice na istarskoj granici u vrijeme turbulentnog 16. stoljeća kada je stanovništvo bilo izloženo ratovima velikih sila, osmanskoj opasnosti i bolestima, što je uzrokovalo veliku depopulaciju koju su vlasti s obje strane granice nastojale riješiti kolonizacijom. Pri tome se političke, crkvene i jezične granice nisu poklapale. Knjiga sadrži pregledne zemljovide koji zorno prate opise događaja. Autor istražujući istarsku granicu obrađuje zanimljive teme o migracijama, doseljenicima, diferencijama, običajima i raznim kulturološkim fenomenima pri čemu granica predstavlja kako autor kaže 'paradoks' unutar složenih društvenih odnosa koji su integracijama i asimilacijama prerasli u multikulturalno istarsko društvo.

Maja Ćutić Gorup

Ivana Horbec, ***Prema modernoj državi. Uprava i politika u Banskoj Hrvatskoj 18. stoljeća***, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 603 str.

U nakladi Hrvatskog instituta za povijest nedavno je objavljena monografija Ivane Horbec *Prema modernoj državi. Uprava i politika u Banskoj Hrvatskoj 18. stoljeća*. Knjiga svoje korijene ima u autoričinoj doktorskoj disertaciji te predstavlja rezultat višegodišnjeg istraživanja povijesti Banske Hrvatske u širem kontekstu habsburškog i europskog prosvjetiteljstva. Osim što uvelike pridonosi razumijevanju prosvjetiteljskih ideja i reformi te (proto)modernizacijskih procesa koji u tome razdoblju dubinski mijenjaju karakter i značaj pojma *država*, autorica je predstavila istraživanje utemeljeno na dubinskoj analizi impresivnog korpusa do sada uglavnom nekorištenog izvornog gradiva iz arhiva u Zagrebu, Beču, Budimpešti i Linzu. Knjiga je podijeljena u šest tematskih cjelina, od kojih svaka korespondira s određenom povijesnom problematikom promatranog razdoblja i nudi odgovore na pitanja o procesima i fenomenima koji su tijekom 18. stoljeća usmjeravali upravno-politički razvoj države.

Na početku prve cjeline pod naslovom *Izgradnja protomodernih državnih struktura* autorica ukazuje na idejno-politički okvir prosvijećenog apsolutizma utemeljen na prirodnom pravu i pravnoj legitimaciji vladara kao centra moći. Legitimaciju hijerarhije u Habsburškoj Monarhiji, prema kojoj vladar zauzima mjesto u samom vrhu strukture autoriteta, sustavno su provodili pravno obrazovani stručnjaci Karl Anton von Martini, Johann Heinrich Gottlob von Justi i Joseph von Sonnenfels, koji su pod utjecajem idejnih strujanja na njemačkim sveučilištima sudjelovali u reformskoj politici Dvora u Beču. Nastojanja za hijerarhizacijom vlasti u praktičnom su smislu uvjetovala protomodernizacijske procese u državnoj upravi. Idejom da je vladarski autoritet istovjetan s brigom za blagostanje države tijekom 18. stoljeća legitimizirao se pristup središnjih vlasti u različite domene upravljanja državom, što se odrazilo na formiranje novih državnih tijela i transformaciju postojećih. Prema autorici, jedan od ogledних primjera ovakvih procesa u Banskoj Hrvatskoj je ustrojstvo Hrvatskog kraljevskog vijeća 1767., koje postaje nositeljem izvršne vlasti u Kraljevini, odnosno, prva protomoderna vlada. Kako su se iz ingerencije Hrvatskog sabora izuzeli upravni i izvršni poslovi, ovim se činom postigao velik korak u odvajanju uprave od zakonodavstva. Istodobno i lokalna feudalna upravna tijela gube svoj položaj u hijerarhiji autoriteta, a popratna profesionalizacija kadrova u novim državnim strukturama naglasila je potrebu za obrazovanim činovništvom. Kako je reformska politika zahvatila mnoge aspekte državne uprave, u kontekstu ovog istraživanja posebice bi trebalo izdvojiti i razvoj obrazovnog sustava. Osnutkom Političko-kameralnog studija u Varaždinu 1769. postavljeni su visoki standardi za edukaciju novih državnih kadrova, jer je voditeljem studija postao Adalbert Adam Barić, Sonnenfelsov učenik i doktor prava na Sveučilištu u Beču. Nadalje, ustrojstvom Zagrebačkog školskog distrikta 1776. i osnutkom Vrhovne uprave škola, na čelu koje je bio pobornik kameralizma Nikola Škrlec Lomnički, stvoreni su okviri za državnu obrazovnu politiku u Banskoj Hrvatskoj. Takav proces (proto) modernizacije tijela državne uprave svoje korijene ima upravo u prosvjetiteljskim idejama i reformama koje su zahvatile ekonomske i političke strukture, javno zdravstvo, privatno-pravne odnose i obrazovanje.

U sljedećem poglavlju pod naslovom *Od "fiskalne države" do "države blagostanja"* autorica se fokusira na transformacije poreznog sustava povezane s fiskalnom politikom utemeljenom u duhu kameralizma kao osnovi habsburških reformskih projekata. Proces konsolidacije državne blagajne bio je nakon ratnih napora u prvoj polovini 18. stoljeća prijeko potreban, pa je predstavljao jedan od najvažnijih reformskih izazova. Posebnu pažnju autorica poklanja posebnosti poreznog sustava u Banskoj Hrvatskoj te zaključuje kako se uvelike kosio s općim nastojanjima bečkog dvora za uređenjem fiskalne uprave. Inzistiranje lokalnog plemstva na starim privilegijima, naročito na zajamčenim poreznim pravima, rezultiralo je nepovjerenjem vladara prema lokalnom plemstvu i zaobilaženjem feudalnih struktura u provedbi često profitabilnih reformi. S druge strane, dio plemstva prepoznao je potencijal suradnje na reformskim projektima, što je u nekim slučajevima ubrzavalo gospodarski razvoj i ukazivalo na mogućnost za suradnju između staleža u Banskoj Hrvatskoj i vlasti u Beču. Uslijed takvog razvoja okolnosti, postalo je razvidno da će se u narednom periodu plemstvo morati prilagođavati i od vlastelinskog principa upravljanja imovinom prihvatiti moderni poduzetnički duh. Ipak, inicijativu i logistiku za veće gospodarske pothvate posjedovala je uglavnom centralna vlast, a primjere za takav trend možemo naći u osnutku Severinske županije i Riječkog gubernija, čime se ustanovio institucionalni okvir za uređenje puteva prema Primorju.

Daljnji tragovi reformske politike i prosvjetiteljskih ideja na području skrbi za cjelokupno pučanstvo u vidu razvoja nižeg obrazovnog sustava i javnog zdravstva tema su trećeg poglavlja *Socijalna uloga "države blagostanja"*. Snaga države je, prema stručnjacima kameralnih znanosti, bila u svim raspoloživim resursima, pa ne čudi stav već spomenutog pravnika Justija da u državne resurse treba ubrojati i sve sposobnosti i znanja osoba koje se nalaze u zemlji. Prihvaćanjem takvog stava habsburški su se vladari postavili kao zaštitnici svih svojih podanika, od kojih je 85-90% činilo seljaštvo. To osobito vrijedi za period vladavine Josipa II., kada dolazi do emancipacije kmetstva. Autorica primjećuje tri aspekta reformskih pristupa. Prvi, koji karakterizira intervencija vladara u odnose vlastelina i kmetova i koji djeluje protiv vlastelinske samovolje. Zatim, ideološko 'prosvjetljivanje' kroz obrazovni sustav i stvaranje 'korisnih' podanika te, kao treći, osiguranje zdravstvene zaštite kroz odgoj i razvitak zdravstvenog institucionalnog okvira. Pritom je važno ukazati na specifičnosti u ugarskom dijelu Monarhije, gdje su osmišljene reforme, posebice na području obrazovanja, često bile daleko od izvedivih. Međutim, nastojanja da se podanici u Habsburškoj Monarhiji učine zdravima, školovanima i *sretnima* – koncept koji se javlja kao lajtmotiv u legitimaciji kameralističkih reformi – za posljedicu su imala stvaranje građana koji se mogu brinuti o sebi i plaćati porez državi.

U poglavlju *Staleži – rivali i partneri* autorica pobliže analizira ulogu hrvatskih staleža u modernizacijskoj politici habsburških vlasti. Iako je nedostatak suradnje plemstva u stvaranju učinkovitog državnog aparata ocijenjen kao općeeuropski fenomen, I. Horbec nasuprot tradicionalnoj historiografiji, koja plemstvo vidi kao kočnicu razvoja, naglašava neposrednu ulogu plemstva u stvaranju državnih struktura. Za odnos centralnih i lokalnih uprava u ranomodernom razdoblju ocjenjuje da je više nalikovao suradnji nego konfliktu, poglavito kako su partikularni feudalni interesi unutar upravne hijerarhije potisnuti profesionalizacijom činovništva i koncentracijom moći u (proto)modernim državnim institucijama. Posebno treba naglasiti kako je autorica u tom poglavlju locirala kanale kojima hrvatski staleži komuniciraju s kraljem i rekonstruirala tijek donošenja upravno-političkih odluka. Pritom kao prepreku suradnji navodi neupućenost habsburških vlasti u lokalne prilike, kao i nesnalaženje pripadnika hrvatskih staleških struktura u povratnoj komunikaciji s vlastima. Kako sam pojam vladara prestaje biti vezan za jednu osobu, već počinje predstavljati razgranat sustav institucija u kojemu odluke prolaze više instanci provjere prije nego ih potvrđuje osoba kralja, sposobnost elita u Banskoj Hrvatskoj da sudjeluju u politici ovisila je o prilagodbi novoj hijerarhiji. Tek s novom generacijom prosvijećenih pojedinaca poput spomenutih Nikole Škrlca Lomničkog i Adama Barića, koji u šezdesetim godinama 18. stoljeća zauzimaju upravne funkcije u Banskoj Hrvatskoj zapažamo pravu prilagodbu hrvatskih elita kameralističkim reformama Dvora u Beču.

Ranije naznačenim procesima profesionalizacije činovništva i hijerarhizacije državnih službi, u poglavlju *Prema novoj upravnoj eliti* ukazuje se na još jedan vid depersonalizacije javne uprave. Autorica primjećuje kako modernizacijom upravnih tijela sam pojam *službe* dobiva karakter javne, a ne privatne časti. Tu važnu promjenu u percepciji javne službe povezuje s utemeljenjem formalnih organizacijskih pravila i hijerarhije unutar državnih struktura, što feudalnim upravnim aparatom, koji je uvelike odgovarao konceptu privatnog vlasništva, nije postignuto. Možda najbolji primjer izuzeća upravne funkcije iz sfere privatnog vlasništva i posebnih privilegija u domenu javne uprave jest izmjena karaktera banske funkcije u jeku i nakon prvog vala protomodernizacijskih reformi u Banskoj Hrvatskoj. Osim što je u ranijem

razdoblju simbolizirala posebne privilegije hrvatskih staleža, banska funkcija označavala je i status, a službeni naziv bio joj je *vicerex* ili *prorex*. Međutim, od razdoblja prosvjetiteljstva do sredine 19. stoljeća banska se čast preobražava u visoku državnu službu, čiji je nosioc zakletvu polagao pred Dvorom u Beču i obećao da će odstupiti s dodijeljene funkcije, ako se to od njega zatraži. Autorica ukazuje na čitav niz transformacija političko-upravnih službi, koje nisu zahvatile samo najistaknutije strukture kao što je institucija bana, već su dubinski izmijenile čitav sustav javne uprave.

Posljednje poglavlje pod naslovom *Država kao 'organizam'* započinje idejom proizašlom iz kartezijanske tradicije i idejom da *red* a ne božja providnost ili arbitrarna sudbina upravlja svijetom. Habsburški je prosvijećeni apsolutizam odražavao upravo red, organizaciju i profesionalizam, putem kojih se nailazilo na praktična rješenja u procesu sveopćeg razvoja državnih struktura. U predmodernoj zapadnoeuropskoj misli državno je tijelo često bilo poistovjećeno s ljudskim, a kroz tu simboliku nije bilo teško zamisliti kameraliste bečkog prosvjetiteljstva u ulozi liječnika, jer državno se tijelo, poput ljudskoga, može izliječiti i učiniti zdravijim. Reformska politika je, kao što je vidljivo iz tog poglavlja, bila duboko utemeljena u prirodno-pravnoj legitimaciji vladara kao vrhovnog nositelja moći i njegovom prerogativu da organizira državu prema načelima *općeg dobra*. I ovdje autorica ukazuje na posljedični razvoj administracije i profesionalnog činovništva, koji se očitovao kroz nastanak kancelarijskog stila te uređenje arhiva i registratura, pa dio ovog poglavlja predstavlja i historijsko-jezičnu analizu izvornog gradiva.

Kako se kroz čitavu knjigu provlači pojama *razvoja* države, autorica sugerira da je u tom kontekstu razdoblje Marije Terezije i Josipa II. predstavljalo ključnu etapu za zemlje Habsburške Monarhije i ostavilo dubok trag na ono što danas doživljavamo kao moderne državne strukture. Ništa manje nije zastupljena ni problematika (proto)modernizacije na mnogim razinama državne uprave u Banskoj Hrvatskoj, čime je I. Horbec ponudila sveobuhvatnu, a opet dubinsku analizu procesa transformacije države u pojmovnom i strukturnom smislu. Popraćena dodacima – popisom izvornog gradiva i literature, kazalom osobnih imena i sažetkom na engleskom jeziku – na gotovo stotinu stranica, ova je knjiga odraz velikog iskustva autorice i predstavlja novu nezaobilaznu točku kada govorimo o predmodernoj povijesti Banske Hrvatske.

Zrinko Novosel

Drago Roksandić, ***Čovjek i prostor. Čovjek u okolišu [Ekohistorijski ogledi]***, Samobor – Zagreb 2018., 431 str.

Opsežna knjiga sastavljena je od osam tematskih poglavlja koje se svako može zasebno čitati. Glavna nit vodilja je pristup kojim se obrađuju povijesne i sadašnje teme: zbivanja se promatraju kroz prizmu ekohistorije, proučavanjem prostora i utjecaj događaja i naracije na prostor i njegov okoliš, promjenama kojih pojedine regije podliježu s geografskog gledišta. Teorijska poglavlja izmjenjuju se s analizom pojedinih oglednih primjera. Prva cjelina, *Od humane geografije do ekohistorije* (17-51), teorijskog je tipa. U prvom poglavlju *Povratak humanoj geografiji*, autor nas upoznaje s dijelom André Blanca *La Croatie occidentale. Etude de géographie*

humaine objavljenim 1957., a tek 2003. prevedenim na hrvatski, koje je odigralo pionirsku ulogu u proučavanju utiska čovjeka i ljudske prakse pri interveniranju na podneblje na kojemu se nalazi. Sama godina prijevoda knjige podudara se s pojavom ekohistorije i regionalne historije u hrvatskoj historiografiji, kojom se javlja osvježen interes za proučavanje humane geografije u Hrvatskoj. U drugom poglavlju *Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost*, nakon predstavljanja vodećih svjetskih autora za pitanje povijesti okoliša, slijedi prikaz projekta iz hrvatskog područja zvanog "Triplex Confinium", kao oglednog primjera međunarodne suradnje različitih stručnjaka za proučavanje povijesne tromeđe iz ranog novog vijeka. Pri tome se autor više zadržava na samoj definiciji riječi "okoliš" i "političko djelovanje" kako bi daljnja rasprava bila jasnija. Treće poglavlje *Čemu časopis Ekonomska i ekohistorija* jasno govori o opravdanosti pokretanja takve publikacije s prvim brojem tiskanim u 2005. godini. Posljednje, četvrto, poglavlje *Zavičajna povijest: pojmovni izazovi* razmatra pojedine koncepte poput "zavičaj", "običaj", "etnonacionalno" i ukazuje na prekretnicu koja se zbiva u historiografiji s novim područjima proučavanja povijest.

Druga cjelina *Ekohistorijski ogledi* (53-139) pruža konkretne primjere istraživanja povijesne zbilje kroz prizmu humane geografije i ekohistorije. U petom poglavlju *Dinarski Vlasi/Morlaci od 14. do 16. stoljeća: koliko identiteta?*, kao što i sam naslov naznačuje, autor obrazlaže različite oblike i prizvuke koje poprima naziv Vlasi/Morlaci kroz stoljeća, kada ih ovisno o okolnostima prisvajaju ili odbacuju pojedine etničko-političke skupine. Sljedeće poglavlje je *Dalmatinska zagora u ranom novom vijeku: pitanja za raspravu*. Autor kreće od naziva rimske provincije *Delmatia* u 1. stoljeću prema Delmatâma, nastavlja s tzv. "mentalnim kartama" kojima se poima "Dalmatinska zagora", a koje su se mijenjale kroz stoljeća, od kada se prvi put pojam pojavljuje u 1185. do danas, ističući dalmatinski "dualizam" koji razdvaja primorsku i kopnenu Dalmaciju kroz stoljeća te varljivi odnos vlasti prema stanovništvu Dalmatinske zagore. U sedmom poglavlju *Ličko-krbavski Bunjevci u "dugom" 18. stoljeću: od Vlahâ-katolikâ do Hrvatâ*, autor nastavlja razmišljanje o posebnoj sub-etno-skupini prisutnoj u Lici i Krbavi kada su uključeni u Vojnu krajinu, kako bi se razjasnili i ispravili pojedini stereotipi. U osmom poglavlju prelazi se sa studija ljudi na proučavanje prostora: *Savsko pograničje između geopolitike i ekohistorije (1718. – 1739.)*. Proučavanje Posavske krajine potrebno je stavljati u vremenski kontekst, tj. isticati okolicu, političko ozračje i političke ambicije habsburške kuće prema europskom jugoistočnom prostoru. Razmatraju se pomicanja granica, sanitarni kordoni, uspostave tvrđave, onodobna kartografija i pojedini nacrti utvrda. Deveto poglavlje *Zrinska gora u ranome vijeku: kartografske percepcije* zgodno nudi rješenje današnjih naziva raznih toponima i oronima koja se nalaze na kartama različitih kartografa iz 16. i 17. stoljeća. Kako se nazivlja mijenjaju, tako i autor prati promjene obilježja tog prostora kroz vrijeme. Sljedeće, deseto, poglavlje pod naslovom *Drava u očima jozefinistâ* posebno se usredotočuje na jednu struju mišljenja, jozefinističku kulturu i njene opise Drave na kraju 18. stoljeća. Osim samog opisa rijeke, onodobni pisci prikazuju lokalno stanovništvo i područja Slavonije i Srijema kroz koje putuju.

Treća cjelina naslovljena je *Od prostora prema okolišu i od okoliša prema prostoru* (141-229). Prvo poglavlje ove cjeline, *Konfliktne strategije u proizvodnji prostora Banske krajine u 18. stoljeću: pogledi "odozdo" i "odozgo"*, bavi se vojnokrajiškom militarizacijom i aktivnostima raznih kompanija u sklopu političke strategije Habsburške Monarhije. O kmetskim bunama kroz Slavoniju autor piše u sljedećem poglavlju, *"Drugi" i nasilje u Hrvatskoj 1755. godine: staleži, konfesije i etnosi u literarnim percepcijama socijalnog konflikta*, koristeći se djelom kanonika Baltazara Adama Krčelića. O nevjerojatnoj sudbini i osebujnost pisanih djela jednog francuskog časnika

hrvatskih korijena iz Napoleonove vojske, a potom diplomata pod tuđom zastavom, autor se osvrće u poglavlju *Kako čitati Luju Matutinovića?* U sljedećem poglavlju, *Matasovićevi inovacijski doprinosi vojnokrajiškoj historiografiji* ukratko se opisuje rad povjesničara Josipa Matasovića u kontekstu onodobne historiografije koja se bavila proučavanjem povijesti Vojne krajine.

Četvrta cjelina zove se *Studija zagrebiensa ekohistorica* (231-243) i sadrži samo jedan naslov, tj. petnaesto poglavlje čitave knjige *Filozofski fakultet u poplavi 1964. godine: sjećanja i dokumenti*. Članku su priložene fotografije poplavljenog područja oko Filozofskog fakulteta i organiziranja spašavanja. Peta cjelina nosi naslov *Kartografske konstrukcije prostora* (245-279) i sadrži puno kartografskih priloga. Poglavlje *Kartografski izvori za povijest Slavonije od 16. do 18. stoljeća* donosi popis svih evidentiranih karata na kojima je nacrtana regija "Slavonija" / "Esclavonie" / "Illyricum", tj. njih šesnaest kroz dva stoljeća. Sedamnaersto poglavlje *Triplex Confinium (Tromeđa) kao višerječje. Ranonovovjekovni kartografski kontrasti*, rad je nastao u koautorstvu autora i Nicolòa Sponze. U njemu je napravljen povijesni presjek karata kojima se uprizoruje tromeđe pomoću rijeka Une, Cetine, Krke i Zrmanje od Ptolemejeve slike svijeta do talijanskih kartografa iz kraja 17. stoljeća. Za jedno stoljeće kasnije je napravljena slična analiza kartografske produkcije od stereotipnih do romantiziranih i modernijih karta u osamnaestom poglavlju *Triplex Confinium i Hrvatska vojna krajina u 18. stoljeću na kartama u javnom optjecaju*.

Šesta cjelina *Regije i pograničja u transformacijama* (291-321) u odnosu na prijašnje znatno proširuje promatrani prostor šireći se na Europu, Centralnu Europu i bosanski prostor. Prvi rad u skupini, *Europa i njezine višestruke jugoistočnoeuropske granice: problemi i pristupi*, svojevrsni je apel protiv povijesnog determinizma prema kojemu bi balkanski prostor bio po definiciji konfliktno područje od pamtivijeka. Stoga, za svoju protu-argumentaciju autor kreće od prapovijesnog širenja neolitske kulture s Bliskog Istoka prema Europi, nastavlja s kretnjama populacije u Rimskom Carstvu, mađarskim upadima 10. stoljeća, proširenjem Osmanskog Carstva i bojišta u Centralnoj Europi. U sljedećem poglavlju, dvadesetom, autor se pita *Postoji li još uvijek Srednja Europa?* Svom razmatranju autor prilaže različite tematske karte u kojima se jasno vidi kako je prostor Srednje Europe pravi kolaž, slagalica u kojoj su kombinirane različite vjere, etnička podrijetla, kulturne i obrazovne ustanove kroz stoljeća. Unutar ovog miješanog prostora, Hrvatska je istodobno i srednjoeuropska, i mediteranska, i balkanska zemlja, a uspoređuje se s drugim srednjoeurpskim i jugoistočnoeuropskim državama. Dvadeset i prvo poglavlje, *Koncept višegraničja i osmanska baština u Triplex Confiniumu u ranom novom vijeku*, pisani je oblik izlaganja održana na skupu "Kulturno-historijski tokovi u Bosni od 15. do 19. stoljeća". Tu se iznose promjene prilikom proučavanja prostora *Triplex Confiniuma* u odnosnu na istraživačke projekte koji su se formirali u raznim ustanovama. O samoj Bosni pobliže postoji posebno razmatranje u dvadeset i drugom poglavlju, *Destrukcija Sarajeva 1992. – 1995. u povijesnoj perspektivi*, u kojemu se podsjeća na prijašnje slučajeve uništavanja Sarajeva još od 1480., pa 1697. i naposljetku 1878.

Sedma cjelina *Ekohistorija brojevnih izvornih obavijesti* (323-353) sadrži dva poglavlja. Prvo od njih, dvadeset i treće poglave čitave knjige, zove se *Ljudi i prostori Like i Krbave 1712. godine.* Conscriptio terrenorum et hominum beeder Graffschafften Lica vnd Corbavia. *Protostatistički cenzus u povjesničarevoj radionici – o pristupu i kontekstima*. U radu se proučava važnost djela Karla Kasera i njegovih suradnika, tj. analiza popisa ljudi i dobara iz 1712. kao izvor za bolje razumijevanje prilika u ličko-krbavskom prostoru, time što se dodatno prikazuje opća geopolitička slika tog razdoblja i stratešku važnost koji je taj prostor imao za Habsburgovce. Sljedeće poglavlje prikazuje izvor sa stajališta Osmanlija, tj. *Defter 1701./1702.: svjedočanstvo*

o ljudskoj i materijalnoj cijeni rata na tromeđi. Međutim, tu se prvenstveno prikazuje odvijanje situacije prilikom prijepisa izvora, više nego sama raščlamba dotičnog dokumenta.

Posljednja je cjelina, osma, *Kula Stojana Jankovića: ekohistorija i revitalizacija baštine* (355-379) odlučno smještena u današnje vrijeme tj. govori o načinu na koji se ophodimo prema svojoj baštini. Dvadeset i peto poglavlje knjige proučava *Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive*. U tom jedinom članku te cjeline daje se opis projekta rekonstrukcije kule Stojana Jankovića te ukazuje na ono što se uspjelo ostvariti tijekom 2012. – sa svim različitim uključenim ustanovama. U dodatku se nalazi *Bibliografija uvrštenih radova*, *Izvori i literatura*, *Kazala imena i mjesta* te *Bilješka o piscu*. Pozivajući se na izričaj Hrvoja Petrića u njegovoj početnoj riječi, može se ustvrditi kako je knjiga Drage Roksandića ogledni primjer proučavanje zavičajne povijesti u kojoj su surađivali stručnjaci mnogih znanosti u duhu multikulturalnosti, a profesor Roksandić je upravo svojim pisanjem ujedinio zajedničke upregnute istraživačke i stvaralačke snage

Sabine Florence Fabijanec

Jevgenij Paščenko, ***Tragom hrvatskih domobrana. Istočno bojište 1914.-1918.***, Ucrainiana Croatica, Zagreb 2019., 184 str.

Knjiga *Tragom hrvatskih domobrana* Jevgenija Paščenka njegova je šesta i posljednja knjiga iz biblioteke Ucrainiana Croatica koja se bavi ukrajinsko-hrvatskim povijesnim vezama. Ova knjiga se bavi ukrajinsko-hrvatskim vezama tijekom Prvog svjetskog rata na području nekadašnjeg Istočnoga (ruskoga) bojišta na kojem su hrvatski vojnici i časnici austro-ugarske vojske došli u doticaj s ukrajinskim stanovništvom. Kako profesor Paščenko nije povjesničar, već jezikoslovac, u knjizi nisu navedeni povijesni izvori, pa se u ovome smislu knjiga ne može smatrati objavom izvora, već svojevrsnim nastavkom njegove prijašnje knjige *Hrvatski grobovi. Karpati, Galicija, Bukovina* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2016.) i dopunom teme sudbine hrvatskih vojnika na ukrajinskim područjima tijekom Prvog svjetskog rata na način da je Paščenko u ovoj knjizi objavio nova istraživanja s terena, dopunio svoja saznanja navodima iz literature i koristio recentne radove hrvatskih povjesničara objavljenih nakon izdanja njegovih prethodnih knjiga.

Jevgenij Paščenko je ukrajinski pisac i sveučilišni profesor. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu predaje ukrajinski jezik i književnost na Katedri za ukrajinski jezik i književnost. Profesor Paščenko je objavio brojne znanstvene i publicističke radove o ukrajinsko-hrvatskim vezama u povijesti, a ovo je njegova šesta i zasad posljednja knjiga o toj temi.

Knjiga se sastoji od pet poglavlja, dodatka i zaključka. Na kraju su navedeni objavljeni naslovi edicije Ucraniana Croatica (20 knjiga, od čega šest u kojima je Paščenko autor, a u ostalima većinom priređivač) bez kazala pojmova i popisa izvora i literature.

Prvo poglavlje naslova *Istočno bojište* (5-25) daje osnovne podatke o prostoru srednje i istočne Europe na kojem su se izvodile borbene operacije tijekom Prvog svjetskog rata, karakteristike zemljišta, prometne infrastrukture i urbanih cjelina te opisuje stanovništvo južne Poljske, zapadne i jugozapadne Ukrajine i sjeverne Slovačke, dakle prostora koji su do 1918. činili nekadašnje austrijske krunske zemlje Galiciju i Bukovinu. Također, daje se kronološki

pregled borbenih operacija koje je provodila austro-ugarska vojska u Prvom svjetskom ratu na galicijskom i bukovinskom bojištu, a u kojima su sudjelovale i postrojbe s područja Trojednice. Uz navedeno, Paščenko navodi i pojedine lokalitete na kojima se nalaze grobišta austro-ugarskih vojnika među kojima je bilo i puno vojnika s hrvatskih područja.

Bitke, smrt i pokop naslov je drugog poglavlja (27-86). U tome poglavlju Paščenko prvo donosi brojke o procjenama poginulih austro-ugarskih i hrvatskih vojnika, a zatim opisuje dijelove Istočnoga bojišta (Galicija, Zakarpatje i Prikarpatje, Bukovina) na kojima su hrvatski vojnici ratovali protiv ruske vojske navodeći pojedina grobišta u različitim pokrajinama navedenih područja. Uz kratki opis ratnih operacija, Paščenko navodi i lokalitete pojedinih hrvatskih grobova, pa tako primjerice saznajemo da je puno pripadnika petrovaradinske 70. pješačke pukovnije carske i kraljevske vojske, sahranjeno na grobljima u općinama Mostys'kyj i Žovkivs'kyj na području Lavova te da postoji sačuvano hrvatsko groblje u Bukovini u Dobrynivcima. Kao individualni grobovi se navode oni natporučnika Slavka Ostružnika iz zagrebačke 25. domobranske pješačke pukovnije te vojnika Pere Pančevića i Bogdana Rajlova, svih poginulih ljeta 1916. Poglavlje završava popisom vojnih groblja i spomenika na područjima Galicije, Bukovine i Karpata.

Treće poglavlje nosi naslov *Zarobljeništvo* (87-112) i ovdje Paščenko opisuje masovnost zarobljeništva na Istočnom bojištu (2,1 milijun austro-ugarskih i 300 000 njemačkih zarobljenika) i političku pozadinu iza deportacija i držanja zarobljenika u logorima diljem Rusije i Ukrajine, koji su često bili predmetom diplomatsko-političkih manipulacija u subverzivnim planovima zaraćenih strana. Donose se lokaliteti pojedinih logora, od kojih detaljnije Paščenko opisuje zbivanja u logoru Darnycja, na lijevoj obali rijeke Dnjestar u predgrađu Kijeva. Tako saznajemo da je Kijev bio glavno prihvatilište za zarobljenike u prvoj etapi njihova dugog puta prema ruskoj unutrašnjosti. Ovdje Paščenko iznosi i konkretne brojke, pa navodi da se otprilike 200 do 250 000 zarobljenika iz hrvatskih zemalja nalazilo u zarobljeništvu, navodeći i pojedine izvore koji variraju o ovim brojkama. Poglavlje završava pričom o postanku i sudbini Češke legije, zarobljenih vojnika sa čeških i slovačkih područja, te planovima ruskih vlasti u vezi njihova sudjelovanja u rušenju Austro-Ugarske Monarhije.

Srpski dobrovoljački korpus (113-125) naslov je četvrtoga poglavlja u kojem se opisuju okolnosti nastanka i sudbine te vojne formacije koja je bila sastavljena od dobrovoljaca i ratnih zarobljenika austro-ugarske vojske na područjima Rusije u kojoj nisu nužno bili samo etnički Srbi, već i pojedini Hrvati, Slovenci, Česi i vojnici drugih nacionalnosti. Politički motiv stvaranje te vojske, pod srpskim zapovjedništvom a ruskim patronatom, bio je svojevrsni supstitut srpkoj vojsci koja je uvelike stradala u bitkama na Balkanskom bojištu od 1914. do 1916. U tome kontekstu, Paščenko ukratko prikazuje različite planove i konfliktne interese, koje su sile Antante imale u vezi upotrebe te formacije u postizanju svojih političkih ciljeva, u sklopu savezničke ratne strategije. Tijekom rata, broj te oružane snage je varirao, a poglavlje završava navođenjem borbi za Dobrađu, pokrajinu u današnjoj sjeveroistočnoj Rumunjskoj, gdje je ta postrojba izgubila 80% svoje snage do kraja 1916.

Peto poglavlje naslova *Odesa 1916. i Hrvati* (127-146) bavi se odnosom hrvatskih zarobljenika austro-ugarske vojske i dobrovoljaca Hrvata i pripadnika drugih nacionalnosti u srpskom dobrovoljačkom korpusu, odnosu srpskih vojnika i časnika srpskog dobrovoljačkog korpusa s lokalnim ukrajinskim stanovništvom i ruskim zapovjedništvom i odnosom ruskih, srpskih, ali i hrvatskih političara u Jugoslavenskom odboru prema tim vojnicima. Paščenko opisuje incidente koji su hrvatski vojnici doživljavali u srpskom dobrovoljačkom korpusu, a koji su kulminirali u oružanoj pobuni hrvatskih vojnika i ubojstvu nekoliko vojnika i istaknutih časnika.

Dodatak (147-180) je posljednje, šesto poglavlje ove knjige. Tu Paščenko u integralnoj verziji prenosi izvorni dokument koji je objavila Stranka prava u Zagrebu 1918. pod naslovom *Grozote u Odesi. Interpelacija zastupnika naroda dra. Aleksandra Horvata, stavljena u sjednici hrvatskog sabora od 6. srpnja 1918.* Ova interpelacija (zastupničko pitanje) koju je Horvat pročitao u Hrvatskom saboru navedenoga datuma, sastojala se od 16 tematskih cjelina i uglavnom govori o zločinima nad hrvatskim časnicima i vojnicima, zarobljenicima austro-ugarske vojske u Odesi, zapovjednom mjestu srpskog dobrovoljačkoga korpusa i okolnostima stvaranja te formacije na osnovi svjedočanstava pojedinaca, Hrvata, povratnika ili prebjega iz ruskog zarobljeništva. Interpelacija završava postavljanjem tri pitanja: je li hrvatskoj vladi poznato da su vojnici s hrvatskih područja, grčko-istočne vjeroispovijesti (kako stoji u originalu) činili u zajedništvu s češkim i srbijanskim vojnicima, zločine nad Hrvatima prilikom formiranja korpusa; hoće li hrvatska vlada službenim putem zatražiti objašnjenje i dodatne informacije o tim događajima kod vojnih vlasti i hoće li hrvatska vlada, u povodu toga, obavijestiti o tome ministarstvo vanjskih poslova kako bi se prema pravilima međunarodnog ratnog prava koja se odnose na ratne zarboljenike, u krajnjoj liniji, pomoglo ovim vojnicima?

U *Zaključku* (181-182) Paščenko kronološki sažima izloženi sadržaj knjige s posebnim osvrtom na tragične sudbine hrvatskih vojnika na Istočnome bojištu, što u ratnim zbivanjima što u zarobljeništvu.

Knjiga završava popisom izdanja biblioteke Ucrainiana Croatica (183-184).

Knjiga profesora Paščenka vrijedan je prinos hrvatskoj historiografiji o Prvom svjetskom ratu iz humanitarnog aspekta jer su u njoj navedeni brojni lokaliteti grobišta, kretanja i stradanja vojnika koji su sudjelovali u ratnim operacijama Istočnoga bojišta. Premda će na prvi pogled povjesničaru biti čudno što nema navedenih izvora, bogat spisak inozemne recentne i već otprije objavljene literature, uz radove hrvatskih povjesničara pukovnika Nikole Tominca i dr. sc. Vijolete Herman Kaurić, uvelike kompenzira taj, uvjetno rečeno, nedostatak i nudi dobru osnovu povjesničaru u pronalaženju izvora za vlastita istraživanja. Zaključno, knjigu se preporuča pročitati ne samo povjesničarima specijalistima za proučavanje Prvog svjetskog rata već i zainteresiranim čitateljima, koji bi u navodima pojedinih postrojbi, lokaliteta i imena osoba mogli pronaći informaciju o svojim precima, sudionicima tih velikih svjetskih zbivanja. U tome smislu, knjiga zasigurno pomaže čuvanju kolektivne memorije na traumu Prvog svjetskog rata hrvatskoga naroda.

Filip Katanić

Neue Wege der Frühmittelalterforschung. Bilanz und Perspektiven, ur. Walter Pohl – Maximillian Diesenberger – Bernhard Zeller, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, sv. 22, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2018., 467 str.

U seriji *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* bečkog Instituta za istraživanje srednjega vijeka, 2018. je godine objavljen i 22. svezak, koncipiran kao rekapitulacija aktualnog stanja te skiciranje mogućih budućih pravaca u proučavanju ranog srednjovjekovlja. Sadrži 23 članka redom eminentnih autorica i autora, kojima se pokrivaju vrlo raznorodne teme.

Ovaj svezak proizašao je iz istoimenog okruglog stola održanog 2014. godine u povodu 80. rođendana Herwiga Wolframa, začetnika tzv. *bečke škole* istraživanja ranoga srednjeg vijeka.

Wolfram je tijekom mnogih desetljeća svog istraživačkog rada pristupao brojnim pitanjima, među kojima se svakako ističu pitanja etnogeneze, a upravo je toj problematici posvećen prvi rad, članak Waltera Pohla pod naslovom *Von der Ethnogenese zur Identitätsforschung* (9-34). Kako sam autor navodi, osnovna mu je namjera dati pregled više od pola stoljeća istraživanja etničkih procesa u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku. Počinje s kritičkim sagledavanjem kapitalnog djela R. Wenskusa i njegova utjecaja, a potom se okreće H. Wolframu i konceptu etnogeneze. Kroz osvrt na Wolframova djela, ali i temeljito sučeljavanje s brojnim suprotstavljenim mišljenjima i kritikama (poput onih W. Goffarta, A. Gilletta i drugih) pokazuje se važnost koju ovaj koncept, uz bitne modifikacije koje je doživio kroz desetljeća, i dalje ima u istraživanju ranosrednjovjekovnih etniciteta.

Pitanjima identiteta bavi se i Patrick J. Geary u radu *Political Identity, Ethnic Identity, Genetic Identity: The Dangers of Conceptual Confusion* (35-41). U prvom dijelu iznosi pregled povijesti upotrebe pojma identiteta, baveći se pitanjima njegova značenja i nerijetko isticanih problematičnosti. U drugome se pak okreće istraživanjima identiteta u kontekstu povijesti, ali i arheologiji i genetici, pri čemu upozorava na njihova ograničenja. Naposlijetku Geary ipak zaključuje kako pojam identiteta ne treba napustiti, ali da trebamo uvijek biti svjesni onoga što činimo kad ga koristimo, odnosno kako ga koristimo.

Evangelos Chrysos za polazište svoga rada *Haben die Barbaren die Nationalgötter Griechenlands zerstört?* (43-58) uzima nedavno objavljen članak C. Bourasa, u kojem je obnovljena ranija teza da su Alarik i Vizigoti pri pohodu Grčkom 396. za cilj imali i Atenu te da su tada uništili Akropolu – namjerno zapalili Partenon i oštetili većinu metopa te nekoliko skulptura. Autor se fokusira na pisane izvore, ponajviše Klaudija Klaudijana i Zosima, detaljno raspravljajući o širem kontekstu prisutnosti Gota u Grčkoj krajem 4. stoljeća. Također se osvrće i na rezultate arheoloških istraživanja, ali i početke historiografskih narativa o Gotima kao uništavaocima antičke Grčke još od ranog 19. stoljeća. Uzimajući sve navedeno u obzir, Chrysos izvodi sasvim drugačije i puno suzdržanije zaključke o posljedicama tamošnjega Alarikova djelovanja.

U kraćem tekstu pod naslovom *Herrschaftsanerkennung und Nachfolgesicherung im 5. und 6. Jahrhundert am Beispiel der Adoptio per arma* (59-64), Andreas Schwarz raspravlja o običaju *adoptio per arma*, korištenome rijetko i u specifičnim slučajevima, kako među vladarima germanskih skupina, tako i prvenstveno u odnosu Istočnoga Rimskog Carstva prema njegovim federatima. U fokusu je nekoliko primjera vezanih uz ostrogotskog kralja Teoderika Velikog i bizantske careve Zenona te Justina II., no autor navodi i druge slučajeve te ističe važnost ovog običaja i ceremonijalnih tradicija koje ga prate za kasnije srednjovjekovno viteštvo.

Ian Wood se u radu pod naslovom *A Byzantine Commonwealth, 476 – 553* (65-74) posvećuje razdoblju u kojem su odnosi Bizanta i zapadnih dijelova Mediterana i kontinentalne Europe prilično slabo dokumentirani u odnosu na vrijeme Justinijanove rekonkviste (nejasno je, k tome, zašto je u naslovu rada 553., budući da autor u tekstu u pravilu ne zalazi iza 533.). No, detaljnom analizom izvora i njihovim postavljanjem u kontekst cjelokupnih odnosa Bizanta prema tome području umjesto prema pojedinačnim kraljevstvima autor otkriva vrlo zanimljivu sliku. Odnosno, kako sam ističe, vrijeme u kojem su carevi birali kojeg će od tamošnjih kraljeva (burgundskog, ostrogotskog ili primjerice vandalskog) u kojem periodu više favorizirati, pri čemu je dodjeljivanje službenih titula igralo važnu ulogu. Zbog takve aktivne i uvelike inkluzivne politike prema Zapadu, Wood smatra kako se i na ovaj period može vrlo dobro primijeniti pojam bizantskoga *commonwealtha*.

Titule igraju važnu ulogu i u radu Rolanda Steinachera, *Die Vandalen. Skythen, Goten oder Römer? Anmerkungen und Überlegungen zum vandalischen Königstitel* rex Vandalorum et Alanorum (75-92). Autor polazi od tzv. Gelimerovog srebrnog pladnja i na njemu zabilježene titulacije ovog vladara kao "kralja Vandala i Alana", koja je relativno rijetka, budući da su vandalski kraljevi, kao i njihovi suvremenici u Hispaniji ili Italiji, najčešće koristili jednostavne titule *dominus* ili *rex*, bez gentilne oznake. Potom raspravlja o Teofanovu nazivanju Gajzerika "kraljem kopna i mora", što dovodi u vezu s biblijskom i uopće istočnjačkom terminologijom moći, dok je posljednji dio rada posvećen značenju upotrebe gentilnih oznaka u titulama vandalskih kraljeva, poglavito u kontekstu tadašnjih odnosa moći na području Mediterana.

Slijedi najopsežniji tekst u zborniku, rad Stefana Esdersa *Kingdoms of the Empire, AD 608–616. Mediterrane Konnektivität, Synchronität und Kausalität als analytisches und darstellerisches Problem der Frühmittelalterforschung* (93-135). Autor iznosi prijedlog pristupa odnosu (istočno)rimskog imperija i novih kraljevstava na Zapadu kojim nastoji istražiti njihovu ovisnost prema Carstvu, međusobne poveznice i dinamiku odnosa. Pod pojmom *Konektivität* podrazumijeva mnogostrukost komunikacijskih veza političkog, privrednog, religijskog i kulturnog spektra, kako bi se izbjeglo njihovo segmentiranje na navedena područja. *Synchronität* se pak odnosi na sagledavanje različitih događaja u široj perspektivi, kako geografski, tako i u različitim aspektima tadašnjih društava, ali unutar kratkog vremenskog raspona. Istovremenost mnogih događaja uzrokovanih faktorima obuhvaćenima pojmom konektiviteta autor ne smatra slučajnom, nego ishodom uzročno-posljedičnog slijeda na prostoru nekadašnjeg Rimskog Carstva, čija umreženost spaja povijesne procese na različitim i udaljenim područjima. Takav *Kausalität* bi bio treći element, nužan za njihovo potpuno razumijevanje. Ovakav pristup autor potom demonstrira analizom prioda od 608. do 616. godine na prostoru od zapadne Europe do Bliskog Istoka.

Prvi arheološki prilog u svesku jest rad Volkera Bierbrauera naslovljen *Anmerkungen zur Aussagekraft paariger Schulterfibeln im östlichen Barbaricum (4. bis 7. Jahrhundert)* (137-185). Autorovo polazište jest monografija Ph. von Rummela iz 2007., *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert*, i tamo iznesena tumačenja o nošenju prvenstvo dviju fibula na ramenima kao socijalnoj distinkciji, a ne elementu kakve konzervativne plemenske/narodne nošnje. Bierbrauer se prvo osvrće na funkciju ovih fibula, a potom donosi analizu grobnih nalaza iz različitih nekropola, od kasnorimskih u Galiji i sjevernoj Italiji, do lokaliteta izvan istočnih granica Carstva koji se pripisuju tzv. kulturi Černjahov-Sântana de Mureş, pa i dalje. Ponajviše na temelju potonjih nalaza osporava von Rummelove interpretacije, smatrajući kako bar na tom području nošenje dviju uparenih fibula na ramenima jest bilo i element konzervativne nošnje.

Hans-Werner Goetz pak u radu *Wer sind eigentlich die Barbaren in den Barbarenreich? Zu Kontinuität und Wandel des Barbarenkonzepts in der fränkischen Historiographie* (187-200) razmatra pojam i koncept "Barbara". Nakon osvrta na značenje i upotrebu pojma kod kasnoantičkih pisaca fokusira se na njihovu upotrebu od strane autora unutar Franačkog Kraljevstva, kako romanskih, tako i germanskih. Pokazuje se da pojam i kroz rani srednji vijek uvelike zadržava svoje tradicionalne karakteristike prisutne još od antičkog doba, no uz proširenu religijsku dimenziju (poganski barbari naspram kršćanima). Također, nisu barbarima označavani samo neprijateljski susjedi, nego su to mogli biti i pripadnici vlastitog "naroda".

Djelima franačkih kroničara bavi se i Helmut Reimitz, koji u prilogu *Die Franken und ihre Geschichten* (201-216) polazi osobito od Wolframovih zaključaka o titulaciji vladara u kontekstu legitimacije vlasti, fokusirajući se na djela Grgura iz Toursa te Fredegara. Uočavajući

izostavljanje gentilne oznake u titulaciji merovinških vladara prije kasnog 6. stoljeća, autor detaljno obrazlaže kontekst tada sve većeg značenja franačkog identiteta i njegove aproprijacije od strane suvremenika unutar merovinškoga kraljevstva. Kako se slika o Francima mijenja unutar kraljevstva, a još više izvan njega, i njihovo se ime sve više prihvaća i koristi u kontekstu političke i društvene integracije.

Slijede dva rada na engleskom jeziku, kojima ujedno započinje i karolinški dio sveska. Prvi je naslovljen *Ancient History at Carolingian Tours* (217-224), u kojemu se Rosamund McKitterick bavi pitanjem razumijevanja antičkih tekstova od strane ranosrednjovjekovnih pisaca i publike, odnosno pitanjem kako su ti tekstovi mogli biti čitani i kakve su učinke mogli imati na razumijevanje suvremene politike. U tome svjetlu detaljno analizira kodeks Voss. Lat. Q 20, pohranjen u sveučilišnoj knjižnici u Leidenu. Kodeks je nastao u Toursu, većinom u drugoj i trećoj četvrtini 9. stoljeća te sadrži Rufovu *Povijest Aleksandra Velikoga*, ali i niz drugih tekstova, ponajviše o Aleksandru, a koji su mogli služiti kao egzemplari za nekog karolinškog sekularnog vođu.

Janet L. Nelson pak u raspravi *Staging integration in Bavaria, 791–793* (225-237) analizira nekoliko javnih iskaza moći od strane Karla Velikoga u Regensburgu, ključnih u procesu integracije Bavarske unutar Franačkog Kraljevstva. Dijeli ih na pet, uvjetno rečeno, činova – od litanija 791. vezanih uz pohod protiv Avara, preko koncila i osude adopcionističke hereze, osujećivanja Pipinove urote, nagrađivanja vjernih podanika, pa do velikog projekta gradnje kanala koji bi u konačnici povezao Rajnu i Dunav.

Bavarskim prostorom se bavi i Maximilian Diesenberger u radu *Drei Aspekte räumlicher Ordnungsvorstellungen in Bayern um 800* (239-252). Autor kroz analizu triju rukopisa (salzburški rukopis *Notitia Galliarum*; rukopis *Wessobrunnske molitve*; nastavak *Vitae Haimhramni*) istražuje kako su i zašto njihovi autori koristili različite prostorne organizacijske modele, odnosno kako su se kroz prerađivanje i dopune ranijih tekstova objašnjavali i legitimirali njima suvremeni prostorni, crkveni i politički odnosi.

Slijedi pomalo neuobičajeno kolektivni rad sedmorice autora, *Karl der Große und seine Vision – Archäologische und historische Schlaglichter* (253-277), u kojemu obrađuju individualne teme povezane glavnom niti vodiljom, Karlovom vizijom carstva. Dominik Heher tako preispituje diplomatske odnose Karla s jeruzalemskim patrijarhom oko 800. godine u širem kontekstu njegovih odnosa s Bliskim Istokom, a nešto kasnije izlaže i sažeti pregled odnosa Franaka i Bizanta na Jadranu do Aachenskog mira 812. Jérémie Chameroy pak analizira Karlov zlatnik pronađen u Ingelheimu, na kojemu je vladarev portret, svakako s jasnom namjerom, prikazan u maniri kasnoantičkih carskih portreta na novcu. Peter Ettel, Lukas Werther i Falko Daim u zajedničkoj sekciji ukratko predstavljaju rezultate interdisciplinarnog projekta *Fossa Carolina*, kojim se istražuje već spomenuti kanal koji je trebao povezati Rajnu i Dunav u jedinstveni plovni put. F. Daim, Stefan Albrecht i Péter Prohászka se bave franačkim osvajanjem Panonije i jednom zanimljivom srebrnom kutijicom, koju povezuju s plijenom kojega su Franci osvojili uništivši avarski hring. Uzevši sve u obzir, autori zaključuju kako je Karlo Veliki doista imao vrlo jasnu viziju sebe kao novoga rimskog cara, moguće i po uzoru na Konstantina Velikoga.

David Ganz u kraćem radu *Charlemagne in the margin: a new testimony to his reputation from a Carolingian schoolroom* (279-286) obrazlaže važnost Vergilija za karolinške pisce i čitatelje. Među ostalim, njegova su djela nudila bogat uvid u jedan sasvim drugačiji, nekršćanski svijet. Glose koje se nalaze u sačuvanim rukopisima omogućavaju pak da bar donekle shvatimo kako su ga tadašnji čitatelji razumjevali, tumačili i prilagođavali svome vremenu. Ganz se osobito detaljno bavi rukopisom Valenciennes BM 407, iz kojega u potpunosti reproducira glose karolinških autora.

Odnos jednog karolinškog autora prema kasnoantičkim, ali i njemu nešto recentnijim autorima, u fokusu je i rada Richarda Corradinija *Wissenschaft und Zeitdiagnose. Zur Transformation antiken Wissens in Walahfrid Strabos Vademecum* (287-307). Autor temeljito analizira Walahfridov kompendij sastavljen tijekom druge četvrtine 9. stoljeća, koji se čuva kao rukopis u knjižnici samostana u Sankt Gallenu (Cod. Sangall. 878). U njemu pisac donosi tekstove o sedam slobodnih vještina, ali i drugim disciplinama. Walahfrid gradi na djelima i spoznajama ranijih autora, koje osvježuje i sistematizira u svrhu stvaranja temelja za karolinška reformska nastojanja. Poeziju, povijest i kozmologiju koristi kao instrumente za razumijevanje Božjega poretka u tada suvremenoj interpretaciji, što je imalo osobitu ulogu u kriznim desetljećima vladavine Ludovika Pobožnog.

Wolfgang Haubrichs donosi onomastički prilog pod naslovom *Romanische, langobardische, transalpine und hybride Personennamen im regnum Italiae des 9. Jahrhunderts. Onomastische und historische Reflexionen zu oberitalienischen Namenbeständen* (309-322). Autorovo osnovno polazište jest lista zakletve iz samostana sv. Pavla u Lavanttalu iz prve polovine 9. stoljeća, s navedenih 179 osobnih imena među kojima prevladavaju germanska imena. Autor ih uspoređuje s drugim suvremenim izvorima s prostora od Pentapolisa i Toskane do Padske doline, kako bi istražio promjene u korpusu imena i pobliže ih datirao.

Imenima i nazivima, ali u slavenskome kontekstu, bavi se i Christian Lübke u radu *Sprache als Quelle historischer Forschung. Überlegungen zur Aneigung des Raumes in der slavischen Frühgeschichte* (323-337). Jezične tragove autor osobito koristi za raspravu o pitanjima percepcije vlastitog prostora na slavenskim područjima i konstituiranja toga prostora putem društvenog djelovanja. Na taj su način nastajali naseljeni krajolici u kojima su se razvijale i konsolidirale političke jedinice. Takva istraživanja su naročito proširena kroz tzv. *spatial turn* tijekom posljednjih dvadesetak godina, no u slavenskom kontekstu možda nešto manje prisutna, pa Lübke nastoji iznijeti prijedloge za buduće opširnije studije.

Drugi slavenski prilog jest rad Petera Štiha *Als die Kirche Slawisch zu sprechen begann. Zu den Hintergründen der Christianisierung in Karantanien und Pannonien* (339-356). Kako autor ističe, pokrštavanje Karantanaca bilo je za zapadnu Crkvu prvo pokrštavanje neke slavenske skupine i stoga u mnogočemu pionirsko pa i eksperimentalno. Nužno je bilo za početak preći jezičnu barijeru i bez ranijih uzora stvoriti prvu slavensku kršćansku terminologiju, a uz to je slijedio i čitav niz društvenih promjena. U radu se stoga istražuju teme od odnosa gentilnih vjerovanja i kršćanstva, preko pitanja početaka domaće pismenosti, do odnosa moći. Osim promjene sustava vjerovanja, za pojedine Karantance i njihove zajednice pokrštavanje je značilo legitimaciju od strane franačkih vladara i omogućavalo integraciju u društvo u kojem su kršćanske i crkvene norme bile temelj odnosa, odnosno potpuno uklapanje u karolinški svijet.

Svečani titular ovoga sveska, Herwig Wolfram, razrađuje problematiku preobrazbe karolinškog svijeta u raspravi *Die Umgestaltung der karolingischen Welt* (357-372). Kako sam naglašava, ta tematika nije nova i mnogi su se njome bavili posljednjih desetljeća u različitim aspektima. Wolfram tim studijama dodaje pitanja o vremenu u kojemu se mogu nazrijeti začeci transformacije (svakako već u ranom 9. stoljeću), kao i o percepciji suvremenika koji su ju proživljavali. Osvjetljava ih kroz osvrte na strukturu Carstva, preobrazbu i napuštanje franačkog identiteta, insignije i ceremonije te transpersonalnost Carstva.

Bernhard Zeller u radu *Nach 887/888: Herrscherbilder und Herrschaftskonzeptionen in der sogenannten Collectio Sangallensis* (373-382) prvo sažeto iznosi dosadašnja historiografska promišljanja i vlastite poglede o pitanju nastanka, autorstva i datacije kasnokarolinške zbirke

formulara najpoznatije kao *Collectio Sangallensis*. Potom detaljnije obrađuje one dijelove koji sadrže formulare vladarskih isprava i koje dovodi u vezu s najvažnijim političkim događanjima u vrijeme njezina nastanka (svrgnuće i smrt Karla III.; Arnulfovi postupci prema alamanskim velikašima i klericima te pobuna protiv njega).

Istim periodom započinje i tema rada Antona Scharera, *Die Salbung bei den ostfränkischen Königen. Ein Versuch* (383-390), koji se kritički osvrće na poprilično uvriježeno mišljenje ranije historiografije kako kod istočnofranačkih kraljeva nije postojala duga tradicija službenog vladarskog pomazanja barem prije Konrada I. Oslanjajući se na noviju studiju E. Goldberga, autor iznosi argumentaciju u prilog suprotnoga mišljenja, pokazujući da su raniji kraljevi, od Ludovika Njemačkoga nadalje, bili pomazivani, makar sama ceremonija nije uvijek bila u prvom planu.

Pomazanje vladara je u fokusu i Martine Pippal u posljednjem radu ovoga sveska, *Zur Verortbarkeit der Herrschersalbung im Referenzrahmen 'erstes Testament'. Ein Diskussionsbeitrag* (391-398). Autorica, međutim, pristupa temi iz povijesnoumjetničke perspektive te, pozivajući se ponajviše na najistaknutije suvremene likovne primjere, ukratko obrađuje pojedine elemente ceremonije pomazanja kojima su otonski i salijski vladari povezivani s važnim starozavjetnim ličnostima poput Arona ili Mojsija.

Brojni prilozi u ovome svesku obrađuju raznoliku problematiku europskoga ranog srednjovjekovlja. Svi se autori temama svojih radova neizostavno izravno referiraju na Herwiga Wolframa i neka od djela iz njegove iznimno bogate višedesetljetne karijere, kojima je često doista trasirao nove pravce istraživanja. Time odlično oslikavaju širinu djelovanja ovog velikog povjesničara dok sami uspješno slijede njegovim putem, mnogi k tome dodatno pomičući spoznaje suvremene medievistike.

Goran Bilogrivić

The End of the World in Medieval Thought and Spirituality, ur. Eric Knibbs – Jessica A. Boon – Erica Gelser, Palgrave Macmillan, London 2019., 380 str.

Sve više znanstvenih radova pokazuje kako su ljudi bili konstantno zaokupljeni s idejom Kraja svijeta: pokušavali su taj problem razmotriti kroz teologiju, znanost, politiku i druge discipline. Častećи profesoricu E. Ann Matter i promišljajući njezine brojne istraživačke interese, autori priloga u ovom dobro napisanom zborniku slijede isti interdiscipinarni trend, ali također pokušavaju i da Apokalipsu i Eshaton predstave u širokom geografskom, kronološkom i konfesionalnom rasponu. Iako ova zbirka rasprava nemože služiti kao sveobuhvatni priručnik o Kraju vremena zbog svoje sveopće širine, njegovi autori uspješno su ponudili prikaz znanstvenog dijaloga koji pokazuje kako je strah od posljednjih stvari oblikovao kulturni i duhovni život u kasnoj Antici, srednjem vijeku i ranom novom vijeku. Kao rezultat, ovih jedanaest studija slučaja nadopunjuju recentni *A Companion to the Premodern Apocalypse* (2016.) Michaela A. Ryana na magistralan način.

Urednici su svezak podijelili ne kronološki nego tematski, prema poljima ekspertize autora: prvi dio (16-89) proučava Apokalipsu kroz očište rodne povijesti, drugi dio (92-223) je posvećen pitanjima teologije i biblijske egzegeze, a treći dio (226-338) je analizira u političkom,

liturgijskom i književnom kontekstu. Uz to što čitaocu omogućava uvid u preglednu cestovnu kartu knjige, prvo uvodno poglavlje (1-14) smješta ovo izdanje unutar recentne stručne literature o temi. Urednici smatraju kako posebno težište sveska na rodnoj analizi apokaliptičkih spisa razlikuje knjigu od ranijih zbirki kojima ta inovativna perspektiva nedostaje.

Prvi dio počinje s člankom Mary R. D'Angelo (17-40) koji pregledno ocrtava suštinske karakteristike i generičke sličnosti fiktivnih proročica u dva grčka teksta ranog 2. stoljeća – *Prvoj raspravi* Diona Zlatoustog i Hermasovom *Pastiru*. D'Angelo uvjerljivo dokazuje da su autori *Rasprave* i *Pastira* koristili Sibilu kao arhetip njihovog kršćanskog ženskog proročišta. Trezveno ponašanje tih žena prožeto samokontrolom razlikovalo se, pak, od onog njihovih antičkih parnjaka. Uspoređujući Dionovu "šumsku Sibilu" sa Sibilom kao figurativnom Crkvom u Pastiru, D'Angelo ih predstavlja kao uspješne književne i svete uzore koje su muški autori dizajnirali kako bi ih pobožne žene slijedile.

U sljedećoj raspravi (41-67), Jessica A. Boon piše o funkciji marijanskih apokaliptičnih prikazanja u propovjedima Juane de la Cruz (1481. – 1534.). Ona pokazuje kako je Juana – istaknuta španjolska vidjelica 16. stoljeća – uspješno kombinirala u svojim propovjedima dva apokaliptička žanra. Prva skupina apokaliptičkih scena odnosi se na prikaze sveopćeg Posljednjeg suda. Drugi žanr gradi se na knjizi Otkrivenja i opisuje Djevicu u Čistilištu koja djeluje kao sveti posrednik za grešnike i pobjednik nad Đavlom. Boon tvrdi kako je vidjelica koristila Mariju kao autoritativan lik kako bi širila svoje apokaliptičke ideje. Koristeći kontekstualni pristup, zaključuje svoju brižljivu analizu s uvjerljivom tezom: marijanska apokaliptička prikazanja odražavala su rastuću pobožnost prema militantnoj Djevici ranog španjolskog carstva, zaokupljenog rekonkvistom i kolonizacijom Novog svijeta.

Gabriella Zarri prikazuje kako su urbani razvoj i devocionalne tradicije oblikovale sliku *Bologne kao Jerusalema* (69-89). Brižljivo analizirajući pisane dokumente i arheološke nalaze koji se odnose na povijest bolonjskih zidina, fortifikacija i samostana, ona živo pokazuje kako je u srednjem vijeku urbani centar postupno postaje topografska i simbolična rekonstrukcija Svetog Grada. Zarri, štoviše, povezuje prezentaciju grada s marijanskom pobožnošću i apokaliptičkim simbolizmom. Ona utvrđuje kako je tijekom stoljeća marijanski kult transformirao rimski četverokutni topografski dizajn u zvjezdoliku krunu s dvanaest vršaka odražavajući Ženu iz Apokalipse.

Članak Francine Cardman otvara drugi dio zbornika s korisnom studijom propovjedi sv. Augustina o temama bogatstva, siromaštva i milosrđa kroz očište priblažavajućeg Posljednjeg suda (93-133). Temeljeći se na detaljnom istraživanju perikopa, metafora i egzempla u *Sermones ad populum*, autorica identificira dvije od njegovih propovjedničkih strategija. U prvoj grupi propovjedi, Augustin je koristio retke o *Pogrešnom stavu* i *Poticaju za bogataše* iz Prve poslanice Timoteju (glava 6) kako bi potakao akumuliranje duhovnog bogatstva davanjem milostinje umjesto stjecanja svjetovnih dobara. Druga grupa homilija temelji se na Matejevoj *Prisbodobi o ovcama i kozama* i ima očitiji eshatološki karakter. Autoričino kronološko istraživanje evolucije obiju strategija razjašnjava da je matejevski pristup prevladavao na kraju Augustinovog biskupstva.

Šesto poglavlje (135-162), koje je napisao Eric Knibbs, doprinos je dugotrajnim znanstvenim raspravama o dataciji djela *Expositio super septem visiones libri Apocalypsi* koje je sastavio Berengaud. Naime, Knibbs predlaže da *Expositio* treba smjestiti u rani srednji vijek, ali tek nakon karolinškog razdoblja. On gradi svoju argumentaciju na napetosti između Berengaudove "temeljne egzegeze 9. stoljeća" i njegovog odbacivanja propatrističke interepretacije

Apokalipse Haimona iz Auxerrea. Činjenica da Berengaud ne podržava franačke političke zahtjeve i program obnove Rimskog Carstva dalje osnažuje Knibbsov argument. Iako esej ne nudi preciznu dataciju djela *Expositio*, daje snažan poticaj za daljnje istraživanje.

Pokušaj Joakima de Fiore na preplitanju apokaliptičke i mističke teologije u djelu *Expositio in Apocalypsim* predmet je istraživanja Bernarda McGinna (163-196). Taj točan pregled opatove interpretacije Apokalipse nudi inovativnu perspektivu na njegov misticizam, koji McGinn definira kao "tjelesan" ili "komunalno-crkven". On uvjerljivo tvrdi kako je Joakimov "kontemplativno-afektivna" egzegeza Svetog Pisma usmjerena na poticanje dubljeg duhovnog razumijevanja, koja vodi do sljedstvenog spasa Crkve i njezinih vjernika kada dođe doba Duha Svetoga.

U sljedećem poglavlju James F. Melvin razmatra korištenje srednjovjekovne apokaliptičke tradicije u ranonovovjekovnoj Španjolskoj (197-223). Njegova temeljita studija fokusira se na "Traktat o pravom i lažnom proročanstvu" Juana de Horozco y Covarrubiasa. Ideja poglavlja je da je Horozco koristio neke srednjovjekovne apokaliptičke tradicije ne kako bi se suprotstavio službenoj Crkvi i monarhiji, nego kako bi djelovao kao podrška katolicizmu I Španjolskom Carstvu. Stoga, Melvin slijedi McGinnovu interpretaciju apocalipticizma kao fenomena koji održava politički, društveni, i gospoodarski poredak.

Posljednji dio sveska bavi se apokalipticizmom u političkom, liturgijskom i kulturnom kontekstu. Ross S. Kraemer majstorski povezuje židovske, kršćanske i samaritanske rane apokaliptičke diskurse s četiri povijesna događaja u kasnom četvrtom i petom stoljeću (227-250). Njezino istraživanje otkriva da su izmješana eshatološka proročanstva tri vjere također odražavale njihove političke i religijske kontroverzije. U desetom poglavlju (251-279), Marcia L. Colish ponovo se vraća Joakimu de Fiore. Njezin cilj je da ponovo procijeni bliskost Pape Inocenta III. opatovim eshatološkim idejama. Colish opisuje pontifeksa kao vještog manipulatora, koji je selektivno koristio Joakimovu apokaliptičku teologiju kako bi promovirao Četvrti križarski rat i ujedinio rimsku i grčku crkvu. Poglavlje Lesley Smith (281-313) uspoređuje dominikansku i franjevačku sakramentalnu teologiju u skolastičkom razdoblju. Na primjeru posljednjeg pomazanja, autorica prikazuje preokret prema svjetovnim komercijalnim stvarima u mendikantskoj moralnoj teologiji. Ta teza pridonosi dugotrajnim debatama koje proizlaze iz prijelomnih ideja Lestera Littlea izraženim u njegovom radu "Religious Poverty and the Profit Economy". Konačno, Angela Locatelli predstavlja studiju slučaja o "književnom apokalipticizmu" Johna Donnea, koji proučava kroz optiku povijesti ideja. Njezino uredno istraživanje Donneovog apokaliptičkog diskursa u propovjedima, sonetima i ljubavnim pjesmama naznačuje da su eshatološki i spasenski motivi bili konstantno predstavljani u emocionalnim, imaginativnim i poetskim dimenzijama njegovog djela.

Netko bi mogao kritizirati ovaj svezak zbog njegove geografske i kronološke širine. Ipak, predstavljajući kraj svijeta iz ranije zanemarenog znanstvenog kuta, ova zbirka je veliki poticaj za buduće istraživanje polja rodne povijesti. Jedanaest studija slučaja može privući znanstvenike i širu publiku zainteresiranu za teologiju i crkvenu povijest. Povjesničari će posebice cijeniti impresivnu bibliografiju (339-371) i detaljno kazalo (373-380) na kraju knjige. Rubrike i slike koje prate narativ više poglavlja čine svezak još privlačnijim i lakšim za čitanje.

Olga Kalashnikova

Sačuvaj nas Bože rata, kuge, gladi i velike trešnje. Dubrovnik kroz krize, sukobe i solidarnost. Zbornik radova iz sesije "Dubrovnik kroz krize, sukobe i solidarnosti" održane u sklopu V. Kongresa hrvatskih povjesničara na Sveučilištu u Zadru od 5. do 8. listopada 2016., ur. Gordan Ravančić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 136 str.

Na Sveučilištu u Zadru od 5. do 8. listopada 2016. održan je *V. kongres hrvatskih povjesničara* pod naslovom *Krize, sukobi i solidarnosti u povijesnoj perspektivi*, a 2018. godine ovaj zbornik izlazi kao rezultat dijela izlaganja sa sekcije *Dubrovnik kroz krize, sukobe i solidarnost*. Namjera urednika zbornika bila je prikazati drugačiji aspekt dubrovačke povijesti koji oblikuje političke i društvene odnose, a za koji smatra da se često stavlja u "drugi plan" historiografije o Dubrovniku i Dubrovačkoj Republici. Radi se, između ostalog, i o prirodnim katastrofama koje su proizvodile teška vremena i krize u društvu, ali su u isto vrijeme pokazivale kako su samo društvo i vlast bili spremni odgovoriti na tekuće krize i naći rješenja pokazujući mehanizme solidarnosti prema ljudima zahvaćenima krizom, bila ona uzrokovana prirodom ili pak ljudskim djelovanjem.

Zbornik započinje pregledom izlaganja održanih u sklopu sekcije kongresa (V-XII), u kojem se donose sažeci svih izlaganja sesije na kongresu, uključujući i onih koji ovom prilikom nisu dospjeli u zbornik, kao što je ono Ivice Prlendera *Dubrovnik i srednjovjekovna Srbija*, Dejana Zadra *Item, quod dictus rex expoliauit ecclesiam Ragusinam omnibus priuilegiis suis. Kako je Dubrovnik branio svoja prava u sporu s Barom sredinom XIII. stoljeća?*, Rine Kralj-Brassard *Iz praha i pepela: organizacija rada Hospitala milosrđa nakon potresa 1667. godine*, te Marije Benić Penava *Utjecaj Velike ekonomske krize (1929. – 1933.) na uslužne djelatnosti Dubrovnika*. Početni dio završava s *Predgovorom i uvodom* urednika (XIII-XVII), u kojemu se donosi kratki pregled Dubrovačke povijesti s političkog, gospodarskog i društvenog aspekta te naglašava da su na političke i društvene odnose također utjecali i čimbenici (epidemije/pandemije, potres, požar) koji bi rezultirali ozbiljnim krizama, a reakcije dubrovačke vlasti i njegovog društva rezultirale su stvaranjem mehanizama društvene solidarnosti.

Zbornik se sastoji od šest članaka, a započinje radom Ludwiga Steindorffa pod naslovom *Grad kao solidarna zajednica: što povezuje gradove Lübeck i Dubrovnik?* (3-10). Autor u svojem članku uspoređuje navedene gradove kroz određene kriterije, kao što su: geografski položaj, starost, veličina grada i stanovništva, gradska topografija i crkvena struktura. Iako se Lübeck i Dubrovnik razlikuju u geografskom položaju, starosti i veličini, dijele i određeni broj strukturnih osobina, kao što je formiranje komuna i vijeća, prisutnost bratovština i prosjačkih redova, a ovi zajednički faktori su, prema autoru, posljedica strukturnog izjednačenja gradova na prostoru zapadne Crkve u razvijenom srednjem vijeku.

Drugi članak pod naslovom *Crna smrt 1348. godine u Dubrovniku – godina krize i solidarnosti?* (11-34), u kojemu raspravlja u kojoj je mjeri epidemija kuge predstavljala krizu za društveni i gospodarski razvitak u budućim vremenima te jesu li dubrovačke vlasti i pojedinci uslijed ovoga razvili mehanizme za rekonstrukciju komunalne kohezije, potpisuje urednik sveska Gordan Ravančić. Autor najprije prikazuje tijek bolesti u gradu (pojavu, vrhunac i vrijeme uzmicanja) te reakcije vlasti i građana na širenje bolesti, što se najbolje može vidjeti iz zapisnika Velikog i Malog vijeća i iz oporuka Dubrovčana. Poseban naglasak se stavlja na distribuciju oporuka s obzirom na različite vrste legata: legati o dugovanjima, legati *pro anima*, legati za sirotinju, legati za Crkvu, legati o ukopu, legati bratovštinama, te legati članovima obitelji, a

svaka kategorija je popraćena pripadajućim grafom. Autor zaključuje da unatoč određenim štetnim posljedicama nakon ovog prvog vala pandemije kuge, ipak nije došlo do većih društvenih i gospodarskih posljedica za daljnji razvoj Dubrovnika.

Treći je rad Nikše Varezića *Solidarnost u doba krize: rimski kardinal "zaštitnik" i Dubrovačka Republika tijekom velikih izazova 17. stoljeća* (35-76). Autor obrađuje odnos Dubrovačke Republike i kardinala papinske kurije, Francesca Barberinija, koji je bio njezin politički zaštitnik, iz čega se može vidjeti i kardinalova osobna naklonost, kao i "službena", tj. geopolitički interesi same Svete Stolice. Recipročan odnos Dubrovačke Republike i kardinala Barberinija vidljiv je u nekoliko segmenata: inicijativama za političku zaštitu Republike tijekom Kandijskog rata, nesmetanom odvijanju trgovačke razmjene s Anconom te organizaciji dubrovačke crkve u skladu s interesima dubrovačkog Senata. Barberinijevo političko mecenatstvo dalo je rimskom kardinalu priliku javno demonstrirati kršćansku vrlinu milosrđa i geste solidarnosti, pri čemu je odnos s Republikom potrebno promatrati u okviru povijesnog konteksta poslijetridentskog papinstva, a Barberinijev angažman implicira i poseban značaj Dubrovnika tijekom 17. stoljeća još uvijek u okviru balkanskih inicijativa Rimske kurije.

Nadalje se nastavlja rad Nikole Samardžića naslova *Dubrovnik i zaleđe u Morejskom ratu: sukobi i solidarnost* (77-90). Tijekom Morejskog rata Venecije i Osmanskog Carstva Dubrovačka Republika se morala prilagođavati promjenama u susjedstvu i kopnenom zaleđu, a između Dubrovnika i okolnog stanovništva uspostavljali su se novi odnosi uzajamne suradnje, solidarnosti, ali i neprijateljstva. Ratna svakodnevnica najbolje se vidi iz izvještaja što su dubrovačkoj vladi slali poslovni ljudi, uhode i suradnici na terenu iz Hercegovine, Crne Gore i Boke, iz Mostara, Sarajeva i trgovačkih centara u dubinama zaleđa. Dubrovnik je bio posebice ugrožen na moru, od Venecije, gusara ili promjenjive volje turskih vlasti, ali se suština odnosa prema zaraćenim susjedima, Turskoj, Austriji i Veneciji, ogledala u stanju duha i raspoloženju u poslovnim uporištima raspoređenim u dubinama balkanskog zaleđa. Osjećao se i autonomizam lokalnih turskih vlasti koje su, posebice tijekom privremene dezintegracije osmanskog upravnog i vojnog sistema, formirale svoje politike, dvorove i sisteme korupcije.

Minela Fulurija Vučić autorica je rada *Sudbina samostana i redovnica nakon potresa 1667. godine* (91-105), u kojemu prikazuje posljedice potresa 6. travnja 1667. i kako su one utjecale na život osam ženskih samostana na području Dubrovnika. Uslijed potresa grad je pretrpio veliku materijalnu štetu i značajne ljudske gubitke, a od osam samostana, sedam ih je bilo uništeno, a osmog je zahvatio požar koji je nastao kao posljedica potresa. Autorica analizira broj stradalih redovnica te pomoću svjedočanstva tadašnjeg nadbiskupa Torresa, odluka obnovljene vlasti i sačuvanih pisama redovnica rekonstruira sudbinu onih koje su preživjele. Kako je bilo potrebno dislocirati redovnice iz uništenih samostana, prebačene su u Ankonu, a mogu se pratiti i načini na koje je vlada u Dubrovniku htjela osigurati povratak redovnica na područje grada, kao i život, uvjeti i stavovi redovnica o njihovom novom privremenom prebivalištu u Stonu nakon povratka iz Ankone.

Zadnji rad u zborniku potpisuju Irena Ipšić i Ivana Lazarević, pod naslovom *Liječnici i odnos države prema liječnikoj službi u Dubrovniku u 18. stoljeću* (107-126). Autorice analiziraju koliko su se ekonomska kriza tijekom 18. stoljeća i inflacija koja je slijedila nakon nje odrazile na liječničku službu u Dubrovniku. Autorice se referiraju na broj liječnika i trajanje njihove službe u 18. stoljeću. Iako su se ugovori s liječnicima tijekom 18. stoljeća potpisivali najčešće na dvije godine, njihova služba je trajala duže, ponekad i više od nekoliko desetljeća, a liječnici stranci su u dubrovačkoj službi bili prosječno od dvije do deset godina, iako se to moglo

i produžiti. U drugoj polovici stoljeća, kada su u službi bili većinom domaći liječnici, trajanje službe se produljuje, u većini slučajeva do njihove duboke starosti. Međutim, što se tiče razlike plaća liječnika u državnoj službi, bile su određene prema njihovom ugledu, godinama rada i iskustvu, te činjenici radi li se o domaćem ili stranom liječniku. Naposljetku, autorice zaključuju da su liječnici u 18. stoljeću bili najbolje plaćeni državni službenici u Dubrovačkoj Republici, osobito u prvoj polovici stoljeća, dok tijekom druge polovice 18. stoljeća plaće u državnim službama rastu brže i češće, a najveći skok se dogodio od 1800. do 1804., kada su liječnicima u prosjeku plaće narasle za oko 40 posto. Radu je također priložena tablica plaća liječnika u službi Republike u 18. stoljeću, podijeljena prema vrsti liječnika (fizici, kirurzi, brijači i zubari), te prema dva vremenska perioda, 1700. – 1722. te 1768. – 1799. Sam zbornik završava *Kazalom osobnih imena* (127-136).

Ovaj zbornik u svega šest članaka donosi pregled raznolikih tema dubrovačke povijesti, koje povezuje tema solidarnosti društva i vlasti prema njegovim članova u najugroženijim trenucima za Dubrovnik, bilo da je ta solidarnost dolazila od istaknutih pojedinaca ili vlasti u cjelini. Posebno je zanimljivo napomenuti da radovi također pružaju uvid u živote pojedinaca, koji su bili u isto vrijeme i privatni, ali i u službi dubrovačke vlasti, a iz različitih izvora mogu se razlučiti i osobni stavovi i razmišljanja tih pojedinaca. Ovaj zbornik hvalevrijedan je doprinos društvenoj povijesti Dubrovnika i trebao bi služiti kao poticaj za daljnje slične poduhvate na nadolazećim sekcijama u sklopu Kongresa povjesničara, mjesta gdje se zaista okuplja veliki broj pripadnika naše historiografije i omogućuje obradu poznatih i manje poznatih tema hrvatskog povijesnog područje iz različitih aspekata, davajući cijelom projektu interdisciplinarni karakter.

Sanja Miljan

Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society, ur. Suzana Miljan – Éva B. Halász – Alexandru Simon, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies – Croatian Academy of Sciences and Arts – School of Slavonic and East European Studies, University College London, Minerva. III. Acta Europaea, sv. 15, Studies in Russia and Eastern Europe, sv. 14, Cluj-Napoca – Zagreb – London 2019., I-XIII + 706 str.

Zbornik radova pod naslovom *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society* nastao je kao rezultat istraživačkog rada trideset autora iz nekoliko europskih zemalja pod uredničkim vodstvom Suzane Miljan (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb), Éve B. Halász (Mađarska medievistička istraživačka grupa Mađarske akademije znanosti, Sveučilišta u Segedinu, Mađarskog nacionalnog arhiva i Vojnopovijesnog instituta u Budimpešti) i Alexandrua Simona (Rumunjska akademija – Centar za transilvanijske studije, Cluj-Napoca). Idejni začetak ovakvog projekta datira iz 2015. godine, a formiran je – kako se to naglašava uredničkim zahvalama (*Acknowledgements*, IX) – na godišnjem međunarodnom medievističkom kongresu koji se održava u Leedsu u Ujedinjenom Kraljevstvu (*International Medieval Congress*). Upravo je te 2015. godine posebna tema kongresa bila "Reforma i obnova" (*Special Thematic Strand: 'Reform and Renewal'*), a održan je od 6. do

9. srpnja kako je i uobičajeno u organizaciji Instituta za srednjovjekovne studije Sveučilišta u Leedsu (University of Leeds, Institute for Medieval Studies) i njegovih partnera.

Zbornik *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society* objavljen je u zajedničkom izdavačkom poduhvatu Centra za transilvanske studije Rumunjske Akademije iz Cluj-Napoce unutar njihove nakladničke serije "Minerva. III. Acta Europaea" (kao njezin 15. sv.), Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu te School of Slavonic and East European Studies – University College London (u seriji Studies in Russia and Eastern Europe, sv. 14). Zbornik je u cijelosti na engleskom jeziku te obaseže preko sedam stotina stranica kojima prethodi već spomenuta riječ urednikâ te popis autora s afilijacijama, a programski je proveden i financiran te potpomognut kroz nekoliko projekata. U prvom redu to su rumunjsko Nacionalno vijeće za znanstvena istraživanja (Consiliul Naţional al Cercetării Ştiinţifice – CNCS, TE 356/2010), Sektorski operativni program za razvoj ljudskih resursa (Sectorial Operational Program for Human Resources Development – SOPHRD, 61104/2010) i Nacionalni odbor za znanstvena istraživanja (Autoritatea Naţională pentru Cercetare Ştiinţifică – ANCS, PN-II-PT-PCCA-2011-3-1153 /2012-2016/: *Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Biomolecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times*) te Hrvatska zaklada za znanost (projekt "Izvori, pomagala i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do kraja dugog 19. stoljeća" pod vodstvom Damira Karbića, a koji se realizirao od 1. lipnja 2015. do 31. svibnja 2019. u Odsjeku za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu).

Zbornik otvara uvod (*Introduction*, 1-6) koji potpisuju recenzenti i predstavnici nakladnika Ioan Aurel Pop u ime Rumunjske akademije, Martyn Rady u ime londonske Škole za slavenske i istočnoeuropske studije i Damir Karbić u ime Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti. Autori u njemu iznose sadržaj zbornika i njegove glavne tematsko-istraživačke karakteristike.

Trideset autora – iz Hrvatske, Mađarske, Moldavije, Rumunjske, Rusije, Srbije i Ujedinjenog Kraljevstva – kroz dvadeset i osam članaka progovara o različitim srednjovjekovnim (manjim dijelom i ranonovovjekovnim) temama s usmjerenjem na političku i društvenu povijest. Od ranog srednjeg vijeka do 16. stoljeća tematski je obuhvaćen široki prostor od Mađarske, Rumunjske, Moldavije, Ukrajine i Rusije na istoku i sjeveru, do Hrvatske na zapadu i Balkana na jugu. Građa u zborniku raspoređena je u tri cjeline. 1. *Central Authority – Renewal, Decline or Reform?*, 2. *Law and Local Customs*, 3. *Urban Development and Reform*.

U prvoj se cjelini nalaze radovi posvećeni stvaranju, razvoju i transformaciji srednjovjekovne države na navedenim prostorima. György Szabados tako raspravlja o podrijetlu i preobrazbi rane ugarske države problematizirajući i sam termin država u ranom srednjovjekovnom dobu, dijeleći istu u dvije cjeline prije i poslije 1000. godine kao zamišljene vremenske granice (*The Origins and the Transformation of the Early Hungarian State*, 9-30). Anna Kuznetsova komparativno piše o sv. Stjepanu i sv. Vladimiru odnosno njihovom prikazu kao vladara i apostola u Ugarskoj odnosno u Kijevskoj Rus', tj. Rusiji (*St. Stephen of Hungary and St. Vladimir of Rus': Rulers and Apostles*, 31-51), na temelju hagiografskih djela i kronika te drugih izvora, smatrajući ih tipološki novim oblikom svetosti koja bi pak bila odlika 11. stoljeća. Rad je opremljen zanimljivim ilustracijama. Istaknuti stručnjak za križarske ratove, Norman Housley, svoju pažnju ovoga puta usmjerava prema balkanskom prostoru, točnije govoreći o Zemunu i Beogradu definirajući njihovu iznimnu važnost – geografsku, komunikacijsku (Dunav, Sava) i vojnu u 15. stoljeću u kontekstu kasnih križarskih vojni, pravoslavnih kneževina i

osmansko-turske ugroze (*Crusading and the Danube*, 53-81). Judit Gál piše o ugarskoj kraljevskoj reprezentaciji, odnosno o ceremonijama i ritualima koji su primjenjivani prilikom svečanih vladarskih ulazaka u dalmatinske gradove u doba Arpadovića, te o njihovim razlikama i posebnostima u 12. te u 13. stoljeću (*Changing Rituals: The Hungarian Royal and Princely Entries into Dalmatian Cities during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, 83-101). Na temelju srpskih hagiografskih vrela Miloš Ivanović tematizira ratove i političke borbe u Srbiji za dinastije Nemanjića u vremenu od 12. do 14. stoljeća (*Serbian Hagiographies on the Warfare and Political Struggles of the Nemanjić Dynasty /from the Twelfth to the Fourteenth Century/*, 103-129). Naglasak je stavljen na analizu terminologije korištene u navedenim hagiografijama (npr. *Danilov zbornik*) prilikom opisa vojnih operacija i njihovih sudionika. O Transilvaniji u 13. stoljeću s obzirom na kralja Andriju II. i početke gradnje kamenih utvrda pišu Ioan Marian Ţiplic i Maria Emilia Ţiplic (*Transylvania in the Thirteenth Century: Andrew II and the Beginnings of Stone Fortifications in Transylvania*, 131-164). Posebno se ukazuje na utjecaj koji su imali teutonski vitezovi na taj fortifikacijski proces. Rad je opremljen s tri suvremene karte na kojima su prikazani prostori i utvrde u vlasništvu Teutonaca (1211. – 1222.) te najvažnija kao i ona pretpostavljena utvrđenja. Antun Nekić u svom radu predstavlja "put do kraljevskog Dvora", problemski tematizirajući slavonsko plemstvo u pogledu njihove težnje k stjecanju kraljevske naklonosti u periodu od 1301. do 1342. godine (*The Road to the Royal Court: The Slavonian Nobility, Royal Favours and the Ban's Brokerage /1301-1342/*, 165-195). Ukazuje na važnost posredovanja bana kao kraljevskog predstavnika u Slavoniji čija intervencija omogućava plemstvu dolazak do dvora i dobivanje kraljevskog privilegija. U dodatku članka nalazi se itinerar bana Mikca od 1325. do 1342. godine. Uzgred spomenimo da je još davne 1915. doktorat o "Banu Mikcu Mihaljeviću i njegovu dobu od 1325. – 1343." vlastoručno napisao (kako je tada bio običaj) Viktor Novak, ali je ostao do danas netiskan. O osoblju kraljevskih i plemićkih kancelarija u vremenu kasnosrednjovjekovne Bosne, a koji su bili u različitim diplomatskim službama bosanskih vladara i velmoža (npr. Sankovići, Pavlovići, Kosače, Vlatkovići) piše Neven Isailović (*The Personnel of Royal and Noble Chanceries as Diplomats in Late Medieval Bosnia*, 197-234). To je ujedno jedan od najopsežnijih radova u ovome zborniku, kojeg po broju stranica premašuje samo članak Attile Bárányja o ugarsko-hrvatskom kralju Žigmundu/Sigismundu Luksemburškom i (neuspjelom) križarskom ratu s konca 14. stoljeća protiv Turaka-Osmanlija, te percepciji istoga vladara u srednjovjekovnim narativnim i drugim vrelima (*Sigismund of Luxembourg and the passagium generale /1391-1396/*, 235-276). Nada Zečević svoj rad posvećuje pitanju "delicija" koje su kao diplomatske darove Mlečani i kasnije njihova uprava u Mletačkoj Albaniji (*Albania Veneta*) uručivali lokalnim feudalnim gospodarima na istočnom Jadranu i njegovu zaleđu u 14. i 15. stoljeću (*Diplomatic deliciae: Venetian gifts to the Lord of the Eastern Adriatic in the fourteenth and fifteenth centuries*, 277-304). To su ponajviše bile različite dragocjene tkanine (svila, baršun), ali i novac te druga trgovačka roba i dobra. U zaključku se ističe da su upravo ti i takvi diplomatski darovi bili svojevrsni koruptivni alati kojima se pridobivala naklonost i vjernost onih kome su darovani. Rad je opremljen zanimljivim slikovnim prilozima. Diplomatskoj povijesti pridružuju se i rad Bálinta Lakatosa koji piše o poslanicima kraljeva Ugarske i Bohemije od 1490. do 1526. godine *(Diplomats of the kings of Hungary and Bohemia /1490-1526/*, 305-338). Rad je opremljen grafikonima u kojima se unutar promatranog razdoblja iskazuje broj diplomatskih poslanstava, poslanička odredišta, društveni položaj (imenovanih), itd. Posljednji rad u ovoj cjelini zbornika jest onaj Hrvoja Kekeza koji prikazuje kraljevsku vlast i visoko plemstvo u pograničnim dijelovima Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva iliti Krune sv. Stjepana na primjeru

knezova Babonića-Blagajskih i formiranja protu-osmanske obrane s početka dvadesetih godina 16. stoljeća (*Royal Power and Magnates on the Borderlands of the Kingdom: The Counts of Blagaj and Anti-Ottoman Defence at the Beginning of the 1520s*, 339-356).

Drugu veliku cjelinu u zborniku čine radovi koji se bave pravnom i društvenom poviješću, a otvara je rad Tudora Sălăgeana o usponu skupštinskog tipa vladavine u Transilvaniji krajem 13. stoljeća (*The Rise of the Congregational Regime in Transylvania at the end of the Thirteenth Century*, 359-371). Éva B. Halász piše o Slavoniji u 13. i 14. stoljeću, odnosno o općem saboru slavonskog plemstva pod predsjedanjem bana kao izravna kraljeva predstavnika na tome prostoru (*The congregatio generalis banalis in Slavonia in the Thirteenth and Fourteenth centuries*, 373-389). Autorica zasjedanja ovoga sabora vremenski dijeli na tri razdoblja: od 1273. do ranih dvadesetih godina 14. stoljeća, potom od dvadesetih do pedesetih 14. stoljeća (koje naziva "zlatnim vijekom" slavonskog sabora), te od sredine pedesetih do osamdesetih godina 14. stoljeća. Javnobilježničku službu u Zadru u svome radu obrađuje Branka Grbavac (*Notarial Service in the City of Zadar: Changes in Theory and Practice*, 391-410) ukazujući na promjene koje se mogu zamijetiti u teoriji i praksi zadarskih notara 14. stoljeća, analizirajući i uspoređujući njihove notarske formule s onima iz srednjovjekovnih notarskih priručnika (*Ars notaria*, *Ars notarie*, *Summa artis notariae*). Ivan Majnarić elaborira tzv. nove donacije ili potvrde postojećeg vlasništva plemstvu od strane kraljevske vlasti u 14. stoljeću i uloge koje su kao takve imale u formiranju i strukturiranju društva i obitelji u Hrvatskom Kraljevstvu (*The Title of New Donation and its Role in Structuring the Society and Family in the Kingdom of Croatia in the Fourteenth Century*, 411-432). Ukazuje se na to kakav su utjecaj imale tako ishođene zemljišne darovnice ili potvrdnice na ekonomski položaj pojedinih obitelji, njihovu granjanje i među obiteljske odnose u Hrvatskoj i Slavoniji, ali i na bitnu činjenicu da se njima ograničavalo posjedovno i nasljedno pravo. Suzana Miljan i Kristina Judaš upravo problematiziraju potonje pišući o problematici prefekcije (*prefectio*) u srednjovjekovnoj Slavonije (*Sole Heiress to her Father's Fortune: Examples of Prefection from Medieval Slavonia*, 433-442). Riječ je o pravnoj mogućnosti da kćer naslijedi očeve nasljedne posjede. Otac bi u tome slučaju od kralja tražio – čime dolazi do izražaja i kraljevska naklonost prema destinataru – da njegovu kćer proglasi sinom čime ona/on ima zakonsko pravo biti nasljednikom očevih posjeda. Autorice se opširnije referiraju i na podatke iz Tripartita (*Opus tripartitum iuris consuetudinarii inclyti Regni Hungarie partiumque eidem annexarum*) te na zanimljive slučajeve prefekcije s naših srednjovjekovnih prostora. O trgovini, državi i pitanju prijelaza na pisanu kulturu na primjeru kneževina Vlaške i Moldavije u vremenu od 14. do 16. stoljeća piše Mariana Goina (*Trade, State and Transition to Written Culture: Wallachia and Moldavia from the Fourteenth to the Sixteenth Century*, 443-466). Posebno se tematizira pragmatička pismenost, ali i primjeri osobne korespondencije. Autorica zaključuje da je pisana kultura na spomenute prostore dolazi posredstvom i utjecajem susjednih zemalja i trgovačkih zajednica. Dana Caciur u svom radu raspravlja o regionalnim običajima pograničnog morlačkog društva u Dalmaciji, tj. graničnog prostora između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva sredinom 16. stoljeća. Podrobno se analizira spor između dvojce službenika, mletačkog Filipa Bragadina i tursko-osmanlijskog Huseina (Cusseina) Potoclia, kroz vizuru borbe za prostor i morlačke trgovce važne napose za gradove Šibenik i Skradin (*Discussing Regional Customs: The Conflict between Filippo Bragadin and Cussein Potoclia and the Morlachs of Dalmatia in the Mid-Sixteenth Century*, 467-492). Ovu cjelinu zaključuje Adrian Magina člankom u kojem analizira kraljevski privilegij (koji nažalost izvorno nije sačuvan, već je poznat iz dva kasnija prijepisa) izdan u Beču 29. kolovoza 1457. vlaškim plemićima od strane

ugarsko-hrvatskog i češkog kralja Ladislava V. Postuma (*Universitas Valachorum*: *Privilege and community in the medieval Banat*, 493-502), historiografski ga kontekstualizirajući kroz njegovu važnost za navedenu zajednicu u srednjovjekovnom Banatu. Na ovaj se rad zapravo dobro nadovezuje onaj Livije Magina koji se nalazi u sljedećoj cjelini zbornika.

Treći dio zbornika tematski je posvećen gradovima, njihovoj transformaciji, razvoju i obnovi u kontekstu srednjovjekovne urbane povijesti. Tako Sanja Miljan piše o franjevcima – redu male braće u Zadru (*The Structure of the Friary of St. Francis in Zadar in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, 505-520). Naglasak je stavljen na analizu upravnih funkcija ove redovničke zajednice (provincijal, kustos, vikar, lektor, gvardijan, vikar), na njihovo podrijetlo i obrazovanost te na mobilnost samih franjevaca tijekom 13. i 14. stoljeća. Srednjovjekovni Gradec prikazuje Bruno Škreblin kao grad između utjecaja kraljevske moći i plemićkih nastojanja (*City Between Royal and Noble Power: The Case of the Free Royal City of Gradec /Zagreb/ in the Fifteenth Century*, 521-536). Autor pozornost usmjerava na 15. stoljeće, napose na odnose između – s jedne strane Gradeca, a s druge kralja Žigmunda Luksemburškog, potom grofova Celjskih te napose kralja Matijaša Korvina, zaključujući kako je opadanje kraljevske moći u Slavoniji imalo negativne posljedice na urbani razvoj Gradeca. Nasuprot tomu jača urbana elita zagrebačkog Gradeca. Zanimljivu temu o obućarima, krojačima, suknarima (tkalcima svile, izbjeljivačima tkanine, itd.), prodavačima sira, te slugama i drugim zanimanjima predstavlja u svome radu Krisztina Arany. Kao primjer takvih djelatnosti obradila je odabrane aspekte migracijskih tokova obrtnika iz Ugarske u Firencu u 15. stoljeću komparirajući ih s podatcima o drugim došljacima s germanskih područja u isti grad, a sve na temelju firentinskog popisa (*Catasto*) iz 1427. godine (*The Shoemaker, the Silk Weaver and the Guild Servant: Some Aspects of Artisan Migrations from Hungary to Florence in the Fifteenth Century*, 537-562). O urbanom prostoru i gospodarskim aktivnostima u kasnosrednjovjekovnom Splitu piše Tonija Andrić (*Urban Space and Economic Activity in Late Medieval Split*, 563-583). Taj prostor autorica definira pomoću koncentričnih krugova u čijem se središtu nalazi Trg sv. Lovre (*Platea s. Laurentii*) s glavnim zgradama institucija komunalne vlasti pa šireći se sve do splitskog polja odnosno gradskog distrikta. Na primjeru grada Šibenika poglavlja iz vojne povijesti – koja su, napominjemo, u hrvatskoj medievistici općenito vrlo rijetka – temeljito obrađuje Goran Budeč posredstvom notarskih spisa i drugih arhivskih vrela te spomeničke baštine (*Weapons and Military Equipment Owned by Individuals in the Fifteenth-Century City Commune of Šibenik*, 585-610). Autor analizira oružje i drugu vojnu opremu koja je bila u vlasništvu pojedinaca šibenske komune u 15. stoljeću. A to su, npr., mačevi, sablje, bodeži, samostreli, strijele, lukovi, koplja, oklopi, kacige, štitovi i ostala vojna oprema, a tu su i nezaobilazne ratne zastave. Livia Magina, kao što smo već spomenuli, u osnovnim crtama govori o kraljevskim privilegijima i urbanom razvoju Banata u periodu od 15. do 17. stoljeća (*Privileges and Urban Development in the Banat from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries*, 611-620). U radu se posebno apostrofira položaj grada Caransebeş u Transilvaniji, koji je od manje važnog grada zbog osmanske ugroze i zauzimanja drugi urbanih središta postao glavno središte jugozapadnog područja kneževine Transilvanije. Castilia Manea Grgin u svom radu preispituje pogled hrvatske historiografije na manje poznatog Talijana Leonarda Fioravantija (*The Italian Leonardo Fioravanti (1517-1588) and his Portrait in the Contemporary Croatian Historiography*, 621-642). L. Fioravanti (1517. – 1588.) bio je samouki liječnik-kirurg/fizik i alkemičar, iscjelitelj, ali i inovator i puno toga drugoga, a čije je ime u krugu povijesne znanosti u Hrvatskoj vezano uz kolonizaciju Pule i Puljištine od 1560. do 1567. godine od strane 150 bolonjskih obitelji te sukoba starosje-

dilaca i Bolonjaca došljaka u Puljštini koje je okončano protjerivanjem pridošlica. Autorica s pravom pledira za drugačiji pristup i vrednovanje života i djela ovoga renesansnoga čovjeka: *uomo universale*. Najzad, posljednji rad u zborniku čini tekst koji potpisuje Mária Pakucs-Willcocks, a tematizira ideologiju političke moći u gradu Sibiu (Hermannstadt) tijekom 16. stoljeća, inače političkom sjedištu i trgovačkom središtu transilvanskih Nijemaca – *Universitas Saxorum* (*Policey* and *Obrigkeit*: *The ideology of political power in sixteenth-century Sibiu /Hermannstadt/*, 643-663). Tomu je u prilog išla dezintegracija ugarskog kraljevstva i nadolazeća vjerska reformacija, te jačanje gradske skupštine i najzad kodifikacija statuta grada 1589. godine. U središtu autoričina zanimanja su dobra uprava/vladavina i dobro ponašanje zajednice (*Policey*), tj. država reda i zakona, te legitimna vlast (*Obrigkeit*) na promatranom prostoru u ranom novom vijeku.

Na kraju zbornika nalazi se zajedničko imensko i geografsko kazalo (*Index*, 665-706). Spomenimo da naslovnicu (prednju i stražnju) grafički zgodno krasi avers i revers velikog voštanog pečata iz 1464. ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina, a koji se danas nalazi u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti.

Zaključno možemo reći da se pred nama nalazi respektabilan zbornik radova, čiju je tematsku razgranatost uistinu bilo zahtjevno urednički ustaviti – no to su znalački odradili njegovi urednici Suzana Miljan, Éva B. Halász i Alexandru Simon, te koji zbog toga – kao i autora koji su u njemu uključeni – zaslužuje svekoliku pozornost i percepciju struke. Zbornik sadržajno nadoknađuje različite praznine u poznavanju ovih prostora van njihovih prirodnih, političkih, jezičnih i povijesnih granica. Nimalo nevažna nije ni činjenica da je zbornik nastao na recentnim dosezima i iskustvima poglavito triju europskih historiografija: hrvatske, mađarske i rumunjske, ali i uz participaciju moldavskih, ruskih, srpskih i engleskih predstavnika. Upravo tako široko zasnovana međusobna međunarodna suradnja svakako je najbolja preporuka ovome zborniku koja se može uputit stručnjacima s područja medievistike, a engleski jezik zbornika otvara isti širokom krugu znanstvenika i stručnjaka različitih profila.

Tomislav Galović

Pomorski Split do početka XX. stoljeća. Zbornik radova, ur. Nenad Cambi – Arsen Duplančić, Split 2019., 495 str.

Književni krug Split objavio je zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa koji se održao u Splitu u rujnu 2016. Od ukupno trideset izlaganja, dvije trećine autora predalo je svoje radove za objavljivanje. Od dvadeset priloženih tekstova, dva se odnose na antičko razdoblje, šest njih pokriva široko razdoblje srednjeg vijeka sve do 16. stoljeća, dva članka se protežu kroz više razdoblja, a većina radova, njih dvadeset, odnose se na modernije razdoblje od 18. do početka 20. stoljeća. Začudo, prvi rad nije kronološki vezan uz najranije razdoblje nego uz kasni rani novi vijek: *Splitska luka u peljarima od kraja 18. do kraja 19. stoljeća* Mithada Kozličića (11-53). To je ujedno i najdulji tekst. Taj članak je sadržajno vrlo cjelovit: autor predstavlja pisce peljara i pilota koji sadrže pojedine opise splitske luke i njezine okolice, unosi vlastita razmatranja, prilaže karte, odnosno planove splitske luke i grafike prostora prema izvornicima koje donosi, razjašnjava ekvivalencije pojedinih starih mjernih jedinica, tako da

čitatelj može lako pratiti razvoj argumentacije. Posebno je bogat prilog, koji se sastoji od isječka stranih kartografa, hidrografa i ostalih stručnjaka koji su opisali splitsku luku i njezinu okolicu na francuskom, engleskom, talijanskom, ruskom i njemačkom jeziku. Ovakav temeljiti rad je vrlo poučan za povjesničare i znatiželjnike koje zanima povijest pomorstva 18. i 19. st. uz interdisciplinarni pristup bazi podataka. Rad Nenada Cambija, *Salona i Spalatum, dvije funkcionalno povezane luke* (55-76), proučava rimsko razdoblje bez posebno specificiranih vremenskih okvira. Arhitektica Katja Marasović u radu šturog naslova *Luka Dioklecijanove palače* (77-96) nudi rekonstrukciju izgleda splitske luke u 4. stoljeću temeljem arheoloških i geoloških istraživanja koja su se odvijala na splitskoj rivi tijekom 2006. i 2007. Članak je ogledni primjerak temeljitog rada u kojemu autorica sažima rezultate rekonstrukcije zidanih struktura ispred Dioklecijanove palače. Uz stručno i razgovjetno tumačenje značenja onoga što se našlo i čemu služi, autorica radu prilaže fotografije, planove rekonstrukcije, presjeke proučavanih prostora, tlocrte pojedinih građevinskih jedinica, tako da čitatelj lako prati argumentaciju. Kronološki nastavak prethodnog teksta predstavlja sljedeći rad Snježane Perojević iz katedre za graditeljsko nasljeđe, *Splitska luka u vrijeme mletačke uprave* (97-117), koji se vremenski proteže od 15. do 18. stoljeća. Nakon što se prvo razmatraju pojedini aspekte vezani uz povijest splitske luke, poput razvoja i proširenja novo izgrađenog splitskog lazareta od 16. stoljeća nadalje, veličine galija koje je luka mogla ugostiti, radove i popravke u luci te dubine mora u njoj. Potom se donosi presjek događaja povezanih s lazaretom i lukom od Kandijskog rata do 1797. godine. Tekst je popraćen priloženim crtežima i slikama. Nakon arhitektonskih razmatranja, slijedi pravni pristup povijesti splitskog pomorstva u članku Vilme Pezelj, *Neka pitanja pomorskog prava u srednjovjekovnom Splitu* (119-155). Prvi dio ukratko razmatra nastanak i strukturu splitskog statuta, njegove uzore i pregled toga što 28 odredbi posvećenih pomorskom prijevozu može ponuditi kao izvor za povijest splitskog pomorstva. Drugi dio razmatra način kako je uređen odnos između zapovjednika broda i članovi njegove posade, što prema statutarnim odredbama, što prema priloženim tekstualnim primjerima. O oblicima iskorištavanja broda (*actio, locatio*, vozarina, brodarina, i dr.) i o sudionicima koji potpisuju obvezujući ugovore (putnici, trgovci, hodočasnici, brodari, članovi bratovština, i dr.) saznaje se u trećem dijelu. Autorica uspoređuje pojedine odredbe iz različitih dalmatinskih Statuta te iznosi pojedine slučajeve kao primjere. Kroz usporedbu s rimskim pravom, četvrto poglavlje je posvećeno kvarovima na brodu, odnosno pomorskim havarijama. Ondje pak izostaju pojedini živopisni primjer. Peti, ujedno posljednji dio, obrađuje spašavanje na moru s pravnog aspekta, od rimskog razdoblja do današnjeg međunarodnog prava, uz navode nekoliko primjera iz 13. i 14. stoljeća. Ukratko, riječ je o opširnom radu koji splitski primjer stavlja u širi pravni kontekst drugih dalmatinskih komuna te rimskog i mletačkog prava s dodanim konkretnim primjerima. Tonija Andrić je napisala rad *Brodarstvo kasnosrednjovjekovnog Splita. Brodograditelji i brodovlasnici kao dio onodobne društvene elite* (157-183). Nakon nekoliko uvodnih riječi o djelatnostima, službenicima i kalafatima prisutnima oko splitske luke, autorica se pobliže zanima za organizaciju brodograđevnog posla i pojedinim tehničkim pitanjima vezanima uz rad škvera u 15. stoljeću. Prvi dio obrađuje hijerarhijsku organizaciju poslovanja, s obvezama kalafata i drugih majstora aktivnih u gradnji broda. U sljedećem dijelu iznose se podaci o postupnim etapama izgradnje broda od tesanja drvodjelca do montiranja i premazivanja smolom od strane kalafata, potom popratne radnje kovača, tesara, krojača i drugih. Sljedeće poglavlje narativno iznosi vrste brodova i njihove vrijednosti, što bi se inače možda moglo sažeti u tematsku tabelu. Sljedeći dio pobliže razmatra tko su bili brodograditelji, njihov

društveni status, te zaključuje kako su kalafati bili dio bogate obrtničke elite, ali bez više razine građanskih prava. Posljednje poglavlje razmatra društveni status brodovlasnika, koji je, naravno, varirao ovisno o veličini i nosivosti broda: dobrim dijelom su to bili stranci, a nemali broj brodova je prodan u zajedničkim udjelima više vlasnika, velikom većinom u privatnom vlasništvu. Čitav rad svjedoči o važnosti splitske luke i njezine flotu u privrednom i društvenom životu grada. U mikro povijest svakodnevnih sukoba uvid nudi članak Kristijana Jurana i Maria Marasovića pod naslovom *Zgode i nezgode splitskih pomoraca četrdesetih godina 16. stoljeća* (185-191). Predstavljene su četiri priče o nezgodama na moru (napad pirata, otezanje plaćanja s uzastopnim nevoljama, pronevjera novca pod krinkom napada turske fuste te utaja broda pod krinkom zapljene dotičnog u Bakru). Rad je, nažalost, vrlo kratak, pa se nadamo da će ubuduće dvojac autora nastaviti istraživati sudske spise i time razveseljavati čitatelje. Povjesničari i arheolozi Mauro Bondioli, Mariangela Nicolardi i Irena Radić-Rossi napisali su razrađenu studiju *Alvise Papali "conduttor" della galea da mercanzia per la scala di Spalato (1592-1596)* (193-212). Temeljem sustavnog pregledavanja arhivske građe iz Archivio di Stato di Venezia kroz pet godina s kraja 16. stoljeća, autori pripovijedaju zgode i nezgode koje su zadesile kapetana Alvisea Papalija iz Splita, a koji se preko natječaja obvezao vršiti dužnost voditelja galije za trgovinu uključene u prijevozu robe iz turskih teritorija za Veneciju preko splitske skele. Razna korespondencija i odluke Mletačkih vijeća prikazuju sve poteškoće na koji se naišlo prilikom pokušaja pokretanja projekta splitske skele kako bi se suzbijala važnost skele kod Neretve i utjecaj dubrovačkog trgovačkog prostora te njihove financijske ishode. U dodatku se nalazi prijepis jednog pisma Daniela Rodriga iz 1595. o njegovom izvještaju o susretu s Hasan pašom iz Bosne, faksimile pojedinih dokumenata te tabele koje sažimaju obim trgovačkih pošiljaka u skelama Metković, Dubrovnik i Split te prihode od splitskih daća za 1593.-1595. godine. Lovorka Čoralić potpisuje rad *Iseljenici iz Splita u Mlecima i njihova uključenost u pomorska zanimanja – tragom oporučnih spisa (15. – 17. stoljeće)* (213-225). Sustavno istraživanje u bilježničkim spisima mletačkog arhiva omogućilo je autorici prikazati Splićane prisutni u Veneciju, posebno one aktivne u pomorskim djelatnostima, tj. parune, mornare, brodare barkariole i radnike u mletačkom arsenalu. Većina ih pripada sloju sitnih i srednje imućnih žitelja Venecije, a poglavito su bili nastanjeni u istočnom gradskom predjelu Castello. Najbrojniji su bili od sredine 15. stoljeća do dvadesetih godina 16. stoljeća, razdoblju tijekom kojeg se uklapaju u domaće društvo radom, vjerom i ženidbom, a da pri tome zadržavaju prisne odnose s dalmatinskim sunarodnjacima. Livia i Tibor Brisky napisali su pregledni rad *Identitet splitskog lazareta* koji sažima već poznate činjenice o splitskom lazaretu za razdoblju od 15. do 18. stoljeća, nažalost, bez citiranja postojećih radova o toj temi na talijanskom, francuskom i engleskom, tako da je pregled nepotpun. Ita Praničević Borovac temeljem sakralnih objekata izgrađenih od antike do 19. stoljeća piše rad *Sveta mjesta splitskih pomoraca* (235-268). Obrađena su pojedina svetišta, evidentira se naslovnike pojedinih crkava (sv. Marija sv. Mihovil, sv. Andrije i dr.) te se razrađuju lokalni kultovi i sveci pokrovitelji. Priložene su fotografije proučenih objekata i likovnih djela. Radoslav Bužančić obrađuje razdoblje kada je Split sastavni dio ilirskih pokrajina s naslovom *Bitka u splitskoj luci u doba Francuza*. Bitka od 8. prosinca 1809. opisana je uz brojne slikovne priloge splitske luke u 18. stoljeću, naslovnicu jednog peljara, onodobne tlocrte luke i lazareta, crteže, arheološka svjedočanstva, slike uključenih brodova i kapetana suprotstavljenih strana. Trgovački brod Tome Nikolorića uspješno je porazio britansku fregatu nakon dva i pol sata bitke ispred splitske luke. Sustavnim pristupom pojedinim obrtnicima, Branka Teklić u radu *Zanati vezani uz pomorstvo u Splitu tridesetih godina 19. stoljeća*

(287-308), nakon razrađenog uvodnog dijela u kojem se piše o smještaju splitske luke, o političkim, društvenim i gospodarskim prilikama promatranog vremena, redom opisuje djelatnost ribara, mornara, kalafata, drvodjelaca i kovača, dovršavajući s popisom 44 broda izgrađena između 1800. i 1849. godine. Stanko Piplović potpisuje rad *Pomorske ustanove u Splitu u 19. stoljeću* (309-331), u kojem opisuje lučku kapetaniju i njeno osoblje, lazaret i tehničku sekciju, s dodatnim osvrtom o radovima na luci (izgradnja pristaništa, svjetionika, uređenje lučkog prostora, dizanje gata i sl.). Hania Mladino Mika u prilogu *Radovi na uređenju splitske rive u drugoj polovici 19. stoljeća* (333-362) koristi arhivsku građu koju je izdala Središnja pomorska vlast u Trstu. Mateo Bratanić i Sanda Uglešić napisali su rad *Brodarsko-obrazovni čimbenici stanja splitskog pomorstva u drugoj polovici 19. stoljeća* (363-390) u kojem proučavaju međusobnu ovisnost stupnja obrazovanja pomoraca s privredno-trgovačkim razvojem Splita. Popratne tematske tabele nadopunjavaju argumentaciju. *Sličnosti i razlike splitske i starogradske luke na Hvaru krajem 19. i početkom 20. stoljeća* je naslov članka Mladenka Domazeta (391-398), prema kojemu važnost splitske luke ekonomski raste dok je Stari Grad u stalnom opadanju. Marijan Čipčić je napisao rad *Društveni život u splitskoj luci u drugoj polovici 19. stoljeća* (399-414). Obrađeni su široki aspekta odvijanja svakodnevice u splitskoj luci: prvo poglavlje ustanovljava kako se razvijaju komunalne infrastrukture, da bi se sljedeći dijelovi pozabavili kulturno zabavnim aktivnostima u gradu, poput rada narodne čitaonice, žive reklame pred kinom *Phono Kinematograph Edison*, slavljenja sv. Dujma u svibnju, karnevala, društvenih okupljanja u kavanama, puljiških trabakula, kupališta, izvanrednih političkih događanja (posjeti cara Franja Josipa I.), obnove vodovoda i, naposljetku, sprovodnih povorki. Gordana Tudor piše članak *Parobrodarski turizam u Splitu do prvog svjetskog rata* (415-433) i oživljava početke pomorskog turizma u svrsi zabave na Jadranu, s prvim zabilježenim dolaskom čeških turista u Split 1897. i radom europskog turističkog parobroda Split. Uočava se da su Splićani tog vremena bili loši gostoprimci koji napadaju turiste i ostavljaju loš dojam strancima, očekujući od njih da samo ostavljaju svoje novce, pa bismo mogli komentirati kako je svaka sličnost s 21. stoljećem slučajna… Posljednji je rad *Crkva sv. Jelene na splitskoj rivi* Arsena Duplančića (435-473), koji obavještava o izgradnji crkve, posvećene jednoj od zaštitnici pomoraca, sv. Jeleni, uz južni dio Dioklecijanove palače 1709. godine. Priložene su fotografije i nacrti vezani uz položaj i izgled građevine.

Sabine Florence Fabijanec

Da život imaju. Zbornik u povodu 70. rođendana kardinala Josipa Bozanića, metropolita i nadbiskupa zagrebačkog i velikog kancelara Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, ur. Mario Cifrak – Ružica Razum – Nenad Malović – Anto Barišić, Kršćanska sadašnjost – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2019., 818 str.

Kršćanska sadašnjost je zajedno s Katoličkim bogoslovnim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu objavila zbornik radova povodom sedamdesetog rođendana Josipa kard. Bozanića, nadbiskupa zagrebačkog i metropolita te velikog kancelara prije spomenutog Fakulteta. Sadržaj je raspoređen u više opsežnih tematskih cjelina: *Pastir* (29-138), *Pastoral i odgoj* (139-292),

Filozofija i teologija (293-567) te *Povijest* (569-811). Prvoj tematskoj cjelini prethodi *Predgovor* dekana Fakulteta Marija Cifraka (22-23) i *Popis autora* (24-25), a tematsku cjelinu *Povijest* slijedi *Pogovor* urednika Damira Borasa (814-816).

Valter Župan otvara zbornik svojim radom *Mons. Josip Bozanić – krčki biskup, zagrebački nadbiskup, kardinal* (29-41) u kojemu donosi Kardinalovu biskupsku biografiju od biskupskog imenovanja 1989. do popisa njegovih službi pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji. Glavni naglasci u biografiji su ujedno i podnaslovi rada: Josip Bozanić – krčki biskup, Mons. Bozanić imenovan zagrebačkim nadbiskupom, Nacionalni susret hrvatskih katoličkih obitelji, Papini posjeti Hrvatskoj, Mons. Bozanić imenovan kardinalom Svete Rimske Crkve, Nadbiskup kardinal Josip Bozanić – izvanredni papin izaslanik i Službe pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji.

Zanimljivu etapu Kardinalovog biskupskog služenja prikazuje Emil Svažić svojim radom *Mons. Josip Bozanić – apostolski administrator Riječko-senjske nadbiskupije* (43-59). Autor ističe ozbiljnost tadašnje situacije (mons. dr. Anton Tamarut je pretrpio težak srčani udar) te ukazuje čitatelju na glavne odrednice polugodišnjeg služenja tadašnjeg biskupa krčkog kao apostolskog administratora Riječko-senjske nadbiskupije. Pritom su navedeni prijepisi i prijevodi dekretâ imenovanja i razrješenja te je pojašnjena služba apostolskog administratora *sede plena et donec aliter provideatur*.

Josip Mrzljak svojim prilogom *Nadbiskupijska i domovinska proslava kardinalata u Zagrebu* (61-63) predstavlja čitateljstvu svoj pozdravni govor prilikom povratka iz Rima tada novokreiranog kardinala Josipa Bozanića.

Kardinalov bogat doprinos partikularnom pravu predstavlja Slavko Zec u radu naslovljenom *Kardinal Josip Bozanić – doprinos sinodalnosti partikularne Crkve i krajevnom pravu* (65-88). Obrađeni pravni tekstovi u radu odnose se na tijela Krčke biskupije (Svećeničko vijeće, biskupijski Caritas, župni Caritasi, biskupijsko pastoralno vijeće i Krčki stolni kaptol) i na tijela Zagrebačke nadbiskupije (biskupijsko pastoralno vijeće, prezbitersko vijeće, zbor savjetnika, biskupijsko ekonomsko vijeće, Nadbiskupski duhovni stol i Caritas Zagrebačke nadbiskupije).

Doprinos kardinala Josipa Bozanića promicanju vjeronauka u hrvatskom odgojno-obrazovnom sustavu (89-107) naslov je rada (u uvodu nazvanog "kratkim osvrtom") Blaženke s. Valentine Mandarić kojim promišlja povezanost Kardinala s katoličkim vjeronaukom u hrvatskom odgojno-obrazovnom sustavu počevši od njegovog članstva u Povjerenstvu HBK za odnose s državom do njegovoj udjela u velikoj studiji Vijeća biskupskih konferencija Europe (CCEE) *Vjeronauk – resurs za Europu*. Završetak rada predstavlja izabrana Kardinalova bibliografija "o školi, odgoju i obrazovanju te vjeronauku u školi".

Denis Barić (Tajnik Druge sinode Zagrebačke nadbiskupije) pobliže upoznaje zainteresiranu javnost sa specifičnostima koje se odnose na Kardinalovu ulogu sazivatelja, predsjedatelja i zakonodavca u događaju biskupijske sinode. Rad je prikladno naslovljen *Mjesto i uloga nadbiskupa zagrebačkog na Drugoj sinodi Zagrebačke nadbiskupije* (109-135). Autor je u radu kronološki pratio Kardinalovu ulogu i djelovanje u različitim etapama hoda sinode: najava, pretpripremno razdoblje, pripremno razdoblje, nadbiskupijsko savjetovanje, izrada Radnog dokumenta, neposredna priprema i odvijanje.

Druga tematska cjelina *Pastoral i odgoj* započinje radom Josipa Šimunovića i Darija Prskala *Nadbiskupijski pastoralni institut u Zagrebu – zadaće i perspektive* (139-177). Rad u četiri dijela promišlja: osnivanje i misiju Instituta, formaciju zaređenih i nezaređenih crkvenih službenika i suradnika, vjerničku formaciju obitelji i ulogu Instituta u dijalogu Crkve sa suvremenim svijetom. Završetak svakog dijela predstavlja perspektiva za daljnji razvoj i unaprjeđenje djelovanja Instituta.

Sudska vlast dijecezanskog biskupa koja se vrši po međubiskupijskim sudovima predmet je rada Josipa Šalkovića i Elizabete Mikulić naslovljenog *Osnivanje međubiskupijskih sudova* (179-207). Polazeći od uvodnih kanonskopravnih opaski, autori tumače međubiskupijske sudove prema trenutno važećem crkvenom pravu, potom novine koje su unijeli motupropriji rimskog prvosvećenika iz 2015. godine s obzirom na međubiskupijske ženidbene sudove da bi u trećem dijelu obradili međubiskupijske sudove u Zagrebu. "Umjesto zaključka" ponuđeno je nekoliko napomena, od kojih izdvajamo jedan od ciljeva koji mogu ostvariti međubiskupijski sudovi: "očitovati njezinu [tj. Crkve, op.a.] blizinu vjernicima".

Visoka učilišta religijskih znanosti (209-249) naslov je rada Josipa Šalkovića u kojemu donosi kanonske odredbe vezane uz život visokih učilišta religijskih znanosti, počevši od Zakonika kanonskog prava iz 1917., dokumenata Drugog vatikanskog koncila i komentara kanona 821 Zakonika latinske Crkve. Kao primjer u hrvatskim okolnostima uzet je Katehetski institut Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Institutov život od njegovih začetaka krajem pedesetih godina prošlog stoljeća do najnovijih izmjena koje su nastupile 2018.

Đuro Zalar u svojem radu *Povijest nastanka Hrvatskog Caritasa povodom 25. obljetnice osnutka* (251-275) eksplicira povijesne, političke, gospodarske i duhovne odrednice koje su pogodovale, uvjetovale i odredile vrijeme osnutka Hrvatskog Caritasa 1993. godine. Autor izdvaja dvije velike etape koje prethode osnutku: postkoncilsko doba (1965. – 1989.) te Caritas Biskupske konferencije Jugoslavije (1989. – 1992.). Naglasak je stavljen na prostor Zagrebačke nadbiskupije, premda je dana i šira slika djelovanja Crkve na čitavom prostoru SFRJ.

Sveta Stolica i hrvatska država (277-289) naslov je rada Želimira Puljića koji u njemu predstavlja čitateljima kratku "povijest odnosa između Svete Stolice i hrvatske države i hrvatskoga naroda". Rad započinje pravnim opaskama o osobnosti Katoličke Crkve i Svete Stolice, a nastavlja se prikazom najranijih izvora na temelju kojih se gradi slika o odnosu Svete Stolice i hrvatskih vladara od 9. stoljeća naovamo. Rad nadalje tumači odnos Crkve i gorućih problema "čovjeka i svijeta", a nastavlja se posredničkom (arbitrarnom) ulogom koju Sveta Stolica vrši u uređivanju odnosa Crkve i društva (države, tj. političke zajednice). Predzadnji dio rada posvećen je međunarodnom priznanju Republike Hrvatske i ulozi koju je pritom odigrala diplomacija Svete Stolice. Posljedni dio sintetski povezuje čitav rad i iznosi činjenicu trajne zahvalnosti naroda i države Svetoj Stolici. Ovim radom ujedno završava druga velika cjelina *Pastoral i odgoj*.

Treći veliki dio zbornika naslovljen je *Filozofija i teologija* (293-565), a sadrži ukupno 11 radova. Prvi rad u ovom dijelu zbornika naslovljen je Čudo u filozofiji Béle Weissmahra (293-323), a potpisuje ga Ivan Devčić. Objašnjava Weissmahrove stavove vezane uz filozofsku i teološku eksplikaciju čuda, zaključujući da usprkos današnjoj teološkoj suzdržanosti postoje "učinci koji nadilaze moć prirode" koji su plodovi združenog "djelovanja Boga i stvorenja".

Proročka patnja zbog propadanja osnovnih vrijednosti života i naroda (325-348) naslov je rada Bože Lujića u kojemu autor apostrofira "svekoliku aktualnost" poruke proroka Jeremije "u suvremenim povijesnim kontekstima". Rad započinje povijesno-političkim kontekstualiziranjem proroka Jeremije, da bi se na njih organički nastavilo teološko tumačenje patnje koje je prorok proživljavao "zbog izvrtanja temeljnih vrijednosti života", potom "pitanje istine" i završno "sudbina Božje riječi u narodu". Posljednji dio rada posvećen je isticanju jedincatosti Jeremijinog poslanja i naslijeđu proroka čije je djelovanje "na najbolji način otvorilo vrata Novomu zavjetu".

Taras Barščevski u svom radu *Il kerygma apostolico – l'annuncio della morte e della risurrezione di Cristo – nella catechesi episcopale* (349-377) osvjetljava povijesni i aktualni aspekt apostolske kerigme očitovane u biskupovom naviještanju vjere kao "prvog katehete". Dokumenti Drugog vatikanskog koncila služe autoru kao polazište za prvi dio rada u kojemu donosi definiciju "kerigme u Učiteljstvu Crkve", a spomenute dokumente obogaćuje novijim papinskim dokumentima u kojima se spominje pojam kerigme. Drugi dio rada donosi biblijske podatke o pojmu kerigme te se ističu imenice i glagoli kojih se različitost kadšto gubi u prijevodima na suvremene žive jezike. Autor naglašava trajnost kerigme, njezine adresate i njezine nositelje, kao i njihovu aktualizaciju u životu Crkve. Treći dio pobliže opisuje biskupovu službu kao kerigmatsku te samog biskupa kao glasnika. Zaključak donosi autorovu opasku da se cijeli rad može učiniti "ponešto apstraktnim, poopćenim" te stoga poseže za istočnom teologijom i uzima biskupsku Kirotoniju (ređenje) kao paradigmu shvaćanja biskupske službe. Zaključuje rad mišlju da je "propovijedanje Kristove kergime" nesvodivo na "usmeno izlaganje zemaljskog života Isusa Krista, njegove smrti i uskrsnuća", već da je ono eminentno vezano uz "dolazak Kraljevstva Božjeg sa svim njegovim posljedicama".

Teologija i umjetnost (379-412) naslov je rada Antona Tamaruta u kojemu autor promišlja odnos kršćanske teologije i umjetnosti. Započinje određivanjem teološkog temelja saveza vjere i umjetnosti, nastavlja tumačenjem srodnosti "u naravi, zadaći i poslanju" koja postoji između umjetnosti i teologije i dolazi do povlaštenih "mjesta susreta teologije i umjetnosti" (Biblija, liturgija, teološka djela i duhovni spisi). Autor zaključuje da su teolozi i umjetnici tjerani naprijed istom željom da jednom neposredno gledaju ono što sada "promatraju 'kao u ogledalu'".

Nedjeljka s. Valerija Kovač u svom radu *O odnosu hijerarhijskih i karizmatskih darova prema dokumentu* Iuvenescit Ecclesia *(2016.)* (413-436) tumači, na temelju novozavjetne poruke, tekstova učiteljstva i teološke refleksije, načine razlučivanja istinske "crkvenosti novih karizmi". Istaknut je primjer posvećenog života koji donosi *Iuvenescit Ecclesia* upućujući na nj kao na ispravan, paradigmatski način "uređenja odnosa hijerarhijskih i karizmatskih darova". Autorica zaključuje da dokument ipak daje "više prednosti crkvenoj hijerarhiji i njezinoj regulativnoj ulozi", čime se ne zanemaruje njihova realna komplementarnost u okvirima jedne partikularne Crkve.

Suvremene dinamike odnosa Crkve i znanosti (437-460) naslov je rada u kojemu autor Tonči Matulić "promišlja o nekim novim dinamikama odnosa Crkve i znanosti, tj. vjere i razuma". Autor započinje uvodnom opaskom da je Katekizam Katoličke Crkve "ravnodušan prema iskustvu i mentalitetu suvremenog čitatelja", usprkos perspektivama koje je otvorio Drugi vatikanski koncil. Drugi dio rada posvećen je dijakronijskom prikazu odnosa Crkve i znanosti. Odnos je podijeljen u četiri etape: "racionalizam deističkoga kova", "antiklerikalizam", "konkordizam" i "razborito otvaranje dijalogu". Autor zaključuje da je iz posljednjih pontifikata razvidna jasna težnja za komplementarnošću u pristupu te da je "radikalno suprotstavljanje" Crkve i znanosti neprihvatljivo.

Martina s. Ana Begić u svom radu *Kontekstualizacija grijeha danas* (461-482) pred čitatelja stavlja teološki govor o grijehu "u vremenu sekularizacije, globalizacije, liberalizma i hedonizma" polazeći od biblijskog poimanja grijeha, preko antropološkog "osvrta na grijeh", do "poimanja grijeha u kontekstu morala". Autorica pozicionira grijeh "u kontekstu suvremenoga društva" gdje upućuje na činjenicu da je minulo stoljeće dovelo u pitanje sam govor o grijehu. Istaknuta je uloga slobodne volje u prihvaćanju dobra i odbacivanju zla te je sama odluka opisana kao prag "preko kojega osoba treba prijeći i ići prema dobru".

Rad Nikole Vranješa *Pastoral u obnovi – pomaci prema novoj teološko-pastoralnoj paradigmi* (483-500) predstavlja važne elemente "pastoralne obnove u hrvatskom i nama bližem europskom kontekstu". Rad prikazuje stanje župnih zajednica u okviru suvremenih gibanja u Crkvi i u svijetu te pred čitatelja stavlja izazove s kojima se spomenuta zajednica suočava. Autor dalje navodi "elemente nove evangelizacije" da bi ponudio "prevrednovanje modela pastoralnog pristupa suvremenom čovjeku", a evangelizacija međuljudskih odnosa navedena je kao jedna od prioritetnih kategorija.

Nužnost novih evangelizacijsko-katehetskih smjerova (501-527) naslov je rada Milana Šimunovića u kojemu autor iznosi poziv na "nužnost" novih smjerova župnog pastorala unutar sekularizmom obilježenog svijeta koji vidi potrebu za Bogom tek u "graničnim situacijama". Autor preko govora o nadi dolazi do promišljanja o prenošenju iskustva vjere te naglašava komunikacijski aspekt kateheze koja će biti "i za odrasle". Zajedništvo i bratstvo su temeljni mehanizmi pomoću kojih će, tvrdi autor, živjeti Crkva na Zapadu.

Jerko Valković u radu *Ivan Pavao II. i suvremena kultura medija – ne bojte se novih tehnologija* (529-552) opisuje odnos pape iz naslova spram medija. Uvodno autor iznosi i manje zapažene detalje Kardinalovog djelovanja na području suvremenih sredstava komunikacije i kao krčkog biskupa i kao zagrebačkog nadbiskupa. Raspravljajući o kulturi, komunikaciji, informaciji i upotrebi medija u Crkvi, autor apostrofira Ivana Pavla II. kao papu koji "se veoma dobro koristio medijima" za koje tvrdi da su "novi životni ambijent". Deset godina od njegove smrti jednaka je aktualnost apela: "Ne bojte se novih tehnologija!"

Posljednji rad u dijelu *Filozofija i teologija* potpisuje Stjepan Baloban, a u radu promišlja o utjecaju Ivana Pavla II. na ovdašnje društvo zahvaljujući njegovom kvalitetnom poznavanju života iza Željezne zavjese i slavenskog mentaliteta. Rad je prikladno naslovljen *Utjecaj pape Ivana Pavla II. na hrvatsko društvo* (553-565). Autor opisuje kardinala Franju Kuharića kao važnog aktera u odnosima između Svete Stolice i SFRJ te iznosi neke manje poznate detalje njegove službe, kao i osobnu anegdotu iz susreta s Ivanom Pavlom II.

Posljednji dio zbornika predstavlja cjelina naslovljena *Povijest* (569-811) koja sadrži 10 radova. Prvi rad u nizu je onaj Stjepana Damjanovića *Kako je dragi kamen hrvatskog jezika s Krka dospio u Zagreb* (569-579) koji donosi vrijedne spoznaje o prijenosu Bašćanske ploče (vlasništvu Krčke biskupije) u Zagreb u složenim povijesno-političkim okolnostima. Opisane su bojazni mnogih da se ovaj "dragi kamen" ne bi našao u kojem inozemnom zavodu te nastojanja da ga se sačuva, zadrži u Hrvatskoj. Istaknuto je presudno mjesto biskupa krčkog Josipa Srebrnića u procesu očuvanja Ploče, kao i utjecaj koji su tadašnji novinski napisi izvršili na šire pučanstvo.

Mile Bogović svojim radom naslovljenim *Rafael Levaković i rusifikacija liturgijskih knjiga hrvatskih glagoljaša* (581-597) koristi bogat fond arhivskog gradiva što ga čuva Kongregacija za širenje vjere da bi osvijetlio postupak izdavanja glagoljskih liturgijskih knjiga u Rimu. Rad prikazuje preseljenje glagoljske tiskare u Rijeku iz Graza gdje je bila zaplijenjena kao dio protestantske tiskare ("glagoljičke i ćiriličke"), njezino kasnije preseljenje u Rim te konačno tiskanje misala 1631., kao i nova izdanja koja su tiskana 1688. i 1706. godine. Uočeno je da je rusificirani tekst liturgijskih knjiga naišao na neodobravanje domaćeg klera te je to potaknulo napuštanje knjiga tiskanih glagoljicom u liturgijskoj upotrebi.

Prvi hrvatski katekizmi Zagrebačke biskupije (599-616) naslov je rada Franje Emanuela Hoška u kojemu je sustavno prikazan bogat razvoj katekizama na hrvatskom govornom području tijekom 17. stoljeća s osobitim osvrtom na prostor Zagrebačke biskupije pod turskom okupa-

cijom (Slavonija), tj. uočavanjem i vrednovanjem uloge koju je odigrao "bosanski franjevac Matija Divković".

Petar Bašić svojim radom *Još jedan hrvatski prijevod misala (MP 251)* (617-628) predstavlja čitatelju dosad nepoznat "rukopisni hrvatski missal" kojeg smješta u kontekst "dosad poznatih hrvatskih prijevoda Rimskog misala" te upozorava da dosad nisu jedinstveno obrađeni, kako liturgijski, tako i jezično. Rad sadrži dva priloga: tekst Očenaša u misalima koji se spominju u radu i slikovne prikaze spomenutih misala.

Krčki biskup Bartolomej Bozanić u krugu hrvatskih biskupa XIX. stoljeća (629-640) naslov je rada kojim Josip Bratulić opisuje djelovanje "crkvenih otaca" koji svojim nastupnim govorima i na narodnom jeziku ukazuju na njegovu važnost kao jednog od "sredstava navješćivanja evanđelja". Rad se pretežito oslanja na biskupsku poslanicu Bartolomeja Bozanića iz 1839. te upućuje na njegovo snažno zalaganje oko afirmacije hrvatskog jezika u školstvu, poglavito pisanjem knjiga i otvaranjem pučkih škola.

Marin Srakić svoj opsežan rad Đakovačka ili bosanska i srijemska biskupija i njezine granice (641-702) posvećuje analizi povijesnih granica biskupije iz naslova "nakon oslobođenja Slavonije od Turaka". Spomenuti su problemi oko položaja Valpovštine i Međimurja te je istaknut angažmana biskupa Strossmayera u očuvanju ovih prostora pod hrvatskom crkvenom upravom. Detaljno je prikazano razdoblje od završetka Prvog svjetskog rata do uspostavljanja Đakovačko-osječke nadbiskupije 2008. godine.

Emilio Marin uspoređuje biskupa iz 4. stoljeća i biskupa iz 19. stoljeća na temelju njihovih sličnosti: području uprave, putovanjima, teološkoj umnosti i odnosu s državnima vlastima. Komparacija slijedi shemu: Valens i njegovo vrijeme te Strossmayer i njegovo vrijeme. Rad je naslovljen *Strossmayer i mursijski biskup Valens* (703-714).

Daniel Patafta prikazuje odnos zagrebačkog nadbiskupa Antuna Bauera prema pokretu stanovitog dijela nižeg klera koji je prosvjedovao zbog ondašnje situacije u Crkvi – koja je i nakon Prvog svjetskog rata zadržala svoj "polufeudalni ustroj". Rad je naslovljen *Nadbiskup dr. Antun Bauer prema reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera (1919. – 1923.)* (715-752) te u tri opsežna dijela prikazuje prve dvije godine pokreta (1919. i 1920.) i veliki finale koji je rezultirao osnutkom Hrvatske starokatoličke crkve. Prikazana je Bauerova okružnica iz 1924. i knjižica Stjepana Bakšića koji ih karakterizira kao "ženoborce".

Rad naslovljen *"In te, Domine, speravi" (Ps 30,2)* (753-764) potpisuje Mario Cifrak, a u njemu donosi povijesnu pozadinu izbora biskupskog gesla Alojzija Stepinca, onodobnu recepciju gesla, tj. "lozinke", i kasnije Stepinčevo učestalo navraćanje na nju u značajnim životnim trenucima. Zaključak donosi autorovo objašnjenje biblijske teološke poruke koju pronalazimo u recima što ih je Stepinac odabrao kao svoje mladomisničko geslo (Gal 6,14), a kasnije biskupsko (Ps 31 /30/, 2).

Posljednji rad ovog dijela zbornika i posljednji rad u zborniku potpisuje Anto Barišić koji u svojemu radu *Služba provincijala Tomislava Šagija u Ilirskoj kapucinskoj provinciji 1955. – 1958.* (765-811) predstavlja čitatelju plod istraživanja arhivskih izvora koji se odnose na mladog provincijala (u trenutku izbora Šagi je imao svega 32 godine). Upoznati smo s tadašnjim stanjem provincije, s recepcijom njegovog izbora, s brigom koju je mladi provincijal posvetio odgoju pitomaca, teološkom studiju, razvijanju pastoralne djelatnosti posredstvom pučkih misija i njegovanju liturgijskog i duhovnog života Provincije.

Vatroslav Siketić

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 60, Zagreb – Zadar 2018., 473 str.

U 2018. Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti izdao je najnoviji, ujedno i jubilarni, broj svojeg časopisa. Kao što je za *Radove* inače uobičajeno, i ovaj je broj podijeljen na dva osnovna dijela. Prvi dio (1-442) sastoji se od 13 zmnanstvenih članaka – 11 izvornih znanstvenih i dva pregledna rada, koji prate kronološki slijed od antike do suvremene povijesti. Drugi dio, naslova *Osvrti i prikazi* (443-465), donosi šest kraćih tekstova.

Ovaj broj otvara rad Igora Kulenovića pod naslovom *Prostor kao društvena praksa: gradine i heterotopija* (1-24). Uzevši u obzir teorijski koncept heterotopije, prostora kao aktivnog i konstitutivnog elementa produciranja, kreiranja i pregovaranja društvenosti, autor je predstavio analizu gradina Štrkovača i Kruglaš kao karakterističnih arhitektonskih kompleksa brončanog i željeznog doba. Rad je popraćen s nekoliko slikovnih i kartografskih priloga. *Poljana gladijatora na mozaicima antičke Enone: istraživanje u arhivima kulturnih institucija Zadra i Nina* (25-70) naslov je članka Martine Dubonić Glavan. Uz sam detaljan opis i dataciju mozaika nađenih u Ninu, u tekstu je poseban fokus usmjeren upravo na metodu istraživačkog rada kojim su prikupljeni i obrađeni izvori podataka za novu znanstvenu interpretaciju i valorizaciju ovog iznimno vrijednog spomenika antičkog graditeljstva. Uz sam se tekst nalaze brojni slikovni prilozi i jedna tablica.

Dva su članka u ovom broju fokusirana na srednjovjekovnu tematiku pri čemu prvi, naslova *Novi nalaz zadarskog komunalnog folara Moneta Iadre i problematika njegova kovanja* (71-84), potpisuje Dejan Filipčić. Na temelju novog nalaza vrlo rijetkog zadarskog srednjovjekovnog novca folara kovanog u vremenu vladavine Ludovika I. Anžuvinca, autor je pokušao rasvijetliti neka pitanja vezana za problematiku kovanja spomenutog novca. Sam je novac detaljno opisan i prikazan na fotografiji na kraju rada. Sljedeći tekst, *Politički odnosi Đurada II. Stracimirovića Balšića i Dubrovnika (1385.–1403.)* (85-117) Marijana Premovića, dosadašnji prostorni okvir iz zadarskog područja pomiče na južni dio Jadrana. U kontekstu političkih zbivanja na Jadranu na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće, autor opisuje odnose između Zete i Dubrovnika kroz angažman zetskog gospodara Đurata II. Stracimirovića s jedne i dubrovačkih diplomata s druge strane. Kao zaključak, autor je naglasio kako su odnosi ovih dviju političkih entiteta na južnom Jadranu, uz povremene manje trzavice, uglavnom bili dobri.

Najveći broj radova u ovom broju posvećen je razdoblju ranog novog vijeka, a taj niz započinje Bojan Goja tekstom *Nova istraživanja i dopune o graditeljima mramornih oltara u Zadru: Antonio Peschiera, Baldassare Garzotti, Pietro Coste i Girolamo Girardi* (119-146). Temeljeći rad na arhivskim istraživanjima u Zadru i Veneciji, autor kroz primjere nekoliko graditelja oltara donosi nova saznanja o baroknoj sakralnoj umjetnosti Zadra. Na kraju rada nalaze se i prilozi koje sačinjavaju prijepisi pojedinih izvora te fotografije analiziranih oltara. Člankom *Britansko-mletački odnosi u doba Drugog morejskog rata (1714.–1718.)* (147-166) Marija Kocić razmatra pojedina pitanja iz političke povijesti Mletačke Republike u širem europskom kontekstu. Ovo istraživanje bazirano na arhivskoj građi iz Nacionalnog arhiva u Londonu daje uvid u osnovne smjernice politike Velike Britanije prema *Serenissimi* u razdoblju ratnih zbivanja na Levantu i političkih promjena na Apeninskom poluotoku. Posebna je pažnja usmjerena na djelovanje britanskih veleposlanika, definiranje njihova statusa i način komunikacije s mletačkim vlastima. Prilog poznavanju vojne povijesti na prostoru istočnog Jadrana u 18. stoljeću svojim su člankom *Vojni inženjer Antun Marković (u. 1767.) i njegova pješačka pukovnija* (167-204) dali

Lovorka Čoralić i Nikola Markulin. Kroz rekonstrukciju vojne djelatnosti inženjera i visokog časnika mletačke vojske Antuna Markovića, temeljenu na arhivskom gradivu iz Državnog arhiva u Zadru i *Archivio di Stato di Venezia*, autori su rad podijelili na dva dijela, fokusiravši se u jednom na njegovu službu vojnog inženjera, a u drugom na postrojbe *Oltramarina* kojima je Marković zapovijedao. Poseban prilog na kraju rada donosi popis pripadnika njegovih satnija. *Prilozi istraživanju svakodnevnog života Vinjerca na temelju glagoljske knjige bratovštine sv. Antuna Padovanskog i ostalih glagoljskih vrela od kraja 17. do početka 19. stoljeća* (205-248) članak je u kojem Grozdana Franov-Živković i Danijela Deković donose opis života zadarske okolice u ranom novom vijeku. Analizom rada jedine vinjeračke bratovštine za koju je djelomično sačuvana madrikula, uzevši u obzir i ostalu dostupnu arhivsku građu, autorice su nastojale rekonstruirati broj stanovnika Vinjerca, ulogu bratovština u razvoju sela, odnos sa stanovnicima okolnih naselja te tamošnju ženidbenu praksu. Kao i mnogi radovi ovog broja do sada, ovaj također donosi priloge u obliku prijepisa izvora, tablica i nekoliko preslika dokumenata. Niz radova iz ranonovovjekovne povijesti zaključuje Zdenko Dundović člankom *Gospodarske prilike Zmajevićeva glagoljaškog sjemeništa u Zadru za vrijeme rektorata kanonika Josipa Calvija (1782.–1810.)* (249-318). Ovim je istraživanjem temeljenom na računskim knjigama glagoljaškog sjemeništa analizirana ekonomska situacija spomenute ustanove te je stavljena u širi kontekst turbulentnog razdoblja s kraja 18. i početka 19. stoljeća prepunog političkih, gospodarskih i društvenih promjena. Ujedno, i ovaj rad donosi prijepise raznih izvornih dokumenata korištenih pri istraživanju.

Proučavanjem kulture čitanja u vojsci, Jelena Lakuš i Nada Topić tekstom naslovljenim *Pripadnici austrougarske mornarice i čitanje u Prvom svjetskom ratu: primjer splitske knjižare Morpurgo* (319-350) otvaraju seriju članaka vezanih za suvremenu povijest. Kroz analizu narudžbenica koje su pripadnici austrougarske mornarice uputili splitskoj knjižari Morpurgo od početka rata do 1916., autorice donose razna saznanja o vojnicima. No, uz same podatke o njihovim imenima, statusu, brodovima i vojnim bazama u kojima su služili, najbitniji segment ovog istraživanja čine čitalačke navike vojnika kojima je otkriven jedan bitan, ali često zanemaren, oblik provođenja svakodnevice u vojsci. Dva naredna teksta obrađuju teme vremena neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, pri čemu članak *Djelovanje Suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. – osvrt na Srednjodalmatinski okrug i presudu Mati Podrugu iz Dicma* (351-383) autora Zdravka Matića opisuje djelovanje spomenutog suda. Kroz analizu arhivske građe s fokusom na Srednjodalmatinski okrug, u članku je opisan osnutak Suda, predočen omjer broja optuženih i osuđenih te na primjeru konkretnog slučaja Mate Podruga detaljno prikazana priroda rada Suda. Na kraju teksta donose se preslike dokumenata vezanih za spomenuti slučaj. Na ovaj se kronološki nadovezuje rad Ante Delića naslovljen *Novi prilozi za istraživanje akcije "Deseti travnja": nepoznato pismo Ante Pavelića iz srpnja 1948.* (385-409). Kako bi se rasvijetlila još uvijek uvelike nejasna pitanja o protukomunističkom otporu nakon Drugog svjetskog rata, u tekstu se analizira uloga Ante Pavelića u ovom organiziranom oružanom pothvatu protiv novouspostavljenih jugoslavenskih vlasti. Ističući kako je ova problematika za sada bazirana na nepouzdanim izvorima, autor svoje istraživanje temelji na novoj arhivskoj građi, prvenstveno jednom Pavelićevom pismu čija je preslika priložena na kraju teksta. Domagoj Knežević radom *Srpska demokratska stranka od konstituiranja prvog višestranačkog Sabora do početka srpske pobune u Hrvatskoj u kolovozu 1990.* (411-442) zaključuje kako seriju članaka suvremene povijesti, tako i čitave cjeline. Kako bi analizirao jednu epizodu iz najnovije hrvatske povijesti, autor je koristio dostupne arhivske materijale, svjedočenja i ono-

vremene medije na temelju kojih je prikazao proces osnivanja i aktivnost Srpske demokratske stranke u Hrvatskoj, ali i njezin neuspjeli pokušaj širenja u ostalim republikama SFRJ. Osim političkih, poseban fokus usmjeren je na djelatnosti stranke koje su dovele do formiranja oružanih formacija pobunjenih Srba aktivnih u agresiji na Hrvatsku.

Kako je rečeno na početku prikaza, drugu cjelinu ovog broja časopisa *Radovi* sačinjava šest tekstova koji donose osvrte i prikaze najnovijih domaćih i stranih publikacija. Među njima su se našle četiri monografije tiskane u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, jedan njemački zbornik radova te dvije zbirke izvora objavljene kao serijska publikacija, odnosno kao knjiga.

Iako ovaj jubilarni 60. broj časopisa *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* ne obilježava nikakav zaseban prigodničarski dio, tradicija kvalitetnih tekstova i konstanta njegovog izlaženja od 1954. godine jasno ukazuju na vrijednost i važnost ovog časopisa za hrvatsku historiografiju. Dovoljno je samo napomenuti kako je do sada u časopisu objavljeno 948 znanstvenih i stručnih radova iz područja povijesti, arheologije, povijesti umjetnosti i etnologije, kao i više stotina ocjena i prikaza raznih publikacija. Iako se tematski prvenstveno fokusira na prošlost Zadra i njegove okolice te Dalmacije, u časopisu se nikada nije zanemarivao niti širi hrvatski i europski, najprije onaj sredozemni, prostor. Sukladno toj tradiciji sastavljen je i objavljen i ovaj broj *Radova* koji također donosi pregršt vrijednih priloga boljem poznavanju i razumijevanju raznovrsne problematike Dalmacije, Hrvatske i Sredozemlja od antike do suvremenog doba.

Filip Novosel

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, sv. 57, Dubrovnik 2019., 327 str.

Dubrovački Zavod za povijesne znanosti HAZU objavio je 2019. 57. broj svojih *Anala*. Kako je svojstveno tom renomiranom časopisu, i u tom broju objavljeni su prilozi posvećeni povijesti Dubrovnika i njegove okolice. U prvom dijelu broja objavljeno je sedam izvornih znanstvenih radova, nakon čega slijedi rubrika *In memoriam* te, kako je i uobičajeno, na kraju broja donose se prikazi i recenzije recentnih povijesnih izdanja.

Prvi rad u tom broju *Anala* je rad Zdenke Janeković Römer, *Štovanje Sv. Stjepana Prvomučenika u ranosrednjovjekovnom Dubrovniku: mučeništvo u temeljima grada, komune i (nad)biskupije* (9-28), u kojemu se nastoji odgovoriti na pitanje na koji način je kult sv. Stjepana Prvomučenika povezan s razvojem grada, te odakle je njegovo štovanje poteklo: iz Rima ili Konstantinopola. Autorica kroz nekoliko poglavlja analizira povezanost štovanja ovog sveca, koji se kao prvi svetac spominje u pisanom povijesnom izvoru, djelu Konstantina Porfirogeneta, s temeljnim vrijednostima dubrovačke komune, te daje argumente za pretpostavku kako je njegovo štovanje stiglo iz Rima. Promociju kulta sv. Stjepana Prvomučenika povezuje s papinskom politikom prema gradu i čitavoj regiji, koju su provodili biskupi, te argumente potvrđuje legendom o Pavlimiru, koji je stigao iz Rima, donoseći svetačke relikvije sa sobom.

Nella Lonza u radu *Crkvica i pustinjački stan na Sv. Orsuli u kasnom srednjem vijeku* (29-54) analizira crkvicu Sv. Orsule (Ursule) koju je podigla plemkinja Tolija Silvestro u drugoj polovini 14. stoljeća. Pažnja je posvećena i širenju kulta Sv. Orsule u Dubrovniku, na čije je

štovanje, kako smatra autorica, vjerojatno utjecala *Legenda aurea*. Pažnja je usmjerena i na pustinjački stan u blizini crkve koji potječe iz 15. stoljeća, a autorica ga je analizirala na temelju arhivskih dokumenata i arheoloških istraživanja te je prezenitrala neke bitne značajke tamošnje muške pustinjačke zajednice. Zaključila je, između ostalog, kako život pustinjaka na ovoj lokaciji nije isključivao socijalne kontakte, te ga je uklopila u kontekst europskog srednjovjekovnog pustinjaštva.

Članak *Crkva Sv. Stjepana u Dubrovniku – višefazno groblje i inventar nalaza* (55-143) Nikoline Topić, Ivane Radić, Petre Rajić Šikanjić i Mate Ilkića, bavi se najstarijom sakralnom građevinom u Dubrovniku, prema pisanim povijesnim izvorima, crkvom sv. Stjepana. Rad zapravo čine rezultati arheološko-antropoloških istraživanja koja su provedena u crkvi i groblju oko nje tijekom 2011. i 2012., te donosi prikaz novih nalaza kao i niz novih interpretacija dosadašnjih podataka. Istraživanjima su obuhvaćene sve razvojne faze crkve i pridruženog joj groblja, a prema rezultatima prva crkva sagrađena je u predromaničkom periodu, u drugoj polovini 8. stoljeća, a prvo groblje joj je pridruženo početkom 9. stoljeća. Istraženi su i najraniji slojevi ispod predromaničke crkve te višefazno groblje (njihova vremenska uporaba pomoću radiokarbonske analize kostiju, vrste ukopa i tipovi grobova). Detaljno su analizirane najvažnije faze crkve iz predromaničkog i romaničkog razdoblja, te njezine kasnije dogradnje (crkva je bila u upotrebi i u gotičkom, renesansnom i baroknom periodu), a napuštena je tek 1667. kada je u Velikom potresu urušena. Radu je pridodano niz fotografija, slika, tabli s nalazima, tlocrta i presjeka lokaliteta te tabela s nalazima grobova.

Rezultate arheoloških istraživanja donosi i rad *Rezultati istraživanja utvrde Ošlje-Gradac i selo Ošlje u općem povijesno-arheološkom kontekstu* (145-198) čiji su autori Josipa Baraka Perica i Nikša Grbić. Ova istraživanja provedena 2015. na utvrdi na brdu Gradac na području sela Ošlje, govore o kasnoantičkoj rimskoj utvrdi u funkciji stražarnice. Analiziraju se njezina obilježja, te se uspoređuje sa sličnim utvrdama na drugim poznatim lokalitetima, a posebna pažnja usmjerena je i na sakralnu građevinu u blizini tzv. Rotondu. Autori su nastojali staviti ulogu ove utvrde u širi povijesni kontekst, te prikazati važnost njezine lokacije uz kraško polje, koje je u u antici pa i kasnije u srednjem vijeku bilo visoko funkcionalno područje.

Štefica Curić Lenert i Nella Lonza u radu *Bratovština Sv. Lazara među trgovačkim i obrtničkim bratovštinama ranonovovjekovnog Dubrovnika* (175-198) bave se lazarinima, pripadnicima bratovštine Sv. Lazara u ranom novom vijeku. Rad se temelji na različitim manje poznatih ili potpuno nepoznatim arhivskim izvorima, u kojima je za različite svrhe popisan dio pučkoga sloja organiziranog u profesionalne udruge. Analizira se njihovo brojčano stanje i ekonomska snaga u usporedbi s članovima drugih trgovačkih i obrtničkih bratovština, njihova spremnost za upis državnog zajma, upis članova u Veliko vijeće i dr. Rad se sastoji od nekoliko poglavlja, a provedene raščlambe pokazale su kako su Lazarini ubrzo nakon osnutka bratovštine 1531. postali najmnogobrojnija bratovština u Dubrovniku, a svoju su vodeću poziciju zadržali sve do druge polovine 17. stoljeća. Stanje se promijenilo uslijed krize i gašenja suknarskih obrta, te velikog potresa 1667.

U radu *Međunarodni statistički kongres (1853-1876) i suvremene recepcije u Hrvatskoj* (199-220) Nikole Tomašegovića analizira se značenje Međunarodnog statističkog kongresa, uz prikaz nekih tendencija i rasprava u radu Kongresa, te recepcija njegove djelatnosti među hrvatskim statističarima druge polovine 19. stoljeća. Prikazavši u uvodnom dijelu pregled aktivnosti samog Kongresa, autor je u daljnjem poglavlju analizirao korijene problema koji su se pojavili u radu Kongresa, a koji se temelje na sukobu prosvjetiteljskih koncepcija i nove

političke i društvene stvarnosti u Europi u vremenu u kojemu se održavao. U posljednjem dijelu autor analizira rasprave o teoretsko-metodološkim postavkama nacionalnih statistika, u kojima je statistička veza između nacionalnosti i jezika predstavljala ključni problem, a njegovo shvaćanje ovisilo je o političkom kontekstu svake pojedine zemlje.

U posljednjem radu ovog broja *Utjecaj lista* Pravo *(1895-1896) na jačanje hrvatske nacionalne ideologije u Dubrovniku krajem 19. stoljeća* (221-255) autora Barbare Đurasović i Jadrana Jeića analizira se sadržaj i uređivačka politika dubrovačkog pravaškog glasila s kraja 19. stoljeća. List *Pravo* pokrenuo je mladi pravaš Đuro Rašica 1895., a izašao je u osam brojeva. Na njegovim stranicama iščitava se situacija u dubrovačkoj Stranci prava. Kao što je to bila i situacija s pravašima u Banskoj Hrvatskoj, tako je i u među pripadnicima dubrovačke Stranke prava krajem 19. stoljeća došlo do raskola. Njezine pristaše okupljene oko *Prava* držale su se čiste nacionalne ideologije, slijedeći izvornu politiku Ante Starčevića i ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, dok je druga struja, okupljena oko Supilove *Crvene Hrvatske* zagovarala suradnju s pristašama Narodne stranke i dubrovačkim srbokatolicima, okupljenih oko lista *Dubrovnik*. Autori su utvrdili i točnu lokaciju ovog lista (Državni arhiv u Zadru), koji se do sada u historiografiji spominje tek u dva rada.

Slijedi rubrika *In memoriam* u kojoj je objavljen nekrolog akademiku Nenadu Vekariću (1955. – 2018.), dugogodišnjem uredniku *Anala*, te upravitelju i voditelju Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, iz pera Nelle Lonze (257-260). U nastavku je objavljena i *Bibliografija Nenada Vekarića* (261-279), autorice Ivane Lazarević.

Broj zaključuje rubrika u kojoj je objavljeno deset prikaza i recenzija recentnih historiografskih izdanja (281-327).

Tihana Luetić

Povijesni prilozi, god. 37, br. 54 (334 str.) – br. 55 (392 str.), Zagreb 2018.

Godine 2018. Hrvatski institut za povijest izdao je dva broja časopisa *Povijesni prilozi*. U prvom dijelu 54. broja objavljeno je šest izvornih znanstvenih radova, a potom slijede radovi u okviru tematskog bloka o Mariji Tereziji i njezinu vremenu. Kao i u ranijim godištima, na kraju broja objavljeni su prikazi i recenzije recentnih historiografskih izdanja te održanih znanstvenih skupova. Broj zaključuje rubrika *In memoriam*.

Prvi rad u 54. broju *Povijesnih priloga* pod nazivom *Tamno more u spisu De administrando imperio: Baltičko ili Crno?* (7-38) autora Milenka Lončara i Teute Serreqi Jurić bave se identifikacijom Tamnoga mora u poznatom spisu Konstantina Porfirogeneta. Na temelju objavljenih izvora i niza naslova relevantne literature autori raspravljaju o dosadašnjim pretpostavkama o ovoj problematici, s time da u identifikaciji Tamnoga mora stavljaju naglasak na element udaljenosti Bijele Hrvatske od Crnog, odnosno Baltičkog mora. U zaključku iznose pretpostavku kako mjera od trideset dana hoda više odgovara Baltičkome nego Crnome moru.

Petra Vručina u radu *Uvreda i* fama publica *u kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama* (39-63), na temelju objavljene i neobjavljene arhivske građe (sudskih kaznenih spisa gradova Zadra, Trogira i Dubrovnika) bavi se značenjem uvreda u istočnojadranskim komunama na više razina. U tom smislu rad je, nakon uvodnog dijela, podijeljen na nekoliko cje-

lina: "Pojedinac – društvo – uvreda: značaj", "Uvreda i ženska čast", "Uvreda i muška čast", "Uvreda kao iskaz (ne)jednakosti i mikrofizika moći" te "Uvrede: nesvjesno izražavanje emocija ili strategije pojedinaca?". Autorica zaključuje kako uvrede odražavaju percepciju muško-ženske uloge u kasnosrednjovjekovnom društvu istočnojadranskih komuna, ali reflektiraju i odnose između različitih društvenih skupina.

U radu *Plitvički Krčingrad i Babonići – prilog kontekstualizaciji vremena gradnje* (65-98) autori Hrvoje Kekez, Tajana Pleše i Petar Sekulić nastoje odgovoriti na pitanje vlasništva nad starim gradom Krčingradom, lokalitetom s prostora Nacionalnog parka Plitvička jezera. Prošlost Krčingrada usljed nedostatka pisanih povijesnih izvora slabo je istražena, a u ovom radu autori su, na temelju arheoloških istraživanja, njihovom interdisciplinarnom interpretacijom, na temelju objavljenih izvora i relevantne literature, nastojali rasvjetliti njegovo značenje i vlasništvo nad njime u kontekstu odnosa samog Krčingrada, Drežničke županije i knezova Babonića, te njegovo značenje obzirom na geostratešku važnost plitvičkog prometnog pravca.

Krešimir Kužić u radu *Hodočasnici* palmieri *iz Poljske i Litve u hrvatskim primorskim krajevima (1400. – 1600.) uz osvrt na Latvijce i Estonce* (101-135) analizira hodočasnike iz tih zemalja koji su na putu prema Svetoj zemlji prolazili hrvatskim krajevima. Naglasak je stavljen na hodočasnike iz Poljske i Litve, dok se na kraju donosi kraći osvrt i na one s područja Latvije i Estonije. Promatrajući ovo hodočašće kao univerzalni europski kršćanski fenomen, autor je analizirao društveno porijeklo hodočasnika, motive putovanja, iskustvo i doživljanje tijekom hodočašća prema Jeruzalemu. U zaključku autor iznosi percepciju hodočasnika iz spomenutih krajeva o hrvatskim gradovima i krajevima: doživljavali su ih kao dio zajedničke kršćanske ekumene, ali ističe i zanimljivost kako nije postojala svijest o zajedničkim vezama u prošlosti između njihovih naroda i hrvatskih krajeva, niti su imali spoznaje o nekim događajima u hrvatskim krajevima, koje su primjerice imali njemački hodočasnici.

U radu Riscatto degli Schiavi – *uloga nadbiskupa Vicka Zmajevića u otkupu kršćanskoga roblja nakon Drugoga morejskog rata (1714. – 1718.)* (137-180) autora Zdenka Dundovića analizira se uloga nadbiskupa Zmajevića u vremenu kada je veliki broj kršćana pao u Osmansko ropstvo. Uz osvrt na povijesni razvoj otkupa robova, autor prikazuje sustav otkupa kršćanskih robova u 18. stoljeću, što je inače spadalo pod državnu nadležnost, ali je i Crkva pa tako i neki njezini pripadnici imala u tome svoju ulogu. Autor je prikazao ulogu nadbiskupa Zmajevića u prikupljanju otkupnine na području Zadra za oslobađanje kršćanskih robova, poteškoće s kojima se susretao, načine pomoću kojih je pomagao fizičko i duhovno oslobađanje robova, problem prisilne religijske konverzije i druge poteškoće. Prema sačuvanim izviješćima, zaključio je da se u Zadru, u odnosu na ostatak Mletačke Dalmacije, prikupljalo najviše novca za plaćanje otkupnine, što se uz mjere i zalaganje mletačke vlasti za oslobođenje svojih zarobljenih podanika, može pripisati dijelom i zaslugama nadbiskupa Zmajevića.

Lovorka Čoralić na temelju građe iz Državnog arhiva u Veneciji i Državnog arhiva u Zadru u radu *Albanski vojnici u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)* (183-213) bavi se albanskim vojnicima u mletačkim postrojbama *Fanti oltramarini* i *Croati a cavallo*. Autorica analizira pripadnike mletačkih kopnenih postrojbi, porijeklom s područja Albanije, a koja je nakon mletačko-osmanskih ratova bila trajno izgubljena za Veneciju. Ipak, njezini su zavičajnici, bivši pripadnici formacija *Soldati Albanesi* i *Cappelletti* tijekom 18. stoljeća bili uklopljeni u sastav drugih mletačkih kopnenih snaga. Analize se fokusiraju na određivanje njihova vremenskog djelovanja, uže zavičajno porijeklo, fizičke karakteristike, raspodjelu po vojnim jedinicama, mjesto stacioniranja i zapovjednike postrojbi. Na kraju rada kao prilog

donosi se poimenični popis albanskih vojnika zabilježenih u mletačkim pješačkim i konjaničkim postrojbama tijekom 18. stoljeća, te sastav vojnoga ljudstva osobne satnije pješačkoga pukovnika Nikole Progine iz 1783.

Slijedi uvodnik u tematski blok radova o Mariji Tereziji i njezinu vremenu koji su prezentirani na međunarodnoj konferenciji održanoj u travnju 2017. godine na Hrvatskom institutu za povijest, urednika bloka Vedrana Klaužera (217-218).

Prvi u nizu je rad Ivane Jukić pod naslovom *Why Was the Habsburg Princess Granted the Right to Rule the Kingdom of Croatia in 1712?* (219-237). Autorica donosi novu interpretaciju Hrvatske pragmatičke sankcije iz 1712. godine, točnije članka 7 odluke Hrvatskog sabora, stavljajući naglasak na trenutak donošenja takve odluke, 1712. godinu. Temeljem neobjavljene građe iz Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, Nacionalne i sveučilišne knjižnice te ranije objavljenih izvora i relevantne literature, autorica pojašnjava i interpretira složene društvene i političke prilike u zemlji, pojedinačne interese unutar Habsburške dinastije i hrvatskog plemstva kao kontekst usvajanja Hrvatske pragmatičke sankcije.

Slijedi rad Ivane Horbec *Lessons in 'Good Policy' for the King's Servants: Political and Cameral Studies in Croatia (1769-1776)* (239-257) koji analizira segment opsežnih reformi marijoterezijanskog razdoblja, s fokusom na uspostavu političkih i kameralnih studija u Varaždinu 1769. Autorica je obradila pitanje osnutka ovog prvog profesionalnog studija za javne službenike u hrvatskim zemljama, po incijativi Marije Terezije, pojasnila je koncepciju samog studija kao dio reformskih zahvata obrazovnog sistema kontroliranog od strane države, način školovanja i studentsku sliku, usporedbu sa drugim sličnim programima u Monarhiji, te je u konačnici dala kritički osvrt na njegovo funkcioniranje u Hrvatskoj gdje je trebao predstavljati temeljnu obrazovnu ustanovu lokalnog plemstva.

U radu *In her Majesty's Service: Newspaper Reports on the Lycanian Grenzer during the War of the Austrian Succession (1740-1748)* (259-290) Juraj Balić bavi se prikazom ličkih krajišnika u suvremenim britanskim i austrijskim novinama. Autor je na temelju sedam britanskih novinskih publikacija iz sredine 18. stoljeća i jednih austrijskih iz istog razdoblja, te drugih objavljenih izvora i literature analizirao ulogu i uspjeh krajišnika s područja Like tijekom Rata za austrijsko nasljeđe, te njihovu percepciju posebice u britanskoj javnosti, njihovu pojavnost i način borbe, neuobičajenu za onodobni način ratovanja.

Rumunjski povjesničar Vlad Popovici u radu *Establishment of the Austrian Military Border in Transylvania and Its Short- and Medium-term Effects* (291-306) bavi se formiranjem transilvanske vojne krajine i utjecaja njezine vojne, gospodarske i religijske dimenzije na transilvansko društvo u cjelini, sintetizirajući dosadašnje dosege relevantne njemačke, austrijske i rumunjske historiografije. Autor prikazuje i poteškoće i pojavu otpora oko njezine uspostave, ali i njezine pozitivne utjecaje, kako za lokalno stanovništvo tako i za carstvo.

Slijedi prikaz sedam recentnih historiografskih izdanja te jednog znanstvenog skupa (311-329). Na kraju broja, u rubrici *In memoriam* (333-334) objavljen je nekrolog posvećen preminulom povjesničaru dr. Ivici Golecu (1943. – 2017.) iz pera Milana Vrbanusa.

Drugi broj istog godišta *Povijesnih priloga* donosi šest znanstvenih radova različite tematike i razdoblja, nastavak tematskog broja o Mariji Tereziji, prikaze knjiga i skupova, te rubriku *In memoriam*.

Prvi rad 55. broja *Povijesnih priloga* je rad Zrinke Nikolić Jakus pod naslovom *Vrijeme rata, kuge, zatočeništva. Zadarske plemićke obitelji i posljedice mletačke opsade 1345./1346. i Crne smrti* (9-35). Sudske parnice, oporuke, mletački izvori i dr. spisi baza su na temelju kojih au-

torica nastoji utvrditi demografske gubitke zadarskog plemstva kao posljedicu Crne smrti i mletačke opsade grada sredinom 14. stoljeća. Analiziravši stanje devet zadarskih plemićkih obitelji, autorica je kao prilog pridodala i devet genealoških dijagrama, te na kraju kao prilog tablicu s podacima o taocima koji su uzeti iz svake pojedine obitelji nakon opsade.

U radu slovenskog povjesničara Tone Ravnikara *Trade of Croatian Lands with the Cities of the Slovenian Styria* (37-55) istražuju se trgovačke veze između hrvatskih krajeva i slovenskih štajerskih područja. Ustanovivši bitne razlike između Posavlja i Podravlja, gdje je u prvom slučaju trgovina tekla između Zagreba i Italije, dok je u Podravlju smjer tekao između Mađarske i Italije, autor zaključuje kako su trgovački monopol nad trgovinom s istokom imale njemačke, a potom i talijanske trgovačke obitelji, uz tjednu prisutnost malih trgovaca s hrvatskoga prostora.

Autorice Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić i Ivana Haničar Buljan u radu *Antunini na Placi: prostorni razmještaj članova Bratovštine sv. Antuna duž dubrovačke Place u 15. stoljeću* (57-138) na temelju građe iz Državnog arhiva u Dubrovniku (testamenti, ugovori, zapisnici vijeća, itd.) te niza objavljenih izvora bave se razvojem Place, centralne poslovne zone Dubrovnika te razmještajem i mobilnošću pripadnika Bratovštine sv. Antuna. Istraživši lokacije i veličine nekretnina koje su posjedovali pripadnici ove gradske bratovštine, autorice su zaključile da se oni u tom smislu mogu smatrati elitom dubrovačkog trgovačkog sloja, ravnopravno s pripadnicima gradske vlastele.

Uzrocima pobuna na susedgradskom i donjostubičkom vlastelinstvu i pojedincima koji su u njima sudjelovali bavi se Branimir Brgles u radu *Tko se buni pod Susedgradom i Stubicom? Prilog proučavanju društvenih nemira 1565. – 1573.* (139-204). Temeljem objavljene građe, ali i niza neobjavljenih dokumenata iz Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, Hrvatskog državnog arhiva i Mađarskog nacionalnog arhiva, autor je koristeći kvalitativnu, kvantitativnu i dijelom prozopografsku metodu došao do zaključka kako uzroci pobuna leže u ekonomskim promjenama koji su zahvatile jugoistočni dio Srednje Europe u 16. stoljeću, te u pokušajima veleposjednika da preuzmu monopol na trgovinom vina.

Dijana Pinjuh u radu *Conversions to Islam in Bosnia and Herzegovina, and the Connections between Converts and their Christian families, from the Ottoman Conquest to the End of the Seventeenth Century* (205-229) bavi se kršćanskim prijelazima na Islam i vezama konvertita sa svojom matičnom obitelji na području Bosne i Hercegovine do kraja 17. stoljeća. Pokazala je kako vjerska konverzija u vremenu snažne islamizacije Bosne nije uvijek značila i prekid tradicija i običaja koje su konvertiti nastavljali živjeti, upravo zahvaljujući kontaktima s matičnim kršćanskim obiteljima.

U radu *Vojni bjegunci 1848./1849. godine* (231-250) Arijana Kolak Bošnjak bavi se pitanjem dezerterstva među krajišnicima i u četama Narodne straže. Autorica je analizirala uzroke ove pojave te zakonske odredbe vezane uz nju i njihovu primjenu. Utvrdila je razliku u primjeni kazni za dezerterstvo od strane bana Jelačića, nadležnog za krajišnike, nad kojima su se provodile najstrože kazne, što je u konačnici i imalo efekta u smanjenju ovog problema, dok se s druge strane s pripadnicima Narodne straže postupalo nedosljednije te je u njihovim redovima za cijelo vrijeme trajanja rata 1848./1849. ova pojava bila znatno učestalija.

Slijedi nastavak tematskog bloka, započetkog u prošlom broju o Mariji Tereziji i njezinom vremenu. Prvi u nizu je rad Kristine Milković i Ivane Funde *The* Militar Gränitz Rechten*: An 18th-Century Legal Reform of the Military Frontier* (255-283) koji se bavi pravnim aktom poznatim pod nazivom *Militar Gränitz Rechten* ili *Vojnokrajiška prava*, iz 1754. godine. Autorice ana-

liziraju povijesni kontekst u kojemu je donešen (marijoterezijanske modernizacijske reforme i proširenje teritorija čitave Hrvatsko-slavonske vojne krajine nakon mira u Srijemskim Karlovcima), te se analiziraju svih sedam titula *Prava* i njihov modernizacijski utjecaj na društvo i svakodnevnicu u Vojnoj krajini.

Danijel Vojak i Neven Kovačev autori su rada *Theresian and Josephine reform efforts in the regulation of the socioeconomic position of Roma in Croatia and Slavonia* (285-304). Autori se bave reformama Marije Terezije i Josipa II. koje su se odnosile na položaj Roma u Monarhiji, te ocjenom njihova položaja na području Hrvatske i Slavonije uslijed primjene reformi. Zaključili su kako je cilj reformi bilo društveno integriranje Roma, pri čemu im je bilo zabranjeno isticanje vlastitog identiteta, imena i jezika, bavljenje tradicionalnim zanimanjima i dr., što se podudaralo s politikama drugih europskih vladara toga vremena.

Marina Bregovac Pisk je u radu *Portraits of the Queen and Empress Maria Theresia in North-Western Croatia. An Overview* (305-321) dala pregled portreta carice Marije Terezije koji se čuvaju u muzejima sjeverozapadne Hrvatske (Zagreb, Varaždin i Trakošćan). Većinu njezinih portreta nastalih između 1741. i 1760., a koji se nalaze u spomenutim muzejskim zbirkama, pripisuje se autoru Martinu van Meytensu mlađem ili njegovoj radionici. Marija Terezija na njima je prikazana u različitim razdobljima njezina života, od mlade nadvojvotkinje do carice.

U radu *Theresian Flags at the Croatian History Museum and their Iconographic Symbolism* (323-332) Mislava Barića prikazuje se ikonografska simbolika marijoterezijanskih zastava u u Zbirci zastava i zastavnih vrpca Hrvatskog povijesnog muzeja. Njihovu simboliku, dinastičke simbole, prikaze svetaca i beatificiranih kraljeva autor je analizirao na primjeru četiri zastave u kontekstu utjecaja baroka, prosvjetiteljstva, te ratnih sukoba u doba Marije Terezije.

Kristian Gotić analizira svjetski poznati srebrenjak, talir Marije Terezije u radu *The Thaler of Maria Theresa from 1780: Der Levantetaler* (333-342). Uz opći prikaz talira i početke njegove proizvodnje i upotrebe, autor se fokusira na upotrebu marijoterezijanskog talira. Izvrsna kakvoća i visoka estetska kvaliteta učinile su ovaj talir svjetski poznatim te se njime plaćalo na Levantu, Arapskom poluotoku i istočnoj Africi, a zbog svoje popularnosti bio je platežno sredstvo u nekim britanskim kolonijama i zemljama arapskog svijeta sve do druge polovice 20. st.

U radu *The Gypsy Baron (1885) as a musical monument remembering Maria Theresa? Facts, issues, controversies* (345-360) Anne G. Piotrowske prikazuje se kolektivno sjećanje austrijskog društva 19. stoljeća na Mariju Tereziju i njezino vrijeme preko operete *Ciganski barun* Johanna Straussa mlađeg iz 1885. godine. Autorica je prikazala refleksiju slike vremena i vladavine Marije Terezije u austro-ugarskom društvu u zadnjoj četvrtini 19. st. kroz sadržaj operete, prizivajući sjećanje na njezinu sjajnu vladavinu, a u službi tadašnje državne propagande o multinacionalnoj slozi.

Slijedi rubrika prikazi i recenzije u kojoj je prikazano sedam recentnih historiografskih izdanja te jedan znanstveni kolokvij (363-387). Na kraju broja u rubrici *In memoriam* objavljen je nekrolog preminulom akademiku Nenadu Vekariću (1955. – 2018.), kojeg je napisala Irena Benyovsky Latin (391-392).

Tihana Luetić

Historijski zbornik, god. 71, br. 1-2, Zagreb 2018., 528 str.

Godine 2018. izašla su dva broja časopisa *Historijski zbornik* čime je ostvaren kontinuitet izlaženja ovog uglednog časopisa, kojeg još od 1947. izdaje najstarije hrvatsko povjesno strukovno društvo, Društvo za hrvatsku povjesnicu. U njemu se objavljuju tematski raznovrsni tekstovi domaćih i stranih autora, koji pokrivaju različita povijesna razdoblja, a kao i do sada uz znanstvene radove, kategorizirane u više kategorija, u drugom dijelu oba broja objavljeni su i prikazi i ocjene recentnih historiografskih izdanja, kao i najnovije vijesti vezane uz struku.

U prvom broju *Historijskog zbornika* za 2018. objavljeno je šest članaka, od čega četiri izvorna znanstvena rada i dva pregledna rada. Prvi tekst ovog broja pod naslovom *Njemački papa i hrvatski papagaj* (1-5) autora Nevena Budaka bavi se do sad u Hrvatskoj manje poznatim djelom *Vita Leonis IX. Papae*, u kojem se donosi vijest kako je papa Lav IX. dobio od kralja Dalmacije na poklon papagaja. U radu, autor iznosi argumente kojima podupire neke izdavače i komentatore ovog rukopisa koji stoje na stajalištu kako se radi o kralju Dalmacije, tj. Hrvatske, a ne o vladaru Danske (*Dalamarcia*). Prema autorovu zaključku, ova epizoda mogla bi govoriti o ranim vezama hrvatskih vladara s reformiranim papinstvom.

Slijedi članak, *Od plemenite dokolice do profesije. Žene i umjetnost u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća* (7-44) Iskre Iveljić, bavi se aktivnim i pasivnim oblicima ženskog angažmana na polju različitih vrsta umjetnosti (glazbe, književnosti, likovne umjetnosti) u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji u "dugom" 19. stoljeću. Tema rada su aktivne umjetnice, ali i konzumentice umjetnosti, mecene i njezine muze. Ovih potonjih je u navedenom razdoblju bilo znatno više jer su žene bile upućene na reproduktivni i potrošački aspekt umjetnosti, a manje na stvaralački. Također, u pravilu se radilo o pripadnicama plemićkih obitelji i obitelji elitnih građanskih krugova. U svakom slučaju, prema autoričinim zaključcima, umjetnost je u spomenutom razdoblju bila način izlaska žene iz privatne u javnu sferu. Već od tridesetih godina 19. stoljeća žene postaju vidljivije tijekom svojeg angažmana u Narodnom preporodu koji potiče njihovu umjetničku aktivnost, a od šezdesetih godina prema kraju 19. stoljeća, u razdoblju formiranja modernog građanskog društva, nudi im se niz mogućnosti ostvarenja profesionalnih karijera na umjetničkom planu.

Rad *The Bulgarian Migrations and the End of Ottoman Rule in Bulgaria (1878–1900)* poljskog autora Krzysztofa Popeka (45-59), na engleskom jeziku, problematizira migracije bugarskog stanovništva s područja Makedonije, Trakije, Rusije, Habsburške Monarhije i Rusije na teritorij novoosnovane Bugarske države u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća. Analiziraju se različiti uzroci bugarskih migracija (strah od turske represije nakon poraza Turaka u Rusko-turskom ratu, ekonomski motivi, kao i širenje bugarske nacionalne svijesti). Naposljetku, prikazane su i posljedice priliva novog stanovništva na demografskom, političkom, društvenom, kulturnom i etničkom polju, s posebno istaknutim primjerom crnomorskog grada Varne.

Ana Rajković u radu *Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta (1881-1914)* (61-86) bavi se djelovanjem prvih slavonskih anarhista Ignjata Graffa i Ivana Zeppa, ponajviše na temelju neobjavljene građe iz Državnog arhiva u Osijeku i onovremene periodike. Nakon uvodnog dijela, u kojemu je prikazan razvoj i širenje anarhističke misli, autorica se bavi anarhističkim narativom i njegovim odnosom prema radničkom pokretu u kontekstu ideološke diskrepancije na širem području, te u Hrvatskoj i Slavoniji, a potom i anarhizmom u kontekstu jugoslavenske historiografije. U radu se dalje pojašnjavaju društveno-politički uvjeti razvoja anarhizma i odgovor državne vlasti na pojavu anarhizma na području Slavonije. Po-

sebna pažnja posvećena je prodoru anarhističke misli u redove slavonskog radništva, s naglaskom na ilegalno širenje štampe u čemu je posebnu ulogu imao Ivan Zepp, te analizi narativa anarhističkih glasila dostupnih na području Slavonije. Jedna od anarhističkih metoda bila je i propaganda djelom, u čemu je važnu ulogu imao Ignjat Graff, kojemu je posvećen poseban dio rada. U posljednjem dijelu rada autorica je analizirala djelovanje internacionalnog anarhiste Ivana Zeppa.

U radu *Poljsko-jugoslavenski odnosi od 1948. do 1955. godine* poljskog autora Pawela Wawryszuka (87-104) na temelju građe iz Arhiva Ministarstva vanjskih poslova Poljske, Arhiva jugoslavenskog Ministarstva vanjskih poslova u Beogradu, Arhiva Poljske komunističke partije, novinskih članaka, memoara i literature obrađuju se slabo istražene veze između Poljske i Jugoslavije u razdoblju od početka sukoba Jugoslavije i Informbiroa do perioda nakon Staljinove smrti, odnosno do posjeta vrha SSSR-a Jugoslaviji 1955. godine. Razine istraživanja su višeslojne, pa tako autor tematizira političke, kulturne, ekonomske i vojne veze dvaju zemalja u navedenom razdoblju, naglašavajući pritom neprestanu korelaciju tih veza s jugoslavensko-ruskim odnosima. Također, autor ističe širinu mogućeg istraživačkog prostora za ovu problematiku, te ovaj rad karakterizira kao uvodnu studiju buduće mnogo šire analize.

Domagoj Švigir autor je posljednjeg rada u ovom broju *Historijskog zbornika* pod naslovom *Slika 'drugoga': predodžbe o Srbima u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu od 1990. do 2012. godine* (105-134). Na koji način su Srbi kao narod prikazani u udžbenicima povijesti u Hrvatskoj od početka devedesetih do 2012., ima li promjene te slike u navedenom vremenu i postoji li razlika među školskim udžbenicima povijesti u tom prikazu – pitanja su na koja autor nastoji dati odgovor. Prema njegovu zaključku, slika Srba u domaćim udžbenicima je u osnovi negativna. Ipak, kako autor zaključuje, od početka devedesetih moguće je napraviti podjelu, pa je jedna skupina udžbenika ona u kojoj pretežu negativni stereotipi o Srbima, i koji ističu pojmove "nas" i "njih", dok drugu skupinu čine svi udžbenici koji Srbe pokušavaju prikazati umjerenije i uravnoteženije, te su vidljivi trendovi koji odmiču od idejno dominantnih stereotipa iz ranijeg razdoblja.

Nakon ocjena i prikaza recentne povijesne literature (135-182) te prikaza okruglih stolova, kolokvija i ljetnih škola (183-196), na kraju ovog broja objavljen je *In memoriam* povodom smrti teoretičara historije Haydena Whitea (197-238).

U drugom broju *Historijskog zbornika* za 2018. godinu objavljeno je sedam članaka, od čega šest izvornih znanstvenih radova i jedan pregledni rad. Broj započinje radom *Hercegovački sandžak u Putopisu Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Klobuka do Konjica* (241-268) autora Dijane Pinjuh i Anđelka Vlašića. Autori uspoređuju autograf osmanskog putopisca E. Čelebije i prijevod Čelebijinog *Putopisa* bosanskohercegovačkog orjentaliste Hazima Šabanovića koji se odnosi na Čelebijino putovanje kroz Hercegovački sandžak od Klobuka do Konjica 1664. godine. Rezultati njihove komparacije, koji su prikazani u ovoj, drugoj po redu studiji o Čelebijinu *Putopisu*, pokazuju bitne razlike u podacima u obje verzije, te revaloriziraju *Putopis* kao povijesni izvor. Zaključuju kako u autografu putopisac donosi niz podataka koji u prijevodu nedostaju, te kao takav rasvjetljava širu sliku o prilikama u nekim mjestima Hercegovačkog sandžaka, koju dosad nije bilo moguće vidjeti, jer je osmansko izdanje putopisa koje je preveo Šabanović bilo manjkavo tim podacima.

Božena Vranješ-Šoljan u radu *Veliki župani – upravno-činovnička elita u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (269-282) bavi se najvišim slojem upravno-činovničke elite u nagodbenoj Hrvatskoj. Prikazavši ustavni položaj Hrvatske, kao i uvjete za djelovanje uprav-

no-činovničke elite, kroz analizu nagodbenih zakona i upravnih reformi, autorica zaključuje kako je županijski ustroj zapravo stvorio utjecajnu društvenu skupinu upravne elite koju su činili veliki župani. Oni su po svojem socijalnom podrijetlu pripadali plemićkom sloju, kao što je to slučaj i u drugim zemljama Srednje Europe, a svoj utjecajan politički i socijalni položaj zadržali su sve do kraja Monarhije. Donosi se i tabelarni prikaz velikih župana hrvatsko-slavonskih županija od 1894. do 1904., kao i tabelarni prikaz hrvatskih predstavnika u Velikaškom domu Ugarskohrvatskog sabora 1894. – 1903.

U radu *Naprasna nacionalnost: mikrodinamika odnosa među zajednicama u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata* (283-319) autor Max Bergholz bavi se bosanshohercegovačkim međunacionalnim odnosima kroz prizmu konstrukta "naprasna nacionalnost". Metodom intervjua kao i istraživanjima na neobjavljenom arhivskom gradivu, autor obrađuje fenomen koji se u BiH javlja u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, krečući od primjera jedne manje gradske sredine. Radi se o ratnom istraumatiziranom području gdje se svaki incident, nasilje i sukob, bez obzira na njegovu pozadinu, pretvarao u etnički sukob i dobivao snažnu nacionalnu obojenost. Prema autorovu mišljenju, proučavanje ovog fenomena važno je radi razumijevanja dinamike odnose među nacionalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini.

Poljski povjesničar Piotr Žurek u radu *Pitanje poslijeratnih granica Poljske i Jugoslavije u odnosima dviju država (1945-1946)* (321-342) bavi se poljsko-jugoslavenskim odnosima u razdoblju neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kada su obje zemlje pokušavale promijeniti stanje svojih zapadnih granica. Jugoslavija je nastojala dobiti područje grada Trsta, a Poljska teritorij bivše njemačke Šleske, koji je nakon rata pripao Čehoslovačkoj. U poljskim nastojanjima u čehoslovačko-poljskom sporu poljska diplomacija stvorila je koncepciju tzv. slavenske arbitraže, na čelu koje je bio Josip Broz Tito. Prilikom uzajamnih državničkih posjeta, nastojalo se utjecati na osiguranje potpore suprotne strane u spomenutim sporovima. Međutim, činjenica je da su i Tito, kao i SSSR, zapravo bili stava da se treba zadržati posljeratni status quo u međugraničnim sporovima.

Nela Erdeljac u radu *Glazbeni 'Mojsije': jazz aktivizam, nasilje i pokret za građanska prava* (343-365) bavi se odnosom glazbe i nasilja tijekom borbe za građanska prava u Americi. Autorica je ponudila nešto drugačiji pogled na ovu problematiku, stavljajući u centar istraživanja vezu okolnosti odrastanja i djelovanja crnačkih glazbenika na njihovo glazbeno stvaralaštvo i budući aktivizam. U radu se nastojalo pokazati kako je nasilje jedan od potencijalnih uvjeta, odnosno veza između društvenog pokreta i jazz glazbe, ne stavljajući toliko naglasak na analizu stihova pjesama onodobnih crnačkih jazz glazbenika, koliko na njihovo društveno okruženje.

Slijedi rad pod naslovom *Kako su se kalili partijski kadrovi: osnivanje, koncepcija i djelatnost Političke škole SKJ 'Josip Broz Tito' u Kumrovcu* (367-399) Josipa Mihaljevića, u kojemu autor na temelju neobjavljene građe iz Hrvatskog državnog arhiva, Arhiva Jugoslavije u Beogradu, te časopisa *Kumrovečki zapisi* nastoji prikazati motive za osnivanjem ovakve škole u razdoblju kasnog socijalizma, njezine metode i program, kao i najvažnijije osobe tijekom njezina djelovanja. Škola kojoj je cilj bilo da kroz jednogodišnji *kurs* marksistički odškoluje i idejno-politički osposobi kadar SKJ, djelovala je od 1975. do 1990. Za čitavo vrijeme svojeg trajanja ona je odražavala stanje u Savezu komunista Jugoslavije, a nakon njegova raspada 1990. i ona je prestala s radom.

Barbara Riman i Filip Škiljan u posljednjem radu ovog broja pod naslovom *Rijeka i planina, granica i ljudi: studija slučaja života pograničnog stanovništva Donjekupske doline i Žumberačkog*

gorja (401-439) na temelju metode usmene povijesti i rada na arhivskom gradivu, temeljenog na matičnim knjigama sedam pograničnih župa žumberačkog područja, bave se suživotom ljudi u ovoj mikroregiji u razdoblju prije 1991. Ova etnološka studija koja govori o suživotu i hrvatsko-slovenskom povezivanju na prostoru Žumberačkog gorja bavi se poviješću intenzivnih veza Hrvata i Slovenaca na tom prostoru, ali i problemima koji su nastali nakon osamostaljenja Hrvatske i Slovenije. Autori su u svojem istraživanju došli do zaključka kako je upravo na mjestima gdje su postojale najintenzivnije veze, u razdoblju nakon osamostaljenja došlo do najvećih poteškoća.

Prije drugog dijela u kojem se donose ocjene i prikazi (449-514), u ovom broju *Historijskog zbornika* donose se vijesti o nagradama na području historiografije koje dodjeljuje Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti i Društvo za hrvatsku povjesnicu (441-448). Naposljetku, objavljeni su nekrolozi istaknutim povjesničarima koji su preminuli protekle godine: Nenadu Vekariću, Marijanu Maticki, Petru Koruniću i Michelu Vovelleu (515-528).

Tihana Luetić

Croatica christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, god. 42, br. 81 (222 str.) – br. 82 (192 str.), Zagreb 2018.

Institut za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu izdao je dva nova broja časopisa *Croatica Christiana periodica*. U ovom, 42. godištu, u rubrici *Rasprave i prilozi* sedamnaest radova rasvijetlilo je pomno odabrane teme iz područja crkvene povijesti.

Prvi broj 42. godišta započinje radom Marine Zgrablić naslovljenim *Hagiografska tradicija Istre i materijalna svjedočanstva štovanja mučenika u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku* (1-24). Autorica, analizirajući podatke o pasijama istarskih mučenika iz najstarijih rukopisa karolinških kodeksa, donosi uvid u njihov značaj unutar hagiografskog konteksta Akvileje te revalorizira njihovu relevantnost u smislu povijesnih izvora za crkveno-političke i društveno-kulturne okolnosti.

O historijatu kolegijalne crkve sv. Petra u Baru piše autor Savo Marković u radu *Povjesnica ecclesiae collegiatae s. Petri Antibarensis* (25-42). Autor je konzultiranjem arhivske građe i literature upotpunio podatke o njenoj lokaciji, arhitektonskim karakteristikama, pregradnjama, inventaru i ulozi u religijskom i društvenom životu grada Bara od sredine 13. do potkraj 16. stoljeća.

Tema rada Lovorke Čoralić naslovljenog *Iz vjerskog života iseljenika s istočnoga Jadrana u Mlecima – povezanost s crkvom i samostanom San Daniele (15. – 16. stoljeće)* (43-53) je povezanost hrvatskih iseljenika s tamošnjom crkvom i samostanom San Daniele kojih više nema. Ovaj rad vrijedan je doprinos poznavanju vjerskog života "dijaspore" u kasnome srednjem i ranome novom vijeku.

Rad autorica Kosane Jovanović i Julije Trstenjak pokazuje u kojoj mjeri možemo govoriti o istovjetnom pristupu problematici partikularne percepcije vještica s talijanskog i hrvatskog gledišta u razdoblju od 13. do 17. stoljeća. Rad je naslovljen *Incantatrix, fattucchiera, višćica, ča-*

robnica, vražarica, čarnica – percepcija vještica u srednjeme i ranome novom vijeku (55-80), a temelji se na analizi zapisa sa suđenja u Italiji i dalmatinskim i primorskim statutima u Hrvatskoj.

Autor Zdenko Dundović u radu *Malignus ille spiritus valde ululans: dva zadarska egzorcizma (17. – 18. stoljeća)* (81-106) razmatra strukturu, metode i posljedice obreda egzorcizma te njihov utjecaj na društveno-religiozni život u Zadru tijekom 17. i 18. stoljeća. Zanimljivo je da je jedan od proučenih egzorcizama bio nad redovnicom benediktinkom. Rad vješto rasvjetljava shvaćanje demonologije u Zadru u navedenom periodu.

O početcima grkokatoličke župe Svete Trojice u Vrlici piše autor Ivo Mišur u članku *Početci grkokatoličanstva u Vrlici 1834. – 1844.* (107-118). Rad dobiva na važnosti zbog toga što je istraživanje temeljeno na dosad neobjavljenim dokumentima Arhiva Križevačke eparhije.

Slijedi članak *Lik i djelo mons. dr. Bože Milanovića (1890. – 1980.)* (119-132) autora Slavena Bertoše. Autor ističe kako se mons. dr. Božu Milanovića može smatrati najvećom ličnošću istarske političke, kulturne i društvene scene 20. stoljeća. Iz mnogih nabrojanih pozitivnih djelovanja mons. dr. Milanovića posebno valja istaknuti da je priređivao i tiskao katoličku literaturu, bio je glavni pokretač društva sv. Mohora za Istru te je pridonio očuvanju hrvatskog nacionalnog identiteta u Istri između dvaju svjetskih ratova.

U radu *Zavjet Franje Josipa I. o povjeravanju njegovih zemalja Presvetom Srcu Isusovu* (133-142) autora Ladislava (László) Heke se na osnovi literature i mađarskih novina iz onog vremena analiziraju okolnosti u kojima se navedeno povjeravanje dogodilo. Mađarska biskupska konferencija je 2015. godine obnovila ovaj zavjet.

Autori Juraj Lokmar i Fila Bekavac-Lokmer u radu naslovljenom *Zbirke stranih rijetkih knjiga XVI. stoljeća u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: Franjevački samostan u Slavonskome Brodu* (143-189) donose katalog zbirke stranih rijetkih knjiga iz franjevačkog samostana u Slavonskome Brodu, komentare i informacije o autorima uz svako djelo. Ta zbirka sadrži znatan broj radova nastalih u okviru reformacijske misaone linije, a obrađuju teološki neutralna područja poput latinske književnosti ili retorike.

Slijedi rubrika *Prikazi i recenzije* (191-214) s jedanaest prikaza povijesne literature. Na samome kraju ovoga broja Slavko Slišković priredio je *in memoriam* prof. dr. sc. Marijanu Biškupu.

Drugi broj 42. godišta započinje člankom Ivana Jurkovića *Vizualni identitet Stjepana III. Frankapana Ozaljskog u crkvi "Blasene Dywe Marie na Zmolcha Warhu"* (1-10) koji razmatra freske iz pavlinske crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama.

Autor Branimir Brgles u članku *O početcima franjevačkoga samostana u Svetoj Gorici* (11-32) piše o počecima crkve Pohođenja Blažene Djevice Marije u Mariji Gorici čiji je najstariji trag sačuvan u prijepisu iz 1535., a odnosi se na 1527. godinu. Autor ističe kako konzultirana vrela ne nude jasan odgovor na pitanje o početku gradnje, ali i da govor stanovnika brdovečkog kraja te njihova prezimena svjedoče o migracijama s Pounja i Banovine.

U radu *Crkva bosanska u korespondenciji između Dominika Mandića i Aleksandra V. Solovjeva* (33-44) autorica Dijana Korać iznosi zanimljiva razmišljanja dvojice povjesničara, posebno o pitanjima koja se odnose na Crkvu bosansku. Ova korespondencija odvijala se od 1957. do 1966., a riječ je o dvanaest pisama i četiri poštanske karte.

Slijedi članak autora Rudolfa Barišića pod naslovom *Zagrebački biskupi kao mecene bosanskih klerika* (45-70) u kojemu se rekonstruira početak prakse financiranja bosanskih klerika iz sredstava Aleksandra Alagovića i Juraja Haulika; navode se kratki biografski podatci o tako stipendiranim klericima.

U članku *Studirati u okrilju bečkoga dvora kolegij sv. Augustina i formiranje crkvene elite u Hrvatskim zemljama* (71-99) autorica Ivana Horbec na temelju podataka iz arhiva Kolegija sv. Augustina rekonstruira osnovna obilježja poslijediplomskog studija: uvjete i okolnosti primitka, tijek studija i obveze pitomaca, utjecaj ocjena na daljnju karijeru teologa. Posebnu pažnju autorica je usmjerila na povezanost studija i formiranja crkvene elite.

Nazočnost masona u glavnome gradu Mletačke Dalmacije u 18. stoljeću razmatra članak autora Zdenka Dundovića pod naslovom *Masoni i masonska loža u Zadru (18. i 19. stoljeće)* (101-117). Temelji se na jednom procesu Svetog Oficija vođenom pred sudom u Zadru 1751. godine. Članak na temelju neobjavljenog arhivskog gradiva iz Državnoga arhiva u Veneciji donosi neke nove pojedinosti glede slučaja suđenja na Hvaru 1754.

U radu *Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri i oporbena nastupanja pripadnika mlađeg naraštaja javnih radnika 1903. i 1904. godine* (119-147) autora Željka Klaića u središtu interesa je Spomenica mladih upućena u rujnu 1903. godine vodstvu Hrvatsko-slovenske narodne stranke. Autor ističe kako su pripadnici mlađe generacije javnih radnika kritizirali metodu rada i djelovanja novoutemeljene političke organizacije. U pozadini ove kritičnosti bio je Narodni pokret i Novi list Frane Supila.

Autori Anto Mikić i Miroslav Akmadža u radu *Kritike crkvenih i vjerničkih krugova na sadržaj Glasa Koncila od 1963. do 1972. godine* (149-171) na temelju arhivske građe, literature i sadržaja Glasa Koncila iznose i analiziraju kritike na sadržaj Glasa Koncila. Autori ovim iznošenjem novih uvida jasnije rasvjetljuju prijepore u hrvatskom narodu uzrokovane koncilskom obnovom u drugoj polovici 20. stoljeća.

Nakon osam priloga slijedi rubrika *Prikazi i recenzije* u kojoj se nalazi osam prikaza i recenzija stručne povijesne literature.

Vedran Jakić

Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, sv. 19, Slavonski Brod 2019., 422 str.

Scrinia Slavonica je časopis Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest koji objavljuje radove posvećene povijesti Slavonije, Srijema i Baranje. Glavni urednik časopisa je Stanko Andrić, a 2019. izašao je 19. svezak ovog časopisa. On se sastoji od 422 stranice podijeljene u sedam cjelina. Prva cjelina sadrži 11 kronološki poredanih članaka, druga se odnosi na građu, treća daje pregled bibliografije, a četvrta obuhvaća kronike. Sljedeća cjelina je *in memoriam*, dok zadnja, šesta cjelina donosi prikaze i osvrte.

Prva cjelina započinje člankom Danka Dujmovića *Jugoistok Garićkog županata u 13. i 14. stoljeću* (9-36). Autor u članku obrađuje nekadašnje posjede na prostoru današnjih mjesta Garešnica, Dišnik, Velika Bršljanica i Gojlo na temelju reambulacija iz 1256. te drugih pisanih izvora. Kako su ti posjedi relativno dobro dokumentirani u izvorima 13. i 14. stoljeća, autor pokušava rekonstruirati njihov položaj, ali i elemente kulturnog krajolika. Definira pripadnost posjeda Šomođskom županatu do druge polovice 13. stoljeća, a poslije toga Garićkom županatu, te Čazmanskom arhiđakonatu. Kroz članak autor povezuje srednjovjekovnu Desnicu s područjem između današnjih mjesta Velika Bršljanica i Veliko Vukovje, a

samom rekonstrukcijom posjeda pokušava stvoriti jasniju sliku o njihovoj prostornoj lokaciji i time olakšati potencijalna daljnja istraživanja.

Sljedeći članak, *Pravoslavno svećenstvo Slavonije i Srijema u borbi s kugom tijekom XVIII. stoljeća* Veljka Maksića (37-64) prikazuje ulogu pravoslavnog svećenstva u suzbijanju epidemija kuge koje su zahvatile slavonsko-srijemsko područje u 18. stoljeću. Autor pojašnjava dualističko vjerovanje, u kojem se kuga s jedne strane prikazuje kao Božja kazna, a s druge kao djelovanje poganskih demona. Zbog nepoznavanje djelotvorne liječničke metode, straha od zaraze i želje za životom, kod ljudi se javlja religijski poriv. Autor u članku naglašava važnost ne samo duhovne brige svećenstva za puk koja je realizirana kroz molitvu i ispovijed, već i posredovnu ulogu svećenstva između države i naroda, s ciljem provođenja propisanih sanitarnih mjera. Interakcija svećenstva sa stanovništvom u vrijeme kuge zahtijevala je prilagodbu svećeničke prakse, koju uz ulogu svećenika u medicinskoj djelatnosti autor opisuje na kraju članka.

Goranka Šutalo u članku *Blagojevićev Pjesnik-putnik (1771) u kontekstu "katoličkoga prosvjetiteljstva"* (65-92) analizira djelo Adama Tadije Blagojevića *Pjesnik-putnik* kao hrvatsko prosvjetiteljsko djelo, odnosno kao "prosvjetiteljski spjev"/ prosvjetiteljsku satiru, nastalu u duhu jozefinizma. Povod za nastanak djela *Pjesnik-putnik* bio je posjet Josipa II. Slavoniji 1768., stoga autor Blagojević u djelu, kao pravi predstavnik jozefinizma, hvali reforme Marije Terezije i Josipa II. Autorica u članku opisuje djelovanje i ideje Adama Tadije Blagojevića pomoću hrvatske književne historiografije, potom objašnjava zašto se pojedini aspekti djela *Pjesnik-putnik* mogu okarakterizirati kao "katoličko-prosvjetiteljski" te navodi koje su to naznake katoličkoga prosvjetiteljstva u djelu *Pjesnik-putnik*.

U članku *Šume i društvo Slavonske vojne krajine: primjer Brodske pukovnije u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća* (93-128) autor Mislav Radošević usmjerava se na proučavanje utjecaja i učinaka carskih odredbi i regulacija vezanih za područje šuma Slavonske vojne krajine koje se nalazilo pod upravom 7. (Brodske) graničarske pukovnije. Nakon kratkog uvoda o odnosu čovjeka i okoliša tijekom 18. stoljeća, autor opisuje šumovit i močvarni slavonski i posavski okoliš te službenu politiku habsburškog Dvora koja se sastojala od provođenja reformi radi lakšeg upravljanja okolišnim i ljudskim resursima na tom području. Kao najvažnije posljedice državnih reformi, službene politike vojnih vlasti i njihovog odnosa prema šumama i šumskim resursima na posavski okoliš i vojnokrajiško, slavonsko društvo autor ističe postupnu promjenu privrednog oblika iskorištavanja šumskih resursa te pojava kriminala, odnosno društvenog neposluha.

Slijedi članak Eldine Lovaš *Osječko građanstvo u Upisniku građana od stjecanja slobodnog i kraljevskog statusa do prvog popisa neplemenitog stanovništva (1809.-1814.)* (129-158) u kojem se analizira osječko građanstvo između 1809. i 1814. godine na temelju podataka osječkog Upisnika građana. Na početku rada izneseni su i opisani primarni i sekundarni izvori koji omogućavaju istraživanje osječkog građanstva, potom su navedena građanska prava dobivena Poveljom slobodnog i kraljevskog grada Osijeka iz 1809. godine te uvjeti primanja u građanstvo, od kojih se kao osnovni izdvaja stanovanje ili doseljenje na područje koje je imalo status slobodnog i kraljevskog grada. Autorica u radu na temelju statističke, komparativne i deskriptivne metode prikazuje broj osječkih građana, njihovu vjersku i nacionalnu strukturu, bračni status te vrste djelatnosti kojima su se bavili osječki građani u promatranom razdoblju, a kvantitativne i statističke podatke prikazuje u tablicama i grafikonima.

Siniša Lajnert u članku *Dioničarsko društvo Slavonske vicinalne željeznice (1892.-1933.)* (159-188) prikazuje ustroj i poslovanje Dioničarskog društva Slavonske vicinalne željeznice

u razdoblju njegova postojanja, od 1892. do 1933. Vicinalne željeznice opisuje kao željeznice mjesnog, odnosno lokalnog interesa čija je svrha bila udovoljiti prometno-gospodarskim interesima mjesta kroz koje su prolazile. Izgradnja željeznica prepuštena je privatnom kapitalu te je u tom periodu sagrađena gotovo cjelokupna željeznička mreža na hrvatskom prostoru, koja postoji i danas. Radi se o smjerovima: Osijek – Našice, Našice – Nova Kapela – Batrina, Pleternica – Požega te Požega – Velika, koje su spojile Požešku dolinu s mrežom državnih željeznica, ali i s Osijekom i Zagrebom, te većim europskim gradovima. Autor u članaku analizira tijek izgradnje željeznice, financije potrebne za izgradnju i proces likvidacije društva, čime ono 1933. prestaje postojati.

Domagoj Tomas u članku *Pododbor Matice hrvatske u Osijeku 1936.-1945.* (189-216) analizira osnutak i djelovanje pododbora Matice hrvatske Osijek, u razdoblju od 1936. do 1945. godine. Nakon pregleda dosadašnjih istraživanja djelovanja Matice hrvatske u Osijeku, ističe se njezina važnost kao najstarije djelatne hrvatske kulturne institucije. Rad se temelji na izvornoj građi dostupnoj u Državnom arhivu u Osijeku u fondu Pododbor Matice hrvatske Osijek. Autor analizira povjereništvo Matice hrvatske u Valpovu navodeći teritorijalnu i profesionalnu struktura njezinih članova, a potom elaborira nastanka i djelovanja Pododbora Matice hrvatske u Osijeku kao glavnog nositelja kulturnih aktivnosti na lokalnoj razini. Na kraju članka kroz časopis *Hrvatski sjever* daje opću sliku stanja u osječkom pododboru Matice hrvatske te omogućava dublji uvid u aktivnosti osječkoga pododbora Matice hrvatske između 1938. i 1945. godine.

Danijel Vojak u članku *Stradanje Roma u Slavoniji za vrijeme Drugog svjetskog rata, 1941.-1945.* (217-239) analizira položaj romskog stanovništva na području Slavonije za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nakon prostornog ograničenja istraživanja na područja Slavonije koja su za vrijeme NDH bila u sastavu velikih župa (Livac – Zapolje, Posavje, Baranja i Vuka), autor daje pregled korištenih izvora i literature. Tumači negativnu percepciju neromskog stanovništva o romskom, koja je stvorena njihovim doseljavanjem u Slavoniju, trajala tijekom cijelog međuratnoga razdoblja, a vrhunac doživjela za vrijeme NDH, kada su Romi prikazivani kao državni neprijatelji, zbog čega su često bili deportirani u jasenovački logor. Opisani su načini "materijalnog profitiranja" tadašnje vlasti od deportacije Roma u logore, a njihov položaj u logorima autor opisuje na temelju iskaza preživjelih slavonskih romskih logoraša. Na kraju se analizira aktivnost Roma u antifašističkom pokretu, odnosno njihova uključenost u partizanski pokret te procjene broja stradalih Roma.

Ivica Miškulin u članku *Neprijatelj države iz Okučana: slučaj političkog zatvorenika i emigranta Janjka Sarajlića* (241-269) analizira život i djelovanje Janjka Sarajlića, koji je izlaz iz teških životnih uvjeta pronašao u emigraciji (Zapadna Njemačka), gdje je, upoznavši se s drugačijom slikom stanja u Jugoslaviji, razvio kritički stav prema komunizmu. Autor opisuje Sarajlićev "zločin" koji se sastoji u prenošenju antijugoslavenske literature iz emgracije u Jugoslaviju, što se tumačilo kao pokušaj nelegalnog unošenja "propagandnog materijala neprijateljskog sadržaja" u svrhu širenja "neprijateljske propaganda", zbog čega je Sarajlić osuđen na zatvorsku kaznu zbog počinjenja kaznenog djela političkog kriminaliteta. Njegov boravak u kazneno-popravnim domovima dodatno je učvrstio otpor prema režimu, a suradnja s drugim zatvorenicima rezultira opozicijskim djelovanjem. Ponovni odlazak u emigraciju nakon izlaska iz zatvora i opozicijsku borbu koju Sarajlić nastavlja na slobodi, autor opisuje u posljednjem dijelu članka.

Članak *Stradanje nesrpskog civilnog stanovništva na okupiranom području bivše općine Vukovar (1992.-1998.)* (271-295) autora Slavena Ružića temelji se na analizi izvornog arhivskog gradi-

va Republike Srpske Krajine, podataka Uprave za zatočene i nestale Ministarstva hrvatskih branitelja i Državnog odvjetništva Republike Hrvatske, kao i dostupne literature. Autor je u članku pokušao utvrditi broj stradalog (ubijenog) nesrpskog civilnog stanovništva okupirane (bivše) vukovarske općine u razdoblju od potpisivanja Sarajevskog primirja u siječnja 1992. do povratka hrvatskog Podunavlja u ustavno-pravni poredak Republike Hrvatske u siječnju 1998. godine, pri čemu se najviše koncentrirao na načine i okolnosti stradanja stanovništva. Analizirao je srpsku pobunu u Hrvatskoj i njezino širenje na prostor hrvatskog Podunavlja, stanje javne sigurnosti na teritoriju okupirane općine Vukovar tijekom 1992. godine te iznio konkretne brojke o stradalom nesrpskom stanovništvu i načinima masovne egzekucije od 1992. do 1998. godine, te ukazuje na potencijalna daljnja istraživanje ove zanemarene teme.

U posljednjem članku ove cjeline *Izbjeglički centar Gašinci 1992. – 1999.* (297-319) autorice Marija Rotim i Nikolina Vuković obrađuju postojanje, rad i ulogu Izbjegličkog centra Gašinci od njegovog otvaranja 1992. pa sve do zatvaranja 1999. One u članku analiziraju stvaranje i djelovanje Izbjegličkog centra Gašinci, najvećeg izbjegličkog centra u kojem su većinom bile smještene muslimanske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine na teritoriju Republike Hrvatske. Ukazuju na humanitarno djelovanje hrvatskih vlasti i različitih humanitarnih organizacija u njihovom zbrinjavanju, naglašavaju osiguravanje adekvatnog smještaja, kvalitetne i prilagođene prehrane, zdravstvene zaštite, obrazovanja, ali i raznolikost i bogatstvo društvenog života koji su poslužili za normalizaciju svakodnevnog života u izbjeglištvu. Na kraju članka analiziran je suživot općine Đakovo u izbjegličkom centru te njihovo sudjelovanje u planiranju, financiranju i podupiranju rada Izbjegličkog centra Gašinci, ali i potencijalnu eskalaciju etničkih sukoba.

Druga se cjelina pod naslovom *Građa* sastoji od rada Petra Macuta *Zapisnici sa sjednica tabora Ustaške mladeži Vukovar (srpanj 1942. – travanj 1943.)* (321-340) u kojem autor iznosi ustroj, organizaciju i način djelovanja Ustaške mladeži. Analizira podatke o djelovanju lokalne organizacije Ustaške mladeži u Vukovaru u razdoblju od srpnja 1942. do travnja 1943. na temelju zapisnika sa sjednica tabora Ustaške mladeži, koji se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu. Pomoću zapisnika autor otkriva aktivnosti i načine funkcioniranja lokalne organizacije Ustaške mladeži.

Pregled bibliografije radova objavljenih u časopisu *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* donose Stanko Andrić, Sanja Jurić i Tatjana Melnik u radu *Bibliografija radova objavljenih u časopisu Zbornik Historijskog instituta Slavonije (Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski povijesni zbornik) 1963.-1988.* (341-373).

Slijedi prijevod eseja Petera Štiha *Revizija zgodovine in revizionizem v zgodovinopisju? Vsekakor!* (375-381). Esej je objavljen u *Glasniku Slovenske matice* 2011. godine, a preveo ga je Stanko Andrić. Kao glavna ideja eseja navodi se revizija povijesti i revizionizam kao sastavni dio historiografske spoznaje, a time i epistemologije povijesti, odnosno naglašava se da se povijest ne može zamisliti bez neprestane provjere, popravljanja i mijenjanja postojećih povijesnih predodžaba.

Kronika koja donosi vijest o završenom istraživačkom projektu "Od prašuma do oranica: povijest antropizacije šuma u Slavoniji od srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća" (383-385), koju donosi voditelj projekta Robert Skenderović. Obaviještava kako je projekt trajao od 1. lipnja 2015. do 31. svibnja 2019., a glavni cilj bio je istražiti utjecaj šuma na transformaciju slavonskog društva iz predmodernog u moderno. Plan projekta, koji je obuhvaćao održavanje jednog znanstvenog skupa, održavanje jedne radionice za studente, istraživanja u arhivima,

sudjelovanje na drugim znanstvenim skupovima, objavljivanje znanstvenih radova te objavljivanje triju knjiga u elektronskom obliku, u većoj je mjeri uspješno ostvaren. Slijedi vijest o *šestoj dodjeli Nagrade Podružnice mladim povjesničarima* (386-388) koju donosi Stanko Andrić.

U cjelini *In memoriam* Dinko Župan se osvrće na znanstveni rad i djelovanje prof. dr. Petra Korunića (1939.-2018.) (389-392), dok se Robert Skenderović osvrće na djelovanje franjevca-svećenika i profesora Franje Emanuela Hoška (1940.-2019.) (393-397).

Na samom kraju knjige nalaze se prikazi i osvrti (399-422).

I ovaj je broj časopisa *Scrinia Slavonica* svojim radovima obogatio i doprinio boljem razumijevanju povijesti Slavonije, Srijema i Baranje, ali i šire regionalne povijesti, te otvorio prostor za potencijalna daljnja istraživanja. Objavljivanjem temeljnih istraživačkih studija, sintetskih i preglednih radova, manjih cjelina relevantne povijesne građe, radova šire teorijske i metodološke tematike, prijevoda stranih radova, prikaza i osvrta, ovaj se časopis samo potvrdio kao značajan i relevantan.

Monika Bereš

Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, sv. 15, Zagreb 2019., 172 str.

Ovaj novi broj časopisa *Eko–eko* za glavnu temu predlaže *Ekohistoriju rijeke Drave*, stoga je toj posvećeno jedanaest od ukupno dvanaest radova objavljenih u broju. Trojac mađarskih autora, Csille Zatykó, Gyöngyi Kovács i Mártona Rózsása, otvaraju tematski blok s radom *Castles, settlements and environment in the Drava valley: case studies from the medieval and ottoman period* (5-22). Zahvaljujući suradnji triju autora, članak je rezultat multidisciplinarne djelatnosti arheologa, kartografa i povjesničara koji analiziraju položaj tri kaštela (Berzence, Barcs i Turbék) na razmeđu današnje Mađarske i Hrvatske u razdoblju od srednjeg vijeka do Osmanske okupacije u 17. stoljeću. Razmatraju se njihova arheološka nalazišta – u današnjoj perspektivi, s njihovim ondašnjim prirodnim okruženjem i pripadajućim teritorijem te njihov suodnos s rijekom Dravom. Članak sažima studiju koja je još u trajanju, što objašnjava neujednačenost sakupljenih i iznesenih podataka za svako od promatranih područja. *The transport of timber and charcoal on the upper course of the river Drava/Drau* (23-42) rad je Elisabeth Johann koji obrađuje razvoj prijevoza drvne građe kroz pet stoljeća, od 14. do 18. stoljeća, kroz teritorije Kranjske, Štajerske, Hrvatske i Mađarske. Ovisno o razmatranim podtemama autorica dotiče problem od 9. do 20. stoljeća, nudeći čitaocu relativno sporadične podatke oko pokretanje trgovine drvom sa splavovima duž Drave na području Kranjske. Sljedeći rad s naslovom *Regulacijski radovi u donjem toku Drave kao temelje nesmetanog prometovanja (osvrt na drugu polovicu 19. i početak 20 stoljeća)* (43-54) potpisuju Zlata Živaković-Kerže i Marija Benić Penava. U radu se razrađuje problematiku pretvaranje Drave u plovidbenu rijeku radi modernizacije prometa i gospodarskih prednosti prijevoza drva i poljskih proizvoda, s jedne strane, i poteškoće u ustrajnosti odgovarajućih radova održavanja koji iziskuju prevelike troškove, s druge strane. Time se u konačnici objašnjavaju slabi rezultati. Igor Žiberna napisao je članak *Spremembe rabe tal v občinah ob Dravi v Sloveniji v odbobju 2000-2018* (55-65). Pomoću pet tematskih karata i pet strukturnih grafikona, autor prati promjene zemljišta, tj. njihov način iskorištavanja (vodene

površine, travnjaci, vinogradi, njive i sl.), na području općina duž Drave na slovenskoj strani tijekom osamnaest godina. O zaštiti grada Ptuja od mogućeg zagađenja i smetnja prouzročenih blizinom Drave (smrad, izljevi kanalizacije na ulicama, poplave, i sl.) piše Nataša Kolar u radu *Ptuj, urejanje in varovanje mesta od 1800 do 1914* (66-78). Kroz duži period od preko jednog stoljeća autorica prati restauratorske i građevinske radove koje poduzimaju pojedini gradonačelnici Ptuja. Osam fotografija, ondašnje razglednice pojedinih četvrti grada prate razradu temu kao ilustracija. O različitim okolnostima utapanja, što masovnih zbog poplava, što pojedinačnih zbog sudara čamaca, prijelaza rijeke bez plovila, ribolova, pranja rublja, i dr., na temelju matičnih knjiga umrlih, moguće se upoznati kroz rad Nikole Cika *Rijeka Drava kao mjesto smrti u 18. i 19. stoljeću (primjeri iz Đurđevečke graničarske pukovnije)* (79-91). Autor u prilogu radu dodaje I slike naivnih slikara te fotografije. Iako nije moguće napraviti sistematsku analizu, primjećuje se da zimi stradavaju osobe koje su nastojale preći zaleđenu rijeku, a ljeti osobe koje su kraj Drave tražili osvježenje. O romanu čija je glavna tema splavni promet na Dravi koji je 1940. pisao Anton Ingolič te o njegovom prijevodu na njemački 1943. piše Mateja Ratej u radu *Nemški prevod romana Antona Ingoliča* Na splavih *med drugo svetovno vojno* (92-97). Autorica prati poteškoće pri prijevodu i izdavanju antinacističkog slovenskog romana u vrijeme Drugog svjetskog rata. Pravni položaj Drave u sadašnjosti te slučajevi rješavanja međugraničnih riječnih sporova u Južnoj Americi kao usporedni materijal, tema je teksta Ladislava Heke *Položaj Drave u kontekstu međunarodnog prava* (98-117). Ukazuje se na teorijsku stranu, kroz način određivanja granica u međunarodnom pravu, povijesni pregled međunarodnih regulativa i raznih konvencija, te na praktične slučajeve eksploatacije rijeke i rješavanja spora. *Some important aspects of water regulation on the Drava until the 1st world war* (118-124) napisao je Lóránt Bali. Kao treća najvažnija rijeka Ugarske, Drava je doživjela dva glavna razdoblja regulacije svog vodenog sustava: od oslobađanja od turske vlasti do 1867. godine te od 1867. do početka prvog svjetskog rata. Svrha radova je bila povećati poljoprivredne površine, poboljšati protočnost rijeke radi kontroliranja mogućih poplava i pokušaja pretvaranje rijeke u plovnu prometnicu. Mira Kolar-Dimitrijević i Elizabeta Wagner potpisuju rad *Mlinari i vodeničari na području varaždinskog, ludbreškog, koprivničkog i đurđevačkog kotara 1891. godine* (125-138). Autorice navode mlinare aktivne u različitim krajevima koji graniče s Dravom tijekom 1891. godine: 52 u Varaždinu, 67 u Ludbregu, 111 u Koprivnici i 91 u Đurđevcu. Od 321 mlinara, 13 njih su bile žene. Ivica Šute piše o *Regulaciji rijeke Drave u vrijeme banovine Hrvatske (1939.-1941.)* (139-144), što je ujedno posljednji članak posvećen tematskom bloku o Dravi. U radu se opisuju poduzeti tehnički radovi pokrenuti radi uređenja rijeke i njezinog vodotoka, poput utvrđivanja nasipa, izgradnje mostova, i slično.

U skupini izvan tematskog bloka, petero autora Rok Ciglič, Jennifer Deriaz, Matija Zorn, Mateja Ferk i Dénes Loczy potpisuju zajednički međunarodni rad objavljen na hrvatskom – a autori dolaze iz Slovenije, Francuske i Mađarske – tj. *Analiza promjene uporabe zemljišta na primjeru panonskih brda u Sloveniji*. Riječ je o suvremenom radu iz područja zemljopisa oko načina i promjene pri iskorištavanja zemljišta (izgrađene parcele, oranice, šume, obraslo polje, sadnja stabla i vinogradi), katastru, geomorfologiji određenog područja s brojnim kartografskim prilozima i grafikonia. Zadnji dio novog broja Eko-eko posvećen je prikazima konferencija vezanih uz povijest okoliša održanih u Talinu i Braziliji i knjiga ekološke tematike (159-172).

Sabine Florence Fabijanec

IN MEMORIAM

Akademik Petar Strčić (1936. – 2019.)

U Rijeci je u nedjelju, 23. lipnja 2019., u 83. godini preminuo redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti akademik Petar Strčić, povjesničar i arhivist, ravnatelj Arhiva Hrvatske (današnji Hrvatski državni arhiv) od 1980. do 1990., upravitelj Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 1990. do 2005. i voditelj Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci od 2008. Bio je i neslužbeni voditelj Akademijina Arhiva od 2005. do 2016. Pokopan je u rodnom Krasu na otoku Krku, 27. lipnja 2019.

Petar Strčić rodio se u Krasu, općina Dobrinj, otok Krk, 24. kolovoza 1936. Od 1937. živio je u Sušaku, od 1947. u Rijeci, od 1980. do 2015. u Zagrebu, a od 2015. do smrti u Rijeci. Nižu gimnaziju, sedmogodišnju osnovnu školu s malom maturom, polazio je u Sušaku te u Rijeci (1942. – 1946.), a višu, Sušačku gimnaziju s velikom maturom (1946. – 1954.) u Rijeci. Diplomirao je povijest 1961., a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1991. Kao apsolvent je započeo studij prava i neko vrijeme studirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu i Rijeci. Znanstvenom i stručnom djelatnošću bavio se od 1959. do 2005., s prekidom zbog služenja vojnog roka u Bileći i Postojni od 1961. do 1962.

Od 1959. do 1960. bio je nastavnikom u Osnovnoj školi Vrbnik, a od 1961. u Osnovnoj školi Čavle, gdje je predavao povijest. Postao je asistent, a potom znanstveni asistent Sjevernojadranskog instituta JAZU u razdoblju od 1961. do 1978. Nakon toga je stručni savjetnik Centra za radnički pokret i narodnooslobodilački rat u Rijeci od 1978. do 1980. Ravnatelj Arhiva Hrvatske bio je od 1980. do 1990., a upravitelj Arhiva HAZU u Zagrebu od 1991. do 2005. Stekao je znanstveno zvanje znanstvenog savjetnika u trajnom zvanju i stručno zvanje arhivskog savjetnika. Asistent je postao 1961., znanstveni asistent bio je od 1970. do 1978., stručni savjetnik postao je 1978.,

arhivski savjetnik postao je 1987., a znanstveni savjetnik je postao 1991. Godine 1996. izabran je u trajno zvanje znanstvenog savjetnika. Član suradnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti postao je 1992., a redoviti član 2000. godine.

Bio je arhivski pomoćnik Akademijina Arhiva i Arhiva Hrvatske u Zagrebu te Historijskog arhiva Rijeka u razdoblju od 1954. do 1959., voditelj i knjižničar Biblioteke "Vitezić" u Vrbniku od 1959. do 1960., a šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća voditelj knjižnice i tajnik Sjevernojadranskog instituta Rijeka. Od šezdesetih godina 20. stoljeća bio je, kao vanjski suradnik, predavač na Pedagoškoj akademiji u Rijeci, Pedagoškim fakultetima u Rijeci i Puli, Filozofskom fakultetu u Puli i Zagrebu, a kratko i na Ekonomskim fakultetima u Rijeci i Zagrebu, Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, Filozofskom fakultetu i Visokoj učiteljskoj školi u Rijeci. Predavao je na Fakultetu za turistički i hotelijerski menadžment u Opatiji. Bio je pročelnik Odsjeka za povijest Pedagoške akademije u Rijeci, a na Filozofskom fakultetu u Rijeci osnovao je Odsjek za povijest te je bio i njegovim prvim pročelnikom od 1998. do 2004.

Petar Strčić bio je mentor, predsjednik i član povjerenstava za obranu brojnih diplomskih, magistarskih i doktorskih radova. Bio je voditelj Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci s Područnom jedinicom u Puli.

Od 1954. bavio se pomoćnim povijesnim znanostima, a od 1959. povijesnim znanostima. Razvijao se pod mentorstvom akademika Mije Mirkovića, prof. dr. sc. Josipa Matasovića, prof. dr. sc. Jaroslava Šidaka, Vjekoslava Štefanića, Bartola Zmajića, dr. sc. Danila Klena, dr. sc. Mirka Zjačića i akademika Dragovana Šepića. Prvi je školovani profesionalni povjesničar-znanstvenik u zapadnoj Hrvatskoj i aktivan sudionik utemeljenja hrvatske znanstvene historiografije Istre, Rijeke i dijela Kvarnerskog primorja. Bio je specijalist za povijest zapadne Hrvatske (otok Krk, Istra, Kvarnersko primorje, Gorski kotar) u 19. i 20. stoljeću, te za pomoćne povijesne znanosti.

Doktorat je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu stekao 1991. iz područja društveno-humanističkih znanosti, oblast povijesne znanosti temom *Hrvatski pokret u Istri i na Kvarnerskim otocima od 40-ih do 80-ih godina 19. stoljeća*.

Autor je niza objavljenih sinteza, monografija, rasprava, biografija, enciklopedijskih jedinica iz političke, kulturne, gospodarske, pravne, prosvjetne, crkvene, vojne i druge povijesti, iz pomoćnih povijesnih znanosti (arhivistika, heraldika, genealogija, institucije, kronologija, onomasiologija), iz nastave povijesti, narodnog života i običaja i dr. Prvi je članak objavio 1961., a do smrti je objavljivao u više desetaka domaćih i stranih časopisa i zbornika. Autor ili koautor je 64 knjige, objavljene na hrvatskom i stranim jezicima. Napisao je više stotina znanstvenih i stručnih radova te oko tisuću članaka za popularizaciju znanosti i struke.

Njegovi se objavljeni znanstveni radovi mogu okvirno razvrstati u deset cjelina: 1. srednjovjekovna povijest, 2. povijest kršćanstva, 3. hrvatski narodni preporod u Istri i na Kvarnerskim otocima, 4. historiografija, 5. osobe, 6. povijest Kvarnerskih otoka, zasebno otoka Krka, 7. povijest Rijeke, 8. Istra, Gorski kotar i Kvarnersko

primorje od 1918. do 1941., 9. zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu i 10. pomoćne povijesne znanosti.

Bio je nositelj projekta Prilozi za povijest Zapadne Hrvatske (Istra, Kvarnersko primorje, Gorski kotar) Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci s Područnom jedinicom u Puli te sudionik projekta Povijest Istre Sjevernojadranskog instituta HAZU u Rijeci. Ranije je sudjelovao u projektima Radnički pokret Kvarnerskog primorja Centra za historiju radničkog pokreta i NOR-a u Rijeci, Hrvatska književnost Istre u 19. i na početku 20. st. Pedagoškog fakulteta u Rijeci, Hrvatske zemlje u doba građanske modernizacije 1848. – 1918. Instituta/Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu itd.

Bio je urednik više periodičnih znanstvenih i stručnih časopisa te zbornika i knjiga. Bio je predsjednik Arhivskog društva Zapadne Hrvatske (Pazin – Rijeka, 1979. – 1981.), Saveza arhivskih društava SFRJ (Beograd, 1990. – 1991.), Saveza povijesnih društava SRH i RH (Zagreb, 1988. – 1999.), Čakavskog sabora (Pula, 1991. – 1998.), Hrvatskog rodoslovnog društva Pavao Ritter Vitezović Zagreb, Savjeta znanstveno-stručnog skupa *Pazinski memorijal* (Pazin, 1970. – 1991.), Savjeta Hrvatskog kulturnog doma i Odbora za kulturu Općinskog sindikata Rijeka. Bio je potpredsjednik Saveza povijesnih društava SRH, Čakavskog sabora, Povijesnog društva Rijeka. Bio je tajnik Hrvatskog nacionalnog povijesnog odbora Zagreb (1992. – 1993.), tajnik Ogranka Matice hrvatske, Povijesnog društva Rijeka (1967. – 1970.) i Povijesnog društva otoka Krka. Bio je član povjerenstava za formiranje muzejskih zbirki u Baški, Dobrinju, Kastvu, Labinu, Pazinu, Poreču, Puli, na otoku Košljunu i dr. Također je bio i član raznih ustanova i udruga: glavnog odbora Hrvatskog radiše, savjeta Historijskog arhiva u Rijeci, Muzeja narodne revolucije, Naučne biblioteke, Pomorskog i povijesnog muzeja, Sjevernojadranskog instituta HAZU, Centra za historiju radničkog pokreta i Izdavačkog centra Rijeka, Istarske književne kolonije Libar od grozda, Istarske naklade Pula, Katedre Čakavskog sabora Pazin itd. Bio je jedan o glavnih inicijatora i osnivača znanstveno-stručnog skupa *Dani dr. Franje Račkoga* koji se redovito održava u Fužinama od 2001. Sudjelovao je nekoliko puta na znanstveno-stručnom skupu *Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća* od 2008. do 2015.

Petar Strčić bio je predsjednik Odbora za povijest Razreda za društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Povijesnog društva Rijeka, Savjeta časopisa *Novi Kamov* i *Jadranska bibliografija* Rijeka te član Predsjedništva Povijesnog društva otoka Krka, Državnog savjeta za granice RH i hrvatskog dijela Hrvatsko-slovenskog povijesnog povjerenstva.

Organizirao je ili suorganizirao te bio voditelj ili tajnik nekoliko stotina znanstvenih i stručnih skupova u zemlji i inozemstvu. Referirao je na brojnim znanstvenim i stručnim skupovima u zemlji i inozemstvu.

Petar Strčić došao je na čelo Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u predvečerje početka borbe za hrvatsku državnu samostalnost. Početkom Domovinskog rata, 1991., Petar Strčić je kao upravitelj Arhiva Akademije započeo s

izradom preslika svih inventarnih knjiga arhivskog gradiva te naložio da se preslike pohrane izvan prostora Akademijina Arhiva, kako bi se u slučaju ratne ugroze i možebitnog uništenja, moglo znati što je Arhiv posjedovao. Uputio je stotinjak dopisa voditeljima arhivskih ustanova u svijetu te ih upoznao s ugrozom arhivskog, knjižničnog i muzejskog gradiva u Hrvatskoj, kako bi poduzeli mjere da se prekine velikosrpska agresija na Hrvatsku. Kulturnom centru grada Iloka u progonstvu je ustupio prostor Arhiva, gdje je Centar skupljao dokumente i organizirao izložbe do povratka u Ilok nakon završetka rata.

Godine 1992. poslao je niz dopisa hrvatskoj i međunarodnoj javnosti u povodu spaljivanja Orijentalnog instituta u Sarajevu, pozivajući ju da poduzme sve što može kako bi se zaustavio rat u Bosni i Hercegovini.

Kada je nakon dužeg, relativnog primirja napadnut Zagreb, 2. svibnja 1995., iznad Arhiva Akademije je eksplodirala raketa s rasprskavajućim punjenjem, pri čemu je ranjena jedna djelatnica, pokazalo se kako su mjere zaštite arhivskoga gradiva upravitelja Petra Strčića bile primjerene. Ti događaji bili su jedan od razloga za kasnije uređenje novih sigurnijih arhivskih spremišta za arhivsko gradivo od 2006. nadalje.

Cijelo vrijeme Domovinskog rata Akademijin Arhiv radio je s korisnicima svakodnevno, kao i sve službe Arhiva koje su obavljale redovite arhivske poslove.

Za vrijeme upravitelja Petra Strčića u Arhiv su preuzeti vrijedni osobni fondovi umrlih znanstvenika i akademika: Ilije Abjanića, Božidara Magovca, Nade Klaić, Zorana Bujasa, Zlatka Jankovića, Ante Šonje i drugih. Arhiv je pod njegovim upravljanjem samostalno i u suradnji s drugim Akademijinim jedinicama organizirao nekoliko izložbi: "Zaštita pisanih spomenika", "Djela i rukopisi Ivana Kukuljevića Sakcinskog", "Josip Juraj Strossmayer", "Franjo Rački – u povodu 150. obljetnice smrti", "Zagreb i Akademija (1867. – 1994.)", "Bogoslav Šulek" i druge. Također je Arhiv posuđivao arhivsko gradivo za brojne izložbe drugih ustanova u domovini i inozemstvu, primjerice Hrvatskom povijesnom muzeju, Muzeju Mimara, Umjetničkom paviljonu, Muzeju za umjetnost i obrt, Vatikanu i drugim ustanovama.

Povezao je Arhiv s Filozofskim fakultetom u Zagrebu, tako da su bila organizirana predavanja za studente povijesti, arhivistike i turkologije u prostorijama Arhiva.

Svim je djelatnicima Arhiva nastojao uvijek pomoći stručnim savjetima. Poticao ih je na stalno stručno i znanstveno usavršavanje, sugerirajući im da polažu stručne arhivističke ispite i upisuju poslijediplomske studije. Ohrabrivao je mlade djelatnike Arhiva, u kojima je prepoznao istraživačku darovitost, na pisanje stručnih i znanstvenih radova. Započeo je s informatizacijom i digitalizacijom arhivskog gradiva.

Smjernice razvoja Akademijina Arhiva koje je zadao akademik Petar Strčić i danas vrijede te su utkane u strategiju njegova rada i razvoja.

Svatko tko je radio s akademikom Petrom Strčićem zna da je i u neformalnim druženjima bio uvijek spreman na šalu i smijeh. Bio je otvoren za razgovor o

koječemu i spreman pomoći svakomu tko bi ga zamolio, ako je to bilo u njegovoj moći. Unatoč velikoj obiteljskoj tragediji, uspijevao je zadržati životnu vedrinu do samog kraja ovozemaljskog putovanja. Vjerujemo da sada spokojno prebiva u vječnoj domovini sa svojim najmilijima, koji su ga tamo dočekali.

Smrću akademika Petra Strčića hrvatsko društvo, znanost i kultura izgubile su javnog djelatnika, arhivista, velikog stručnjaka i poznavatelja povijesti, osobito povijesti Zapadne Hrvatske.

Marinko Vuković

Akademik Franjo Šanjek (1939. – 2019.)

Istaknuti hrvatski povjesničar, sveučilišni profesor, redovnik dominikanac, tihi pregaoc hrvatske znanosti, koji je značajno pridonio naobrazbi mnogih generacija studenata, današnjih profesora, znanstvenika i kulturnih djelatnika, akademik Franjo Šanjek zauvijek nas je napustio 27. srpnja 2019. Njegovim odlaskom Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti ostala je bez jedinog svećenika među njezinim redovitim članovima, a naša akademska zajednica bez najutjecajnijeg i najuglednijeg hrvatskog znanstvenika s područja crkvene povijesti te jednog od najznačajnijih predstavnika hrvatske medievistike općenito.

Franjo Šanjek rodio se u Poljani Biškupečkoj (župa sv. Ilije) kraj Varaždina 29. ožujka 1939., ali je u matičnu knjigu kao nadnevak upisan 1. travnja. Pučku školu pohađao je u susjednom mjestu Sveti Ilija (1946. – 1950.), a srednju najprije u Zagrebu u Interdijacezanskoj srednjoj vjerskoj školi za spremanje svećenika (1950. – 1952.), potom u Varaždinu (1952. – 1953.) i u Bolu na otoku Braču u Dominikanskoj klasičnoj gimnaziji, gdje je 1957. položio ispit zrelosti (maturu). Filozofsko-teološki studij pohađao je na Visokoj dominikanskoj bogoslovnoj školi u Dubrovniku između 1958. i 1962. (uz prekid od 1959. do 1961. zbog vojne obveze), gdje je stekao bakalaureat iz filozofskih znanosti. Studij potom nastavlja na istoj Visokoj dominikanskoj bogoslovnoj školi u Dubrovniku, a teološki studij na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, studirajući do 1966. kada postiže magisterij iz teoloških znanosti. Iste godine upisao je studij pomoćnih povijesnih znanosti u Vatikanu (Scuola pontificia di paleografia e diplomatica) koji završava 1968. stekavši diplomu paleografa i arhivista. Iste godine započinje studij religijske povijesti na École Pratique des Hautes Études – Odsjeku religijskih znanosti i na Faculté des Lettres et Civilisation Sveučilišta Paris-Sorbonne (Paris IV) gdje je 27. svibnja

1971. stekao doktorat iz povijesnih znanosti na temelju disertacije *Les "chrétiens bosniaques" et le mouvement cathare dans l'Occident médiéval aux XVe-15e siècles*. Pariško je sveučilište preuzelo tu disertaciju u svoja izdanja i publiciralo je 1976. godine. Godine 1972. akademik Šanjek stekao je i diplomu iz crkvene povijesti na École Pratique des Hautes Études te diplomu iz francuskog jezika.

Akademik Šanjek bavio se nastavničkom i znanstvenom djelatnošću. Još za vrijeme trajanja studija u Parizu 1970. bio je izabran i potvrđen od Velikog kancelara asistentom na Katedri crkvene povijesti na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu na kojem predaje od 1971./1972. opću i povijesnu metodologiju, pomoćne povijesne znanosti i srednjovjekovnu povijest Crkve u Hrvata. Umirovljenjem mons. dr. Antuna Ivandije (1982.) preuzima cjelovit *cursus* povijesti Crkve u Hrvata, predajući kolegije iz starokršćanske arheologije i povijesti sakralne umjetnosti. Za te je kolegije izdao i skripte i udžbenike. Koncepcijom svojih predavanja sadržajno je i bitno unaprijedio nastavni proces. Njegova velika aktivnost pokazala se i u suradnji sa studentima s kojima je rekonstruirao "dossier" nadbiskupa Stepinca iz 1943. godine.

Godine 1975. izabran je i potvrđen od Velikog kancelara sveučilišnim docentom na Katedri crkvene povijesti, a 1984. djeluje u svojstvu pročelnika Katedre crkvene povijesti i predstojnika Instituta za crkvenu povijest. Izvanrednim profesorom imenovan je 1993., redovnim 1998., a 2003. izabran je za redovnog profesora u trajnom zvanju. Od akad. god.1994./1995. do 1997./1998. obnašao je funkciju dekana pri istoj ustanovi. U ožujku 1996. bio je supotpisnik ugovora između Katoličkoga bogoslovnog fakulteta i Sveučilišta u Zagrebu čime je svoj matični fakultet vratio pod okrilje Sveučilišta u Zagrebu iz kojeg je režimski bio isključen još 1952. Za dekanske službe isposlovao je i redovito napredovanje profesora Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u okviru Ministarstva znanosti i Sveučilišta u Zagrebu, reorganizirao plan i program studija (racionalizacijom predmeta s 92 na 60) i prijelaz s Kaptola 29 u Vlašku 38 (1998.).

Izvan matičnog fakulteta akademik Šanjek je od samih početaka i utemeljenja bio profesorom na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Tako je od akad. god. 1994./1995. do 2013. na studiju povijesti predavao kolegije: Srednjovjekovna povijest, Pomoćne povijesne znanosti, Uvod u pomoćne povijesne znanosti, Hrvati i sveučilišna Europa (12. – 18. st.): hrvatski prinos europskim integracijama, Opća i posebna diplomatika, kronologija i sfragistika te na studiju hrvatskog latiniteta bio je predavač i nositelj kolegija Latinska paleografija i epigrafija. Na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci od 1999. predavao je kolegij Gradski i komunalni život u Hrvatskoj, 12. – 16. st., a od 2009. i predmete iz područja pomoćnih povijesnih znanosti. Tijekom akad. god. 2015./2016. na Hrvatskom katoličkom sveučilištu predavao je kolegij Srednjovjekovna baština Hrvata.

Kao predavač izvodio je nastavu i na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na Poslijediplomskom znanstvenom studiju sociologije (1996.) i Poslijediplomskom znanstvenom studiju pedagogije (1998.). Također je na Poslijediplomskom

doktorskom studiju kroatologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu bio nositelj kolegija Srednjovjekovni kulturni krajolici na hrvatskom prostoru.

Zbog svog je eruditskog znanja i stručnosti vrlo često bio pozivan kao gost predavač na strana sveučilišta: Fribourg (Švicarska, 1986. i 2008.), Ottawa (Kanada, 1987.), Carcassone (Francuska, 1991.) i Pariz (više puta između 1971. i 1980. predavač gost na E.P.H.E. Paris IV – Sorbonne; 2007. na Katedri za modernu povijest, također Paris IV-Sorbonne). Tijekom svoje znanstveno-nastavničke karijere sudjelovao je i na brojim znanstvenim skupovima i kongresima u zemlji i inozemstvu (primjerice Rimu, Parizu, Reimsu, Salernu, Sofiji, Lublinu, Šibeniku, Dubrovniku, Splitu, Zagrebu itd.). Surađivao je na brojnim domaćim i stranim projektima poput edicija *Dictionnaire de l'historie et de géographie chrétiennes* (Paris – Louvain), *Suvremena katolička enciklopedija* (Split, 1988.), *Crkveno-povijesni atlas srednje i istočne Europe* (Lublin), *Opći religijski leksikon* (Zagreb, 2002.), *Encyclopedia of the Middle Ages* (Cambridge). Bio je voditelj projekata Značenje jadranskog prostora u kontekstu europskih društvenih procesa, 15. – 20. st., Srednjovjekovna znanstvena baština Hrvata na kojemu je radilo više od deset znanstvenika i Hrvati i „Europa duha" od 15. do 18. stoljeća te suradnik na nekoliko domaćih i međunarodnih projekata.

Akademik Franjo Šanjek obnašao je i brojne službe u znanstvenim i kulturnim krugovima. Bio je prvi predsjednik Hrvatskoga nacionalnog odbora za povijesne znanosti (1992. – 1999.) i Nacionalnog odbora za komparativnu crkvenu povijest (1995. – 2005.). Pod njegovim je predsjedanjem na kongresu u Montréalu 1995. Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti primljen u Comité international des sciences historiques. Kao predsjednik Hrvatskoga nacionalnog odbora za povijesne znanosti 1999. organizirao je i Prvi kongres hrvatskih povjesničara u Zagrebu. Kao sveučilišni profesor bio je član Matične komisije za filozofiju i teologiju (od 1994. do 2009., a u mandatima od 1999. do 2005. i njezin predsjednik) i Područnog vijeća za humanističke znanosti (2005. – 2009.) te od 2001. do 2011. član Odbora za dodjelu državnih nagrada za znanost Hrvatskog sabora i Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Bio je i član Komisije za žrtve rata i poraća (1992.), a od 2005. bio je predsjednik Upravnog vijeća Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata u Zagrebu.

Akademik Franjo Šanjek bio je inicijator i jedan od osnivača Instituta za crkvenu povijest pri Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Jedan je od utemeljitelja (1977.) i glavni urednik (od 1978.) svjetski renomiranog časopisa *Croatica christiana periodica*, čime je znatno pridonio stvaranju institucionalne podrške proučavanju crkvene povijesti na modernim znanstvenim principima u Hrvatskoj te predstavljanju njezinih rezultata domaćoj i međunarodnoj znanstvenoj zajednici. Bio je član uredničkog odbora časopisa *Mémoire dominicaine* (Pariz), *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* (Zagreb), *Heresis* (Carcassonne), *Starine HAZU* (Zagreb) i glavni i odgovorni urednik *Radova Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* te glavni urednik *Radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu*.

Dana 30. siječnja 1997., Razred za društvene znanosti HAZU izabrao ga je svojim redovnim članom. Od 2008. do 2016. bio je voditelj Akademijina Zavoda za povijesne znanosti u Zadru, a od 2016. do smrti voditelj Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu. Član je Predsjedništva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 2011. do 2014., a od 2015. do 2018. bio je tajnik Razreda za društvene znanosti HAZU. Svojim prilozima iz povijesti Crkve i kronološkim pregledom zbivanja sudjelovao je u važnom Akademijinu projektu Hrvatska i Europa (sv. I. – IV.). U listopadu 2009., u ime Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, organizirao je međunarodni znanstveni skup uz 200. obljetnicu Ilirskih pokrajina pod naslovom "Hrvati i Ilirske pokrajine, 1809. – 1813.", a 2015. skup posvećen biskupu J. J. Strossmayeru.

Godine 1996. predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman odlikovao ga je Redom Danice hrvatske s likom Marka Marulića za osobite zasluge u kulturi, a 2004. primio je Godišnju državnu nagradu za značajno znanstveno dostignuće na području humanističkih znanosti, za važnu knjigu *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13. – 15. st.)*. U veljači 2020. predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar-Kitarović posmrtno ga je odlikovala Redom Danice hrvatske s likom Antuna Radića za osobite zasluge u razvoju i promicanju crkvene i nacionalne povijesti u Republici Hrvatskoj i svijetu.

Tijekom svog znanstvenoistraživačkog rada koji je trajao više od nekoliko desetljeća ostvario je izniman prinos hrvatskoj povijesnoj i teološkoj znanosti. Najpotpuniji pregled njegova stvaralaštva objelodanjen je u opsežnom djelu naslovljenom *Humanitas et litterae: ad honorem Franjo Šanjek*, zborniku koji su 2009. objavili njegovi prijatelji i kolege njemu u čast, u povodu proslave njegova sedamdesetog rođendana.

Po svojem znanstvenom opusu, koji je doista impozantan može ga se ubrojiti među vodeće hrvatske medieviste, s tim da je u nekim pitanjima crkvene povijesti (pitanja 'krstjana') bio najbolji poznavatelj problematike ne samo u nas, nego i u svijetu. Od 1971. kada je obranio doktorsku disertaciju na Pariškom sveučilištu, svoje znanstveno istraživanje usmjerio je na proučavanje krstjana heterodoksne Crkve bosanske s posebnim naglaskom na mjesto i ulogu u europskim religioznim gibanjima od 13. do 15. stoljeća. U tom kontekstu objavio je više fundamentalnih izvornih tekstova za proučavanje evangeličkih i katarsko-dualističkih zajednica u europskom srednjovjekovlju. Njegova knjiga *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13. – 15. st.)* rad je goleme erudicije i profinjenoga znanstvenog interpretiranja višestoljetnih događanja oko bosansko-humskih krstjana, u kojem su sabrana sva relevantna vrela koja se odnose na taj odsječak hrvatske prošlosti. Svoj je znanstvenoistraživački rad usmjerio i ka istraživanju utjecaja i uloge Hrvata na duhovna, intelektualna, kulturna i politička gibanja u srednjovjekovnom i humanističkom razdoblju. Stoga su za hrvatsku historiografiju od kapitalne važnosti njegova djela o Hermanu Dalmatincu, vrlo uglednom Istraninu svjetskog glasa, filozofu, astronomu i prevoditelju koji je svojim radovima uvelike poslužio Albertu

Velikom, Tomi Akvinskom i drugima, zatim o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. Baboniću o kojem je pisao u više studija, nadalje o izuzetnom srednjovjekovnom intelektualcu i prvom hrvatskom blaženiku Augustinu Kažotiću o kojem je u svojim radovima prikazao sve aspekte života tog velikog dominikanca koji je studirao na Pariškom sveučilištu i bio utemeljitelj prvog visokog učilišta u Hrvata, katedralne škole gdje su voditelj škole kanonik-lektor i njegovi pomoćnici poučavali klerike i siromašne studente. U svom znanstvenom radu akademik Šanjek obradio je i lik Jurja iz Slavonije, svećenika-glagoljaša akvilejske dijaceze o kojem inače postoji bogata literatura, ali je u nas manje poznat, zatim Ulriha Pariškog, Pavla iz Krbave, Mihovila Jurjeva iz Trogira, Petra, sina Mihovila Jurjeva iz Trogira, Marka iz Srijema, Benedikta iz Srijema te Pavla Nikolina, koji su u 14. i 15. stoljeću na Pariškom sveučilištu postigli naslove licencijata, magistra ili doktora *artium liberalium*. Velik prinos povijesnoj, ali i teološkoj znanosti u nas predstavljaju njegove studije o Dubrovčaninu Ivanu Stojkoviću, profesoru, diplomatu i humanisti o kojemu je 1983. u Dubrovniku organizirao i prvi međunarodni teološki skup naslovljen "Misao i djelo Ivana Stojkovića Dubrovčanina". Također, hrvatskoj i svjetskoj znanstvenoj zajednici priredio je i njegovo najznačajnije djelo *Tractatus de Ecclesia*, prvu sustavnu ekleziološku raspravu iz pera jednoga katoličkog teologa. Akademik Šanjek također je objavio vrlo važno djelo Pavla Dalmatinca, prvog provincijala dominikanske provincije u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, *Disputatio inter christianum romanum et patarenum bosnensem* na osnovi rukopisa iz venecijanske biblioteke Marciana, iz kojeg je vidljivo da je pisac tog djela bio vrlo dobro upoznat s problemom bosanskih krstjana u doba njegova pisanja (13. st.) što je od iznimne važnosti za analitičko produbljivanje tog aspekta hrvatske povijesti u Bosni. Također je javnosti predstavio i njegovo djelo *Summa de poenitentia*, prvi priručnik za ispovjednike u povijesti katoličke teologije. Akademik Šanjek je u hrvatskoj historiografiji osim u srednjovjekovlju dao i izniman prinos u proučavanju djelovanja hrvatskih humanista i ranonovovjekovnih pisaca, u prvom redu djelovanju Labinjanina Matije Vlačića Ilirika, Šibenčanina Antuna Vrančića, Dubrovčanina Mavra Orbinija, Pavla Rittera Vitezovića i drugih. Godine 1994. u suradnji s Mirjanom Polić Bobić objavio je djelo hrvatskog dominikanca Vinka Paletina *Rasprava o pravu i opravdanosti rata što ga španjolski vladari vode protiv naroda Zapadne Indije/Tratato del derecho y justicia dela guerra que tienen los reyes de España contra las naciones dela Yndia Ocidental* (1559.). Potrebno je napomenuti da, iako je u primarnom fokusu istraživanja akademika Šanjeka starije razdoblje hrvatske povijesti, njegova znanstvena djelatnost proteže se i na modernije doba (19. i 20. st.) gdje je također ostavio značajan trag. U prvom redu to se odnosi na njegove studije o biskupu Josipu Jurju Strossmayeru, zatim Franji Račkom, prvom predsjedniku Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, nadbiskupu Alojziju Stepincu te djelovanju Crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.), ali i odnosima Crkve i države i poratnom razdoblju u svjetlu hrvatskog i jugoslavenskog tiska. Nije zanemariv ni njegov rad na proučavanju

odnosa Apostolske Stolice, tj. pape Ivana Pavla II. i hrvatskog naroda o čemu je u suradnji s Božidarom Petračem 1995. objavio i dokumentarnu knjigu *Ivan Pavao II. i Hrvati*, te uvodni tekst Pape, Apostolska Stolica i Hrvati za Mercierovu knjigu *Povijest Vatikana* (2001.). U suradnji s istaknutim znanstvenicima Philippeom Chenauxom i Emiliom Marinom uredio je izdanje *La Chiesa croata e il Concillo Vaticano II* (2011.). Godine 2017. u suradnji s Brankom Grbavac priredio je prvi i jedini *Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja* u kojem je sadržano gotovo sve ono što su Hrvati na razini znanstvenih, književnih, filozofskih, umjetničkih i drugih postignuća ostvarili i na taj način pridonijeli europskoj i svjetskoj kulturnoj baštini.

Akademik Franjo Šanjek nije bio zatvoren u okvire znanstvenih istraživanja već je nemali dio svojega životnog poziva namijenio širenju najviših katoličkih ideala, posebice onih vezanih za ekumenizam i toleranciju među ljudima bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Te je ideale zastupao pišući brojne popularno-znanstvene radove u svjetovnom i vjerskom tisku (*Hrvatska revija*, *Kana*, *Crkva u malom*, *Augustin Kažotić*, feljtoni u dnevnom tisku poput *Vjesnika*, *Večernjeg lista* i dr.). Važan prinos dao je i jačanju hrvatsko-francuskih kulturnih i znanstvenih veza te s time povezanim transferom modernih historiografskih metoda i modela iz francuske u hrvatsku historiografiju te je predstavio postignuća hrvatske znanosti francuskoj i frankofonoj znanstvenoj zajednici. Uz to je, posebice u razdoblju Domovinskog rata, ali i kasnije, svojim djelovanjem u frankofonom svijetu bitno pridonosio promjeni stavova o Hrvatskoj te time pomagao proces njezine međunarodne afirmacije. Također je bio čest i tražen sugovornik mnogih radijskih i televizijskih emisija.

Akademik Franjo Šanjek bio je i redovnik dominikanac. Prve zavjete u Hrvatskoj dominikanskoj provinciji položio je 17. kolovoza 1958., a svečane 27. rujna 1963. Za svećenika je zaređen 29. lipnja 1965. u Zagrebu. Bio je član zagrebačkoga dominikanskog samostana Kraljice sv. krunice. U svojoj je zajednici obnašao brojne dužnosti: u više mandata bio je arhivist, samostanski lektor, regens studija, učitelj studenata te član raznih vijeća, povjerenstava i komisija Hrvatske dominikanske provincije. U lipnju 2003. bio je izabran te od Generalne kurije dominikanskog reda potvrđen za provincijala Hrvatske dominikanske provincije, ali je tu službu zbog svojih brojnih obaveza otklonio.

Zbog golemog istraživačkog opusa i znanja akademik Šanjek uživao je u svijetu i u nas ugled istaknutog medieviste čiji su se radovi, rezultati i stavovi pratili i bilježili u stručnim časopisima te citirali u radovima drugih istraživača što bez sumnje služi na čast hrvatskoj povijesnoj i teološkoj znanosti. Hrvatsku znanstvenu zajednicu obogatio je ne samo brojem znanstvenih priloga i njihovim raznovrsnim sadržajem nego i svojim duhovnim djelovanjem, čovjekoljubljem i nesebičnom željom da pomogne svima čemu sam mnogo puta mogla osobno i svjedočiti. Moje poznanstvo s akademikom Šanjekom seže još iz doba mojih studentskih dana kada mi je na današnjem Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu predavao opću povijest srednjeg vijeka i pomoćne povijesne znanosti. Već tada sam uvidjela da se radilo o

profesoru čiji je rad sa studentima bio specifičan, posve drukčiji od nerijetko krute profesorske uštogljenosti. Često nas je savjetovao i pribavljao potrebnu literaturu, dijeleći čak i vlastite knjige kako bi nam pomogao u studiju. Bio je omiljen profesor među studentima čiji su rad i djelovanje u meni probudili interes za proučavanje razdoblja srednjeg vijeka. Po završetku studija kada sam se zaposlila u Odsjeku za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti započela je naša suradnja i druženje koje se s vremenom pretvorilo u istinsko prijateljstvo. Jedan od elemenata koji je pridonio razvoju našega prijateljskog odnosa bila je i činjenica da sam mu od 2008. bila i asistentica u izvođenju nastave na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Akademik Šanjek često je posjećivao i naš Odsjek, gdje smo razgovarali o raznim temama. Bio nam je uvijek pri ruci, pomažući svojim znanjem, iskustvom i korisnim savjetima. Gotovo svake godine odlazio je u Pariz i po povratku iz Pariza uvijek bi nas obradovao nekim simboličnim poklonom. Njegova mirna narav i ljudska nesebičnost koje su ga krasile pozitivno su utjecale na sve u njegovoj blizini pa stoga ni ne čudi što je dao golem i nemjerljiv prinos stvaranju plejade vrsnih znanstvenika i stručnjaka, bilo u ulozi sveučilišnog profesora, mentora, recenzenta ili akademika. Jednostavno, mogu reći kako je svima nama bio svjetionik znanosti i mudrosti i kako tek sada kada više nije među nama možemo uvidjeti kakvog smo velikana imali i kako sam uistinu imala privilegij učiti od njega i njegovih nepresušnih izvora znanja te surađivati s njime. Njegovim odlaskom hrvatska znanost i društvo općenito izgubili su vrsnog čovjeka i znanstvenika koji je znao čitati znakove vremena i koji je u znanost uložio svega sebe, svoje znanje i plemenitost koji su ga krasili za njegova iznimno aktivnog života. Dana 31. srpnja 2019., na zagrebačkom groblju Mirogoj oprostili smo se od plemenitog čovjeka čiji će vedar duh zauvijek živjeti u našim srcima. Na svemu što je učinio za Akademiju, za naš Odsjek, naše kolege izražavamo mu veliku zahvalnost te će svima nama ostati u trajnom i prijateljskom sjećanju.

Branka Grbavac

SURADNICI U OVOM BROJU:

Mr. Josip **Banić**
doktorand studija medievistike, Central European University, Budapest
(jb@histria-historica.eu)

Mr. Monika **Bereš**
doktorandica studija povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek
(monika.ffos@gmail.com)

Dr. Goran **Bilogrivić**
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
(goran.bilogrivic@uniri.hr)

Dr. Ana **Biočić**
Katolički bogoslovni fakultet Svučilišta u Zagrebu, Zagreb
(anabiocic.1@gmail.com)

Dr. Goran **Budeč**
Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(goranbudec@gmail.com)

Dr. Maja **Cepetić Rogić**
Centar za kulturu, Gradski muzej Čazma, Čazma
(majac@muzejcazma.eu)

Dr. Lovorka **Čoralić**
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
(lovorka@isp.hr)

Dr. Maja **Čutić Gorup**
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
(mcutic@ffri.hr)

Dr. Zdenko **Dundović**
Sveučilište u Zadru, Zadar
(donzdenko@gmail.com)

Dr. Sabine Florence **Fabijanec**
Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(flofaber@hazu.hr)

Dr. Tomislav **Galović**
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(galovic.tomislav@gmail.com)

Dr. Branka **Grbavac**
Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(bgrbavac@hazu.hr)

Mr. Mirza **Hebib**
Pravni fakultet, Sveučilište u Sarajevu, Sarajevo, BiH
(m.hebib@pfsa.unsa.ba)

Vedran **Jakić**
student preddiplomskog studija, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(vedran.jakic2@gmail.com)

Marta **Jurković**
studentica diplomskog studija povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(marta.jurkovic1998@gmail.com)

Mr. Olga **Kalashnikova**
doktorandica studija medievistike, Central European University, Budapest
(kalashnikova.olga314@gmail.com)

Dr. Damir **Karbić**
Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(dkarbic@hazu.hr)

Filip **Katanić**
doktorand studija povijesti, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(katani.filip@gmail.com)

Dr. Tamás **Körmendi**
Bölcsészettudományi Kar, ELTE, Budapest
(kormendi.tamas@btk.elte.hu)

Dr. Esad **Kurtović**
Filozofski fakultet, Sveučilište u Sarajevu, Sarajevo, BiH
(kurtovic.esad@gmail.com)

Dr. Krešimir **Kužić**
Zagreb
(kresimir.kuzic@zg.t-com.hr)

Dr. Zoran **Ladić**
Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(zladic@hazu.hr)

Marijan **Lipovac**
Ured za odnose s javnošću i medije HAZU, Zagreb
(mlipovac@hazu.hr)

Dr. Tihana **Luetić**
Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(tluetić@hazu.hr)

Sanja **Miljan**, mag. lat. et hist.
doktorandica studija medievistike, Central European University, Budapest
(sanja.miljan13@gmail.com)

Dr. Antun **Nekić**
Sveučilište u Zadru, Zadar
(ag.nekic@gmail.com)

Dr. Filip **Novosel**
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
(fnovosel1@gmail.com)

Mr. Zrinko **Novosel**
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
(zrinko.novosel@gmail.com)

Dr. Ljubica **Perinić**
Odsjek za arheologiju ZPDZ HAZU, Zagreb
(ljperinic@hazu.hr)

Leona **Posavec**
Rijeka
(leona.1809@hotmail.com)

Dr. Gordan **Ravančić**
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
(gordan@isp.hr)

Mr. Yuri **Rudnev**
doktorand studija medievistike, Central European University, Budapest
(rudnev_iurii@phd.ceu.edu)

Vatroslav **Siketić**
student preddiplomskog studija, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(siketic.vatroslav@gmail.com)

Dr. Dinko **Šokčević**
Történettudományi Intézet BTK MTA, Budapest
(sokcsevits.denes@btk.mta.hu)

Dr. Luka **Špoljarić**
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(spoljaric.luka@gmail.com)

Dr. Marinko **Vuković**
Arhiv HAZU, Zagreb
(mvukovic@hazu.hr)

Dr. Attila **Zsoldos**
Történettudományi Intézet BTK MTA, Budapest
(zsoldos.attila@btk.mta.hu)

Dr. Boglárka **Weisz**
Történettudományi Intézet BTK MTA, Budapest
(weisz.boglarka@btk.mta.hu)

UPUTE SURADNICIMA

ZBORNIK Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti objavljuje priloge iz područja nacionalne povijesti od srednjeg vijeka do početka Prvog svjetskog rata. Izlazi jednom godišnje.

ZBORNIK objavljuje ove kategorije znanstvenih radova:

1. izvorne znanstvene radove
3. prethodna priopćenja
4. pregledne radove
6. stručne radove
7. izlaganja sa znanstvenih skupova

U *ZBORNIKU* se objavljuju i ocjene i prikazi knjiga i znanstvenih časopisa iz područja povijesti.

Rukopisi se dostavljaju uredništvu kontinuirano u digitalnom obliku na e-mail adresu zbornik.opz@gmail.com ili na CD-u osobno ili poštom na adresu uredništva: Odsjek za povijesne znanosti HAZU, Strossmayerov trg 2, 10 000 Zagreb.

Svi prilozi (članci, građa i prikazi) moraju biti pisani na računalu, u nekoj od inačica programa MS Word ili u nekom od programa kompatibilnih s programom MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta (***.doc).

Prispjeli prilozi recenziraju se u Razredu za društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Uredništvo na prijedlog recenzenata odlučuje da li se rad prihvaća ili ne prihvaća za tisak ili se pak treba vratiti na doradu.

Uredništvo se brine za jezičnu lekturu priloga i za prijevode sažetaka.

Tekst priloga treba biti napisan fontom Times New Roman, veličina slova 12, a prored dvostruki (Double). U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (Single). Uz članak treba priložiti sinopsis rada od 50 do 70 riječi te sažetak za prijevod na strani jezik od 250 do 350 riječi, koji trebaju sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak. Također treba dodati i ključne riječi (5-10 pojmova).

Citiranje u bilješkama treba poštivati sljedeći model:

1. Citiranje članka u časopisu:

Branka Grbavac, Prilog proučavanju životopisa zadarskog plemića Franje Jurjevića, kraljevskog viteza, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 22, Zagreb 2004., str. 35-54.

2. Citiranje knjige:

Miroslav Kurelac, *Ivan Lučić Lucius: otac hrvatske historiografije*, Zagreb 1994., str. 37-39.

Ako se radi o seriji izdanja, onda se serija navodi iza naslova knjige, npr.:

Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Çove iz Ankone od 1341. do 1344., prepisao Jakov Stipišić, regesta sastavio Ante Nazor, Splitski spomenici, dio prvi, Splitski bilježnički spisi, sv. 1, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 53, Zagreb 2002.

3. Citiranje članka u zborniku (koji nije serijska publikacija nego npr. zbornik radova nekog skupa i sl.):

Zoran Ladić, Matične knjige rođenih kao izvor za demografsku povijest Župa Konjevrate i Mirlović Zagora u 18. i u 19. stoljeću, u: *Konjevrate i Mirlović Zagora – Župe Šibenske biskupije*, ur. Ante Gulin, Zagreb 2005., str. 411-436.

U ponovljenim citiranjima navodi se prezime autora, a naslov skraćuje na 2-3 riječi (npr. Grbavac, Prilog proučavanju; Kurelac, *Ivan Lučić Lucius*; Ladić, Matične knjige).

Autori dobivaju besplatni primjerak *Zbornika*.

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti
Zavoda za povijesne i društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, vol. 37

***

Nakladnik
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, HR-10000 Zagreb

Za nakladnika
Akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

Lektorica
Josipa Dragičević

Priprema i korektura
Damir Karbić i Suzana Miljan

Prijevodi sažetaka na engleski jezik
Damir Karbić

UDK brojevi članaka
Ivica Zvonar, Knjižnica Odsjeka za povijesne znanosti ZPDZ HAZU

DOI brojevi članaka
Kristina Polak Bobić, Knjižnica HAZU

Tehničke urednice
Sonja Batušić i Nina Ivanović

Naklada
500 primjeraka

Tisak
Tiskara Zelina d.d.